

8/891. 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHUSZONHATODIK KÖTET

(656., 657., 658. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

MÁRCIUS 1932

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

TARTALOM.

DCLVI.

	Lap
GOETHE BÖLCSESÉGE. — Pauler Akostól	1
AZ ÍR SZABAD ÁLLAM ÉS SIR HORACE PLUNKETT. — Bernát Ist- vántól	11
TÉRKÉPEK A NEMZETISÉGI TERJESZKEDÉS SZOLGÁLATÁBAN. (I.) — Olay Ferenctől	27
FALUDI FERENC SHAKESPEARE-MESÉJE. — Gálos Rezsőtől	51
KIS MÉCSESEK A POGÁNYSÁG ÉJJELÉBEN. (I.) — Fejér Ador- jántól	66
KÖLTEMÉNYEK: <i>A sajtukac.</i> — <i>Valakinek.</i> — Bárd Miklóstól. — <i>A Maricubadi Elegia.</i> — Goethe után németből, — Kállay Miklóstól	79
ÚJ KÖNYVEK BOSZNIÁRÓL. — Bajza Józseftől	91
SZEMLE. — <i>Baksay Sándor emlékezete.</i> — Berzeviczy Alberttől	113
IRODALOM: 1. <i>A magyarság és törökség ősi kapcsolatai.</i> — (Németh Gyula: <i>A honfoglaló magyarság kialakulása.</i>) — Papp Istvántól.	
2. <i>Az ágo-tai hitvallás négyszázados évfordulójának emléke.</i> — (<i>Emlékkönyv az ágotai hitvallás négyszázados évfordulója em- lékére.</i>) — Török Páltól.	
3. <i>Francianyelvű tájékoztató közgazdaságunkról.</i> — (Paul de Csikay: <i>L'Europe Centrale économique et sociale.</i>) — W. A.-tól	115

DCLVII.

KANDÓ KÁLMÁN EMLÉKEZETE. — Zelovich Kornéltól	129
TÉRKÉPEK A NEMZETISÉGI TERJESZKEDÉS SZOLGÁLATÁBAN. (II.) — Olay Ferenctől	169
GOETHE «FAUST»-JA A SZÍNPADON. (I.) — Németh Antaltól	186
KIS MÉCSESEK A POGÁNYSÁG ÉJJELÉBEN. (II.) — Fejér Ador- jántól	206

KÖLTEMÉNYEK: <i>Zúgó ének. — A kisvárosi korzón. — Vitorlák. —</i> <i>Petri Mórtól. — A bolognai Certosa előtt. — Carducei után olasz-</i> <i>ból — Rónai Páltól</i> _____	229
SZEMLE. <i>Képzőművészet. — Ybl Ervintől</i> _____	232
IRODALOM: 1. <i>Jancsó Benedek emlékezete. — (Jancsó Benedek-emlék-</i> <i>könyv.) — Nagy Miklóstól.</i>	
2. <i>Két olasz-magyar nyelvtan. — (Várady Imre: Grammatica della</i> <i>lingua Ungherese. — Dezséri Bachó László: Gyakorlati olasz</i> <i>nyelvtan és olvasókönyv.) — Révay Józseftől</i> _____	240

DCLVIII.

A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG. — <i>Fellner Frigystől</i> _____	257
ÚJ OLASZ SZOBRÁSZAT. — <i>Genthon Istvántól</i> _____	274
FRANCIÁK MAGYARORSZÁGON, MAGYAROK PÁRIZSBAN. — <i>Han-</i> <i>kiss Jánostól</i> _____	296
GOETHE «FAUST»-JA A SZÍNPADON. (II.) — <i>Németh Antaltól</i> _____	332
KIS MÉCSESEK A POGÁNYSÁG ÉJJELÉBEN. (III.) — <i>Fejér Adorjántól</i>	345
KÖLTEMÉNYEK: <i>Estalkonyi énekek. — I. Falusi álmok. — II. Cigány-</i> <i>zene a rádióban. — Radó Antaltól</i> _____	361
SZEMLE. — <i>A muhi csata hőségének lovasszobra Gödöllőn. — [Károly</i> <i>Rezsőtől</i> _____	364
IRODALOM: 1. <i>Egy nemzetközi pályadíjat nyert magyar regény. —</i> <i>(Körmenyi Ferenc: A budapesti kaland.) — r. r.-től.</i>	
2. <i>Petőfi regényes életrajza. — (Harsányi Zsolt: Az Űstökös.) —</i> <i>Rubinyi Mózes-től.</i>	
3. <i>Középeurópa felbomlása. — (Opočensky Jan: Umsturz in Mittel-</i> <i>europa.) — Horváth Jenőtől</i> _____	372

GOETHE BÖLCSESÉGE.

Goethe az utolsó nagy költő, ki magát az emberiség egyetememes tanítójának, sőt prófétájának érzi. Ugyanaz a missziótudat hatja át, mint az óvilág nagy poétáit, kiket Platon «a bölcseségben vezetők»-nek mond: hivatásának tartja nemcsak gyönyörködtetni, hanem oktatni, sőt vezetni is. Tehát nem csupán költészetet, hanem *bölcséséget* is akar adni. Goethe világtörténeti helyzetét ép az határozza meg, hogy a költő feladatának ez antik felfogását egyesíti az újkori poéta álláspontjával, mely szerint a költőnek önmagát is ki kell fejeznie.

Mi a bölcsesség? Helyes elvi belátásokon alapuló helyes életmód. A bölcslet különösképen az jellemzi, hogy nem inga-tag és múló, hanem szilárd és örökkévaló értékeknek rendeli alá életét. Íme, az örökkévalóság eszméje valamiféle formában elválaszthatatlan a bölcsesség fogalmától, mint ezt már Aristoteles világosan felismerte.

A bölcsesség tehát két mozzanatot tartalmaz: valami örökkévalónak a felismerését és azt, hogy ezt gyakorlati életünkben érvényesítjük. Tehát nemcsak helyes belátást, hanem helyes akaratot, vagyis fegyelmezett jellemet s ebből fakadó helyes cselekvést is jelent.

Az érett Goethe egyéniségében és életfölfogásában is mindinkább érvényesül az így értett bölcsesség, amit ő maga úgy fejez ki, hogy: «Denken und Thun, Thun und Denken, das ist die Summe aller Weisheit.» Kísértsük meg ellesni, hogy mit ért költőnk «gondolkodáson» és «cselekvésen», s így majd talán sikerül bölcsességének legmélyebb lényegét megragadnunk.

Közismert, hogy Goethénél a «Denken» nem szigorúan

logikailag taglalt speculatív gondolkodást jelent. Az ily «el-vont» elmélkedést a Mester az ő plasztikus, vizuális szellemével némi ellenszenvvel tekintette. «Ich habe nie über das Denken nachgedacht» — mondja, midőn a szakfilozófusok problematikája kerül szóba. Nála «gondolkodni» annyit tesz, mint a szellem szemeivel látni, a «theoria» kifejezést is inkább a szó antik értelmében vett θεωρέω — szemlélődni — jelentésében használja. A gondolkodás Goethénél elsősorban lényegmegragadó elmerülés a tárgyba, statikai jellegű állapot s nem dinamikus haladás, azaz nem valamely következtetési eredmény levonása. Azt mondhatjuk, hogy nála inkább szimbolikus, semmint dialektikus gondolkodással van dolgunk. Ennek megfelelőleg benne egyes és egyetemes nem különváltan, hanem szerves egységben merülnek fel. «Das wohlbehene Besondere kann immer für ein Allgemeines gelten.» Ép ezért Goethe szerint már az egyszerű ténymegállapításban is egyetemességek elismerése rejlik: «Das Faktische ist schon Theorie».

Mit van hivatva megragadni az így értett szemlélődő gondolkodás? Ez költőnk szerint lényegileg az, ami időtlen, ami örökkévaló a dolgokban s ami alapjában kettőt jelent: egyrészt a természeti valóságban kiütköző ősjelenségeket (Urphaenomene) — másrészt a bennök megnyilvánuló örök rendet és értéket: a Logost. E szerint minden valóság bizonyos alapjelenségekre vezethető vissza, amelyek tovább már nem magyarázhatók: csak önmagukból érthetők. A világ élete ez ősjelenségek kibontakozásában áll, amelyek ép ezért minden mulandóságon túl elpusztíthatatlanok és örökkévalók.

Denn keine Zeit und keine Macht zerstückelt
Geprägte Form, die lebend sich entwickelt.

Az ősjelenségek eme fokozatos felszínrekerülése egyúttal nyilvánvalóvá teszi az azokban gyökerező örök rendet, a Logost. Ez azonban nem oly struktúra, mely elvont fogalmakból álló rendszerben volna kifejezhető. «Die Natur — úgymond Goethe — hat kein System, sie hat, sie ist Leben und Folge aus einem unbekanntem Zentrum zu einer nicht erkennbaren Grenze.»

Ám a mindenség e központja s a világrend végső Logosa csak addig ismeretlen előttünk, amíg azt magunkon kívül a külső természetben keressük. Ha azonban önmagunkba merülünk, lelkünkön keresztül felfedezzük a mindenség rejtélyének nyitját.

Ist nicht Kern der Natur
Menschen im Herzen?

Hiszen bennünk is lüktet az örök élet, mi is cseppjei vagyunk a nagy Óceánnak s így ép az öneszmélés vezet a legnagyobb mélységekbe. Annál is inkább, mert amit legbizonyosabban tudunk, azt önmagunkban ragadhatjuk csak meg. Legszilárdabb meggyőződésünk pedig arra vonatkozik, hogy mi a jó, mi a nemes.

Das Centrum findest du da drinnen
Woran kein Edler zweifeln mag.

De más szempontból is megtalálja Goethe ugyanezen utat. Az élet szerinte a valóság gyökere és legmélyebb lényege: a kibontakozó élet a legegységesebb Urphaenomen. Ám az életet önmagunkban ragadjuk meg legközvetlenebbül ép azért, hogy átéljük azt. Ez pedig annyit tesz, mint törekvéseket átélni oly dolgok iránt, amelyeket szeretünk: élni annyi, mint szeretni. Ami tehát az életet élteti, azok a szellemi tartalmak — ma azt mondanók: értékek, amelyek szeretete bontakoztatja ki magát az életet.

Íme, csak most értjük a goethei bölcseségnek talán legmélyebb kifejezését.

Denn des Leben ist die Liebe
Des Lebens Leben Geist.

Ez a «szellem» az élet felett lebegő, azt vonzó és fejlesztő örök Logos — az, amit Istennek nevezünk. Ezen a ponton jut a Mester mélyülő bölcsesége az isteneszmével legközelebbi érintkezésbe. Az istenséget Goethe igen sokáig pantheisztikus értelemben vette: benne a világgal lényegileg azonos ősbatalmat látta, mely «belülről» mozgatja a mindenséget. Ma azonban már tudjuk, hogy a Mester utolsó éveiben mindinkább közeledett a theismushoz, a személyes Isten ideájá-

hoz. Ezzel kapcsolatban azután lelkében mindinkább megértésre talált az isteni örök és végtelen szeretetből fakadó megváltás keresztény eszméje.

Bölcsességének ez a legmélyebb pontja nyilvánul az emberi élet rejtelmének abban a megfejtésében, melyet a *Faust* képvisel. Maga a költő is a keresztény eszme diadalát látja létünknek ebben a leghatalmasabb drámájában, melyet ember valaha alkotott. Eckermann figyelmét ugyanis felhívja arra, hogy a *Faust* értelmének kulcsa az angyalok karának azokban a verseiben van, melyek szerint

Gerettet ist das edle Glied
Der Geisterwelt vom Bösen ;
Wer immer strebend sich bemüht,
Den können wir-erlösen,
Und hat an ihm *die Liebe* gar
Von oben teilgenommen,
Begegnet ihm die selige Schar
Mit herzlichem Willkommen.

«In diesen Versen — mondja Goethe — ist der Schlüssel zu Faust's Rettung enthalten : in Faust selber eine immer höhere und reinere Thätigkeit bis ans Ende, und von oben die ihm zu Hilfe kommende ewige Liebe. Es steht dieses mit unserer religiösen Vorstellung durchaus in Harmonie, nach welcher wir nicht bloss durch eigene Kraft selig werden, sondern durch die hinzukommende göttliche Gnade.»

Goethe csak negyvennégy éves korában olvasta először Platont ; de valójában platonikus volt már akkor, mikor lassanként felfedezte, hogy a legmagasabbat s a legmélyebbet nem az érzékelhető külső természetén át, hanem önmagunkba mélyedve, pillanthatjuk csak meg. Goethe is mondhatta volna a legnagyobb Platon-tanítvánnyal, Szent Ágostonnal : ab exterioribus ad interiora, ab interioribus ad superiora. Goethe szerint is életünk igazi hivatása az örökkévaló megragadása és követése : «das Vergängliche unvergänglich zu machen». Abban is Platon követője, hogy végül is az élet titkát az örökkévalónak szeretetében : az *ἔρως*-ban pillantja meg s megsejti, hogy az örök szeretetnek : Istennek segítő kegyelme az, melyben életünk küzdelme végül is kihangzik

s átvezet a halhatatlanságba, melyben Goethe mindvégig rendületlenül hisz. Ebből a szempontból a goethei «Denken» nem is egyéb, mint szeretetteljes elmerülés a plátói örök ideákban, melyek úgy az ősjelenségekben, mint a őslogosban lépnek elénk, s a mindkettőt éltető örök Jóságba, az *ἀγαθόν*-ba vetett hitünknek veti meg alapját.

Ám a «gondolkodás»-nak más szerepe is van életünk kialakulásában: Goethe tanítása szerint öntudatossá kell tennie életünket. Tehát nemcsak tárgyairányítottságában van értéke, hanem reflexív jellegében is. Sőt az életkifejező gondolkodás életünk legbensőbb lüktetését árulja el:

Zierlich denken und süß erinnern
Ist das Leben im tiefsten Innern.

Ennek a kibontakozó, önellenőrző, s magunkat szabályozó reflexiónak köszönjük személyiségünk kialakulását is, ami a legtöbb, amit elérhetünk. «Denn das Heil der Erden-söhne, ist nur die Persönlichkeit».

Annál is inkább ép a reflexív gondolkodás segít önmagunk e kialakításában, mert az fel is szabadít bennünket, kiemelve a mulandóság fájdalmas sodrából. «Bleibt uns nur das Ewige jeden Augenblick gegenwärtig, so leiden wir nicht an der vergänglichen Zeit.»

Íme, elértünk Goethe bölcseségének magvához. Ez abban fejeződik ki, hogy össze kell tudnunk kapcsolni a futó pillanatot megbeesülését annak a soha el nem enyésző mozzanatnak a szem előtt tartásával, melynek a tűnő pillanat is csak jelképe: «Alles Vergängliche ist nur ein Gleichniss». Az az igazi böles, aki a mulandót és az örökkévalót *együtt* tudja látni, felismervén, hogy minden pillanatnak is megvan az örök értéke, mert az örökkévalót jelképezi az elröppenő pillanat is. Ezért a legfőbb életszabály:

Geniesse mässig Füll und Segen
Vernunft sei überall zugegen
Wo Leben sich des Lebens freut.
Dann ist Vergangenheit beständig
Das Künftige voraus lebendig
Der Augenblick ist Ewigkeit.

Idő és örökkévalóság e sajátos és rejtelmes egysége Goethe szerint is azáltal lehetséges, hogy Istenben a pillanat is örökkévaló :

Denn alles Drängen und alles Ringen
Ist ewige Ruh' in Gott dem Herrn.

Most már az Olympuson vagyunk : ide fölérve nyugodtan nézünk le életünk küzdelmeire, a tapasztalati világ nyüzsgő nyugtalanságára ; ezért vallja költőnk oly bizalommal, hogy «alles gibt sich mit der Zeit». És elértük azt, amit eddig minden mélyebb gondolkodó elért, hogy az észbelátás a világ és az élet legnagyobb miszteriumainak közelébe juttat. Goethe maga mondja, hogy «a gyermek realista, az ifjú idealista, a férfi szkeptikus, az aggastyán misztikus».

A bölcsesség e legmélyebb pontját ép a gondolkodás megérésének köszönjük. Goethe bölcsesége — épúgy mint Platoné és Aristotelesé — a gondolat nagy himnusza : hiszen ennek fokozatos elmélyedése teszi lehetővé, hogy az örökkévalót felismerve, az belenyúlhat röpke életünkbe is és annak tünékeny pillanatát is megszentelheti. Ez a goethei «Denken» maga a szellem élete, amint az fejlődik, érik, gazdagodik és mélyül. Költőnk rendületlenül hisz a gondolkodás felemelő, alakító és nevelő hatalmában. Ne feledjük, hogy az ész és a tudományt kicsinylő nyilatkozatok valamennyien Mephistopheles szájából hangzanak felénk, ki el is árulja, hogy «Verachte nur Vernunft und Wissenschaft — — So hab' ich dich schon unbedingt». Hiszen a gondolatban való bizalom tesz bennünket emberekké s emel ki az érzéki élet szűk börtönéből és zsidbasztó relativizmusából.

Ám az ember elveszne a valóság számára, ha csak a szemlélődésben élne. Már azért is, mert az elmélkedés túltengése a dolgokat annyi oldalról mutatja be, hogy az ennek nyomán támadó skepsis megbénítja a cselekvést. «Nur der Betrachtende hat Gewissen, — mondja Goethe — der Handelnde ist immer gewissenlos.» Ez azt jelenti, hogy az elhátározással cselekvésünk oly esetleges következményeiért is felelősséget vállalunk, amelyeket sem kiszámítani, sem be-

látni nem lehet, ami az abszolút lelkiismeretességgel nem fér meg. Viszont azonban a tett éltet, mert felszabadít, amennyiben a kételyeket, melyekből merő elméleti megfontolásokkal sohasem tudnánk kijutni, gordiusi csomóként elvágja s így korlátozza a gondolkodás bénító s így életellenes túltengését. «Der Sinn erweitert, aber lähmt; die That belebt, aber beschränkt». Ezekből adódik a cselekvés, a «Thun» egészen sajátos goethei fogalma.

A cselekvés Goethe szemében első sorban nem kifelé való hatás, hanem megnyilvánulás s mint ilyen jelképe legmélyebb bensőnknek. «Das Höchste, das Vorzüglichste am Menschen ist gestaltlos, und man soll sich hüten es anders als in edler That zu gestalten». Hiszen a tett minden vonatkozásban ősnilvánulat, — «der Anfang war die That» — mert az őspaenomen általa válik valósággá. Ép ezért költőnk úgy látja, hogy a cselekvésben rejlő ethikai bizonyosság is ősbizonyosság még akkor is, ha azt az észbelátás nem is világítja át.

Ein guter Mensch in seinem dunklen Drange
Ist sich des rechten Weges wohl bewusst.

Óvakodnunk kell tehát a goethei «tett» fogalmát a modern üzleti jellegű túltevékenység, a minden ízében barbár πολυπραγμασύνη értelmében venni. A tett értékét költőnk szerint nem «hasznossága» adja meg, hanem az, hogy jelképe az életünkben kiütköző Urphaenomenonnak. Hiszen Goethe érett élethangulatának és bölcseségének alapvető jellege ép az, hogy nem a kifelé, a nagy világba való törekvésben látja az élet valódi mélységét, szépségét és értelmét, hanem abban, hogy befelé élünk s az intim környezet melegségében fejlesztjük lelkünket. Itt is áll, hogy csak önmagunkban találjuk meg a végtelenséget s ezen át sejthetjük meg a mindenség ősalapjának végtelenségét is. Innen fakad a világokat és évezredekét átfogó hatalmas kozmikus élet s a kispolgári keret ama sajátos egysége Goethénél, mely más nagy szellemeket: Aristotelest, Leibnizet és Kantot egyaránt jellemez. A lángelme és nyárspolgár e szintézise paradoxonként hat, pedig mély bölcsesség nyilvánul meg

benne. Nemcsak azért, mert a kispolgári élet egyszerű és megadott formái biztosítják legjobban azt a külső békét, mely nélkül a geniusz nem alkothat, hanem mert szűk keretek megbecsülésében is a lángelme felismeri az élet örök szimbolikáját. Goethe sem nézi le a polgári élet apró gondjait, melyeknek, kezdve a háztartási ügyeken, a legnagyobb figyelmet szenteli : itt is felismeri a kicsiben a nagyot s hogy *minden* pillanatnak lehet örök értéke.

Ám a tett és a cselekvés azért is hozzátartozik az élet teljességéhez, mert csak ez szabadít meg a lelkünk legmélyéből fakadó alaktalan vágytól : «Die Sehnsucht verschwindet im Thun und Handeln.» A tett misztikus bizonyossága által vetjük meg lábunkat a valóságban.

Láttuk, hogy Goethe szerint a gondolkodás inkább nehezíti, semmint elősegíti az elhatározást. Ez a körülmény is arra mutat, hogy a cselekvés igazi élettöleleme nem a belátás, hanem az az irracionális bizonyosság, melyet hitnek nevezünk. A mélyülő szellem élete határtalan bizalmat él át avval szemben, amit nem ismerhetünk.

Doch fassen Geister, würdig tief zu schauen
Zum Unbegrenzten unbegrenzt Vertrauen.

Ez ép a hitnek az útja, melyre soha ki nem elégíthető vágyaink is vezetnek. «Jedes Bedürfniss — mondja Goethe — dessen wirkliche Befriedigung versagt ist, nötigt zum Glauben»

Íme szellemünk alaptörekvése : a szükségleteinek kielégítésére irányuló ténykedés ellenállhatatlanul a hit világa felé tereli lelkünket. Goethének alapvető meggyőződése, hogy életünk folyását végelemzésben az határozza meg, hogy miben hiszünk ; ezt fejezi ki az a mondása, hogy a világtörténelem magva a hit és a hitetlenség harca. Minden élet hitben gyökerezik : a merő tudás nem képes kitölteni mindazon bizonyosságot, melyre szükségünk van, hogy éljünk és cselekedjünk. Innen a hitnek csodálatos ereje és gyógyító hatalma. Költőnk maga is mély megilletődéssel mutat arra az érdekes jelenségre, hogy a kereszténység elbukott s már-már elsülyedt népeket új étellel tölt meg, s bölcsen hozzá teszi : ennek semmi köze sincs a belátáshoz, a filozófiához, hanem irracionális, rejtelmes forrásból táplálkozik.

Goethe későbbi éveiben mind nagyobb megértést tanúsít a vallási élet, különösen a kereszténység misztériumai iránt. A minden ízében «pogány Goethéről» szóló felületes szöveget ma már bátran az elintézett történeti tévedések közé sorolhatjuk. Hogy a bölcseségének csúcspontjára érkezett Goethe mily mélyen hatolt be a vallási élet rejtelmeibe, ezt mindennél jobban az bizonyítja, hogy szemben a felvilágosodási korok felületes tanításával, a vallási hit történeti eredetét nem a félelemben, hanem a hálában látja.

In unseres Busens Reine wogt ein Streben
Sich einem Höhern, Reinen, Unbekanntem
Aus Dankbarkeit freiwillig hinzugeben
Enträtselnd sich den ewig Ungenannten
Wir heissen's: fromm sein.

Nem a rettegés negatív és alsórendű motivuma a vallás lélektani forrása, hanem hála és a szeretet pozitív és legnemesebb élménye. A vallás nem a primitív életnek egy múló mellékterméke, hanem minden élet gyökere és koronája. Ezért látja a bölcsesség foglatát abban, hogy

Besonders keinen Menschen lassen
Und das Übrige Gott überlassen.

Az ember azonban nemcsak gondolkodik és cselekszik, hanem alkot is, vagyis az élet mindenkor művészi tevékenység is. Hiszen már a magunk személyének kialakítása is művészet, s viszont — mint láttuk — Goethe szemében a cselekvés is már az önformálás megnyilvánulása. «Die Kunst beschäftigt sich mit dem Schweren und Guten» — azaz a művész is a szellem, az értékvilág megvalósításán munkálkodik. Feladata tárgyi vonatkozásban nem egyéb, mint «durch den Schein die Täuschung einer höheren Wirklichkeit zu geben». A művészet is tehát annak az Erosnak a megnyilvánulása, mely bennünket a végtelenség és az örökkévalóság felé hajt. Szeretet nélkül nincs költészet,

Denn auf dieser Erdenflur
Muss man lieben, um zu dichten.

Most már tisztán látjuk, hogy Goethe világfelfogásában végső elemzésben mi az, ami bennünket, az idő sodrában élő

lényeket az örökkévaló keresésére késztet gondolkozásban, cselekvésben s alkotásban. Ez nem más, mint a szeretet minden iránt, ami igazi, soha el nem muló érték. E szeretet tanít meg bennünket arra, hogy a futó pillanatban is meglássuk az örökkévalót, a végesben a végtelent. A bölcsesség legnagyobb csodáját a szeretetben éljük át: ez az igazi élet nagy misztériuma, amint azt gondolatilag Platon és Goethe, a vallási hiten át Jézus tanítása ragadja meg. Goethe bölcsesége a szeretet bölcsesége. Gondolkodás és tett — Denken und Thun — egyaránt kell, hogy ebből az örök forrásból táplálkozzék.

Midőn Goethe utolsó születésnapját ünnepelte, angol barátai és tisztelői közül több kiváló szellem, köztük Walter Scott és Thomas Carlyle ajándékkal lepik meg őt. A kísérőlevélben Carlyle az ünnepeltet, mint olyat üdvözli, ki iránt a legnagyobb hálával azért tartozunk, mert igaz bölcseségre oktatótt bennünket. A nagy angol író e szavai annál mélyebb jelentésűek, mert ép ő köszöni saját vallomása szerint Goethének azt, hogy életének mind külső, mind belső összeomlásától megmenekült.

És itt válik Goethe bölcsesége fájdalmasan időszerűvé. Mi is az ő szellemétől várjuk, amennyiben az a belátáson alapuló bölcseségen múlik, lelkünk gyógyulását, a világfájdalom e szomorú korszakában. Midőn a mi mártir nemzetünk is a Genius halálának századik évfordulóján meghajtja előtte a hála és a szeretet lobogóját — egyúttal köszönetet mondunk azért a sok fényért, mely eddig is az ő szelleméből a mi lelkünkbe áradt. És hisszük, hogy feltámadásunkban része lesz annak is, hogy Goethe nyomán mi is megtaláljuk az utat az egyetlen igaz bölcsességhez: hogy csak a hit és a szeretet vezet el az örökkévalósághoz.

PAULER ÁKOS.

AZ ÍR SZABAD ÁLLAM ÉS SIR HORACE PLUNKETT.

A probléma eredete több évszázadra vezethető vissza, s még ma sem vesztette el jelentőségét, sőt belényulik a világbirodalom mai történetébe is. Vérrel és könnyekkel van megírva a 750 éves küzdelem története, melyet elmélyít a faji ellentét s az eltérő vallási felfogás. A harc gazdag a bátorság, elszánt hazafiság vértanúiban, önfeláldozásban és kitartásban. De az ír hazafiaknak nem szűnő erőfeszítései, lázadása vagy földalatti munkája mind nem elég ahhoz, hogy céljukat elérjék, sőt nem képes még azt sem meggátolni, hogy az angol erély kiépítse a világ legcsodásabb birodalmát, ellenére a sebnek, mely Macaulay szerint az ír kérdésben ott vérzik századok óta, közel Anglia szívéhez. Másrészt azok a ragyogó lehetőségek, amelyek az írek előtt arra az esetre nyíltak, ha teljesen megszüntetik nemzeti létükért és vallásukért folytatott harcukat, nem voltak, egy esetet kivéve, eléggé csábítók, hogy lemondjanak e keserű, sokszor kilátástalan harcról és népüket, melynek milliói otthon éhezve és nyomorogva, idegen földön pedig lenézve tengetik életüket, ne igekezzenek nemesíteni és felemelni.

Az Ír Szabad Államnak 1921-ben törént proklamálásával megszületett az ír politikai függetlenség. Ez volt az első nagy lépés az English Commonwealth felé, amellyé az Egyesült Királyság a háború eredménye folytán átalakulni kénytelen volt. A harcok azonban, amint azt a legutóbbi események igazolják, még sem szüntek meg, és nem lehet tudni, hogy Valera és társainak túlkapásai hová juttatják a Szabad Állam — *Saorstát Eireann* — hajóját.

A szereplő politikusok tetteivel, szándékaival bőven foglalkozik a közvélemény. Reám nézve vonzóbb azoknak

működését vázolni, akik nem feltűnést és kihívó szereplést keresve, az alkotó erők fejlesztése által munkálnak a nemzeti nagyság alapjainak tervezésén, a tartó oszlopok szerkesztésén. Ép ezért jóleső kötelesség nekem nemcsak a *Saorstát Eireann* létrejöttével, az eddig elért eredményekkel, hanem annak a férfinak a munkájával is foglalkozni, akinél az ír, túlnyomóan földműves nép szervezése, gazdasági és erkölcsi emelése érdekében többet senki sem tett, s akivel lelki rokonságban és több mint 30 éven át érintkezésben lenni életemnek egyik legtöbbre becsült eredményévé vált.

*

II. Henrik angol király 1171-ben jelent meg katonáival Dublinben. Diarmait, Leinster elűzött királya kérte támogatását Budidsilla Conchobuiz, Connacht királya ellen, ki őt legyőzte. Henrik annál könnyebben hajlott a hívó szóra, mert Írország meghódítását már régen tervezte, még pedig vallásos reform ürügye alatt, amihez IV. Adorján, angol eredetű pápa, ki az óceán összes szigetei fölött való uralmat Constantin császár adományozására hivatkozva magának tulajdonította, szívesen adta beleegyezését. A harcban, mely Henrik győzelmével végződött, a katonailag szervezett, tehát többet érő angolok könnyen legyűrték a földművelő, kellő katonai vezetőkben szűkölködő íreket, akik nem voltak a védelemre kellően felkészülve s maguk által választott uralkodóik alatt csak laza fegyelmet tudtak tartani.

Törvénytelenység, rosszhiszeműség, rablás és gyilkosság lett alapja annak az uralomnak, — mondja forrásunk — melyet a vallás érdekében, a reform ürügye alatt kezdettek.¹ Az az angolok által terjesztett tan, hogy az íreknek nincsenek is jogaik, mihamar törvénné lett. Ebből eredt az örökös háború, melyet folytatni kellett mindaddig, míg az íreknek eltulajdonítható birtokuk volt. A nyomás azonban koronként enyhül, az írek erősödnek, sőt hadi sikereket is érnek el. Az ír főrendek részt kérnek és kapnak a kormányzásban, az angol hatalom főleg a városokra szorul. Így a XIV. század-

¹ *Official Handbook*, 54. 1.

ban nagy fellendülés áll be. Vonatkozik ez a nyelvre, irodalomra egyaránt. A XVI. században a reformáció újból kiélezi az ellentéteket. A nagy Erzsébet uralmát Írország történetében harcok, üldözések és zsákmányolások emléke örökíti meg. Az ulsteriek ellen kilenc éven át tart a háború. Ez az angoloknak oly győzelmével végződik, mely háromszáz éven át érezteti hatását.

A küzdelem mindkét részről kegyetlen vadsággal folyik. Az ír törvényeket, a művelődésre irányuló törekvéseket elnyomják. Ulstert főleg protestáns skótokkal telepítik be. Cromwell idejében sokakat rabszolgául adnak el amerikai ültetvényeseknek. Másrészt az írek, ha tehetik, visszaadják a csapást, melyet az angolok reájuk mértek. Peccatur intra muros et extra. A jog és igazság ereje azonban mégis győz, s a chaos helyébe a rendet, az erő helyébe a jogot lépteti.

A küzdelem jellemzésére fel kell említenem, hogy a XVII. század közepén az írek 40—50,000 protestánst ölnek le. Cromwell ezért cserében birtokaikat lefoglalja és nagyrészt katonáinak ajándékozta. A hatás elijesztő. Körülbelül 100,000 hazátlan ír bolyong külföldön. A gazdasági nyomás is erős. A XVII. század végén eltiltják az ír baromnak és juhnak Angliába vitelét, és ír kereskedőnek oda még csak utazni sem szabad. A katolikus főpapokat eltoloncolják, katolikus nem lehet nyilvános hivatalnok, nem vezethet oltárhoz protestáns arát. Mindamellet sok, Írországban begyökerezett protestáns angol és skót szülő ivadéka válik lelkes ír hazafivá, beáll a harcosok sorába és 1783-ban főképp protestáns vezetés alatt álló protestáns önkéntesek kényszerítik ki az ír országgyűlésnek *örökre* biztosított függetlenségét.

Ez időben Britanniát egyrészt az amerikai gyarmatok elszakadása gyöngítette, másrészt a francia forradalom ellen indított küzdelem kötötte le. Vezetőinek erélye, népének szívóssága azonban a próbát fényesen kiállotta, erősebb lett, mint volt valaha. Az írek egy része átlátva, hogy nyílt színen az angolokkal nem mérkőzhetik, földalatti szervezkedés segítségével igyekszik az erőket egyesíteni. E szervezkedés egészen napjainkig nagy szívóssággal folyik. Az ame-

rikai elszakadás és a francia forradalom által keltett remények nagyban erősítik az írek mozgalmát.

A *United Irishmen* szövetsége nyíltan készül a lázadásra és közeledik a forradalmi Franciaországhoz. A kísérlet nem sikerült. A Pitt-kormány most elhatározta, hogy nem erőszakot alkalmaz, hanem elismerteti Írország függetlenségének megszűnését magával az ír parlamenttel. Ez a merész terv becstelen eszközök révén sikerült is. A tagok nagy részét 1.600,000 fontért egyszerűen megvásárolták, s az így szerzett többség 1800 május 26-án megszüntetvén Írország parlamentjét, kimondotta Írország egyesülését Angliával. De a nyugalmat ez sem biztosította. Az izgatás most főleg vallási térre ment át, követelve a katolikusok emancipációját. Ezt közel három évtized küzdelmei után csak 1829-ben érték el. Következtek az Unio felbontásának célzatával a *Repeal* mozgalmak, O'Connell izgatásai, majd 1845—46-ban az éhínség, Írország gazdasági nyomorúsága, a kivándorlás hallatlan megerősödése.

Tudnunk kell, hogy Írország népe főleg burgonyából él. A déli rész lakossága körében egész nemzedékek nőttek fel, éltek, házasodtak és haltak meg a nélkül, hogy húsos ételhez jutottak volna.¹ 1845-ben, igen esős nyár után a burgonya rothadásnak indult. Mindenki a kikötők felszabadítását, azaz a burgonyabevitel lehetővé tételét kívánta. Ez események erősen befolyásolták azt az angol vámpolitikát, mely végül a gabonavámokról lemondva a kereskedés szabadságát fogadta el. Írországon azonban ez sem segített, mert 1851-től 1855-ig nem kevesebb mint négy millió ír hagyta el hazáját, úgyhogy népessége, mely 1841-ben mintegy nyolc millió volt, lepadt ennek majdnem felére. A földműves nép 1841-ben hét millió volt, a városokban 1.143,000 ember lakott. 1901-ben csak három millió ember élt a földből, a városok lakóinak száma is csak 1·4 millióra emelkedett. A kivándoroltak azonban, Horatiusszal szólva, *coelum sed non animum mutaverunt*. Odakint is, különösen az Északamerikai Egyesült-Államokban, erősen dolgoztak az elhagyott haza felszaba-

¹ Justin Mc. Carthy: *History of our own times*.

dításán. Az ír kivándorlás egyébként régi keletű. Sokan jutottak már a XVII. században a szárazföldi országokban katonai és egyéb állásokhoz. Más oldalon állanak azok a kiváló férfiak, akik a brit politikai, tudományos és irodalmi nagyságok közt foglalnak helyet az Unio óta. (Burke, Moore, Lecky.)

A nyomás Irlanddal szemben a XIX. században folyton enyhül. O'Connell munkája gyümölcsként megtörtént a katolikusok emancipációja. 1859-ben az anglikán egyház megszűnik Írországbán állami egyház lenni. Mindamellett a földalatti titkos szervezkedések erőre kapnak. A féniek a független ír köztársaság megteremtésére törekednek. A három F-et írják zászlójukra. Ez *fair rent, free sale* és *fixity of tenure*-t, azaz mérsékelt haszonbért, szabad adás-vételt és a bérleti idő biztosságát, tehát csupa mezőgazdasági követelést jelent. Mindamellett, hogy az angol politika a birtokviszonyok és bérletek terheit fokozatosan enyhíti, 1882-ben a dublini Phönix-parkban az ír államtitkárt, Cavendish lordot, Burke titkárjával együtt meggyilkolják.

A politikai célú szövetkezések között a leghatalmasabb és legtartósabb, az *Irish Republican Brotherhood* (ír köztársasági testvériség), a féniek felkelését szervezte s 1873-ban újjáalakítva, mint az ír politika irányító tényezője szerepel. A birtokkérdéseknél, a *home rule* mozgalomban, végül az 1914-től 1920-ig húzódó válságos fejlődésben is kiveszi a maga részét. Az újjáteremtő munka nem áll meg politikai téren. A *Gaelic League* a fiatalságban a hazafias szellemet és műveltséget igyekszik gyarapítani. Megalakul és nagy jelentőségre tesz szert az ír önkéntesek fegyveres szervezete. 1914-ben a nagy háború nyomása alatt felajánlják Írországnak az önrendelkezést, kikötve Írország kettéosztását, ami az északi protestáns részeknek, Ulsternek elszakítását jelenti a katolikusok által lakott déli vármegyéktől. Ez a javaslat csak hosszú előkészítés után lesz törvényté.

A háború alatt politikai mozgalmak nyugtalanítják Írországot és teszik próbára Anglia erejét. 1916-ban felkelés tör ki, ezt vérbefojtják, ezeket börtönözik be. Sir Roger Casementet kivégezik. A *Sinn feín* mozgalom azonban erősbül,

az önkéntesek csapatai szaporodnak. 1918-ban a választásnál a Sinn feinerek döntően győznek, a mérsékeltebb párt szinte megsemmisül. Követelik a teljes függetlenséget, *Dail Eireann* néven nemzetgyűléssé alakulnak. Guerilla-háború, végül fegyverszünet következik. Decemberben létrejött az egység, melyet a *Dail Eireann* 1922 januárjában fogad el. Ez azonban, mint a legutolsó események mutatják, mintha még mindig nem fejezné be a nyolcadfélszáz év óta folyó változatos, sokszor kegyetlen és véres, de egész folyamán át szerfelett érdekes és tragikus küzdelmet.

Az angol miniszterek és Írország küldöttei Londonban találkoznak.

Winston Churchill nemrég kiadott emlékirataiban leírja a döntő és tragikus találkozás részleteit és utal arra, mily érzésekkel tárgyaltak azokkal, akik nemrég a gyilkos banda nevét viselték, mily nehéz volt eredményhez jutni és legyőzni a századok óta felgyülemlett bosszúnak, gyűlöletnek és bizalmatlanságnak érzését. A tárgyalások két hosszú hónapon át folytak s az első kézfogás csak azon az emlékezetes éjszakán történt, mikor a megegyezés végre létrejött.

Mielőtt az új állam szervezetét vázolnók, ki kell térni arra, miként alakultak a földbirtok-viszonyok, melyek századok óta a panaszok és mérközések ki nem apadó forrásai voltak. A használható földet az angolok hódítás és foglalás révén tulajdonukba vették s rendesen, mint otthon; bérbeadták. Az, hogy a bérlő bármikor kitehető, — *tenant at will* — lehetlenné látszik tenni az eredményes gazdálkodást. Mindamellett e rend nem gátolta meg Nagy-Britanniát abban, hogy mezőgazdasága első és irígyelt tárgya lett a világnak mindaddig, míg a gyáripár érdekében tönkre nem tették, nyomorba döntve a birtokosok, bérlők, munkások millióit, kényszerítve őket arra, hogy hűtlenné váljanak ahhoz a földhöz, melyet évszázados munka erőfeszítéseivel tettek termővé. Az, hogy az uralomra jutott gyári demokrácia ily könnyen végzett az angol nemzet legrégebbi iparával, ily könnyűszerrel tette értéktelenné a földbe fektetett milliárdokat és nem számolt azzal, hogy a föld és falu adja meg a nemzeti politika biztonságát, egyik legnagyobb botlás, melyet

valaha Anglia politikusai elkövettek. Ha sokan nem hajlandók elhinni, hogy ma már a régi főurak gyémántos koronáikat kénytelenek eladni, hogy élhessenek, azt senki sem vonja kétségbe, hogy a milliókra rugó munkanélküliek száma mérsékelhető lett volna, ha nem teszik tönkre szándékosan a mezőgazdaságot azért, hogy olcsó legyen a gyári munka és a kenyér, melyet nekik idegen országok szállítottak.

Visszatérve Írországra, ott az a rend, amely Angliában bevált, ép az ellenkező hatást érte el. Az ír bérlő attól tartva, hogy ha javítja földjét, felemelik a bért, vagy olyan-nak adják a bérletet, ki hajlandó többet fizetni, rendesen lemondott a javításról. Inkább zsarolta a bérlett földet. Napról-napra élt és nem igen gondolt a jövővel. Lehetőleg keveset dolgozva szerezte meg azt a jelzöt, hogy tunya és dologtalan. Ezt bevallja a lelkes angol-ír hazafi: Plunkett is.¹ Az okot rendesen elhallgatták, pedig ez megfejtene mindent.

Ezen segíteni kellett, s Gladstone-nak 1870-ben be-terjesztett és törvénnyé lett javaslata már kimondotta, hogy a bérlőt, ha becsületesen fizet, ne lehessen kitenni és joga legyen kártalanításra a befektetésekért. Az ír Upasfának második ága is le volt vágva a birtokviszonyok rendezésével. Az első az egyházi kérdés volt.

A későbbi reformok tovább mentek. Gondoskodtak arról, hogy a méltányos bér megállapíttassék, a bérlő meg-válthassa földjét. De több évtized múlt el, míg a megváltáshoz szükséges összegek rendelkezésre bocsáttattak. Mindamellet 300,000 bérlet ment át tulajdonul a bérlők kezébe, ami 100 millió sterling vételárat jelentett, e mellett nem kevesebb mint 3·2 millió fontot fordítottak házak és utak építésén kívül egyéb beruházásokra.

Mindezekből leszűrhetjük azt az értékes következtetést, hogy Írországbán már a *Saorstát* megalakulása előtt tetemesen javultak az állapotok. A bérleti kérdések megoldása meg-történt. A felaprózásokat korlátozták. A holdankénti ter-melés 1895-től 1914-ig 25⁰/₀-kal emelkedett. Ez évi 15 millió

¹ *Ireland in the new century*. London. John Murray, 1905.

font többletet jelent. A marhatenyésztés jövedelmezőségének emelkedését ennél is többre teszik, évi 20 millió fontra. A lakosságot 4—5 millióra becsülve, ez tetemes vagyoni gyarapodást jelent. Más jelek is utalnak erre. Építettek, még pedig állami segítséggel, nem kevesebb mint 50,000 parasztházat. Az ír bankokban 1921-ben közel 200 millió font volt elhelyezve, állami papírokban 100 millió, 200 millió pedig beruházva Angliának és más államoknak adósleveleiben. E mellett nem volt semmi állami adósság és semmi kiadás a katonaságra és hajóhadra. Dublin lakóinak száma 1800-tól 1911-ig 172,000-ról 304,000-re, Belfasté 25,000-ról 304,000-re emelkedett. A jogbiztonság jól működő bírói karra támaszkodott. A birtokviszonyokra nézve az 1891-ben alakult *Congested District Board* illetékes. A mezőgazdaságot az 1900-ban teremtett *Department Agriculture* kiváló sikerrel gondozta. Szükséges ezeket szem előtt tartani, mert ezek teszik megfejthetővé a nemzeti kormánynek e téren elért későbbi sikereit.

Lássuk most az Ír Szabad Államnak, a *Soarstat Eireannak* politikai szerkezetét.

Az alkotmány Írországnak megadja a Dominiumok státusát. Szerinte Írország két részre szakad, Északi- és Déli-Írországra. Amaz közel két millió lakójával szorosabb kapcsolatban marad Nagy-Britanniával, míg emez közel három millió lelket számlál és az Ír Szabad Államot alkotja. A sziget lakosságának többsége (3·3 millió) katolikus, míg a protestáns felekezetek híveinek száma valamivel több egymilliónál (1.016,611).

Az Ír Szabad Állam alkotmánya, mely az általános szavazati jog alapján áll, tartalmazza a szokásos kijelentéseket a nemzeti és egyéni jogok tekintetében.

Az Ír Szabad Állam egyenjogú tagja a Brit Birodalmat (Commonwealth) alkotó államok szövetségének. Ez a nevezetes kijelentés mondja ki először azt a nagy elvet, hogy a birodalom alkotó részei egyenlő jogúak, ami a régi egységes brit birodalomnak államszövetséggé átalakulását jelenti.

Az Ír Szabad Állam törvényhozásában teljesen független, külföldön képviselői lehetnek és belép a nemzetek szövet-

ségébe is. A törvényhozást a király és az alsó- és felsőházból álló országgyűlés, *Oireachtas* gyakorolja. A király által kinevezett kormányzó (Governor General) a végrehajtó-tanács (Executive Council, minisztérium) útján végzi az igazgatást.

Az alsóházat (Dail) öt évre választják. Így volt ez eleinte a felsőházzal is, de ettől hamar eltértek s most az új tagokat már nem a nép, hanem a szenátus és alsóház jelöli ki oly férfiak közül, kik elérték a 30 évet és a közügyek terén érdemeket szereztek. A végrehajtótanács 11 osztályból — minisztérium — áll. Elnökét a Dail választja, a Dailnak felelős minisztereket a kormányzó erősíti meg.

Az Ír Szabad Államot a kimondott függetlenség mellett is sok szál köti-össze a Brit Birodalommal, mert az ír, rendesenek nevezett csapatok alig rugnak 6000 főre, a tartalék pedig legfőlebb 30—40,000, ez is inkább csak papiroson.¹

A pénz- és valutakérdés 1845-ig zűrzavaros volt. Az ebben az évben életbe léptetett törvény a meglevő bankok jegykiadó jogát nem korlátozta, csak a fedezetet tette szigorúbbá, oly sikerrel, hogy ötven éven át egyetlen bank sem bukott meg, sőt számbavehető run sem volt.

Az 1927. évi *Currency Act* a bankoknál meghagyja a jegykibocsátás régi jogát, de a kibocsátást egy bizottság — Currency Commission — ellenőrzése alá helyezi és a beváltást szabályozza. A nyereség a brit kormány által kibocsátott vagy biztosított kötvényekben helyezendő el. Az ír bankrendszer biztonságát az adja meg, hogy Londonra támaszkodik.² A váltópénz egészben olyan, mint az angol, s ilyeneknek tervezik a kiadandó aranypénzeket is.

Nem lehet tagadni, hogy az Ír Szabad Állam vezetői, élükön Mr. Cosgrave-vel, a lefolyt tíz év alatt dicséretes és sikeres munkát végeztek. Egyik kézzel a még mindig erős köztársasági mozgalmat kellett fékentartani, a másikkal pedig szervezni az új állam termelését, megszilárdítani gazdasági és politikai rendjét. Mindez nem lett volna lehetséges, ha nem akadnak férfiak, kik nem vágyódva politikai hatalomra és babérokra, vállalták azt a sok lemondást és önzet-

¹ *Official Handbook*, 87. 1.

² *Official Handbook*, 108. 1.

lenséget kívánó munkát, amely a nemzeti erőknek társadalmi úton való szervezésében, fejlesztésében és magasabb célok felé irányításában állt.

A politikai eredmények a gazdasági erők egyesítését, az együttműködés művészetének elsajátítását, tehát fegyelmézést és az egyéni akaratnak a felsőbb célok érdekében való korlátozását kívánják. Erre tanítani és hajlandóvá kell tenni a népet, megédesítve a mindennapi munka unalmas egyhangúságát a nagy célok szolgálatába állításával. Erre nálunk gróf Károlyi Sándor, Írországban pedig Sir Horace Plunkett, a XIII. Dunsany báró ivadéka, vállalkozott.

A család egyike azoknak, melyek még Cromwell előtt telepedtek le Írországban. Nagy tekintélyüket a szélsőségek kiegyenlítésére igyekeztek fordítani.

Plunkett és gróf Károlyi Sándor majdnem egyidőben kezdtek dolgozni. Mintha a párhuzam, mely politikai tekintetben a két ország törekvéseit jellemzi és történetén átvonul, itt is folytatódna.

Sir Horace 1854-ben született. Tíz évet töltött az Amerikai Egyesült-Államok hegyes vidékén, Wyoming és Montanában, élve az ottani marhatenyésztő farmerek életét. Erre őt gyenge egészségi állapota utalta. Ez hű kísérője volt egész életén át, a nélkül azonban, hogy munkára vágyását lohasztotta és életét rövidítette volna, mert 78 esztendőt élt s ez év márciusában hűnyt el. A testi fogyatkozások és a lelki vágyakozások közt lefolyt küzdelem inkább fejlesztette jellemét és annak szívósságát. Így tényezőjévé lett az írek által elért sikereknek.

Az amerikai verseny első fellobbanását az Egyesült-Államokban élte át és módjában volt tépelődni a fölött, mily sorsra fogja ez juttatni Európát és szűkebb hazáját, Írországot.

A zöld sziget akkor, Gladstone agrár-reformja révén eljutott oda, hogy a felcsigázott béreket méltányosan, de hosszabb időre, 15 évre, állapították meg. Az amerikai verseny ez enyhítést mihamar ellensúlyozta.

A szabad levegőn egészségessé vált Sir Horace Plunkett honába térve azt a helyzetet találta maga előtt, hogy a poli-

tikusok és a közvélemény mindent a parlamenttől és a kormánytól vártak, de az ez úton elért eredményeket semmivé tette a tengerentúli államok olcsó termelése és a sokszor lecsökkentett hajódíj. Láttá, hogy ezen segíteni kell s — amint maga mondja — ismeretlen idealisták obscurus csoportjával egyesült, hogy megkezdjék a munkát, új eszméket terjesztve s a csalhatatlannak tartott közfelfogással szemben jobb meggyőződését érvényesítve.

Ilyenre vállalkozni sehol sem könnyű és mindenütt kockázatos. Hát még Írországban? Élő erővé, mozgató tényezővé tenni azt a gondolatot, hogy a felülről jövő ajándéknál vagy a kormánytól kicsikart kedvezésnél sokkal értékesebb az, amit saját magunk erőfeszítésével és munkájával érünk el szép, de nehéz vállalkozás. Nem volt könnyű Írországban, de nálunk sem. A másik, miről jó nekünk is gondolkozni, mit ma alig kell bizonyítani, hogy a föld tulajdona magában keveset jelent, ha nincs kellően mívelve és ha termékének értékesítése körül bajok vannak. Ép azért akik a földosztást hirdetve ettől a boldog fejlődést várják, zavart és felfordulást idéznek elő, ha nem biztosítják a javulás további feltételeit. Sőt megrendítve a tulajdon érintetlenségét, apasztják annak biztosságát és így csökkentik a fejlődés lehetőségét.

A kis, lenézett, semmibe sem vett csoport a szövetkezésben találta föl az orvosszert. De ez Angliában csak a városi kisemberek javát tartotta szem előtt. A mezőgazdasági nép érdekében a szárazföldi példákra kellett áttérni s azokat utánozni.

Írország éghajlatát és népének hajlamát tekintve főleg a marhatenyésztést és e révén a vajtermelést kellett jövedelmezőbbé tenni.

Az első gátja a sikernek az volt, hogy a nép vallási és politikai érdekeken túl sohasem tömörült sikeresen közös munkára. E gondolat híveit először is meggyanusították, rejtett céljaikat keresve a szép szavak mögött. Le kellett győzni a bizalmatlanságot egymás iránt, felkelteni az önmagunkba vetett bizalmat, az erő érzetét. Olyan embereknél, akiknek látköre a falu határán megszűnik, nem könnyű a távolabb

reményekbe vetett hitet erővé tenni s az embert munkára bírni.

Lehet-e szívósabb kitartást csak képzelni is, mint Plunketté, aki kénytelen volt nem kevesebb mint ötven gyűlést tartani, míg sikerült az első szövetkezetet megalakítani? Az elvetett mag így nehezen, de mégis kicsirázott, sőt szárba szökken. 1894-ben létesült az Ír Mezőgazdasági Szervező Társaság, mert Plunkett szerint a gazdák leginkább arra szorúlnak, hogy megtanulják a szervezkedve működés művészetét és azt, hogy mint kell közös érdekekben munkálni és ezekért egymással egyetértve a támadásokkal szembe szállni. Itt idegen nemzetek fiainak példájára való hivatkozás rendszerint nem hat, de ha azt látják, hogy honfitársaik, kiket nem ismernek el maguk felett állóknak, tudnak eredményhez jutni, ez meggyőző szokott lenni.

Ez persze nemcsak az ír parasztra illik.

Az első sikerek után következett a szentnek tartott *laissez faire* elvének, a be nem avatkozás politikájának megtörése, a kormányzat támogatásának megnyerése. Az Írország részére alapított földművelésügyi minisztériumban Plunkett alelnök, az ú. n. Congested District Boardban is helyet kap, 1922—23-ban a felsőház tagja. Hivatalos állásában, mint maga mondja, az lebegett mindig a szeme előtt, hogy igazolja annak igazságát, hogy a mezőgazdaság haladását a szervezett egyéni erők munkájával biztosítani lehet, ha ennek az állam is segítségére siet. A siker meghozta az elismerést. Megnyerve az elért eredmények által, Sir Horace Plunkett munkáját nemcsak Angliában, hanem Indiában és Finnországban is utánozták. A híres Wembly-i kiállítás alkalmával 1929-ben megalakult a Plunkett-alapítvány azzal a hivatással, hogy Plunkett munkáját folytassa az angol világbirodalom minden részében.

A nagy birodalom reprezentatív fiai mondták ki, hogy a mezőgazdaság fejlődő jóléte nagy érdeke a birodalomnak és ez három tényezőtől függ:

1. a földművelésben a tudományos eredmények felhasználásától, az állam támogatása mellett;
2. a gazdák szövetkezeti munkájától;

3. a falu társadalmi életének kiépítésétől.

Ez Sir Horace Plunkett ideáljának megvalósítása s munkájának kiterjesztése az angolul beszélő országokra. Negyvenhárom évi munkába került, de megérte.

Magában Írországban az Ír Szabad Állam átvette a létesített keretet és abban dolgozik tovább, elismerve azt, hogy Plunkett munkája mind erkölcsi, mind politikai és gazdasági tekintetben alapvető volt s az emelkedés tényezőjévé lett. Az nem kétes, hogy bármi legyen is Írország jövője politikai tekintetben, mezőgazdasági politikája azon a nyomon fog haladni, amelyet Sir Horace Plunkett és barátai kimutattak és nem csekély nehézségek legyőzése után kitapostak.

Írország főleg mint állattenyésztő és tejtermelő ország számít, úgyhogy ott a tehén, épúgy mint Indiában, majdnem szent állat számba megy. Az Ír Szabad Állam 1926-ban 589 millió gallon (egy gallon 4 és fél liter), azaz mintegy 2·5 milliárd liter tejet állított elő 13·7 millió font értékben. Ez az egész mezőgazdasági termelésnek 21 0/0-a. Ebből a szövetkezetek 4·5 millió font értékű vaját készítették. A vajnak 37 0/0-a külföldre ment.¹ A tej értékét 13 millió fontra becsülik.

Az állattenyésztés felkarolása, az ebből eredő haszon alapja a szövetkezeti élet fejlődése. 1927 óta Corkban az egyetemen a tejszakmának külön osztálya van. A tejszövetkezetek eredményei mellett a szalonna-értékesítő, baromfitenyésztő szövetkezetek eltörpülnek. Úgy látszik, nincs talajuk a nemzeti géniuszban. Ellenben a tojásexport és a baromfitenyésztés, amely fontosságban a marhatenyésztés után következik, erősen fejlődik. Az aprómarha száma 80 év alatt 4 millióról 25 millióra szökkent.

Ha groteszknak látszik is, ki kell mondanom, hogy Írország függetlensége szerintem nagyobb mértékben függ vajtermelésének és baromfitenyésztésének fejlesztésétől, mint Valera vállalkozásaitól. Egyszerűen azért, mert ezek emel-

¹ *Agricultural Cooperation in Ireland. A Survey by the Horace Plunkett, 1931, London.*

kedése a nemzeti munka okos szervezését, a nemzet millióinak munkaszeretetét, szívósságát és élniakarását jelenti.

A hétszáz évnél tovább tartott küzdelem, melyet az írek nemzetiségük és vallásuk fenntartásáért változó szerencsével és sokszor módosuló formában folytattak, szinte páratlan a nemzetek történetében és teli van értékes tanulságokkal. Sokszor látszott reménytelennek, főleg azért, mert Britannia mind erősebben fejlődött és mindinkább hatalmába ejtette Írországot, melynek népe az utolsó három századon át még ősi gael nyelvéről is csaknem teljesen lemondott. Az Unio óta azonban a nyomás mégis gyengült. Az ország gazdaságilag erősödött. A népesség Cromwell idejében, tehát a XVIII. században, egy millió volt, 1846-ban pedig nyolc millió. De ez a szám az éhínség és a nagy kivándorlás folytán erősen csökkent.

A régi ellentétek azonban nem simultak el akkor sem, mikor tágultak a korlátok és a vallási sérelmek teljesen megszűntek. A kegyetlen harcok, melyek az Ír Szabad Állam megalapozása után a radikális és a mérsékeltbb elemek között folytak, amikor napirenden voltak a politikai gyilkosságok, rendőrök lelövése, amikor a Dail Eirean, de a kormány tagjai is gyilkos merényleteknek voltak kitéve, semmikép sem mutattak biztató képet az Ír Szabad Állam jövőjét illetőleg. Az újságok épületeit lerombolják. Cork egyharmadát a rendes katonák gyújtják fel, míg a másik oldalon a harchoz szükséges pénzt zsarolás, rablás, sőt gyilkosságok révén szerezték meg. Az elvadulás, sőt anarchia került felülre.

Mindamellet a Cosgrave-kormányának sikerül megindítani a békés munkát, gazdasági és politikai tekintetben eredményeket érni el. Északi-Írország különválasztása véget vet az ír és skót ellentéteknek, melyek századokon át nem tudtak elülni. Ulster bizonyos autonómiát kap és függetlenül a délen elterülő Ír Szabad Államtól.

A gael nyelvet újból fölkarolják és az angol mellett az állam nyelvévé emelik. A tudomány és művészetek is fejlődést mutatnak. A Plunkett és társai által vezetett mozgalom átformálja az ír parasztot. Jellemének hézagait és

hibáit, az önbizalom és az erkölcsi bátorság hiányát, a közdolgokkal való nemtörődést, a gazdasági fejlődés iránt tanusított közönyt sikerül lassanként kiküszöbölni. A jellemek nemesedése alapja lévén a gazdasági, értelmi és politikai fejlődésnek, az újjáteremtés munkája gyorsabb lett volna, ha a papság is kellően megteszi kötelességét. Ez esetben talán nem merült volna fel De Valera és Cosgrave között az összeütközés sem, amely ezidőszerint nyugtalanítja a brit szigetek lakóit. De Valera a legutolsó választás révén a kormány élére került és olyan követeléseket formulázott Nagy-Britanniával szemben, melyeket teljesíteni lehetetlen. Követeli a forradalmi köztársasági fegyveres erő elismerését, a királlyal szemben teljesítendő hűségeskü megszüntetését, a birtok-megváltások fejében kikötött évi három millió font fizetésének megtagadását. Arra azonban nem gondol, hogy mi lesz az Ír Szabad Állam sorsa, ha Nagy-Britannia harcba száll az ír valutával és kizárja piacáról az exportált ír árukat, melyeknek 92⁰/₀-a ma Nagy-Britanniában és Ulsterben talál elhelyezkedést. E mellett bevitelének 80⁰/₀-a szintén angol áru. Ezeket a gazdasági kapcsolatokat szétépíteni szinte örület, mert egyértelmű lenne az Ír Szabad Állam tönkretételével.

Plunkett nagy eredményeket ért el, de a siker idáig mégsem teljes. Az, hogy foxrocki gyönyörű házát feldúlták s nevét a többször idézett hivatalos kézikönyvben meg sem említik, eleget mond és mutatja a szélső irányzat fölényét.

A szabadsággal visszaélni könnyebb, mint azt építőmunkára használni fel. De ha Valera túlzásai az írek többségének kedvesebbek Plunkett józan munkájánál, a kiábrándulás ára nagyon nagy és keserű lehet.

Az elmondottak nyomán, úgy érzem, jogunk van a hosszú küzdelemnek egynémely tanulságait levonni. Írország fiai nem mindig tanusítottak ugyan egyenlő ellenállást az elnyomókkal szemben, sőt egyszer legalább a hivatalos képviselőt eladta hazája függetlenségét az angol pénzért, egészben véve azonban a küzdelem kisebb-nagyobb lánggal folyton égett. Írország, mint a világ leggazdagabb birodalmának része, szegény és pusztuló volt. A múlt században azonban a bilincsek csaknem mind lehullottak s a nagy háborúban

meggyöngült anyaország kénytelen volt megadni a politikai függetlenséget is. Ennek nyomán erőfeszítések következnek a régi nemzeti nyelv és hagyományok felelevenítésére. Írország példája mutatja, mennyire nem truizmus az a mondás, hogy csak nyelvében él a nemzet. Írország elvesztette nyelvét, de visszaszerezte szabadságát. Megszerezte-e a vele való élnitudást és mérsékletet is, azt eldönti a közel jövő.

Hazánk és Írország története sok hasonló vonást mutat. Az évszázados küzdelem itt is, ott is sok értékes erőt köt le, de új erőfeszítések forrásává is lesz. Amott azonban régebben kezdődik. Az elnyomó keze erősebb, mint nálunk, de a brit kultúra sok tekintetben emel, nemesít. Ezt az osztrákokról alig lehet mondani.

Végső eredmény gyanánt két tanulságot kell levonnom.

Az első az, hogy az Ír Szabad Állam lakóinak száma alig három millió levén, nem éri el hazánkénak felét sem. Mindamellett a teljes állami lét felé törekeshetnek és eredményeket érnek el. Nem a szám, hanem a belső érték dönt.

A másik tanulság az, hogy ott, hol a nemzeti lélekben megvan az élniakarás: a harcok és csapások, megacélozva a jellemet, új sikerek forrása lehetnek.

Elcsüggedni nem szabad és még kevésbé lemondani az életről.

BERNÁT ISTVÁN.

TÉRKÉPEK A NEMZETISÉGI TERJESZKEDÉS SZOLGÁLATÁBAN.

— Első közlemény. —

A világháborút nemcsak a legnagyobb méretekig fokozott fegyverkezés, nemcsak a népek között folyó túlzott gazdasági és politikai versengés és nemcsak a diplomácia mesterkedése, hanem az a mindezzel együttjáró és évtizedeken át folyt vértelen előcsatározás is felidézte, amelynek fegyvere a mindent elérő pénz, a mérgezett betű és az egyensúlyából így kiköcskentett emberi lélek volt. A mérgezett betű küzdelmének látszólag békés és tudományos mezbe öltöztetett nyilvánulása a napi- és szaksajtó napról-napra megjelenő cikkeinek, a könyveknek, különösen pedig a tankönyveknek, segédkönyveknek és lexikonoknak, valamint az ezekhez csatolt vagy önállóan megjelent térképeknek valótlanágokkal, irányzatosságokkal vagy legjobb esetben jóhiszeműen téves megállapításokkal tele tanításaiban állott.¹ Ennek felismeréseként a példátlan vérzivatarok közt lefolyt és az általános emberi művelődés szegényére meghozott békeparancsokkal befejezett világháború arra a jólismert, de eddig csodálatos könnyedséggel kellő figyelemre nem méltatott körülményre irányította a magyarság figyelmét, hogy mai rossz helyzetünknek egyik főokozója az volt, hogy a világ nemzetei — voltak légyen azok ellenségek, semlegesek vagy barátok — nem ismertek kellően bennünket, vagy ha ismertek, nem volt benne köszönet, mert ellenségeink rosszhiszemű és valótlan adatait fogadták el tájékozódásuk és ítéletük alapjául. A világ legtöbb népének a világháború előtt és alatt egymásról való kölcsönös tudatlansága pedig akkor, amikor rólunk volt szó, rossz-

¹ Dr. Olay Ferenc: *A háborúelőtti propaganda*. Pestvármegyei Népművelés. 1930 június.

indulatá és előítéletté vált. Ennek oka az volt, hogy egyrészt alig törődött itt valaki azzal, hogy a külföld milyen vélemény-nyel van felőlünk, mit írnak, beszélnek és állítanak rólunk, s nem eléggé törekedtünk arra, hogy a nemzetközi politikában elismerjenek, létezésünkről tudomást szerezzenek, másrészt, mert esetleges ily törekvéseinknek kétségtelenül a bécsi politika ellenállása is akadályozója volt, amennyiben ez nemzetközi viszonylatokban gondosan ügyelt arra, hogy Magyarország önálló államiságát eltüntesse vagy legalább háttérbe szorítsa s a magyarságnak, mint önálló nemzetnek érvényesülését tőle telhetőleg megakadályozza. Ez oly sikerrel járt, hogy még közvetlen szomszédaink és volt szövetségeseink között is nagy számmal voltak és vannak, akik alig, vagy teljesen helytelenül ismernek.

Ennek a ténynek késői, de még el nem késett felismerése azonban nagy feladatot ró a mai magyarságra: az eddigi nemtörődömség helyett meg kell ismertetnünk magunkat, nemzeti céljainkat s újból meg kell hódítanunk Európát és a nagy világot, hogy ellenségeinknek szakadatlan hazugsághadjáratát megállítsuk s a világ közvéleményében a bennünket jogosan megillető helyet biztosítsuk. E munkának jelentősége pedig annak a kétségtelen ténynek felismerésében áll, hogy amit a gyermek az iskolában megtanul, azt megváltoztatni később alig lehetséges, vagy ha nagy ritkán mégis lehet, ez csak aránytalanul nehéz munka árán következik be. Ellenségeink nagyrészének legmagasabbra fokozott és túlzó nacionalizmusa ugyanis igen sokszor nemcsak oly történelmi tételeket kíván abszolút igazság alakjában a tanuló tudatába átültetni, amelyek még vitások és el nem döntöttek, hanem egyenesen hamis és a tényekkel ellenkező tanításban tünteti fel az egyes történelmi tényeket.

A tankönyvek és az iskolák voltak mindezeknél fogva a főeszközei annak, hogy a külföldön már évtizedekkel a világháború kitörése előtt terjesztették a nemzetiségek elnyomásáról szóló és a külföld által sokszor átvett állítást. Ezek segítségével sikerült azután azt a hitet kelteni, hogy ezért van szükség a monarchia, különösen pedig Magyarország felosztására. De nemcsak a múlt, hanem a jelen is a legkomo-

lyabb figyelmeztetés részünkre, hiszen a francia, német és osztrák tankönyvek¹ — nem is szólva az utódállamok tankönyveiről² — ma is hirdetik a magyarság sohasem létezett elnyomó politikáját, miáltal a tanulók kétségtelen igazságként szívják magukba azt a mérget, amely kétségtelenül az illető nemzetek érdekeit szolgálja, azonban az igazság teljes mellőzésével.

Mint hogy nemcsak most dolgoznak ellenségeink magyar-ellenes tanítások terjesztésével, hanem a múltban is ily állításokkal hatottak az európai közvélemény tekintélyes részére, okvetetlenül szükséges eszközeiknek megismerése ahhoz a tevékenységünkhöz, amely az igazságérzéssel rendelkező külföldiek kellő felvilágosítására irányul.

Az ellenséges propagandának egyik eszköze a tankönyvekhez és egyéb tudományos vagy ismeretterjesztő munkákhoz csatolt térképek hatalmas tömege. E térképek azonban bizonyítékai világháborús felelőtlenségünknek is. Amint elhitték a külföldön Magyarországról, hogy éghajlata trópusi, hogy szláv nép vagyunk, hogy nálunk a többnejűség dívik, hogy még mindig sátrakban lakunk, hogy barlanglakóink is vannak, hogy Budapesten ma sincs gyógyszerár s a sötétség beálltával nem lehet az utcákon járni, úgy hittek a szélteben-hosszában terjesztett hamis és elferdített térképeknek is, amelyeknek nem kis részük volt abban, hogy meginduljon a lavina, amely azután maga alá temetett bennünket. Több, mint száz éve annak, hogy a térképek is szolgálatába állottak

¹ Dr. Olay Ferenc : *Külföldi tankönyvek magyarellenes irányzata*. Magyar Külpolitika. 1931 június. — *Felvilágosító propaganda indul*. Budapesti Hirlap. 1929 IX. 25. — *Francia tankönyvek*. Nemzeti Ujság. 1929 XI. 14. — *Még egyszer a francia tankönyvek*. Budapesti Hirlap. 1929 XII. 1. — *Osztrák Áfium*. (Az elszakított Nyugatmagyarország tankönyvei — rólunk.) Nagymagyarország. 1930 június—július—augusztus. — *Tallózás egy »burgenlandi» tankönyvben*. Magyar Külpolitika. 1929 XII. 28. — *Egy »burgenlandi» olvasókönyvből*. Nagymagyarország. 1930 I. 1. — *Magyarország a francia tankönyvek torzító tükrében*. Magyar Paedagogia. 1931. évi 3—8. szám.

² Dr. Olay Ferenc : *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken*. 1918—1928. Budapest. 1930. Magyar Nemzeti Szövetség kiadása. 88—95., 108—112., 163—165., 190—191., 197—199. lapok.

annak az irányzatnak, amely nem jó szemmel nézte a magyarság államalkotó képességének minden erőszak, elnyomás, százados háborúk következtében beállott nagy vérvesztesége ellenére való kifejlődését.

A francia forradalom eszméi folytán még tudatosabbá vált nemzeti érzés már az 1800-as évek elején erős tevékenységre indította nemzetiségeinket, nevezetesen a románokat és szerbeket, akiknek ezen szívós, lankadatlan évszázados munkája most érett meg. A csehek és a szerbek a térképek segítségét a világháború előtt csak akkor vették igénybe, ha fajtestvéreiknek idegen államokban való elhelyezkedését akarták bizonyítani; ha például a Dél-Magyarországba behívott és bevándorolt szerbeknek a különálló «Vajdaság»-ra való állítólagos jogigényét, avagy a cseheknek a tótsággal való egyesítését szerették volna megértetni. Máskép állott azonban a helyzet a románoknál, akik ugyancsak erős irredenta-tevékenységet fejtettek ki hamis és félrevezető térképeikkel s folytatják azt mind mai napig.¹

Természetesen a magyarság ellen folyó ezen évszázados küzdelem nyomot hagyott a külföld sok országának tánkönyvében és térképében is, hisz bizonyításra sem szorul az a közismert tény, hogy a külföldi térképeken legtöbbször a monarchia csak mint Ausztria szerepelt, s már haladásnak volt tekinthető, ha Magyarország a többi tartományok közt fel

¹ Az 1865—68. évi országgyűlésen a nemzetiségi törvény tárgyalásakor a tárgyiratok közt szerepelt a túrócszentmártoni 1861. évi szláv nemzeti ülés emlékirata, amely a tótság elismerését, a tót nyelveterrületből egy felsőmagyarországi szláv kerület alakítását (Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Gömör, Torna, Abauj és Zemplén vármegyéből) és a tót hivatalos nyelvet kívánta. Ugyancsak az iratok között szerepelt az 1861. évi karlócai szerb nemzeti kongresszus határozata is, amely nem kevesebbet kért, mint hogy Magyar- és Horvátországok szerb többségű területeiből a császár és király alatt *vajdaság* hasíttassék ki s uralkodója a «nagyvajda» címet vegye fel. A vajdaság kapjon teljes önkormányzatot, kollektív képviselést a magyar országgyűlésen, a cirill írást vezessék be, úgyszintén a szerb címert és zászlót, továbbá, hogy a szerb patriarcha rangban az ország primása után következzen a főrendiházban stb. (Vitéz Nagy Iván: *A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt. 1861—68.* Budapest. 1930. Magyar Külügyi Társaság kiadása. 21—22. lap.)

volt sorolva.¹ E körülményt még elősegítette az a véletlen is, hogy a szabadságharc után, mint ezt Lóczy Lajos kifejti,² az osztrák abszolút uralom gróf Thun Leóban kiváló közoktatásügyi miniszterre akadt, aki egyebek közt új és értékes tankönyveket bocsátott ki, amelyekben a magyarellenes hangulat, a magyarellenés felfogás volt az uralkodó, mint az 1848/49-es magyar szabadságharc érthető következménye. Ezeknek az osztrák tankönyveknek rólunk szóló tanításait azután a német nyelv elterjedtségénél fogva Európának számos nemzete — nemcsak a német — átvette a nélkül, hogy akkor vagy még inkább az abszolútizmus bukása után revízió alá vették volna vagy erre figyelmüket felhívtuk volna. A magyarellenés hangulat kialakulását egyes külföldi — különösen német — utazók útleírásai szintén elősegítették, mert ezek nálunk a várt német világ helyett egy előttük ismeretlen magyar világot találtak, amelyet nyárs-polgári felfogásukkal sem nem tudtak, sem nem akartak megérteni. De még most, a világháború után is — sok esetben — igen hiányosnak mondható tudásuk, s nem egy térképükön még ma is Ausztria-Magyarország szerepel.³ Ily ellenséges irányzatú térképekkel találkozunk a művelt külföldi országokban a világháború előtt és alatt is. Így a londoni *Review of Reviews* című folyóirat 1912. évi egyik számában⁴ jelent meg a monarchiának az a térképe, amelyen egy bevágó bomba azt részeire szakítja s így repül át a szorosan vett Ausztria Németországhoz, bizonyítva, hogy a «csatlakozás» kérdését már akkor érthetőnek és valószínűnek tartották; — a Trentino és Isztria Olaszországhoz kerül — a csehek és morvák,

¹ Pl. G. Gill: *Student's Geography*, Leyds-, W. Heaton-féle angol, dr. Egli-féle svájci tankönyvek. (Dezső Lipót: *Külföldi furcsaságok Magyarországról*. Szombathely. 1928.)

² Lóczy Lajos: *A Magyar Szent Korona országainak földrajzi, természettudományi, közművelődési és közgazdasági leírása*. Budapest, 1918. Magyar Földrajzi Társaság kiadása. — Révai Mór: *A magyar-ság ügye a külföldön*. Budapest, 1917. Révai. — Budapesti Szemle. 1918. évf. I. köt. 465. stb. lapok.

³ Dezső Lipót: *Külföldi furcsaságok Magyarországról*. Szombathely, 1928.

⁴ 1912. évi december hó. No. 276, Vol. XLVI.

szlovákok és a rutének egyrésze önállóak lesznek, Galicia és a rutének Oroszországhoz csatoltatnak. A térkép címe igen jellemző a már kialakult felfogásra: *Az osztrák birodalom összeroppanása. Talán ma, esetleg holnap, mindenesetre holnapután.* (The break up of the Austrian Empire. Perhaps to-day, possibly to-morrow, certainly the day after.) Mindenesetre ez az angol felfogás már messzire esik lord Palmerston felfogásától, aki 1849-ben (és később) Magyarország önállóságra való törekvéseit azért nem támogatta, — mint ezt Kossuth emlékiratai bizonyítják — mert a pánszlávizmus ellensúlyozása végett egy erős osztrák-magyar birodalmat szükségesnek tartott. A háború utáni józan belátás ennek a régi álláspontnak helyességét kezdi belátni, de az integrum restitutio legkisebb reménye és lehetősége nélkül. A párizsi *Illustration* egyik 1914. évi számában (júl.—szept.) *A holnap Európája* címen¹ közölte a világháború elején uralkodó entente-hangulatnak megfelelően szerkesztett térképet. Ez Közép-Európát teljesen fel akarta forgatni. Már akkor hirdették, amit sohasem tartottak meg: a nemzetiségi elv alkalmazását. Magyarországból a Trencsén—Győr—Keszthely vonaltól nyugatra eső részt Ausztriának szánja ez a tervzet, ellenben Dél-Magyarországot meghagyja egészen és Romániához is valamivel kisebb területet csatol a mainál. A hadikárpótlást pedig a központi hatalmakkal szemben már előre százmillió arany frankban állapította meg. Említésre érdemes még, hogy Angliának adja e térkép Helgolandot és az Egyiptom feletti hatalmat, Belgiumnak a Mosel és a Rajna balpartját a hollandi határig, Koblenz, Bonn, Köln stb. városokkal. Franciaországnak adja Elzászt és Lotharingiát, a Rajna balpartját, a Rajna jobbpartján pedig száz kilométer szélességben a svájci határig semleges zónát létesít a «barbár hordák ellen való védekezés» céljából. Svájcnak adja Tirolt, Olaszországnak a Trentinót, Triesztet és Fiumét, Montenegrónak Hercegovinát, Skutarit és Albánia egy ré-

¹ *L'Europe future de demain. Démembrement des empires Allemand et Austro-Hongrois. — Déchéance du royaume de Prusse. Carte dressée par Mlle Magda professeur aux Ecoles de la Ville de Paris. Editeur: F. Pigeon. Libraire, 57 rue Richelieu, Paris.*

szét, Görögországnak Albánia másik részét, Szerbiának a Duna jobbpartját és Szlavóniát, Boszniát és Dalmáciát, Bulgáriának Drinápoly városát és kerületét. Konstantinápolyt és a Dardanellákat semlegesíti, Romániának Erdély és Bukovina jut, Oroszországé Szilézia és Galicia, Danzig, Königsberg, Posen, Breslau, Dániáé Schleswig-Holstein. A kieli csatorna semleges lesz, Ausztriát elszakítja Magyarországtól, Csehország önálló, de Morvaország nélkül, mert az Ausztriának marad, Németország Hannoverre, Westfáliára, Szászországra, Bajorországra, Württembergre és Poroszországra oszlik, végül a német gyarmatok Franciaország, Anglia és Belgium között osztatnak fel. A győztesek által kényszerítendő béke főcélja így a két germán hatalomnak alapos meggyengítése, amelyek «rablás folytán megtartott tartományait így elvesztenék. Ötvenmillió ember várja tehát felszabadítását a nemzetiségek jelen háborújától».

Az angol *National Review* című folyóirat 1917 márciusi számában találjuk «a szövetségesek béke-térképét a nemzetiségi elv alapján», amelyen a cseh határ a mai, kivéve a rutén föld egy részét, amely az oroszokkal való közös határ érdekében — vagyis, hogy az oroszok kéznél legyenek, ha a magyarok ellen szükséges lenne — megmaradna. Románia a Nagyvárad—Arad—Temesvár-vonalon túl levő területet kapná, míg Szerbia Horvát-Szlavonországon és Bosznián kívül semmit sem.

A Dr. R. W. Seton-Watson (Scotus Viator) szerkesztésében 1916 október 19.—1920 október 7. között Londonban megjelent erősen magyarelles *New Europe* című folyóiratban számos térképet találunk, amelyek már előrevetették árnyékát a bekövetkezendő változásoknak a győzelem esetén. Így jelent meg itt az 1917. évi január hó 25.-i 15. számában a *Bohemia* című térkép, amely a csehek és tótok eloszlását mutatja, az 1917. évi február hó 18.-i 18. számában Ausztria-Magyarország nemzetiségi térképe, az 1917. évi október hó 11.-i 52. számában a «jövendő Délszláv Állam» térképe, amelyen a Muraköz, a Baranyai-szöglet s a Szeged alatt fekvő terület nagyrésze még nem tartoznak Szerbiához, az 1919. évi április hó 3.-i 129. számában «Románia és

a románok» című térkép, amelyen általában a mai határok vannak már feltüntetve, de Szabadka még magyar és a szerb határ a Ferenc-csatornánál van.

Ezek után lássuk az utódállamok tevékenységét a térképekkel való izgatás terén.

* * *

A cseheknél — mint már jeleztük — a világháború előtti időből csak néprajzi térképekről van tudomásunk.

A békebeli cseh lexikonban ¹ ott találjuk «Slovensko» vezérszó alatt Magyarország tótok által lakott területeinek térképét,² amelyen Pozsony természetesen nem Bratislava, hanem még *Prespurok* néven szerepel.³ A tót terület határa a Pozsony—Nyitra—Érsekújvár—Léva—Losonc—Rimaszombat—Rozsnyó—Korompa—Szepsi—Sátoraljaújhely—Ungvár vonalon *túl* vonul végig, amely vonalon innen csak Pozsony és Losonc fekszik.

Dr. Lubor Niederle, prágai egyetemi tanár, *La race slave* . . . című munkájának — melyet a magyarság elkeseredett ellensége, Louis Leger ⁴ fordított franciára — végén levő és Európa szlávjait feltüntető térképén ⁵ ugyanazok az adatok találhatóak, mint az idézett lexikonban. Ugyancsak Niederle egyik néprajzi munkájának ⁶ végén tizenegyrendbeli térképet találunk a magyarországi tótokról, amelyek a fenti

¹ *Ottův Slovník Naučný*. Illustrovaná Encyklopaedie Obecných Vědomostí. 1905. Vydavatel a nakladatel I. Otto v Praze. XXIII. kötet. 456—57. lapok közt.

² *Národopisná Mapa Uherských Slováků*. Na základe soupisu lidu r 1900. Dr. Vit. z Cintulů.

³ A rómaiak által Pisonium-nak nevezett város, amelynek magyar Pozsony nevére 1002, illetve 1052-ből, német Prespurk nevére 1042-ből van a legrégebb adatunk s amelyet tótul Presporok-nak hívtak, általánosan csak 1918-tól szerepel Bratislava néven.

⁴ Louis Leger (1842—1925) szlávista, a Collège de France tanára.

⁵ Lubor Niederle: *La race slave* . . . , traduit par Louis Leger. Paris. 1911. Alcan. in-8°, 2, XII + 231 lap és egy térkép. A térkép címe: Carte ethnographique de la race slave.

⁶ Dr. Lubor Niederle: *Národopisná mapa uherských slováků na základě sčítání lidu z roku*. 1900. Praha, 1903.

lexikon térképének megfelelően mutatják be részletezve a tótok által lakott területeket Magyarországon. Az első térkép Magyarországot ábrázolja a Felvidék tótlakta területeivel és a tót nyelvszigetekkel, míg a következő tíz térkép az egyes vármegyéket mutatja tót lakosságuk elhelyezkedésével.¹

A világháború kitörésétől kezdve azután mind több és több politikai térképük is jelent meg, amelyek nyíltan hirdették igényüket. Ennek oka egyebek közt az is volt, hogy az emigráns csehek már a háború elején megkezdték elszakadási törekvéseik propagálását. Így például az oroszországi cseheket már 1914. évi szeptember hóban kihallgatáson fogadta a cár s ezek ekkor nyíltan követelték a Felvidéknek Csehországhoz leendő csatolását, miáltal cseh-orosz korridor létesülne. Ugyanekkor Bécsnek átesatolását is kérték, megjegyezve, hogy Bécs tíz év alatt szintiszta cseh várossá alakulna át.²

A Párizsban megjelent *La Nation Tchèque* című félhavi folyóirat³ már 1915 első felében hozta 'Cseh-Szlovákia térképét',⁴ amelyen a mai állapothoz képest már csak a Csallóköz és a ruténlakta terület hiányzott; a hozzáfűzött magyarázat szerint *addig* ezek az országok az Osztrák-Magyar monarchiához tartoztak s annak leggazdagabb és legvirágzóbb részeit alkották. Vagyis mégsem lehetett oly szegényteljes elnyomásban részük, mint ezt hirdetik, hisz különben nem «gazdagodhattak» volna meg és nem «virágozhattak» volna!

Benes cseh külügyminiszternek 1916-ban megjelent iz-

¹ 1. Prespurk a Nitra, 2. Trencin, Turec, 3. Tekov, Hont, 4. Orava a Liptov, 5. Novohrad, 6. Zvolen a Gemer, 7. Abauj-Torna a Borsod, 8. Zemplin a Uzhorod, 9. Spis, Sarys, 10. Komárno a Ostrihom.

² Dr. Pechány Adolf: *A csehek hatalmi törekvései*. Nagymagyarország. 1928. III.

³ *La Nation Tchèque*. No. 13. (1915. szám. Parait le 1er et 15 de chaque mois.) 15. Rédaction et administration 23, rue Boissonade. Paris (14e). Secrétaire général: Rodolphe Kepl.

⁴ A térkép címe: *A cseh országok*. (Csehország, Morvaország, Szilézia és Szlovákia.)

gató és teljesen elfogult munkájában¹ találjuk Európának és ebben Magyarországnak felosztására szolgáló tervzetét is. (Itt található a cseh ezredek árulásainak és eszközeinek dicsőítő felsorolása is!) A mozgékony és vissza semmiféle eszköztől, még a valótlanágoktól sem riadó cseh propagandának ebben a főmunkájában Benes azt állapítja meg, hogy a világháború kitöréséért a felelősség főképen a magyaroké, mert a monarchia balkáni politikája minden előtt *magyar politika* volt és a Szerbia elleni küzdelmet Magyarország irányította. Ezen megállapítás után már természetesen az következik, hogy mindenekelőtt Magyarország szétdarabolását és a magyaroknak a németektől való elválasztását hozza javaslatba. «C'est à eux qu'incombe principalement la responsabilité pour le déchaînement de la guerre actuelle. La politique balkanique de la monarchie était avant tout une politique magyare. La lutte contre la Serbie était menée par la Hongrie . . .» (42. lap.) «Pour les Magyars, il n'y avait qu'un seul moyen de résoudre tous ces problèmes; c'était une guerre victorieuse.» (43. lap.) «A l'heure de châtement qui frappera certainement les grands coupables de cette guerre, les Hohenzollern, les Habsbourg et les Coburg, l'Europe ne devra pas oublier leurs plus fidèles collaborateurs magyars. Non seulement il faut détruire l'Autriche, mais avant tout il faut démembler la Hongrie, séparer les Magyars des Allemands en ne leur laissant que le territoire habité par eux, et délivrer les slaves. Les Habsbourg, les Allemands et les Magyars, tels sont nos trois grands ennemis.» (43—44. l.) De kívánja már a Lajta mentén a szláv korridort is Németország körülzárása céljából, — Csehországnak egész Felső-magyarországot, Romániának Erdélyt juttatja s a független Magyarországot kifejezetten a *kizárólagosan* magyar vidékekre kívánja korlátozni. Igen érdekes, hogy ez a követelése feltűnően egyezik a később tárgyalandó Kuffner-féle munkának még a szójárásával is. Egyúttal megállapítja, hogy tervzete szerint *nagy vonalakban* elég volna téve a nemzetiségi

¹ Edvard Benes: *Détruisez l'Autriche-Hongrie!* Paris, 1916. Delagrave in 8°, 72 lap.

elvnek, mert természetesen számolni kell a politikai és stratégiai szükségesség követelményeivel is! («... et la Hongrie, indépendante, ne conservera que les territoires exclusivement habités par les Magyars... Le principe des nationalités sera ainsi appliqué dans ses grandes lignes, en tenant compte, évidemment, des nécessités politiques et stratégiques.» 62. lap.) E tervezetének végén hivatkozik Benes a 66—7. lapokon látható térképre, de az idézett lapokon azt olvashatjuk, hogy a (francia) cenzura kívánságára a térkép nem közöltetett, amely körülményből csak arra lehet következtetni, hogy a könyv megjelenésekor, 1916-ban, még a franciák nem tartották tanácsosnak vagy legalább is kívánatosnak ezeknek a terveknek szemléltetését.¹

Elkeseredett ellenségünk, dr. R. W. Seton-Watson (Scotus Viator) szintén már 1916-ban megjelent egyik munkájában² közölte, hogy Európának mily felosztását tartja kívánatosnak. A csatolt térkép címe: Az új Európa, a nemzetiségek bázisa.³ Térképén fővédelenceinek, a cseheknek, új országa is a fenti és következőkben ismertetendő térképek értelmében van feltüntetve. Igen érdekes, hogy Oroszországot be akarta hozni Berlin és Budapest alá s Ausztria egy részét Németországhoz kívánta csatolni.

Ernest Denis (1848—1921), a Sorbonne néhai szlávbarát történelem tanára és Magyarországnak egyik legelkeseredettebb ellensége — akinek érdemeit Prágában szoborral örökítették meg — *Les Slovaques* című, 1917-ben megjelent munkájában⁴ két térképet is közöl. Az egyiket («Région Tchecoslovaque») a leendő új állam határai csak Cseh- és Morvaországokat, valamint Sziléziát foglalják magukban, míg a magyar határt csak néprajzilag a Vác—Miskolc—Ungvár-vonallal jelöli meg. Már világosan láthatjuk Szlo-

¹ «A cette place devait figurer la carte dont il est fait mention page: 62, la suppression nous en a été demandé par la censure».

² *German, Slav and Magyar*. London, 1916. William and Norgate. 146. lap.

³ *The New Europe on a basis of Nationality*.

⁴ Ernest Denis: *La Question d'Autriche. Les Slovaques*. Paris, 1917. Delagrave in 8° 283 lap, két térképpel.

vákia határait a másik térképen («Slovaquie»), melyen a Csallóköz, Nógrád, Hont, Gömör vármegyék, Komárom, Ipolyság, Léva, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó és az egész ruténlakta terület még Magyarországnak maradnak. Igen jellemző, hogy Denis könyvének térképein mily bizonytalanság uralkodik Pozsony városának elnevezése körül. Denis ezen térképein 1917-ben hol mint Prešpuk, hol mint Prespuk, majd pedig mint Brestislava szerepel, hogy azután 1918-tól általánosan a Bratislava név alakuljon ki, mely határozatlanságból arra is lehet következtetni, hogy csak utóbb alakult ki a város mai «ősi» neve.

A csehek tevékenységét mutatja az a térkép is, amelyet a négy leendő országrész címerével, a világháború utolsó szakában egy levélboríték *belső* részére nyomva (mint bélés), csempészték be Kassára, ahol a tartalékos tisztiskola folyosóján találták meg a tisztjelöltek. Terjesztőjét a leggondosabb utánjárás és nyomozás árán sem tudták megtalálni. Érdekes, hogy egyrészt Pozsonyt a térképen itt is még Prešpurknak nevezték, másrészt, hogy a Csallóköz Komárommal, sőt Miskolc «Miskovec» elnevezés alatt már szintén az új állam részének van felvéve. A keleti határ itt a Miskolc—Ungvár—Uzsokon át vezető vonal és a ruténlakta terület itt sincs még bekebelezve.¹

Az összeomláskor, 1918-ban, a Károlyi Mihály-féle forradalmi kormány a cseh-magyar határvonal megállapítása végett tárgyalásokat indított. Bartha hadügyminiszter megbízásából a pozsonyi kerületi parancsnok és dr. Hodzsa Milán volt magyar országgyűlési képviselő, tót megbízott között, a budapesti entente-megbízott, Vyx alezredes hozzájárulásával tárgyalások indultak meg egy ideiglenes vonal megállapítására, amíg a győztesek által a demarkációs vonal kijelölése megtörténik. Ideiglenesen a Dévényújfalú—Galánta—Korpona—Nagyróce — Gölnicbánya — Lemes — Gálszécs — Homonna — Mezőlaborc-vonalban történt megállapodás. Ez a vonal a mai határnál jobb volt, de már 1918 december 23.-án 626/S.

¹ *Csehek Magyarországon. Hogyan osztották fel a csehek Magyarországot a világháború idején.* Pesti Hirlap. 1927. IX. 7.

számú jegyzékével Vyx alezredes megváltoztatta, s a jegyzék «a szlovák föld történelmi határaitól» beszél, melyek : Magyarország jelenlegi északi határa, Magyarország nyugati határa a Dunáig ; a Duna folyam az Ipoly torkolatáig ; az Ipoly-folyó Rimaszombatig ; egyenes vonal Rimaszombattól az Ung-folyó torkolatáig ; az Ung folyása az Uzsok-dombig.¹ A tárgyalásokról Srobár, volt cseh miniszter *A felszabadított Szlovenszko* című munkájában² is megemlékezik és a vonatkozó térképet közli.

A világháború befejezése utáni idők cseh térképeire igen jellemző a *Képes kalauz Szlovenszkóról* című³ tájleírás, amely 1919-ben jelent meg. A hozzácsatolt térképen⁴ sem a Csallóköz, sem a szobi határ még nem szerepel, hanem a határ a Pozsony—Galánta—Pered—Érsekújvár—Léva—Losonc—Rimaszombat—Jolsva—Rozsnyó—Korompa—Torna—Sátoraljaújhely—Ungvár-vonalon — a tótság néprajzi határán — vonul végig. A könyv nyilván már a béketárgyalások elején kerülhetett közforgalomba (kiadási évszám nincs feltüntetve!), mert a szintén még 1919-ben megjelent második kiadáshoz⁵ csatolt térképen⁶ már a mai határok a ruténfölddel együtt szerepelnek mint cseh terület. Nyilván, amint a demarkacionális vonalat nyugat felé tolták, úgy alkalmazkodott a térkép újabb kiadása is a változott igényekhez. Érdekes különbség még ezen a két — egy éven belül megjelent — térképen az, hogy az elsőnek címe *A magyarországi Szlovenszko néprajzi térképe* és ezen Prešpu-

¹ Doberdói Breit József: *A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története*. Budapest, 1925. Hadtörténelmi Levéltár kiadása. I—II. kötet. — I. kötet, 171. lap.

² Dr. L. Srobár: *Oslobodené Slovensko*. Praha, 1928. Legiographia.

³ *Ilustrovaný Průdovce po Slovensku*. Uspořádal Fr. Bilý. Nakladatel Emil Solc. Sp. S. R. O. Praha—Karlín.

⁴ Címe : *Národopisná mapa Uherskeho Slovenska*. Jiz upravil podle soupisu lidu 2 R. 1900. Dr. Vit. S. Cintula. Meritko 1 : 1.400.000.

⁵ Frantisek Bilý : *Ilustrovaný Průdovce po Slovensku*. Šolc a Simáček spole nost s r. o. v Praze.

⁶ *Mapa Slovenska*. Upravil Dr. Vit. Cintula. Meritko 1 : 1.400.000. — Červená círa označuje hranici Slovenska s Madarskem.

rek, míg a második térkép címe *Szlovenszko térképe* és azon már Bratislava szerepel.

Ugyancsak ily térkép a Machát-féle,¹ melyen változtatóság okából a Dunántúlból is nagyobb területet igényel Zarány—Magyaróvár—Lajtakáta-határral. A Budapesthez símuló határt pedig Nógrádverőceig hozza s a Parád—Pásztó—Diósgyőr—Miskolc (Miskovec!)—Abaújszántó-vonalon át húzza meg.

A csehek — minthogy Oroszország bukása folytán az egész világháború előtti szláv és oroszofil politika felborult — hivatást éreznek arra, hogy az oroszok vezetőszerpét átvegyék e téren. Épen ezért a béketárgyalások folyamán határaitknak is mennél kiterjedtebb megállapítására törekedtek a nemzetiségi határokra való minden tekintet nélkül. «Bevallom, — írja Benes *Az új Európa problémái* című munkájában² — hogy a békeszerződésekkel nem értünk el mindent, amit elérni akartunk. A kladnói, a tescheni, a szlovák határ nem felel meg kívánságunknak.» Tehát a «szlovák határ» még jelen alakjában sem tekinthető cseh szemmel nézve megfelelőnek! Ennek bizonyossága Hanus Kuffnernek *Államunk és a világbéke* című munkája,³ amely a cseh követeléseknek és terveknek hű beszámolója, s mint már Benes *Détruisez l'Autriche-Hongrie!* című munkájáról való megemlékezésünkben céloztunk is rá, nagy a valószínűsége annak, hogy bizonyos közös munkának eredménye a két különböző munkában megjelent azonos álláspont. A német nyelvű kiadásnak A. Klement által írt — a németekhez intézett — előszavából megtudjuk, hogy a csehnyelvű 1918. évi eredeti kiadásnak

¹ Dr. Frant. Machát: *Stát Ceskoslovensky*. II. opravené a doplněné vydání. 1 : 1.000,000. V. Neubart na Smichve.

² Eduard Benes: *Problémy nové Evropy a zahraniční politika ceskoslovenská. Projev a uvahy z r. 1919—1924*. Praha, 1924. Nákladem a tiskem «Melantricha». 306 lap, 8°.

³ Hanus Kuffner: *Nás stát a svetovy mir*. Praha, 1918. J. Springer. — Németül: *Unser Staat und der Weltfrieden*. Übersetzung ins Deutsche von H. V. Wien. Warnsdorf, 1922. Ed. Strache in 8°, 32 lap, hat térképpel. (Kuffnert egyesek azonosnak mondták Benessel, holott ez nem fedi a tényeket, mert Kuffner létező személy volt, aki 1929-ben halt meg.)

alapja az az emlékirat, amelyet 1917 nyárutolján «adtak át a hivatott tényezőknek». A füzet Európának a világháború után — a csehek mérlegelése szerint — szükséges területi átalakítását tárgyalja abból a célból, hogy az egész szláv kérdésnek végleges megoldásával az állandó békét biztosítsa. A Magyarország és Németország ellen vad gyűlöletet hirdető füzet szerint a cseh-szlovák állam jövője még nincs eléggé biztosítva s ennek következtében a világbéke sem. Ezt e két ország szétदारabolásával óhajtja elérni. Magyarországot a lehető legszűkebb határok közé kell szorítani, mert «nem szabad megengedni, hogy ez a — békeszerető emberiséggel szemben ellenséges — faj megtartsa alig néhány évtized előtt a legútálatosabb erőszakkal megszerzett nyelvi és gazdasági fölényét». Ezért a magyarságot a jász-kún vidékekre, a Duna—Tisza felső közére és a Dunántúl középső részére, a Duna—Dráva, Baranya—Balaton déli része közötti területre kell visszaszorítani. A füzethez csatolt térképek mind ennek a gondolatnak szolgálatában állnak s még Budapestet is kettészakítják, csak Pestet hagyván meg magyarnak.

A térképekkel folyó magyarelles cseh aknamunkának jellemző esetére bukkantak az 1929. év nyarán Genfben, a Nevelésügyi Társulatok Világszövetségének¹ kongresszusával kapcsolatos kiállításon, amelynek célja az egyes nemzetek tanítási anyagának szemléltetése volt, hogy így a nemzetek bemutathassák értékeiket, amelyeket elismertetni kívánnak a többi néppel. Ez alkalommal a csehek egy térképet is kiállítottak, amelyet magyarázó szöveggel, kicsinyítve is osztogattak a kiállítás látogatóinak. A térkép címe *A sötétségből a világosságra* (Dès ténèbres à la lumière) volt s ezen Cseh-Szlovákia mai térképe kétszer volt feltüntetve.² A felső, 1920-as jelzésű, térképen Csehország német lakosságú része és az egész magyar felvidék feketére volt színezve («a sötétség»), ami azt jelezte, hogy e vidékeken *községi* könyvtárak 1920-ban még nem voltak, vagyis a jóhiszemű külföldi szem-

¹ World Federation of Education Associations.

² Dr. Loczka Alajos: *Magyarország részvétele a genfi kulturális kiállításon*. Néptanítók Lapja. 43—44/1929. szám.

lélő ebből a legegyszerűbben azt olvasta ki, hogy kulturátlan, könyvtár nélküli községek mily nagy számban voltak a régi uralom alatt! A másik, 1928-as jelzésű térképen a jelzett vidékek már fehér színezésűek («a világosság»), és azt jelzik, hogy íme, a cseh kultúra áldásai alatt, csekély nyolc év után, *minden* községben volt már könyvtár. Elhallgatták tehát, hogy a magyar uralom alatt a felvidéki községekben nem egy, hanem sokszor több, más elnevezésű (pl. iskolai, egyházi, legényegyleti, gazdaköri stb.) könyvtár szolgált a művelődést, s ezeket a kisebbségi szerződések ellenére lefoglalva, kisajátítva és egyesítve, most *községi* könyvtárnak nevezték el és használják ki e megtévesztő eljárásukat valótlan propagandájuk céljaira.¹ Hisz elég, ha arra hivatkozunk, hogy a csehekhez csatolt területen 1109 népkönyvtár (az egész ország állományának 18·8 %-a), 273 tudományos és művelődési könyvtár (az egész ország állományának 20 %-a) maradt.² Ugyanezen a kiállításon egy másik térkép is feltűnt, amelynek az előbb ismertetethez hasonló feladata volt: szintén a magyarság megrágalmazása. A kezdetleges kivitelű térkép Ausztria-Magyarországot mutatta be. Címe: *Néhány kisebbségi vitakérdés 1914 előtt*, s a genfi egyetemi hallgatók egyesületének etnográfiai osztálya adta ki. A továbbiakból kitűnik, hogy e szakosztály honnan szerezhetette adatait térképéhez. A térképen Bécs és Budapest központokból nyilak indulnak ki a nemzetiségi területek felé s a magyarózó szöveg szerint a következő következtetések vonhatók le (először Magyarországra nézve): «A magyar kormányzat magyarosító politikája, amelyet különösen a románok, a szlovákok és jugoszlávok ellen alkalmazott.» Ausztriára nézve: «Az osztrák kormányzat bánásmódja szabadelvűbb, azonban mégis még elnyomó, melyet a csehek, jugoszlávok, rutének, lengyelek és olaszok ellen alkalmazott.»³ Ily eszköznek is

¹ Dr. Olay Ferenc: *A magyar könyvtárak szomorú sorsa Trianon után*. Nemzeti Ujság, 1927 VI. 8.

² Dr. Olay Ferenc: *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken 1918—1928*. Budapest, 1930. Magyar Nemzeti Szövetség kiadása. V. fejezet, 222—226. lap.

³ «5. Autriche-Hongrie. Politique de Magyarisaton du Gou-

használják fel tehát a térképeket a magyar uralom szellemi életének lekicsinylésére és a jogtalan területi csonkítás igazolására.

* * *

A szerbeknél épúgy, amint a románoknál is látni fogjuk, már a XIX. század legelején fellángolt a nemzeti érzés, az orosz-szerb viszony kialakulásával egyidőben, amikor is a napoleoni veszedelemmel szemben a megtámadott oroszok az összes szlávok segítségére appelláltak s a pánszláv gondolatot kifejlesztették. E tényben kell a szláv nemzetiségi eszme csiráit is keresnünk.¹ A fellángolt nemzeti érzésnek természetes következménye volt, hogy területi kívánságaik is határozott körvonalakban alakultak ki, amelyekről azonban térkép eddig nem került e sorok írója elé.

Az 1804—1810. évek között lezajlott szerbiai forrongások, lázadások a határőrvidéki és magyarországi szerb műveltebb közönség érdeklődését is felkeltették. Ezeknek egy része átkelt a Száván, csatlakozott a felkelőkhöz s a régi szerb birodalom helyreállításáról ábrándoztak, amely birodalomnak idővel a Dunán- és Száván-inneni szerbek által lakott területek is részei lettek volna, egyesek felfogása szerint az osztrák császár uralma alatt. Karagyorgye (Petrovics György) felkelővezér Simschen osztrák tábornok útján kérte a császárt, hogy Szerbia sohase csatoltassék a Magyar Királysághoz, hanem osztrák törvények által, vagy mint határőrvidék, vagy közvetlenül a császár által kormányoztassék. Érdekes, hogy már 1798-ban, majd második kiadásban 1806-ban, Budán Sztamatovics péterváradi származású nyugalmazott huszártiszt röpiratot adott ki, melyben a szerbek különállását követelte.² Ugyanakkor az osztrák és

vernement Hongrois appliquée spécialement aux Roumains, aux Slovaques et aux Yougoslaves. Traitement plus libéral mais cependant encore oppressif. Appliqué par le Gouvernement Autrichien aux Tchéques, aux Yougoslaves, aux Ruthénes, aux Polonais et aux Italiens». Magyar Külpolitika. 1929 XI. 16. 37. szám.

¹ Kállay Béni: *A szerb felkelés története. 1807—1810.* Budapest, 1909. Magyar Tudományos Akadémia kiadása. I. kötet, 111. lap.

² Kállay i. m. II. kötet, 120. lap.

magyar területekről kivándorolt szerbek izgattak leginkább Ausztria ellen s nyíltan hirdették, hogy elérkezett az idő, hogy Oroszország ortalma alatt Szerbia visszanyerheti régi fényét és hatalmát, amihez még Bosznia birtoka is kell. Így lehetséges a Koszovónál elesett Lázár fejedelem birodalmának helyreállítása.¹

A szerbiai felkelők (akik egyébként a török ellen harcoltak) 1806 végén és 1807 elején már az osztrák és magyar területek ellen is kihágásokat és határsértéseket követtek el, amely tevékenységüknek magyar területen az volt a nyilvánulása, hogy az itt élő szerbek izgatottak lettek, sőt lázadásokat is kíséreltek meg. Egyébként a szerb felkelés sikerei folytán Szerém, Krassó, Temes, Bács vármegyékben, sőt Temesvár körül is lázadások törtek ki (pl. Vogány 1807 ápr. 4., Krusicza 1808 jún. 12—14.), amely lázadásokat csak katonai segítséggel tudtak megfékezni. A mozgalmak hatása alatt a délvidéki románság is fészkelődni próbált. A nádor 1807. évi május hó 26.-án Budáról azt jelentette a császárnak, hogy Krassó vármegye alispánjának felterjesztése szerint az oláh nép hangulata igen kedvezőtlen, titkos összejöveteleket tartanak, fegyvert igyekeznek szerezni, több család már kivándorolt Szerbiába és általában Karagyorgye nevét emlegetik, mint szabadítójukét.²

Ez a Karagyorgye-féle forradalom nem járt eredménnyel, de már Obrenovics Mihály (1842—1868) fejedelemé³ igen, aki új államának nemcsak belső megerősödését mozdította elő jelentős mértékben, hanem egyéni kiválóságával, alkotásaival és Ilia Garasanin szerb államférfinak előrelátó tervei és gondolatai elfogadásával, az összes szerbek egyesítése gondolatának, a «szerb Piemont»-nak új és gyakorlati útjait mutatta meg. Mihály fejedelem és tanácsadói az összes

¹ Kállay i. m. II. kötet, 185—191. lap.

² Kállay Béni i. m. II. kötet, 96—191. lap.

³ 1868 május 29—június 10.-én Karagyorgyevics Sándor hercegnek, Petár király apjának, felbujtására, rokonai és hívei gyilkolták meg ugyanazon a napon, mint 1903-ban Obrenovics Sándor királyt és feleségét.

délszlávok egyesítésének tervével foglalkoztak, sőt tovább menve, egy Balkán-szövetség gondolatát is felvetették, annak élén a szerb fejedelemséggel. Ilija Garasanin készítette el 1844-ben az első ily pontosan körülírt programot,¹ amelyben a szerb vezetés alatt létesülő délszláv egyesülést igen erős fenyegetésnek tartotta Ausztriával szemben. Szerbia történeti jogai és a nemzetiségi elv alapján állította fel az egyesülési tervet, amelyhez az Osztrák-magyar Monarchiából Horvátország, Szlavónia, a Szerémség, a Bácska és a Bánát tartozott volna. Már ebből a láthatatlan térképből is kiténik, hogy Ausztria-Magyarország és Szerbia között minden megértő politika lehetetlenség volt, mert ezen az úton — szerintük — Szerbia önmagát pusztította volna el. Mihály fejedelemnek ezt a Garasanin-féle egyesítési tervét — mintegy politikai végrendeletét — a szerb nép és kormányok mint legfőbb nemzeti célkitűzést vették át. Ez volt alapja a szerb politikának, az Ausztria-Magyarországban és Törökországban megindított nagyszerb propagandának, és ebből magyarázható az, hogy Szerbia a legelőnyösebb osztrák vagy osztrák-magyar ajánlatokat a limine mindig elutasította.² A jelszó Alexa Nenadovics szerb törzsfőnök (knéz) mondása volt: «A szerb sohase bízzék a svábjában!»³

Bár — mint említettem — a világháborút megelőző évszázadból 1891-ig nincsenek szerb térképeink, amelyek a vázolt szerb területi igényeket jeleznék, mégis közismert követelésük volt, — mint már láttuk — hogy Dél-Magyarország, mint «Vajdaság», szerb vezetés alatt Ausztria (és nem Magyarország) tartományaként szerveztessék meg. E szándék sikere lett volna az első lépés Nagyszerbia megvalósítása felé. Az első térképről, amely a szerb területi követeléseket mutatja, 1891-ből van tudomásunk. Ez Belgrádban jelent

¹ Emlékiratait Jovanovics Sloboda adta ki.

² Dr. M. Bogitschevitsch: *Die auswärtige Politik Serbiens. 1903—1914.* Berlin, 1931. Brückenverlag. Band III. *Serbien und der Weltkrieg.* Seiten 1, 22—4, 27—29.

³ Ernest Denis: *La Grande Serbie.* Paris, 1919. Delagrave. 47. lap.

meg s a szerb egyetemi ifjúság szerkesztette és adta ki *A szerb területek néprajzi térképe a történelmi, nyelvi, szokásbeli és költészeti alapokon kidolgozva* címmel.¹

Világháborús területi kívánságaikról szintén már a háború legelején azokból a térképekből szereztünk tudomást, amelyek francia részről terjedtek el, valamint azokból, amelyeket az 1914. évi magyarországi szerb betörés alkalmával az elfogott szerb katonáknál és hozzájuk csatlakozott szerb lakosságnál találtak. E térképek nyilván már a világháború előtt kerültek forgalomba, hisz a balkáni háborúk és az orosz támogatás már megadta a bátorságot, hogy ily követeléseket támasszanak és azokkal nyilvánosságra is jöjjenek.

Igényeiket a szerbek már előzetesen megállapították s ezekről a Kárics-féle, háború előtti földrajzban ezeket olvashatjuk: «Az a föld, amelyen a szerb nép régóta élt és most is él, akár tisztán, akár más néppel keverve, szerb földnek neveztetik . . . A szerb föld északi határát a Maros alkotja a Tiszába való torkolásáig. Azután a Tiszától a Dunáig szárazon vonul a határ, amely egyúttal a Bácskának északi határa is . . .»²

A világháborút közvetlenül megelőző időkből — s ez is egyik figyelemre nem méltatott bizonyítéka annak, hogy az oroszok és az általuk támogatott szerbek már régebben előkészítették a világháborút, vagyis ennek okozói itt kerecsendők³ — származik az a térkép, amelyet katonai hatóságaink mindjárt az első időkben találtak meg több példányban. Mint ismeretes, 1914. évi szeptember hó 6.-án orosz unszolásra a szerbek Belgrád és Rača között több helyen

¹ *Matériaux de discussions utiles sur la nécessité d'un désarmement moral dans les Balkans.* La Macédoine. Genève, le 29 février 1932. No. 192. P. 4.

² Magyar Figyelő. VI. évfolyam, III. kötet, 470. lap.

³ Egy francia író — bár fenntartással — hivatkozik arra, hogy a *Kriegsschuldfrage* című német folyóirat 1926 szeptemberi számában Wiesner azt a súlyos állítást kockáztatja meg, hogy Sándor trónörökös, a mai szerb király is tudott a merénylet tervéről. Ennek bizonyítéka lenne, hogy Petár király pár nappal a merénylet előtt — 1914. évi június 24-én — nevezte ki fiát régenssé. (Jérôme Troud: *Charles Ier.* Paris, 1931. Plon. 43. lap.)

megkísérelték a Száván való átkelést. Jarak és Mitrovica közt az I. (Timok) hadosztálynak nemcsak az átkelés, hanem a hídverés is sikerült¹ s a Szerémségnek egyes pontjait, valamint Pancsovát egészen rövid időre megszállották. Ennek hallatára a Belgráddal szemben fekvő Borcsa község² szerb előljárósága is áthívta a szerbeket, akik meg is szállták a községet. Az azonnal megindított erőteljes ellentámadás eredményeként csapataink már szeptember hó 14.-én bevonultak Borcsába s szigorú vizsgálat indult meg az ellenség behívása miatt is. A házkutatások folyamán többek közt a községi bírólakásán találták egy példányát annak a szerb térképnek,³ amely nagyjában Magyarország mai felosztását mutatja. A borcsai térképpel azonos az a térkép, amelyet a Szerémség kitisztítása után, 1914. évi október hó 26.-án a cs. és kir. szerémségi hadseregpáncsnokság Péterváradon foglalt le.⁴ Ez a térkép a mai ú. n. Burgenlandot, Bécset, Alsó Ausztria déli részét és Stájerország egy részét korridorszerűen gondolja el. Az északi szerb határt a Balatonig tolja előre, egész Baranyát, valamint Somogy és Tolna vármegyéket is elcsatolva. Nyugaton az Isonzó a határ s Triesztet is maguknak vindikálják. Oroszország határát majdnem Berlinig tolják ki. Magyarországgal pedig szomszédossá teszik. A térkép keletkezésének idejére némi tájékoztatást ad az, hogy egy délvidéki gyáros annak láttára 1914-ben kijelentette, hogy neki még 1910-ben egy volt szerb miniszter ugyancsak ily térképet mutatott.⁵

Hasonló a Belgrád 1914. évi december hó 2.-án történt elfoglalásakor talált és lefoglalt Nikasinovič Božidar által szerkesztett és Šmrekar Slavko mérnök által rajzolt térkép,

¹ Pilch Jenő: *A világháború története*. Budapest, Franklin-Társulat, 103. lap. Doberdói Breit József: *Az 1914. évi osztrák-magyar-szerb-montenegrói hádjárat*. Budapest, 1926. Hadtörténelmi Levéltár kiadása. 110. lap.

² Borcsa község, Torontál vármegye, pancsovai járás, Zimony közelében.

³ Címe: *Európa új térképe a Novoje Zveno című orosz ujság szerint*. M. Milovanovics, Belgrad.

⁴ Hadtörténelmi Levéltár. 152/1928.

⁵ Hoffmann Endre: *A csehek Magyarországon*. Pesti Hirlap. 1927. IX. 24.

amely 1914 szeptember havában Belgrádban jelent meg annak bizonyására, hogy a háborús feleknek melyik részén volt nagyobb a hódítási vágy, de meg hogy Szerbia tényleg az az ártatlanul megtámadott szegény áldozat volt-e, mint amilyenek akkor és azóta a szerb és más államok hivatalos és nem-hivatalos munkákban, sőt történelmi és tankönyvekben feltüntetik.¹ A térkép széleskörű terjesztésre volt szánva és még Cettinje elfoglalásakor (1916 január 13) is kapható volt az ottani udvari könyvkereskedésben, második kiadásban.² A térképre vezetett indokolás szerint annak elkészítését Ausztria-Magyarország népeinek *nemzeti* törekvései magyarázzák, mint «amelyeknek mindnek a jelenlegi állam határain kívül van hazájuk, nemzeti ideáljaik, táplálóanyjuk, és amely népek ily törekvéseit államukban embertelen szörnyőségekkel üldözik». A térképen³ látjuk a tervezett Szláv Szövetséges Állam-ot, amely a régi Csehországot, Felső-Magyarországot a Garam völgyén át Csorbáig, Felső-Ausztriát, Alsó-Ausztria egy részét Béccsel, a Kis-Magyaralföldet Esztergomig és Porosz-Sziléziát egészen az Oderáig öleli fel. De ott találjuk Új-Szerbiát, amelyhez Délmagyarországot csatolja a Barcs—Mohács—Szabadka—Szeged—Arad vonalig, továbbá Temesvárt, Versecet és Orsovát, Krassó-Szörény és Hunyad vármegyék határaival. A Muraközt magyarnak hagyja. Oroszországot Új-Szerbiával korridor segítségével köti össze, amely így összülője a később Ausztria és Magyarország határai között oly sokáig erőszakolt cseh-szerb korridornak. Utóbbinak gondolata Oroszország eleste folytán született meg s éle Magyarországon kívül Olasz-

¹ Dr. Olay Ferenc: *Magyarország a francia tankönyvek torzító tükrében*. Magyar Paedagogia. 1931. évi 3—4. és 5—8. szám.

² Prof. Eugen Oberhummer: *Die politische Karte Europas nach serbischen Plänen aus dem Anfang des Weltkrieges*. Dr. A. Petermann's Mitteilungen. Gotha, 1920. 66. Jahrgang. September-Heft. — *Föld és Ember*. Budapest, 1/1921. szám. 71—72. lap. — *Magyarság* 1921 október 30.

³ A bécsi császári és királyi [hadilevéltárban eredetiben őrzött (1 : 5.000,000 léptékű), talált példányt szerzője 1914. évi október hó 18.-án sajátkezűleg dr. Cvijics Jovánnak ajánlotta mély tisztelete jeléül.

ország ellen is irányult. Tervére nézve szerzője felemlíti a térkép egyik oldalára vezetett megjegyzésében, hogy a nemzeti államok létesítésének alapeszméjével ez a terv *nem* egyezik, de meg van arról győződve, hogy Szerbia és a délszlávok Oroszországgal való közvetlen területi érintkezés nélkül nem fejlődhetnek majd nyugodtan. Olaszországgal a határt Villach—Tarvis—Pontebba—Cormons—Cervignano vonalában húzza meg, tehát az Isonzón túl, beleértve Isztriát Polával és Fiumét. Trieszt hovátartozandóságát kétes és még eldöntendő kérdésnek jelöli meg. Természetesen, Horvátország, Bosznia és Dalmácia is szerb területnek vannak kijelölve, míg Montenegrót Hercegovinával és Albániának egy harmadrészével bővíti ki. Albániának további egy-egy harmadát Új-Szerbia és Görögország közt osztja szét. Romániának Erdélyt és Bukovinát adja, de Besszarábiát természetesen nem. Németországot sok apró országra bontja fel s az orosz-lengyel határt Stettin—Berlin—Breslau vonaláig, majd Osztrák-Sziléziából második korridort létesítve, Csorba—Zakopaneig tolja előre. Az így megnagyobbodott Lengyelország természetesen Oroszország alá tartoznék. A térkép egész Európa új rendezését felölelvén, a felsoroltakon kívül Románia, Dánia, Anglia és Franciaország területi növekedését is tárgyalja, amelyeknek ismertetése a jelen tanulmány kereteit már meghaladja.

Rendkívül nagyjelentőségű és döntő szerepű ez a térkép abból a szempontból, hogy bebizonyítottnak tekinthető ebből is az az álláspont, amely már a kezdet kezdetén Ausztria-Magyarország és Németország felosztását tűzte ki háborús céljául.¹

¹ Dr. Prokopy Imrének, Bács-Bodrog vármegye utolsó kormánybiztos-főispánjának, közlése szerint 1914 tavaszán Zomborban a Karakasevics-féle könyvkereskedés kirakatában volt egy ízben kitéve oly térkép, amelyen a mai határok voltak feltüntetve. A könyvkereskedő két fia ezt a térképet a városi felső kereskedelmi iskolában magyar társaiknak is mutogatta. Mikor Prokopy ebben az ügyben Zombor sz. kir. város törvényhatósági bizottságában interpellációt terjesztett elő, a térképek nyomtalanul eltűntek. Ugyancsak Prokopy hadifogsága alatt több helyen látott ily térképeket kifüggesztve, így például Saratow városában is.

A horvátoknál 1919-ig ily aspirációs térképről nincs tudomásunk. Az összeomlás után Lakatoš Josip horvát újságíró egy füzetet írt,¹ amelynek melléklete oly térkép volt, amely szerinte Jugoszlávia jogos követelését ábrázolja. A horvát lapok meg sem emlékeztek erről a térképről, amelyen a magyar határ Baranyában, egészen fent, a Babocsa—Pécs—Bonyhád—Báttaszék fölött elhúzódó vonalon van. Egyéb-ként Olaszországot is háttérbe szorítja s a korridor is látható rajta.

OLAY FERENC.

¹ *Jugoslaviya u svjetlu statistike.* (Jugoszlávia a statisztika megvilágításában.) Zagreb, 1919. in 2., 16. lap.

FALUDI FERENC SHAKESPEARE-MESÉJE.

Romantikus vígjátékainak egyik legbájosabbikával, *A vihar*ral búcsúzott el Shakespeare művészi pályájától. Életrírói ezen is, valamint a *Cymbeline*-on és a *Téli regén* Stratford hatását érzik. «Az erdők és mezők friss illata lebeg rajtuk — mondja róluk Ten Brink¹ — s a falusi élet derűs nyugalmanak verőfénye ragyogja be őket»; és Raleigh szerint is² «az utolsó darabokban Stratford falusi élete újra érvényesíti jogait». Nem csuda, hogy a bűvös-bájos *The Tempest* hamar vonja magára a kontinens figyelmét is. A XVII. században még mind Német-, mind Franciaországban öntudatlan a Shakespeare-ismeret. Mikor Philippe Destouches 1717-ben Dubois abbét elkíséri Angliába, különösen a *Vihar* van rá nagy hatással; sajnos, nem közvetlenül Shakespeare darabja (mint azt még újabban is Richter³ gondolta), hanem annak Dryden--féle átdolgozása (1667.);⁴ ebből több és épen nem shakespeare-i részletet le is fordít franciára. Németországban a «Gottschedin» — a *Spectator* fordításában⁵ — a *Hamlet*en, *Learen* s *Antonius és Cleopatrán* túl leginkább *A vihart* dicséri.⁶ Nálunk is *A vihar* hatása mutatkozik meg először: ismeretes, hogy első — bár öntudatlan — Shake-

¹ *Shakespeare*. Budapest, 1906., 65. l.

² *Shakespeare*. Budapest, 1909., 65. l.

³ K. A. Richter: *Shakespeare in Deutschland 1739—1770*. Oppeln, 1912., 7. l.

⁴ R. Genée: *Geschichte der Shakespeare'schen Dramen in Deutschland*. Leipzig, 1870. 78. l.

⁵ *Der Zuschauer*. Leipzig, 1739—43., 592. S.

⁶ Richter i. m. 15. l.

speare-utánzatunk Dugonits Andrásnak német nyomon készült darabja, az *Etelka Karjelben* (1794).¹

Dugonits András természetesen maga sem tudta, hogy «emlékezetre méltónak lenni» gondolt «szomorkás története» csak távoli kapcsolatban is van Shakespeare-rel s jelesül annak *Viharával*. Shakespeare neve a darab megjelentekor nálunk nem volt ugyan ismeretlen, de a *Vihar* az volt. Kazinczynak a Schröder-féle átdolgozásból, németből készült *Hamletje* 1790-ben, Kassán jelent meg, és ismeretes, hogy Kelemen Lászlóék evvel akarták pesti előadásaitat megkezdeni.² Kazinczy, ha kell, maga is hajlandó lett volna a darabban föllépni.³ A *Vihar* azonban nálunk németül is csak 1802-ben, a Hensler-Müller-féle opera-átdolgozásban lett ismeretessé, első magyar fordítása meg éppen csak 1812-ből került elő,⁴ s hogy ezt színpadon előadták, annak sincs semmi nyoma. Nyomatásban is megjelent első, prózai, fordítása; Lemouton Emiliáé, 1845-ből való. (*A szélvész.*) Mindezt — az *Etelka Karjelben* megjelenése előtt — csak egy kis idézet előzi meg: Pétzeli Józsefé, aki Shakespeare születésének 200 éves fordulóján emlékoszlopára a *Tempest*-ből vett föliratot fordítja le. Ezután már csak 1817-ben Buczy Emil emlegeti a *Vihart*, amelyben «a' fantázinak leg-többet engedett a' Genie».⁵

Van azonban irodalmunknak egy régibb emléke, amely Shakespeare *Viharával* közeli — Dugonits drámájánál közelebbi — vonatkozásban van: ez Faludi Ferenc kéziratban maradt utolsó alkotása, a *Téli Éjtszakák*. A kapcsolatot már közel félszázaddal ezelőtt észrevette Beöthy Zsolt, ki a *Szép-prózai elbeszélés* I. kötetében a *Negyedik éjtszaka* novellájáról egy jegyzetben közli érdekes észrevételét: «E novella és

¹ Bayer József: *A nemzeti játékszín története*. Budapest, 1887., I. k. 280. l., *Shakespeare drámái hazánkban*. Budapest, 1909., I. k. 417. l. és Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*. Budapest, 1917., 42. l.

² Lugosi Döme: *Kelemen László*. Makó, 1927., 31—33. l.

³ Kazinczy *Levelezése*. (Váczy) II. k. 96. l.

⁴ Bayer: *Shakespeare drámái hazánkban*. I. k. 7. és 420. l.

⁵ U. o. 421. l.

Shakespeare *Viharjának* meséje között feltűnő rokonság van, közelebbi és erősebb, mint a Shakespeare-kommentátorok által idézett források bármelyikével. Simrock¹ felbozta Ayrer *Szép Sideáját*, azután Grimm, Bechstein és Kubn mesegyűjteményeinek egyes darabjait. Elszórtan mindegyikben vannak motívumok a *Viharból*, de ennek főindítékai . . . együtt egyikben sem foglaltatnak. A Faludi által fordított novellában mindez megvan s így méltán vonhatná magára a Shakespeare-búvárok figyelmét.»²

Beöthy kis soralatti jegyzete semmi visszhangot nem keltett. Nemcsak a külföldi, hanem a magyar Shakespeare-kutatás sem vett róla tudomást; akkoriban nem látták meg benne azt a szálat, amely a *Tempest* forrásához közelebb vihet. A tudományos közvélemény jórészt ma is ott tart, ahol épen Beöthy jegyzetének megjelenése idejében: ekkor foglalkozott Petz Gedeon³ Ayrer és Shakespeare viszonyával. Petz alaposan megvizsgálta a *Tempest* és a *Schöne Sidea* viszonyát s megállapította, hogy Shakespeare vagy ismerte Ayrer *Comediáját* (s erre vall a *Phaenicia* < *Sok hűhó semmiért* analógiája), vagy — mint már 1817-ben Tieck gondolta — egy régibb angol drámát használt forrásul, amelyet tőle függetlenül, megelőzőleg Németországban megfordult angol komédiásoktól Ayrer is ismert. Ezt az álláspontot Heinrich Gusztáv még 1908-ban is védelte.⁴ Utóbb Alexander Bernát önkéntelenül is még jobban eltávolodott Beöthytől a *Vihar* keletkezésének kérdésében: ⁵ «Ennek a drámának semmiféle novellisztikus forrására nem akadtunk, csak egyik-másik gondolatának nyomát találhatjuk meg kora irodalmában. Fantáziáját itt egészen szabadjárá bocsáthatta és a *maga kitalálta anyagot* kénye-kedve szerint formál-

¹ *Die Quellen des Shakespeare*. 1872., II. k.

² *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. Budapest, 1886., I. k. 229. l.

³ *Ayrer és Shakespeare*. Egyetemes Philologiai Közöny, 1885., 313—343. l.

⁴ *Shakespeare első megjelenése a kontinensen*. Shakespeare-Tár. I. k. 163. l.

⁵ *Shakespeare*. Budapest, 1920., 344. l.

hatta. Csak még első vígjátékának, a *Fölsült szerelmeseknek* nem ismerjük semmi elbeszélési forrását.» A magyar Shakespeare-irodalom tehát nem vett tudomást Faludi Shakespeare-meséjéről, de sem Faludi Ferenczel kapcsolatban, sem bárminő más vonatkozásában nem méltatta figyelemre a magyar irodalomtörténetírás sem.

Pedig Beöthy Zsoltnak 1886-ban (egy évvel Petz értekezése után) megjelent észrevételével a két mese rokonságában igaza volt. A novellának a *Viharral* való minden másnál szorosabb egyezése legalább is fölöslegessé teszi az Ayryer-kérdés előtérbe kerülését. Ezt a kapcsolatot, bár előrebocsátom, végképen levezetni én sem tudom, megpróbálom az alábbiakban jobban megvilágítani a további kutatások eredményeiből s egy-két szállal meg is erősíteni.

Az egyik szálát Beöthyhez hasonlóan, amely Shakespeare drámáját közvetlenül Eslava novellájához fűzi, egy elfelejtett, vagy hasonlóan a «pusztában elhangzott» kis német cikkben találtam meg. A *Noches de Invierno* és Shakespeare kapcsolatát ugyanis már Beöthy Zsolt előtt egy évvel megállapította Edmund Dorer drezdai tanár kis cikke: *Die Quelle zu Shakespeares Sturm*.¹ Dorernek kezéhez jutott Antonio de Eslava spanyol novelláskönyve s menten észrevette azt, amit utóbb Beöthy is, hogy annak Dardanus-novellája és a *Vihar* között nagyon feltűnő a hasonlatosság. «Möglich ist es, — úgymond — dass der englische Dichter das Buch von Eslava gekannt hat, da dieses seinerzeit sehr beliebt war und in verschiedenen Sprachen übersetzt wurde. Ins Deutsche übertrug das Werklein M. Drummern unter dem Titel: Die Winternächte (1666).» Meg kell jegyeznem, hogy Beöthy Dorernek ezt az egy évvel előbb megjelent kis cikkét nem ismerte, mert Pabebachi Drummer Máté német fordításáról — mint utóbb kiderült: Faludinak közvetlen forrásáról — még semmit sem tudott: «A *Téli Éjtszakákról* Toldy Ferenc azt mondja, hogy *talán eredetiek*; de *aligha* van igaza s a munka *nem igen* más, mint annak a

¹ *Das Magazin für die Literatur des In- und Auslandes*. 1885., I. k. 77. 1.

németre fordított spanyol könyvnek, a *Noches de Invierno*-nak átdolgozása, melyet a bevezető párbeszédben Hollósi említ.»¹ Ha Beöthy ismerte volna Dorer kis cikkét, nyilván megemlíti Eslava nevét is, sőt fölkatatja Drummer fordítását. Mindezt, jóval később, Binder Jenő tette meg.²

Miként Beöthy kis észrevétele, Dorer Edmund népszerű cikke sem keltett figyelmet s a különösen Cervantes-kutatásairól jól ismert jeles romanista, Fitzmaurice-Kelly, 1913-ban mindkettőjüktől függetlenül állapítja meg, hogy «Antonio de Eslava serait oublié depuis longtemps si Shakespeare n'avait pas tiré *The Tempest* des *Noches de Invierno*.»³ Ezek szerint Faludi és Shakespeare munkáinak rokonsága így alakulna :

	Antonio de Eslava, Noches de Invierno. 1609.	
Winternächte.	*Ismeretlen angol fordítás?	
Durch Matthäum Drummern.		Shakespeare,
1649.		The Tempest.
Faludi Ferenc,		
Téli Éjtszakák.		
1778.		

Még bátrabban ítélnék maguk az Eslava által érdekeltőbb spanyolok. Legnagyobb irodalomtörténetírójuk, Menendez y Pelayo *Origenes de la novela española* c. alapvető munkájában azt az «élég merész, de jól megalapozott» véleményt hirdeti, hogy *Shakespeare tudott spanyolul* és drámáját Eslava «közvetetlen és erőteljes hatása alatt» írta. «Menendez y Pelayo hace una conjetura original, la cual no deja de ser audaz, aunque bien fundamentada ; — írja F. Maldonado, a salamancai egyetem tanára,⁴ aki ez adatot szíves volt

¹ Id. m. I. k. 228. l.

² *Faludi Téli Éjtszakái és a Noches de Invierno*. Egyetemes Philol. Közlöny, 1901., 97. l. — Binder is, Dorer is a nürnbergi 1666.-i kiadást látta és használta. — R. J. Sharf levélbeli szíves értesítése szerint azonban a British Museumnak van egy 1649-iki kiadása is, «printed at Wien».

³ *Littérature Espagnol*. Paris, 1913., 290. l.

⁴ Maldonadohoz levélben fordultam s tőle tudakoltam a spanyol irodalomtörténetírás álláspontját e kérdésben.

rendelkezésemre bocsátani — cree el maestro de nuestra historia literaria que el gran dramaturgo inglés conocía el castellano, y se inspiró *rápida y directamente* en la obra de Eslava.» Bizonyítékait nem ismerem, mert könyvéhez nem jutottam és spanyolul nem tudok, de úgy vélem, két dologra támaszkodik: az egyik magának a novellának és a drámának letagadhatatlan rokonsága, a *Vihar* semmiféle eddig ismert más munkával ilyen közeli kapcsolatban nincs; a másik, hogy Shakespeare szívesen merítette tárgyát novelláskötetektől, s Eslava novelláskötete — Dorer szerint is — igen népszerű volt. Ehhez járult hogy a *Noches de Invierno* 1609-ben jelent meg, Shakespeare *Vihar*járól pedig 1612-ből van első említés.

Mindamellet ez a föltevés, hogy a *Vihar* közvetlen leszármazottja Eslava novellájának, nem valószínű. A Shakespeare-kutatás eddigi eredményei szerint a brit óriásnak — a latin ismeretén kívül — «bizonyos társalgási készsége volt a franciában és legalább is konyított az olaszhoz». ¹ Még így is azokat az akkor divatos francia és olasz írókat, akiket legjobban ismert, fordításból ismerte. ² Maradna, mint Dorer is fölteszi, egy közbeiktatható angol fordítás közvetítésének lehetősége. A két munka megjelenésének két-három évi időközében azonban (1609—1612) ilyen nem jelent meg. A British Museumban az első angol fordítás 1832-ből való, ³ egykorú angol fordításról a spanyolok sem tudnak, ⁴ sőt francia fordítást sem ismerünk ebből az időből. Ki kell tehát küszöbölnünk azt a föltevést, hogy Shakespeare-nek a *Noches de Invierno* volt a forrása.

Csak a közvetlen forrás lehetőségét vonjuk kétségbe, nem a rokonságot. Hogy az első szálon elindult nagynevű tudósok megállapítása épen nagyon is helyes volt, azt viszont hadd igazolja e párhuzam:

¹ Raleigh id. m. 80. 1.

² U. ott.

³ Sharf szíves értesítése szerint: Thomas Roscoe, *The Spanish Novelists*. 1832., in vol. 2.

⁴ «Menendez Pelayo, y con el todos los críticos posteriores ignoran la versión inglesa en que hubiera podido inspirarse Shakespeare», írja Maldonado.

A VIHAR.

Shakespeare.

Prospero milanói herceget, míg a *titkos tudományokat* tanulja, öccse, Antonio, a hatalmas nápolyi királynak, Alonsónak segítségével elúzi a trónról s a tengerre veti.

Ez leányával, Mirandával *egy szigetre kerül (beszélgetés leányával)* s ott tudományával a szellemeket megfékezi és szolgálatába állítja.

A nápolyi király leányát a tuniszi királyhoz adta férjhez s *Antonióval és kíséretével együtt ennek esküvőjéről jön, mikor hajóját Prospero támadja meg*, amely életveszedelmek után három csoportban veti őket partra: Alonsót és Antoniót kíséretükkel, Alonso fiát, Ferdinandot külön, és két embert a hajó legénységéből külön. Prospero örömmel látja, hogy Ferdinand és Miranda egymásba szerettek. Készen van tervével.

[Prospero szolgálatában van Ariel, a tündér, aki szabadságát szeretné, hogy társaihoz térhesen. Prospero ezt megígéri neki, ha minden úgy következik be, ahogy ő akarja. Ariel segítségével történik minden. Calibant, aki a sziget urának képzelte magát, a gonosz szellemet is szolgálatába kényszeríti.]

Antonio a másik csoportban arra biztatja Sebastianót, Alonso öccsét, hogy öljék meg ketten

DARDANUS.

Faludi.

Dardanus bolgár király birtokát, ki jó rendben tartotta országát, elveszi Nicephorus görög király avval, hogy Dardanus már öreg s leányára úgysem szállhat a trón; neki ellenben két fia van: egyiknek vagy másiknak kell Dardanus helyébe ülnie. Dardanus azonban csak oly feltétellel adná át a trónt, ha Nicephorus egyik fia feleségül venné leányát; ha nem: a napkeleti császárhoz fordul segítségért. Erre a fenyegetésre a görög király, aki fiának fényesebb házasságot óhajt, megtámadja a készületlen Dardanust. Ez *varázló-tudományával* megsemmisíthetné ugyan, de megfogadta, hogy bűbájosságát rosszra nem használja. Leányával inkább az Adriára menekül *(beszélgetés leányával)*. Itt elveszi varázssvesszejét s *egy szigetet teremt*, rajta fényes palotát.

Nicephorus megöregedvén, trónját kisebbik fiának, Julianusnak adja át. A nagyobbik, Valentinianus, a konstantzinápolyi császár segítségét akarja kérni s hajóra száll, de az Adrián Dardanus magához csalja. Valentinianus és Seraphina a szigeten egymásba szeretnek.

Julianus a napkeleti császár leányát veszi el s a menyező után hajón tér népével és feleségével vissza. De az Adrián vihar támadja meg őket s megjelenik Dardanus.

Alonsót álmában s vele hű tanácsosát, Gonzalót, Sebastiano aztán üljön a nápolyi trónra. Ezt Ariel megakadályozza. Caliban a bolondos Trinculót és a hajópincér Stefanót buzdítja, hogy gyilkolják meg Prosperót, Stefano vegye feleségül Mirandát s ő legyen a sziget királya. Ariel ezt is elárulja Prosperónak, akinek most kezében van minden szál.

Sok bájos tündéri epizód után Alonso már Ariel szavából tudja, hogy mert Prosperót leányával a tengerbe lökték, ez

«*megfizetett most nektek*».¹

Alonso azt hiszi, hogy Ferdinánd a tengerbe fúlt s iszapsírban van. Prospero most magához rendeli mindnyájukat s igazságot tesz. Milano trónját visszakapja, de — Ferdinánd elveszi Mirandát — ő is, Alonso is átadják trónjukat az ifjú párnak. A bűnösöknek Prospero megbocsát, varázspálcáját a tengerbe dobja s mindnyájan Nápolyba térnek. *Onnan — úgymond — én Milánba elvonulok és ott minden harmadik gondolatom a sír lesz*».

Dardanus Julianusnak szemére hányja viselkedését: «Te pedig, gonosz király, aki bátyádnak ügyes uraságába ügyetlenül bé szállottál, ide mertél jönni, hogy lakásomat bontogasd, vendégeimet háborgasd, azért büntetted meg a tenger, meg törte kevély székedet, legyalázott. Megjövendöli, hogy haza fog ugyan érni, de rövidesen meg fog halni. Meg is történik, felesége is utána hal. A görögök és bolgárok egyaránt király nélkül maradván, amazok Valentinianus, ezek Dardanus keresésére indulnak. Dardanus «meg tudván egyetembenn általok Julianus házasságát, halálát, a két ország kívánságát», övéivel hajóra száll, a szigetet újból elsüllyeszti, s Valentinianust, vejét mindkét királyságba beülteti, maga pedig *magános életre adá magát*».

Nyilvánvaló, hogy a két mese kerete hasonló, lényege pedig ugyanaz. Az országból leányával együtt ártatlanul elűzött s a bűbájosságban, varázslásban jártas uralkodó egy szigeten teremti meg új otthonát; leányának elmondja sorsát s ebből tudjuk meg helyzetét s hatalmát. Nem a bitorló, hanem a bitorlást segítő hatalmasabb uralkodó fia a szigetre kerül s megszereti a varázsló leányát. A száműzött király, akinek mindkét feldolgozásban varázsvesszeje van, a bűnösöket megbünteti (a tenger megfizet nekik), az ifjú párnak jut az ő s a bitorlót segítő király trónja is, ő maga pedig félrevonul. Ha tehát egyfelől az eddigiekből bizonyosnak tekinthetjük, hogy Shakespeare-nek nem Eslava volt a

¹ Szász Károly fordításában. — Babitsnál is:

Habra hánytátok — most a hab fizet.

forrása, — a főfonalon túl a részletek kidolgozása is ezt igazolja, Shakespeare-nél az előzmények összefűzése cizelláltabb s a megoldás meseszerűbb — mástelől a fenti párhuzam viszont azt is kétségtelenné teszi, hogy Faludi elbeszélése, helyesebben Eslava novellája és Shakespeare utolsó drámája között szorosabb összefüggés, egészen közeli rokonság van. Tudva azt, hogy a kapcsolat egykorú fordítás nem lehetett, más összefüggésre kell gondolnunk. Az összefüggésnek döntő bizonyítéka a két munkának alap gondolata, hogy *a tenger megfizet*. Ugyanolyan motívumokból alakított két mesének nem lehet véletlenül ugyanez a kifejezett alapeszméje. Voltaképpen csak a párhuzamnak ezzel a részletével, Dorer cikkének Faludi miatt minket is közelebből érdeklő kiemelésével, de leginkább ennek a közös alap gondolatnak, azt hiszem, döntő jelentőségű kiélezésével tudom a főleleveníttet problémát előbbre vinni.

A továbbiakra nézve nem marad más, — s ez a kutatásnak említettük másik szála — mint Eslava és Shakespeare közös forrásának föl kutatása. Könnyű dolgunk volna, ha Eslava *Éjtszakáinak* olyan forrásföldolgozása volna, amilyent Landau (s utóbb Gustav Gröber) Boccaccio novelláiról elvégzett.¹ Könnyebb volna a *Dardano*-novella forrásáról megállapítani, hogy Shakespeare ahhoz hogyan jutott. Spanyol irodalomtörténetíróktól azonban erre nem kaptam feleletet. Eslava gyűjteményének a spanyol irodalom történetében sincs nagyobb jelentősége. Bátortalanul jegyzi meg legújabbban megjelent munkájában² Ludwig Prandl is, hogy némi tárgyi kapcsolat, s köztük éppen a Dardanus-novelláé, «in der manche die direkte Vorlage für Shakespeares *Tempest* zu sehen meinen», szerzett a munkának bizonyos irodalmi hírt, Wolfgang v. Wurzbach véleménye szerint pedig³ a *Noches de Invierno* azok közé a novella-gyűjtemények közé

¹ Marcus Landau: *Die Quellen des Dekameron*. Stuttgart, 1884. — Gustav Gröber: *Über die Quellen von Boccaccios Dekameron*. Strassburg, 1913.

² *Geschichte der spanischen Nationalliteratur in ihrer Blütezeit*. Freiburg. Herder, 1929., 98. l.

³ *Cervantes. Die Novellen* — Preziosa. Strassburg, 1913., 20. l.

való, amelyek az anekdota-típussal szemben igazi elbeszéléseket rejtegetnek, de mind a tizenegy novellája olasz novellákon alapul.

Az olasz novella-forrásnak azonban ellentmond az a körülmény, hogy ezeket az olaszból angolba is került novellákat (köztük különösen Painter *Palace of Pleasure*-jét) ismerjük, s ilyen novella Simrock, Gervinus, Gené, Gundolf vagy az angol kutatók figyelmét eddig sem kerülte volna el.

A mesében — távolabbi gyökerét nézve — már Wurzbach is a bizánci novella hajtását keresi. Magának a *Tempest*-nek eleddig egyetlen forrása volt ismeretes: tudták, hogy Shakespeare használta Montaigne munkáját *A kannibálokról* (Florio fordításában) s a *Caliban* névről is föltették, hogy a *Carib* vagy a *Canibal* szó változata.¹

Pfandl említett könyvének egy kis jegyzete segített Joseph de Perott cikkéhez, amely a kérdésre végre némi világot vet, s forrásul csakugyan nem az olasz, hanem magához a spanyol regény- és novellairodalomhoz vezet. Perott éppen Fitzmaurice-Kelly idézett cikkével szállva szembe, kimutatja,² hogy a *Noches de Invierno* negyedik elbeszélésének, a minket is érdeklő Dardano-novellának forrása a *Caballero del Febo* egyik epizódja volt. A Cervantest megelőző gazdag spanyol lovagregény-költészetnek ez a hajtása, eredetileg Diego Ortuñez de Calahorsa munkája, Saragossában, 1562-ben jelent meg, de terjedelmes folytatásokat írtak hozzá Pedro de la Sierra (1580) és Marcos Martínez (1589). E végefogyhatatlan munka után Cervantesig még csak egy spanyol lovagregény jelent meg.

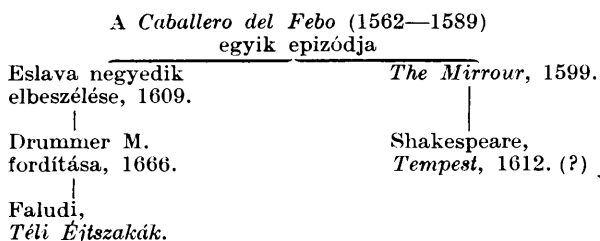
Ortuñez de Calahorsának és társainak lovagregénye, helyesebben annak egy-egy részlete az angoloknál nem volt ismeretlen. Shakespeare ifjabb kortársa, Philipp Massinger (1584—1638), vagy harminc színdarab szerzője, *A very Woman* c. vígjátékához is a *Caballero del Febo* Martínez-féle

¹ V. ö. Allan H. Gilbert: *Montaigne and the Tempest*. *Romanic Review*, 1914., 357. l.

² *Professor Fitzmaurice-Kelly and the source of Shakespeare's Tempest*. *Romanic Review* 1914., (V) 364—367. l.

folytatását használta.¹ De megállapíthatóan maga Shakespeare is ismerte ugyanannak az epizódnak angol átdolgozását (*The Mirroure of Princely deedes and Knighthood*, 1599), amelynek spanyolját Eslava használta föl.² Perott a *Tempest*-nek a *Mirroure*val szó szerint egyező részleteire mutat rá.

Ezzel Faludi és Shakespeare meséjének rokonsága is tisztázódott, ilyenképen :

Ez a megállapítás pedig a magyar irodalom szempontjából is érdekes, mert első, nálunk öntudatlanul élő Shakespeare-meséink sorát gazdagítja ; a *Téli éjtszakák* negyedik elbeszélését bizvást beiktathatjuk Ráskai Gáspárnak népmesékből is előkerült Imogén-meséje, a *Vitéz Franciskó*, és Dugonits Vihar—Téli rege sarjadéka, az *Etelka Karjelben* közé. Sőt azt is megállapíthatjuk, hogy Dardanus meséje sokkal kevésbé tér el a *Viharétól*, mint a *Franciskóé* a *Cymbelineé-től*³ vagy Dugonits Shakespeare-től.⁴

*

¹ U. ott, 369. l.

² «Suggesting another explanation, I reprinted an episode from the *Caballero del Febo* — — — as the source of the Fourth Chapter of the *Noches de Invierno*, and again the same episode as the source of the *Tempest*». U. o. 364. l.

³ Katona Lajos : *Két magyar Cymbeline-mese és rokonaik*. Irod. Tanulmányai I. k. 296. l. — *Shakespeare Cymbelineje*. U. o. II. k. 166. l.

⁴ Mielőtt Faluditól elbúcsúznánk, még csak egy kis észrevételemet akarnám a Dardanus-novella magyar fordításához fűzni. Van benne néhány sor, amely a szerencse forgandóságáról elmélkedik (akkor különösen népszerű témáról — Zrínyi: sors bona, nihil aliud — és Zrínyi hatása Faludira is ösmeretes) — lehetetlen, hogy e prózában írt sorokról Faludi ismert költeménye is eszünkbe ne jus-

Visszatérve a *Vihar*hoz : ismeretes az a föltevés, hogy ebből, a *Cymbeline*-ből és a *Téli regéből* összeolvasztott egy német dráma lehetett Dugonits András *Etelka Karjelben* c. «szomorkás történetének» közvetlen forrása,¹ természetesen «Dugonitsnak — — — sejtelve sem volt arról, hogy Shakespeare világában él.» Ezt a véleményt is szeretném valamivel megfoltozni. Az a meggyőződés, hogy az *Etelka* (lehet, hogy német közvetítéssel) nem közvetlenül a *Tempest*hez vezet, hanem a Davenant-Dryden-féle *The Tempest, or the Enchanted Island* Destouches fordította francia meséjéhez és szemelvényeihez.² Erre vall, hogy Destouches gúnyos megjegyzéseket kockáztat meg az angolok kényelemszeretetről, akik varázslatokat visznek vígjátékaikba,³ s a varázslat, bűbáj az ő meséjéből is hiányzik, miként az *Etelkából*; hogy Prosperónak nála is két leánya van, miként Krékának is kerül Hejjában testvére; hogy Prosperót Dryden-Destouchesnál is feleségének (Dugonitsnál csak vélt) házasságtörése teszi ember- és kivált asszonygyűlölővé. Végül a Hypolit (egy jó barátjának fia) = Ete kapcsolat, s Ete és Kréka (Hypolit és Dorinde) szerelme is a mellett szólnak, hogy Dugonits meséje nem Shakespeare *Viharjának*, hanem a Davenant-Dryden-féle átdolgozásnak, sőt a Destouches francia formálásának származéka. De Hengerin még így is fölismerszenek Caliban vonásai,⁴ vihar veti a szigetre *Etelkát* és (mint Shakespeare-nél) *hároméves* kisleányát, Krékát, aki itt serdült föl ártatlan, tiszta hajadonnak, miként Miranda. S mint ez, Ferdinand láttára, azt mondja : «ez a harmadik férfi, kit valaha láttam, s az első, aki tetszett (mert — úgymond Prospero — csak őt látta és Calibant), úgy Kréka is Etében

son : «Fel ütöt, le vetöt játszik velünk a szerentse : ma ditsőségre emel, holnap porba kever. — — — Ma a bőségben úszkálván nem tudjuk hová rakjuk kintsünket, holnap nem tudjuk hol találjuk fel szükséges eledelünket.»

¹ Császár Elemér i. m. 42—44. l.

² R. Genée i. m. 78. l.

³ U. ott, 443. l.

⁴ Azt hiszem, Prónai Antal tévedett, mikor Hengerit Sycoraxszal és nem ennek fiával, Calibannal azonosította. (*Etelka Karjelben*. 2. kiad. Pozsony, 1904., 8. l.

a Hengeri «neméhez hasonló» férfiút látja meg. Itt is vihar veti a partra Etelét és kíséretét, köztük a lápok fejedelmét, Széplakit, aki — Dugonitsnál azonban akaratlanul — oka volt Etelka elűzetésének. Itt is jóra fordul minden, miként Shakespeare mindhárom utolsó remekében: ez körülbelül minden szál, mely Destouches-on és Drydenon át is az Etelkát a Viharhoz fűzi, valóban maga a keret, a beállítás, a lakatlan szigeten történtek meséje.

Maradjunk végül még kissé ezen a lakatlan szigeten, de a Dugonits szigetén. Itt él — az emberiségtől számkivetten — Etelka, tizenöt esztendő alatt hajadonná, nővé serdült naív leányával, Krékával. Ott él Hengeri is, minden bajának gonosz okozója, de nem tudja róla, hogy oka volt szenvedéseinek. A vihar

Rajta, köröszkül a hullámos habokon,
Semmit se féllünk a sivító szelektől!

odaveti Etelét, aki «a szigetnek minden részeire vetvén szorgalmatos szemeit, eleget nem csudálhatta annak ékességét». Mielőtt Etele — és, külön tőle, Ete — megjelenik, Hengeri (mint Shakespeare-nél Caliban) szemet vetett az anyára, majd a közben fölserdült Krékára.

Csupa ismerős motívum. A szigeten, a társadalomtól leányával együtt távol élő asszony, aki paradicsomot teremtett a szigetből — a leány, aki ott serdült föl a szigeten naív, bájos hajadonná — Hengeri, a gonosz, aki minden bajnak okozója s már a leányra vetette szemét — és a viharon át a szigetre kerülő megmentő, a leánynak, anyja tudtával, szerelme: lehetetlen, hogy eszünkbe ne juttassa a Senki szigetét. Ott is él egy asszony a leányával, Noémivel, ez is kicsike gyermek volt még, mikor a szigetre vetődtek. Az ő bajuknak Kristyán Maxim volt okozója, ennek fia, Tódor zaklatja őket most is és már szemet vetett Noémire. Ez a sziget is egy paradicsom, a sziklák mélyén. Ide jön el viharban hullámok hátán Timár Mihály, az aranyember, aki az anyát megmenti, Noémit elveszi Kristyán Tódor elől... Ha tudjuk, hogy Jókai gyermekkorában még színpadon is láthatta, de bizvást olvashatta Dugonits drámáját, nem kell nagy

képzelőerő hozzá, hogy Teréza mamában Etelka, a «bohó, ártatlan» jószívű Noémiban Miranda < Kréka — és Kristyán Tódorban Caliban < Hengeri mására ismerjünk.

Az «eposzi hitel» párja bizonyos mértékig Jókaiiban is megvolt. A *Szép Mikhál* (Simplicissimus), *Rab Ráby* (Matthias Raby) és legjobban az *Erdély aranykora* (Cserei) — s még sok más alkotása — mutatja meg, hogyan szerezte a kőkockákat emlékeiből és olvasmányaiából épületeihez. Épen azért érdekes közelebbről látni, hogyan ragyogja be Jókai szelleme, képzelete az anyagot. Az *Aranyember* keletkezését maga mondja el a regény «utóhangjai»-ban. Egy nagynénje a viharos Balatonon elregélte néki — mint Zsigmond Ferenc is idézi — «azt a történetet, ami az *Aranyember* regényemnek a végét képezi, a fiatal özvegy, annak vőlegénye, a katonatiszt. társalkodónéja, a tiszt korábbi kedvese és annak az anyja között, kiket ő mind személyesen ismert . . . A Senki szigetének a létezéséről pedig Frivaldszky Imre nagynevű természettudósunk által értesültem». Ábécés tanuló korában ott volt annak a gazdag úrnak a temetésén, «akiről később azt beszéltek, hogy talán nem is halt meg, csak elbujdosott». Eötvös Károly azt is tudni vélte, hogy az aranyember élő modelljét Domonkos Jánosnak hitták. Íme : a kövek, az adatok együtt vannak. Csak Teréza mamáról, Noémiről és Kristyán Tódorról nem számol be. Talán nem csalódom, ha fölvettem azt a gondolatomat, hogy ők is gyermekkori emlékeiből valók : Dugonits drámájában találkozott velük. És azon át a Prospero szigetéről így vetődött el egy kis fénysugár az Etelka — s onnan verődött vissza a Senki szigetére.

A vihar Gundolf szerint ¹ «ein Märchen der Entrückung und der Befriedung». Shakespeare és Jókai geniejének csudálatos, de szinte természetes találkozása az alapgondolatban, hogy, ha Shakespeare azt tanítja :

olyan szövetből
vagyunk, mint álmaink, s kis életünk
álomba van kerítve —

¹ Friedr. Gundolf : *Shakespeare. Sein Wesen und Werk*. Berlin. 1928., II. k. 415. l.

Jókai is azt hirdeti az *Aranyemberben*, hogy egy másik, álom-életet is élünk «ott és úgy, ahogyan mi szeretnénk élni».¹ Ez is egy «jelképes, mély távlat, melyet a költő — akár tudatosan, akár az élet öntudatlan hatalmával — odafestett a regényes történet mögé», mondja Zsigmond Ferenc;² tegyük hozzá: miként Shakespeare is a *Tempestben*.

GÁLOS REZSŐ.

¹ Zsigmond Ferenc: *Jókai*. Budapest, 1925., 215. l.

² U. ott, 218. l.

KIS MÉCSESEK A POGÁNYSÁG ÉJJELÉBEN.

Regényes korrajz a római császárság első századából.

— Első közlemény. —

I. Caligula császár palotájában.

Gyönyörű, csillagos októberi éjszaka borul a Palatiumra. Caligula óriási palotája úgy terpeszkedik el az ősi dombon, mint valami apokaliptikus szörny. Rettenetes végtagjait már egész a fórumig kinyújtotta, egyszerűen lesöpörve az útjába eső kisebb-nagyobb patricius-házakat. A palota számos udvarában, atriumában és ragyogó termeiben ha nem is volt annyi oszlop, mint Nero mesés aranyházában, mely Statius megjegyzése szerint annyi oszlopon nyugodott, hogy akár a mennyboltozatot is alá lehetett volna velök támasztani, de azért a sárga numidiai, a fekete egyiptomi, a hófehér carrarai, a zöld eres cipollino-márvány, alabastrom és a syenei gránitoszlopoknak itt is valóságos erdeje díszlett. Az udvarok tarka oszlopai között bokrok és élőfacsoportok állottak, szökőkutak csobogtak és egyik oszlopfajtól a másikig kifeszített bíortakarók verték vissza a napsugarakat, vagy éjjel a fáklyafényt és vetettek vörös fényfoltokat a drága mozaikkövezetre, vagy puha szőnyegekre . . .

Már a kora délutáni óráktól fogva csak úgy özönlik ide az előkelő római világ: komoly szenátorok, gőgös patriciusok, pöffeszkedő parvenük: meggazdagodott szabadosok, méltóságos megjelenésű főpapok, magasrangú tisztviselők és a kereskedővilág arisztokratái, a bankárlovagok. Véget ért a fürdőidény Bajaeban, az ókori Ostendében, a császári udvar is hazavonult, tehát lassan hazaszállingózott mindenki, akiket Róma maláriás levegője a nyári hónapokban a tavak és folyók mellékre vagy a sabin hegyek közé száműzött. A csöndes vidéki nyaralókban ugyanis szörnyen unták magukat a fiatalok, az idősebb nemesek pedig valósággal szen-

vedtek, ha távol kellett maradniok a fórum világától, «ab ocellis fori», mint szokták mondogatni. Ezért nem is tudtak nyugton lenni a nyári szünet alatt sem, hanem futáraikat folyton Rómába szalasztgatták és állandóan leveleztek a zszurnaliszták őseivel, a fürge görög tudósítókkal, akik befurakodtak az otthonrekedt vagy az ülésekre bekényszerített vezető politikusok szalónjaiba is és mindig friss pletykákkal tudtak szolgálni vidéki megrendelőiknek. A hivatalos újság, az *Acta diurna* akkor is unalmas volt, hát ilyenformán igyekeztek pótolni színtelen, semmitmondó híreit . . .

Most ez a nagy érdekltség mind itt szorongott, tolongott, zajgott a császári palota atriumainak és kerti szalónjainak, ú. n. peristylumainak márványasztalai és padjai körül. Sokan nem szívesen voltak itt, de a legtöbben csak itt érezték magukat jól, az udvar fojtott levegőjében. Hiszen ezen idő szerint ez volt az egyetlen hely az egész Rómában, hová érdemes volt elfáradni, mert itt majd minden hétre esett egy-egy világraszóló szenzáció.

Főleg az *ardeliók*, az ókori arszlánok, dandyk, ezek a semmittevő földterhei, érzik magukat itt otthonosan. Most is ott ugrálnak az egyes csoportok körül és mint akiknek egyedül a pletyka és jólértesültség ad létjogosultságot, titokzatosan suttojják el, hogy mi is lesz a mai est attrakciója. Itt valami szakács-remekelésről sugdosnak nagy-fontoskodva, amott valami technikai csodára tesznek homályos célzásokat, vagy ahol aggodalmat olvasnak le az arcvonásokról: holmi szenzációs kivégzésekről tudnak. Így aztán sohasem tévedhetnek, mert rendszerint ilyesmi szokott történni. Mert hát Caligula kegyetlen természete hovatovább már nem tudja nélkülözni a bakót még tivornyáinál sem. A legválogatottabb kínzások tudják már csak kissé izgatni. «Hadd érezzék, hogy meghalnak!» ez a kedvenc szavajárása.

Leírhatatlan színes filmet lehetne készíteni erről az előkelő társaságról. A viseletben, hála Augustus erőteljes intézkedéseinek és példaadásának, még mindig a büszke római nemzet, a «gens togata» nemesen egyszerű, de legfestőibb ruhadarabja: a toga uralkodik. A szenátorok, főpapok és főbb tisztviselők bíborszegélyes togájától kezdve a lovag-

bankárok vízszintes csíkokkal tarkított trabeájáig, az ősi vászon vagy tarentumi gyapjútól fel a legdrágább keleti selyemszövetekig mindenféle anyag és szín képviselve volt itt. De itt-ott már feltűnt az újmódi is: egy-két újdivatú görög toga, a graecanica és egy-két plaid-szerű pallium.

Úrinőket, tisztos matronákat még az ilyen szezőnyitónagy császári lakomákon sem igen látni. Aki kíváncsiságból mégis idemerészkedett hites urával, a szenzációk lezajlása után azonnal elvitette magát gyaloghintóján. Itt rendszerint a bájos, kék vagy rózsaszín heanosba (az empire ősanyja!) öltözött gyönyörű görög énekes és táncos rabnők képviselték a szépnemet.

Mikor öt óra körül felharsant az éles kürtszó, jelezve a császár közeledését, megmozdult az óriási tömeg is és a hatalmas méretű császári triclinium (ebédlő) felé iparkodott utat törni, hogy jó helyet tudjon magának biztosítani az imperátori emelvény közelében. Ám azért mindenki aggságosan figyelt arra is, hogy magasabbrangú elől el ne vegye a helyet. Így aztán hamarosan olyan pedáns ranglista szerint foglalták el az ebédlői kereveteket, mintha csak szenátusülés készülne. A fiatalabbja úgymint csak a «macska-asztalok»-hoz került: az ebédlőt környező termekbe és oszlopos folyosókra, honnan az aranyhímezű, bíborruhába öltözött császárt mindenki láthatta.

Alighogy elhelyezkedtek, az élő étlap, a nomenclator stentori hangja már be is jelentette az első fogást, mely csupa étvágygerjesztő ételekből állott: tojás, osztriga, pikánsmártású halacskák, kolbász, revennai spárga, ariciái hagyma, retek, saláta, sóska, gomba, savanyú káposzta, uborka stb. kis ezüst tálcákban hevert az asztalokon. Tehát semmi újság, minden a megszokott, régi mód szerint. Nem is igen volt kelete, unottan nyúltak utánok az elkényeztetett vendégek. Ugyan mi is tudta volna érdekelni és meglepni ezeket az embereket, akik annyira elteltek már az asztal örömeivel, hogy bizonyos napokon fényes márványpalotákban is a «cella pauperum»-ba, egy hitvány kamrába vonultak, hol a szegénység egész nyomora, minden nélkülözése látható volt és ott ettek, ittak néha-napján, hogy a kuporgó

szegénység utánzásában kéjeleguessenek?! Az első fogáshoz kínált méhsert is éppen csak hogy megízlelték. Petyhüdt idegeik türelmetlenül, szinte reszketve lesték-várták a megígért szenzációkat.

II. A Germanicus-leányok szalónja.

Milyen más hangulat uralkodott a hatalmas császári palotá másik végében, Caligula nővéreinek, a Germanicus-leányoknak bájos kerti szalónjában! Itt a márványpadokon rendszeren hárman szoktak ülni: Julia Livilla és Agrippina, a rút és rőt Caligula császár nővérei, meg hűséges komornájuk, a felszabadított Acerronia. Világszép asszony mind a három, kik bátran modellet ülhetek volna a gráciáknak. Most azonban kilencen ültek, Acerronián kívül, a márványasztalok mellett. Mert akkoriban az volt Rómában a szokás, hogy az elegáns társaságban vagy ebéden csak hárman lehettek együtt, mint a gráciák, vagy kilencen, mint a múzsák.

A Germanicus-nővérek szalónjában a vendégek ültek a márványpadokon és nem ebédlői kereveteken heverték, a már akkor divatos görög szokás szerint; mert nem lakomára gyűltek össze, hanem filozófiai estélyre.

A szép M. Vinicius, Julia Livilla hites ura, és a durvalelkű Domitius Ahenobarbus, Agrippina férje, fáztak ettől a komoly társaságtól és az összejöveteleken sohasem vettek részt, nekik sokkal kedvesebb volt a császár lakomája. Annál szívesebben voltak ott a háziasszonyokon kívül a hősl elkű Arria, egy már idősebb matróna, az erényes Sextilia és Messalina császárnő tisztaéletű anyja, Lepida.

A társaság központja Seneca. Mert ezek a bölceleti összejövetelek akkor éppen oly divatosak lettek, mint Augustus idejében a műkedvelő irodalmármkodás és toilette-tudomány. Majdnem minden úri családnak megvolt a maga házi filozófusa. Szinte természetes, hogy a Caligula-nővéreké nem lehetett más, mint Róma első tudósa: Seneca. Mellette ült a főváros legszebb görög rabszolgája, Diocharés, kit Seneca már régen szabaddá és barátjává tett, de a hűséges Lucipor (Rómában ezt a keményhangzású nevet kapta)

továbbra is ragaszkodó szolgája maradt a nagy bölcselőnek, kit rajongásig szeretett. Az előkelő római társaság is szabad emberként kezelte a gyönyörű görög ifjat, ki Hellásznak, leigázott dicső hazájának hódító kultúráját és minden vonzó kellemét a legideálisabban képviselte. Ott volt még Silius is, Róma legelső gavallérja, a legszebb római férfiú, valószínűs latin Alkibiades, ki mindig oly kifogástalan megjelenésű volt, mintha skatulyából húzták volna ki. Ezért nem is nevezték másképen, mint «homo de capsula»-nak.

Utolsónak említjük, bár első helyen is lehetett volna, Petronius Arbitert, az akkor még nagyon fiatal, máris keserű szatirikus költőt, ki ebben a díszes társaságban méltán vállalkozhatott volna az Apollo Musagétés, a múzsavezető szerepére. Igazi úriember, akit Arbiter elegantiae-nek, az elegancia tanítómesterének neveztek egész Rómában, márványba faragható római, sima udvari ember, de aki alkalomadtán egy Cato bátorságával merete odavágni igazságait a császárnak és az udvaroncoknak, vagy a nagyközönségnek, a szatira álarcában. Nem lehetett nagyobb ellentétet még elképzelni sem, minőt ez az elite-társaság nyújtott, melynek élettől duzzadó alakjai között ott ült a halovány, aszkétikus arcú, véznatestű bölcselő. Ó, ezt a szolid társaságot oda át is szívesen látták volna, de ezek el mertek maradni a nagy császári lakomáról, honnan egy-két erősebb ének- és dalfoszlány, egy-két erősebb zenei akkord, egy-egy rivalgásszerű tetszészaj, taps vagy a kürtök harsanása hallatszott át, ha valami nevezetesebb látnivalót akartak beharangozni.

A főétkezés, a coena ideje volt ugyan, de a Germanicus-leányok szalónjában méltányolták a filozófus-kör lelkének, Senecának egyszerű életmódját és egy-két hideg sült kivételével csupa könnyű, inkább étvágygerjesztő étel: tojás, hagyma, retek, osztriga, apró halacszkák, savanykás mártásban, sütemények és gyümölcs került a kis márványasztalokra. Seneca előtt külön egy szalmafonatú kosárban puha kenyér állott, mellette pedig egy korsó hideg víz. Olyan volt ez a lakoma, mint egy ó-kori «thée dinatoire», olyan «diner»-féle, azzal a különbséggel, hogy a teát itt a meleg méhser pótolta. Az édeskés sört kiki az üveg *caldából* öntötte, melyre

kettős fenekében a forró víz vagy a szénparázs mindig kellemes melegen tartotta a kedvelt italt.

Seneca megmaradt itt is a száraz kenyér és friss patak-víz mellett, legföljebb egy kevés tojást, retket evett mellette. «Teríteni sem kell hozzá», — szokta mondani — «még a kezemet sem kell utána megmosnom.» Finom görög borok is álltak az asztalon díszes üvegekben, hosszú nyakú lagnákban, de míg odaát a császári ebédlőben akárhány palackból ecetben felolvasztott drága gyöngyökkel keverve itták a finom nedűt, itt senki még csak meg sem ízlette őket.

A kis bölcselő-kör, habár ma este egy csöpp ideges nyugtalanság vonaglott végig a kissé vontatott párbeszédken, szép nyugodtan tárgyalt a sokszor ötletszerűen fölvetett kérdésekről. Ebben a pillanatban Livilla éppen ezt a kérdést intézte Senecához :

— Hallottál róla, kedves mester, hogy miről is folyt a disputa tegnap este Thrasea kertjében?

— Úgy félfüllel hallottam, — felelt Seneca — hogy Demetrius, az ismert cinikus jelenlétében valaki azt a kérdést vetette fel, van-e lélek, és ha van, külön válik-e a testtől a halál pillanatában. Demetrius, úgy tudom, egész helyesen azt felelte, hogy igenis az embernek van lelke, amely a halál pillanatában elhagyja a testet és megindul hosszú tisztulási útjára . . . Ez a *Ka*, így hívják az egyiptomiak az elszálló lelket, a tisztulás, vezeklés hosszú évei után visszamegy testéhez és ha azt épségben találja, a bűnsalaktól megtisztultan egyesül vele és a világosság istenének kíséretéhez csatlakozik, vagyis üdvözü. Ha azonban a testet sírjában megbolygatják, nem egyesülhet a lélek a testtel, hanem elkárhozik . . .

— Jaj, csak a halálról ne beszéljünk, — kiáltott fel Livilla — mert én egész valómban megborzongok, ha a Hadesre, a szomorú másvilágra gondolok . . .

— Ó, pedig érdemes a halálról elmélkedni, bizony, bizony *digna res est mortem condiscere!* Pál apostol is elégszer hangsúlyozta hozzám intézett leveleiben.¹

¹ Senecáról már a Kr. u. első századokban azt hitték, hogy

— Ó, talán nem is a haláltól félek én, — vágott közbe Livilla — hiszen az esetleg egy szempillantás alatt bekövetkezhetik . . . Engem a hervadás, az enyészet, a megsemmisülés gondolata bánt és gyötör, mely véges végig húzódik egész életünkön és örömeink rózsája mellé azonnal odatűzi a fekete gyász cipruságát . . . Ó, ha leszakítok egy édes rózsaszálat, az csak egy percre tud megvesztegetni illatával, mert a másik pillanatban eszembe jut, hogy a gyönyörű virág haldoklása, lassú hervadása már akkor megkezdődött.

— De hát én is úgy vagyok a hallállal, — szolt Seneca — mint Sokrates: egyáltalán nem tudom megérteni azokat, akik félnek tőle. Hogy' is lehet félni attól, amiről senki se tudja, hogy jó-e vagy rossz? . . . Igaza van Sokratesnek: vagy teljes megsemmisülés a halál, úgyhogy a megholt semmit sem érez többé, vagy a lélek átköltözése egy más, egy jobb hazába. Ha semmit sem érzünk többé, hanem olyanféle a halál, mint egy mély álom, melyben még álmoképeket sem lát az ember, hiszen akkor rendkívüli nyereség a halál, mert ugyancsak kevés ilyen nyugodt éjszaka jut ki az embernek itt a földön. Ha pedig átköltözés a halál innen a másvilágra, a Hadesbe, hol — mint mondják — együtt van minden megholt, lehet-e ennél jobb valamit elképzelni? Hiszen ha az ember ott találkozhatik a régi, kiváló emberekkel, költőkkel, hősökkel, Orpheusszal, Homerosszal, a leleményes Odysseusszal, Achilleszel, . . . akkor én nem egyszer, de ha kell, százszor is szívesen meghalok! . . .

— Hát én ilyen fiatalon nem szívesen halnék meg — szolt közbe Livilla.

— De gondold meg, Divina, — fordult feléje mosolyogva a bölcs — hogy nem is halhatunk meg egészen. Hiszen Horatius is azt mondja: «Non omnis moriar, multaue pars mei vitabit Libitinam». Nem halunk meg egészen, Divina, nemesebb részünk, lelkünk fölött nem lehet úr az enyészet . . .

keresztény volt, vagy legalább is érintkezett a kereszténységgel. Művei is ezt igazolják. Szt. Jeromos pedig már besorozza Senecát az egyházi írók közé is, mert Sz. Pállal való levélváltását valóban megtörténtnek tartotta.

Ebben a percben olyan egetverő kürtszó, tetszészaj és taps harsant ki a császári tricliniumból, hogy az egész bölcselő-kör elhallgatott és önkéntelenül arrafelé tekintett . . .

— Szaladj át csak, édes Acerronia — szólta hűséges komornájához Agrippina. — Kukkants be egy kicsit a nagy ebédlőbe, mert ott, úgy látszik, most kezdődik a nagy meglepetés, a nagy attrakció!

— Hát én igazán nem vagyok kíváncsi a mai est nagy szenzációjára — szólalt most meg Silius öblös hangja. — Aki végignézhette, mit csinált Caligula a múlt héten Bajae-ban, képtelenségnek kell tartania még a lehetőségét is annak, hogy a mai est fénye homályba boríthassa az ottani látványokat.

— Könnyű nektek, férfiaknak — vágott szavaiba az eddig csendes Sextilia. — Ti mindenütt ott lehettek, ahol csak akartok, de bennünket, szegény asszonyokat ugyancsak fogva tart otthonn egy kis bölcső is . . . Pedig szívesen bevallom, hogy mi asszonyok szörnyen kíváncsiak vagyunk, azért hát addig, míg Acerronia visszatér, beszéld el, kérlek, röviden, mit is csinált császárunk.

— Voltál már biztosan Bajae-ban, hát most képzeld el, Domina, Puteoli városától a császári villáig a bajaei öblön át, rövid pár hét alatt körülbelül egyórás kocsitutat készítettett Cajus.¹ E célból összeszedték az összes teherhajókat, még pedig oly sietősen, hogy a gabonaszállítás is megakadt és e miatt valóságos éhínség támadt Itáliában és Rómában. E mellett sok új hajót is kellett építeni, mert két hajósor alkotta a tervezett tengeri út alapját. A hajókon aztán földrétegeket terítettek el s bizonyos távolságra nyughelyeket és díszsátrakat, sőt még forrásvíz-vezetékét is rendeztek be. Mikor aztán minden készen állott, Caligula felölté azt a mellvértet, melyet hajdan Nagy Sándor viselt, a fölé egy bíborszínű selyemköpenyt vetett, mely arannyal és indiai gyöngyökkel volt díszítve; karddal övezte derekát, pajzsot

¹ Caligulának ez volt a rendes neve. Caligulának még anyja, a derék Germanicus katonái nevezték el a táborukban gyerekeskedő kis Cajust, aki ott mindig csizmácskában (caligulae) járkált és az öreg hadfiak kedvence volt.

öltött karjára, cserkoszorút tűzött fejére és áldozatot mutatott be Neptunusnak és más istenségeknek. Aztán nyeregbe ült és nagyszámú lovas és gyalogos kíséretével átvonult a tenger fölött épült hidon. Másnap reggel ugyanazon úton visszatért kéjlakába, most már kocsihajtónak öltözve, egy kétkerekű szekeren, mely elé két leghíresebb versenyparipája volt fogva... Tarka pompában, brit csataszekerekhez hasonló kocsikon kísérték barátai és testőrkatonaí, meg a vidéki népből is számosan, mind ünnepi díszben. Erre fölállott a híd közepén levő emelvényre és beszédet tartott, magasztalván az általa létrehozott nagyszerű művet. Mert amit Dárius a Dunán, Xerxes meg a Bosporuson csinált, csak gyerekjáték ahhoz képest, amit ő itt alkotott. Majd megdicsérte a katonák kitarását és bátorságát, ajándékokat osztogatott szét közöttük, aztán ő maga a hidon, sokan pedig a mellette fekvő hajókon víg mulatozásban töltötték azt a napot s a rákövetkező éjszakát és a hidon meg köröskörül a szárazon fölgyújtott tüzek nappali fényre változtatták a sötétséget. A császár ittás állapotában, jókedvében néhány mulató pajtását is a tengerbe lökte. Legtöbbje kiúszott, de egy-ketten bizony bele is fúladtak.

— Szörnyűség! — kiáltott most föl Petronius. — És az államnak ezt a rengeteg pénzét csupán azért dobta ki a császár, hogy megeáfolja Tiberius csillagjósának, Trasyllusnak jóslatát, aki azzal nyugtatta meg urát: «Cajus akkor lesz Róma ura, mikor a Bajae melletti tengerből fölött át tud kocszini!»... És te, kedves Sextilia, minderről nem is hallottál?

— Épenséggel semmit! Ha én odahajlok kis fiam bölcsője fölé és belenézek gyönyörű kék szemébe, ott látom benne az egész világot. Nem tudok én akkor semmiről semmit!

— Boldog asszony! — szólt lelkesen Petronius. — Köszönöm neked, Divina, egész hazám nevében ezt a szép nyilatkozatot. Mert amíg ilyen anyák virrasztanak csecsemőink álma fölött, addig hiában őrzöng Cajus, Róma meg nem dőlhet.

E pillanatban ért vissza Acerronia a császári termekből és már messziről kiáltozta:

— No, ilyen csodát még nem látott a világ! Mikor

beléptem az ebédlőbe, épen akkor kezdődött a lakoma koronája, a «caput coenae», a főfogás. Felhangzott a furulyaszó és sorjában 10—10 rabszolga hozta görnyedezve a falombokkal teleaggatott óriási fatálcán a tálalomester remekét, a 10 darab hatalmas vadkant. Mindegyik előtt ott lépkedett vadászgerellyel az erdőkerülő. Mindegyik vadkan oldalába dárda volt nyársalva: a sebből borral és mézzel utánczott vér csörgedez. A hüvelyes zöldségből készített köret az erdő üde színpompáját utánozza. Végre előlép a szeletelő mester és ügyes kése alatt a szárnyasok és vadak egész serege: fácán, császármadár, páva, nyúl, gyöngytyúk, fülemile, malac, fenyőrigó stb. kerülnek elő a vadkanok gyomrából... Fülüketítő tetszészaj kísérte a tálalást. És még jó szerivel fel sem ocsúdtak a vendégek a meglepetésből, egyszerre szétnyílt az ebédlő aranyos mennyezete és onnan a magasból egyiptomi rózsát és ibolyát szórnak az ámuló emberekre, még pedig olyan mennyiségben, hogy az asztalokon és a mozaikpadlón ujjnyi vastagon hever a temérdek gyönyörű virág! Halljátok, még most is ide hallatszik az üvöltészerű éljenzés: «Io Caesar, Io Caesar!»

— Szegény Róma, — kiáltott föl újra Petronius — meddig bírod még ezt az örületet? Ugyan van-e még vagyonos ember benned, akit nem proskribáltak, száműztek, csak-hogy kincseihez jussanak? A hiúság, a népszerűség hajhászása és a szónoki babér elnyeréseért a hazának legszen-
tebb érdekeit elhanyagolja, fölládozza ez az ember. Meddig tarthat még ez? Hiszen már az istenek sem soká tűrhetik. Istenítetteti magát: templomokat, szobrokat, áldozatokat követel! «Aki a világ minden népének parancsol, — mondogatja — nem ember, hanem isten!» Ha Jupiter mennydörög és álmában háborgatja, köveket hajigál az ég felé és harcra szólítja... Nem régiben, hiszen tudjátok valamennyien, rettenetes költséggel óriási ívezetű híddal kötötte össze palotáját Jupiter capitoliumi templomával, hogy az istenek atyja könnyebben meglátogathassa. Mikor aztán Jupiter nem adta vissza neki a látogatást, sőt egy alkalommal társaságába is lecsapott és halálra sujtotta egyik cimboráját, egyenesen megfenyegette az istent, hogy ha nem viseli magát

tisztességesebben, átviteti Görögországba . . . Hiszen Jupiter úgyis elaggott már, ő pedig egészen ifjú isten! . . .

— Ez is rettenetes, — szól Seneca — de a legborzasztóbb, hogy ez a szerencsétlen ember épenséggel semmit sem törődik a lelkével. Pedig erre már a műveltség is kötelezi az embert, és neki ebben a tekintetben is példát kellene adni. Mert fő az ember lelke! Pál apostol írta hozzám intézett levelében; hogy mit ér az embernek, ha a világot elnyeri is, de lelkének kárát vallja? Mert ha testünk összeomlik, lelkünk tovább éli életét és az igaz Bíró ítélőszéke elé kerül. A halál után ugyanis az ítélet következik. Már Plato is úgy tudja, hogy ennél az ítéletnél a szegény léleknek ruhátlanul, teljesen pőrén kell megjelennie. A másvilágra csak a műveltséget és neveltséget viheti magával a lélek, de ott az igaz Bíró előtt azt is le kell vetnie . . . Nincs helye itt a szépítgetésnek, mentegetőzésnek ; legjobb védőügyvédek : nemes, szép és jó tetteink, cselekedeteink . . . Jó hát mennél gyakrabban gondolni a halálra. Mert az ítélet olyan lesz, amilyen volt a halál. A halál pedig mindig az élet tükre. «Qualis vita, mors est ita . . .»

— Már ismét a halálról beszélsz, kedves mester — szól Livilla. — Pedig mennyire kértelek, hogy ne beszéljünk róla . . . Sajnos, nagyon érzem és jól tudom, hogy szerencsétlen bátyám, Caligula császár, uralkodása idején az élet csak rettegés, szorongás és a halál a legidősebb téma. Mennyire fáj nekünk, mikor látjuk, hogy ez az ember, ki atyánktól a legszebb lelki tulajdonságokat, tehetségeket örökölte, rémtettekkel írja tele Róma Annaleseit . . . Ó, hány éjszakát átzokogtunk nőtestvéremmel miatta! Hányszor szerettünk volna hozzárohanni, átkulcsolni térdeit, hogy meglágyítsuk szívét! De rettegünk tőle. Sokszor hónapszám sem látjuk és reszketünk, ha néha-napján betéved hozzánk . . . Ó, ne beszéljünk tehát, dulcissime Magister, a halálról, mert ennél a rettenetes szónál mindig Caligulára kell gondolnunk . . . Úgyis egész este reszketek . . . Ó, az én idegeim eddig még sohasem csaltak meg engem. Nem hiába vonaglanak egész éjjel! Meglássátok, még valami borzasztó szerencsétlenség csap le ránk.

Még be sem fejezte szavait a reszkető hercegnő, mikor heves párbeszéd hallatszott be a kapu felől. A következő pillanatban már ott is állott előttük a centurio. Meghajolt a társaság előtt, köszönt és irattekereszt nyújtott át Senecának, aztán elrohant.

A megdöbönt társaságban csak Seneca hangja csengett nyugodtan :

— No lássuk csak, mivel kedveskedik az imperátor! Mert az ő pecsétjét látom a pergamenten. Íme ezt írja : «Cajus imperator Senecae salutem! «Nagyon kedves! S ugyan mit ír?!

— Ne ijedj meg, kedves szenátorom, mert ez még ma nem ítélet. Azt majd csak holnap délelőtt kapod meg. Űgyis mindig vesszőparipád volt a sztoikus vigasztalás : «Patet exitus! Nyitva a szabadulás útja!» Hát van még időd gondolkozni rajta, hogy melyik vesszőparipádon lovagolj le az Orcusba. Most csak barátságosan felszólítlak, hogy az éjszaka hátralevő részét te is használd fel okosabban, búfelejtésre. Töltsd el vígan, mert már nincs nagyon sok bejőle! Végy példát rólam, ki pohárcsengés között küldöm neked ezt az okos tanácsot : «Siess élni! Carpe diem!» *Cajus Caesar*.

— No ez egészen rávall! — kiáltott fel keserűen Petronius. — Ma neked, holnap nekem. Persze mindezt egyedül Livor, a zöldszemű Livor, a féltékenység és irigység istene idézte elő. Ó, a mi kedves imperátorunk nem szereti a vetélytársakat. Megírígyelte, kedves mesterünk, szónoki és tudós babéraidat, hát egyszerűen segít magán . . . A régi nagyokkal már úgyis végzett, legalább azt hiszi szegény feje : Homeros verseit megsemmisítette, Vergiliust, Liviust az összes könyvtárakból kidobatta, szobraikat kiszóratta . . . Ez nem is történhetett másképp, hiszen a minap magát Jupitert is detronizálta . . . Most majd mi jövünk utánad, kedves magister, a másodrangúak : a dii minorum gentium, ha ugyan eléggé nagyra nőttünk már a szemében . . .

— Hát fogadjunk neki szót — vágott közbe Seneca — és csakugyan mulassuk végig az egész éjszakát, ám a magunk módja szerint : elmélkedve az utolsó dolgokról és a halálról...

— Bármennyire szeretnék is hallgatni, kedves taní-

tónk, de most nincs arra meg itt a kellő nyugalom. Menjünk csak haza, hogy előkészíthesd drága anyádat, Helviát, szeretett hitvesedet, Paulinát, és széplelkű nagynénédet, akik egyszerre összeomlanak, ha te, az erős tölgy, kidőlsz közülök, és nem lesz, kit átöleljenek szeretetük indáival... Kis Marcusod még nem ismeri a veszélyt, oly édes, oly kicsike... Menjünk csak haza! Az éjszaka hátralevő része még talán elég lesz arra, hogy ezt a gyászgalambot elhessegessem a Seneca-portáról. Adják az istenek! Faxint Superi! Valeté! Isten veletek!

FEJÉR ADORJÁN.

KÖLTEMÉNYEK.

A sajtukukac.

«Miért, miért»? . . . Az örökös «miért»
Szó, gondolat-közhely, mi kérdve kérd. —
Veszködik, mint a sajtukukac a sajtba',
Erőlködik, hogy kikaparja
A lét értelmét . . .
Istenadta féрге,
E bolygó sajtnak kőkemény a kérge,
S a lét értelme, a megfoghatatlan,
E szellembénítő kérgen kívül van,
Ezt át nem rágod . . .
Tisztelt sajtalakó,
Vígán faló, de jól sosem lakó,
Hagyd a «miért»-et — nyugodjál meg abba',
Hogy holtig él a sajtukukac a sajtba',
Nyugodj bele : a lét értelme annyi,
Amennyit te fel bírsz belőle falni.

Valakinek.

Te kis csacsi, — csak nem hiszed,
Hogy hívság, nóta-viszketeg
Képz engem verseket kántálni,
Meghallgatást a Mától várni,
Mely szerinted rég leszámolt velem.
Nem úgy, fiacskám, — istenuccse — nem!
A szívem, mint az eolhárfa,
Megzendül, ha a szellő járja,
S míg elborong, nincs gondja rája,

Ha szívelik-e lent a portán. —
 Ha borzongatja Eolus szele,
 Hát muzsikál, — mert kénytelen vele,
 De fönn, . . . a kastély magas ormán.

BÁRD MIKLÓS.

A Marienbadi Elegia.

A 74 éves Goethe, ki már félisteni magasságokban trónol mint præceptor Germaniæ, különös kalandba keveredik. Az aggastyán, ki nemrég esett át már a múlás mesgyéjén járó súlyos betegségen, beleszeret egy 19 éves leányba. Az életnek ajándéka vagy nagy megpróbáltatása ez a késett szerelem? Mindenesetre egészen különös zökkenő Goethe csodálatos pályáján. Egyszerre kirakatba teszi a mohó kíváncsiság számára azt az életet, amely maga volt addig az egyszerű tartózkodás.

Goethe sose szerette a nagy gesztusokat. Sohasem állt ki a lármás nyilvánosság rivalda-fényébe. Került mindent, ami feltűnő lehetett. Maga volt a pontosság. Percre pontos volt mindenben. Nyolcvanéves korában sem várakoztatott meg soha senkit. Útálta az alantas gondolkodást, amely a kicsinyes bogarakat, a feltűnési viszketegnek bamba neveletlenségeit tekintette a lángész ismertető jelének.

Valami természetes, veleszületett, lényéből sugárzó méltóság mindig távol tartott tőle mindent, ami nevetséges. Most mégis olyan fonák helyzetbe került, amelyben igen könnyen nevetségessé válhat az, akit egy nagy nép már életében bálványává emelt. De ez az egyetlen eset, amelyben Goethe talán nem érezhette, hogy a nevetségessé válás leselkedik rá. Hiszen az idő kérlelhetetlen múlása ellenére mindig ifjú, sőt szinte gyermek maradt lelkében. Talán ez a hervadhatatlan lelki ifjúság sugározta át nagyszerűen megépített testébe is a kemény ellenállást, hogy dacoljon a természet romboló erőivel. A 74 éves Goethe még csupa fiatalos rugalmasság. Különbözik ez időtájt olyan varázssos, megbabonázó másik ifjúság bűvkörébe kerül, amely nemcsak egész Európát ragyogja be nyugtalan világával, hanem őt magát is felcibálja olymposi mozdulatlanságából. Ez az ifjú varázs lord Byron. Nemcsak költészete hat mint különös mámort adó édes méreg, hanem egész élete, mely magát emésztő lobogással ég el, káprázatos, szikrázó tűzijáték, egy hideg fajtának lángoló színekre gyúlt északi fénye. Zabolátlan temperamentum,

határok közé nem szorítható genialitás, szertelen becsvágy vergődik, vonaglik itt, hogy kierőszakolja magának az első helyet, amelyet Napoleon elragadott előle. Megvesztegetőn szép költemények közt undok botrányokkal és szakadékokat. Hazája, amely mohón habzsolta verseit, de őt magát megvetette, száműzi. A világ legszebb tengerének szeszélyes partjain bolyong álom-városok márványpalotái közt, Itália legszebb hölgyei, akiket a renaissance felejtett itt a művészi alkotások áldott termőföldjén, szegődnek múzsáikul s adnak új ihletet lobogó szenvedélyeinek és keserű melancholiájának. Most végre annyi léha kaland után, amelyekből halhatatlan versek örök virágai fakadtak, nagy tetre szánta el magát. A költő és lovag mint a kultúra új keresztes vitéze indul hadba, hogy a művészet és műveltség ősi földjének, Hellasznak szabadságát kiküzdje a török barbarizmus igájából.

Talán ennek a hősiségnek nemes gesztusa volt döntő hatással Goethére, aki nem szerette a puszta gesztusokkal hősködőket. Talán ezen a ponton férközött közel szívéhez egy élet, amely mindenben visszája volt az övének, az az ifjúság, amely mohó vakmerőséggel váltott valóra minden vágyat; itt hódította meg egy költői pálya forró anarchiája egy világszellem klasszikus emelkedettségének hűvös rendjét. Ez a szinte mythikus fényben csillogó egyéniség, szenvedélyes rajongás és szikrázó gyűlölet elkeseredett csatáinak központja, ez a lelkeken végigsöprő vihar, a fantáziáknak ez a napoleoni hódítója gyújtotta fel még egyszer a csodálat napját a vénülő Goethe alkonyi borújában, s ez az egyéni varázs sokkal több volt annál a csodálatnál, amellyel az ifjú angol költő kép- és szóalkotó erejének, képzeletgazdagságának, könnyed fordulatainak, költészete választékosságának és feszülő energiájának adózott, s amely odáig ment az elismerésben, hogy Schiller fölé emelte Byront s kortársai közül kizárólag őt tekintette magával egyenrangú félnek. De életének demonikus és tragikus teljességében talán még többnek érezte magánál. Goethének, mint Gundolf mély intuícióval világít rá, «le kellett mondania egy polgári világ szűk körében, mely, bármilyen magasan és díszesen emelkedett is fölé fejedelmi koronája, bilincset rakott gyökereire», míg Byron démoni szelleme szilaj lendülettel tört ki sokkal tágabb korlátai közül, hogy egy egész világ végtelen változatú lehetőségei közt üritse fenéig egy élet kelyhét a mythikus vég apoteozisáig. Goethe a szabadság heroldját látta Byronban. «Zabolátlanul, a kötelesség fékjeinek lerázásától boldogan és gyötrődve szárnyalt tova, csaknem időtlenül, mint valami antik ifjú a születő XIX. század lefojtott erkölcei és józan önzésének szelidült figyelmességei közt,

szinte hihetetlenül és mégis valón, mint kortárs és egyben a legújabb szellem, felforgató és divathős, a mellett távoli, mint sejtelmes álom, és mégis rikító színek a hétköznapi fakó háttérén.»

Az ifjú romantikának nincs nála klasszikusabb regényhőse, talán nem is egészen véletlen, hogy Goethe kissé hatása alatt áll, midőn klasszikus magasságok szenvtelenségébe emelkedett életének késett romantikus regénye kezdődik. Az ifjúság int búcsút ebben a regényben a byroni megifjodásra vágyónak. Még egyszer és utóljára le kell mondania akkor, amikor eszményképet állít magának lemondásokban gazdag élete ellentétéből. De ebből a mély lelki válságból, a legfőbb jó és a legmakulátlanabb szép tündöklésének s a kifosztottság, a pokolkínok sötéten lobogó lángjainak ellentétéből születik meg a német líra csodája: a *Marienbadi Elegia*.

Ulrike von Levetzowot, aki ezt a költeményt életre hívta, még mint egészen kis gyermeket ismerte Goethe. Talán valamikor anyjának is tette a szépet s később is gyakran felkereste a családot, amely Karlsbadban, majd Marienbadban pensiót tartott fenn, ahol a költő meghitt, csendes otthonra talált. Most harmadszor kereste fel Levetzowék vendéglátó házát Marienbadban, a kis Ulrike már 19 éves volt. Gyönyörű virágba szökkent ifjúsága, leányságának sugárzó bája csodálatos hatást gyakorol az agg költőre, aki testi erőben látszólag megfiatalodva kezdi meg marienbadi üdülését, de idegei annál érzékenyebbek. A zene könnyekig meghatja. Megmagyarázhatatlan nyugtalanságok gyötrik. Nem tudja, mi lelte, míg hirtelen riadtan eszmél rá, hogy szívében még egyszer kinyílt a legyőzhetetlen vonzalom s hogy a lány is ráeszmélt, milyen érzéseket leplez a költő atyáskodó gyöngédsége. A versekben, amelyekkel a szép leányt körülhízelgi, szintén ki-kibukkan a szenvedélyes hang. Csodálatos álom tündéri körvonalai bontakoznak ki előtte. Egy késett boldogság káprázatától mámorosodik meg a lelke, bár ennek a furcsa szerelemnek fonák végzetessége nyugtalanítja. Nevetségessé válhat az egész világ szemében, amely szelleme gyöngeségével magyarázza a szívnek szokatlan időben jött ellágyulását. Mit szól majd a dologhoz fia és leánya? Hiszen a gyermekek olyan kevéssé tudják szülőiket megérteni.

De legyőzi nyugtalanságát. Bizalmasan közli titkát a nagyherceggel, akinek a régi időkben annyszor volt gyóntatója és meghitt közvetítője. A megértő nagyherceg vállalja a szerepet s annak rendje és módja szerint megkéri titkos tanácsosa és első minisztere számára Levetzowné legidősebb lányának kezét.

De Ulrike kosarat ad. Bár sejtette a költő vonzalmát, némi megbocsátható kacérsággal olykor viszonzást is sejtetett, alapjában

azonban inkább csak a szerető, gyöngéd, atyai barátot látta Goethében és nem tudta magát elszánni rá, hogy egy magánál 55 évvel idősebb férfi felesége legyen, még ha ez a férfi egy egész világ bámulatlának központjában áll is és több minden fejedelemnél, mert az egyetemes emberi szellem koronázatlan királya.

Levetzowné nem adott mindjárt elutasító választ, haladékat kért a hercegtől, s Goethe a határozatlan válasz bizonytalan ítéletével kelt útra Weimar felé. De mikor a kocsiiban magára maradt, egyszerre ráeszmélt, hogy most utolsó álma foszlott szét, hogy nemcsak Ulrikétől búcsúzik most örökre, hanem a vágytól, az ifjú lobogástól, a mult újjáéledt szépségeitől, egy csodálatos tüzekben izzó élet végső színes fellobbanásától, mindattól a fenségestől és visszahívhatatlantól, ami még egyszer és utoljára ebben a tündöklő lányságban testesült meg. Úgy érezte, hogy ez a válasz tátongó ürt szakít lelkébe, és remegve gondolt arra, vajjon mindaz a nyugodt megfontolás, amelyet az élet érett bölcsesége adhat, a világ sokféle szépségének elcsitító szemlélete, a formák és képek gazdagságának varázsa betöltheti-e, pótolhatja-e ezt a gyötrelmes hiányt. A fájdalom, a halálra ítélt szenvedély riadt kínja felszakítja a lélek duzzadt bőségének, a képzelet dübörgő árjának minden zsilipjét és Goethe egy nap alatt az útihintóban írja meg férfikori lírájának legmélyebb s legtisztább zengésű költeményét, a *Marienbadi Elegiát*, amelyben a byroni hatások a Tasso-versek forma-tökélyével szólalnak meg.

Ez az elégia árnyalati finomságokig híven tükrözteti egy megsebzett lélek vergődését kétség és remény, az emlékek és álmodó vágyak káprázata s a sivár és lesújtó valóság közt, a mindenség formaszázszorozó gazdagságában keresve zsongító írt a gyöttrő fájdalom sajnó égésére, míg egy mélybemarkoló megérzéssel rá nem eszmél arra, hogy a pótolhatatlan veszteségben, amely érte, számára ez a mindenség s ebben a mindenségben önmaga is elveszett.

A költemény az emlékezés édes ábrándjával kezdődik. A költő visszaidézi a válasz feszült pillanatát s ennek intenzitásában szinte érzi még a búcsúcsók ízét és végigsuhan szerelme útján az első fogadtatás örömétől a válasz félelmes keserűségéig. És ez az emlék egyszerre eszébe juttatja azt a kietlen pusztaságot, amelyet lelkében ez a válasz hagyott. Gyötrelmesen tépi ez a tátongó úr, remegve pillant körül, mivel tölthetné be, mi maradt meg még számára. A merengő böcs nyugalmát erőlteti magára, s a szép látványokat szomjazó mámorával próbálja lelkét elbódítani. Itt van a természet ezer formája vizsgálatlonak. A hegyek szeszélyes alkata, a mezők nyugtató zöldje, a folyók csillogó kék szalagja, az ég végtelen tengere tárnak

elé égre nyúló végtelen panorámákat. De a lelket nem lehet elámítani. A fellegek játékos formái közt, az éter tündöklő rezgésében mint délibábos fényképrázat bukkan elő az elvesztett kedves. Most ez ölt egyre új meg új alakot. De a költő mégis úgy érzi, hogy mindez tűnő, csalóka kép. Szívébe kell visszanyúlnia, ott sokkal inkább megtalálja vesztett álomképét, mint a ködtestű látomásokban. És most itt próbálja megragadni, megrögzíteni azzal, hogy fölébe emeli minden esetlegességnek, a szerelem elmúló varázsának, örök és természetfölötti szépségek ragyogásába szövi bele, imádó hódolattal borul le előtte, mint az isteni fönségnek szívébe költözött követe előtt s várja, hogy ennek az örök isteni sugárzásnak erejével emelje ki az emberi lét pusztasága fölé. És már szinte hallja is, hogy szólítja ez a mennyei követ.

De a szinte mégis ott van s a lélek másodszor is csalódottan látja, hogy a magas eszmények szárnyaló messzeségébe való révedés is épen olyan hazug önáltatás, mint a természet változatos valóságának bölcs szemlélete. Úgy érzi, hiába minden küzdelem. A szenvedély erősebb, mint a bölcsesség, mint a költő képzeletformákat teremtő ereje, mint a mennyei elragadtatás örök dolgokat kereső vágya az istenivel való egyesülésre. A veszteség mérhetetlenebb, mint amit kárpoztulásul ez a három erő birtokába adhat.

Ám akármilyen erős is ez a szenvedély, egészen mégsem tud fölébe kerekedni. Legyőzték, de nem semmisítették meg. Kirabolták, de férfias méltóságát nem törhették meg. A rettentő fájdalom sem ragadtatta annyira, hogy gyűlöljön és átkozódjék. Amint Gundolf monumentális Goethe-tanulmányában írja, «a megrablott költő is elég gazdag és kegyes még, hogy áldani tudjon. Ugyanabban a pillanatban, amikor életének nemet kellett mondania, az átélt világnak mégis igent mondott, és a szenvedélyt, amelyet le akart győzni s amelyet bölcsesége fölött győztesnek elismer, az összeomlás közepett épen ezzel a bölcseséggel magasztalja föl. Az áldozat nagysága, amelyet a sötét istenségnek hozott, magát ezt az istenséget fokozza föl számára és számunkra. Ha az áldozat megrázó és szívetépő is, Goethének mégis áldó búcsúpillantása áldozatra és oltárra bölcsességét szenvedélyének szintjére emeli, és amilyen mély a fájdalom, épen olyan emelkedett a szellem, amely azt ilyen lelkülettel viseli. A feszültség, amelyet a költemény gyógyíthatatlannak nyilvánít, magában a költeményben oldódik fel. Ez magyarázza meg a gyöngéd szeretetet, mellyel azután Goethe a Marienbadi Elegia iránt viseltetett: ez volt számára a szent engesztelődés jele, hogy nem veszítette el önmagát, de természetesen a világ és önmaga elvesztésének mély élménye nélkül nem születhetett volna meg ez a tudat.»

Sokat lehetne beszélni az Elegia szerkezetéről, a strófák felépítéséről s egymásba áthullámzó lendületéről, a nyelv különös választékosságáról és arról a stílusról, amely az Elegiát Goethe egyik legtökéletesebb, legmesteribb alkotásává avatja s amelyben a költő ifjúságának mindent merészen egymásba ölelő, mégis ösztönösen biztos elemei érett korának választékos, szűkszavú, óvatosabb, lassúbb ütemű, mindent előre kitapintó és latolgató dikciójával csodálatos harmóniába forrnak egybe. Itt ismét Gundolfot kell idézni, aki szerint Goethe ebben az elegiában a «forrásként felbuzgó mozgalmasságot, az ihlet pillanatából merítő spontán megnyilatkozást, ifjú lírájának benső lendületét öregségének méltóságteljes távlatával és széles áttekintésével és mindent beboltozó világosságával, a pihésen szövődő hajnali üdeséget az est áttetsző alkonyi tiszta fényével és hűvösségével, úgy, ahogy a világirodalom egyetlen remekében sem láthatjuk, kivéve talán Prospero búcsúbeszédét.»

De nézzük most magát a költeményt.

Elegia.

S ha már kínjában néma lesz az ember,
Egy isten adta elzengnem, mi fáj.

Viszontlátásunktól hát mit reméljek,
Mivé nyit e nap még bimbó virága?
Az éden vár, vagy lesnek pokolmélyek:
Lelked' száz sejtés tétován csigázza.
Ne csüggedj már! A mennykapu hasad.
Ő hozzád lép, s két karja felragad.

Az Édenkertben úgy fogadtak téged,
Mint kit méltón örökszép Élet illet.
Egy lángban vágy, remény és szomj elégett,
Feléd áhított célod bére intett,
S az egyetlen Szép látásán betelten
Apadt a hő könnyek forrása menten.

Hogy nem rebbent a nap gyorsröptű szárnya
A percek nyáját mélézón terelve,
Az alkonycsók pecsétül hullott rája:
Hogy éppilyen lesz másnap fényre kelte.

Egyforma volt az órák vándorlása,
Mind testvér, ám egymásnak mégse mása.

A végső csók! Hasított édes éle,
S szerelmek dús füzére szertepergett.
Rogy most a láb s fut a küszöbtől félve,
Mint kit Cherub lángpallosával kerget.
A szem mered kábán a zordon utra,
Néz vissza, már az édenkapu csukva.

Magába zárkózott e szív is, mintha
Sosem nyílt volna s boldog órák fénye
Csillagvilágokkal versenyt vakítva
Nem hullott volna rá varázsos éjbe'.
Most megbánás, gond s néma önvád súlya
Szakad rá füledt fellegével újra.

De nincs itt a világ? A sziklabércet
Nem koronázzák már dicsőült árnyak?
Nem érik a vetés, hol pipacs vérzett?
Zöld ágyba csermelyt szűz mezők nem várnak?
Nem domborul a végtelen bolt s hallgat
Alaktalan méhében tenger alkat?

Mily könnyed keccsel, gyöngéd bájba szöve
Rebbent szerafként felhők fényjelén,
Mint testvérmása kéklő égmezőbe',
Egy karcsú kép sugárszárnyán élém.
Így táncolt bódulón a boldog fénybe
A drága lények közt legdrágább lénye.

De csak percekre merd e lenge álmot,
E ködképet helyette megragadni.
Szívedbe térj, ott inkább megtalárod,
Ott száz varázsból egyre ő szakad ki.
Elédbe folyton más alakba lebben,
Ezerszer újan s egyre kedvesebben.

Hogy' várt lenn a küszöbnél s drága kedve
 Hogy' tett mind boldogabbá fokról-fokra,
 A végső csók után elért sietve,
 Hogy ajkam legvégsővel tartsa fogva :
 És így marad meg képe élő pírba'
 Hű szív falára lángírással írva.

A szívre, mely mint csipkés bástya orma,
 Csak érte áll, sőt őrzi sziklavára,
 Csak érte boldog, hogy nem hull a porba,
 Csak őt karolva érez önmagára,
 Szabadság néki mind e drága korlát
 S azért ver csak, hogy benne áldja sorsát.

Kihunyt, kihült szeretni már a hévben,
 S a szükség, mely viszontszerelmet áhít ;
 A kedv s remény tervezni könnyü révben
 Gyors tette szánva, menten testre vált itt!
 Ha szív szívet csak egyszer lelkesített ;
 Nálam remekbe formált mestermívet.

S csak általa! — Mily vak szorongás torpadt
 Lélekre, testre s kínzott kába terhe.
 A szem körül rémképek álltak torlaszt
 A szívűr tátongó magányán szerte.
 Meghitt küszöb dereng most új reménnyel
 S langy napverőn Ő kel mint tiszta fényjel.

Isten békéjének, mely itt e földön
 Az értelemnél boldogítóbb mézünk,
 Párját csak e békült örömben költöm,
 Mit e legdrágább lény körében érzünk.
 A szív nyugodt itt s nem zavarja semmi
 A legbensőbb érzést : övének lenni.

Tisztult keblünk ölen vágy sodra nógat,
 Egy tisztább, fensőbb, ismeretlen kézbe

Átadni önként hátaltelt valónkat
 Örök talányunk titkát névre készítve.
 Üdv útja ez! — S ily boldog magasságok
 Ragadnak, érzem, ha előtte állok.

Szemében mintha nap hatalma égne,
 Lehellete mint langy tavasz fuvalma,
 Felenged rá, bár rég dermedt a jégbe,
 Tél vermein makacs közöny nyugalma.
 Önzés, nyakasság meg nem áll előtte,
 Elsöpri mind egy rebbenésre jötte.

Minthogyha mondaná: «Óráról óra
 Kínálja életünk derűjét újra,
 Emlék alig marad meg tegnap óta,
 S tudnunk tilos, mit rejt a holnap útja,
 Hányszor fogant az est félszben körültem,
 De húnyt a nap s még látta, mért örültem.

Tégy hát, mint én, úgy, nézz vígan, megértőn
 A pillanat szemébe. Nincs halasztás!
 Siess elé, fogd és ne faggasd, mért jön?
 Szerelmet, vágyat hoz, mit elszalaszt más?
 Mindent veszhetsz, de gyermekkedvedet nem,
 Csak úgy vagy minden és legyőzhetetlen.»

Könnyen beszélsz, gondoltam, s mint kíséret
 Egekbe lelkem boldog perc emelte,
 Hiszen ki csak bűvös körödbe térhet,
 Úgy érzi tüstént, hogy jó sors kegyeltje.
 Rémit a perc, mely messze tép el téged,
 Ily bölcs belátás szintje hát mit érhet?

Most messze vagy. S e perc oly tétován hat.
 Mi illik hozzá? Nincs rá semmi válasz.
 Ha némi széppel s egy kis jóval áltat,
 Terhétől sujtva mentségért kiáltasz
 És féktelen vágy úz nem ismert tájra.
 Itt nem segít tanács, csak könnyek árja.

Buzogjon hát s szünetlenül ömöljön!
 A belső izzás mégse lankad tőle!
 Tép s tombol bennem már, hogy hareba törjön,
 Hol élet vagy halál alélva dől le,
 Tán fű terem írul a test sebének,
 Nem tette szánt s nem eltökélt a lélek.

Őt nélkülözni nem találna módot,
 Képét ezerszer festi újra folyvást,
 A kép remeg, majd bágyadt, elmosódott,
 Hol tiszta fény ragyog rá új mosolygást.
 Csekély vigasznál alig hathatósabb,
 Ha kél és száll e térő s elfutó hab.

Most hagyjatok, hűséges útitársak,
 Magamra itt bére és bozót között!
 Vár a világ, neki a szűz csapásnak!
 A messze föld s a roppant ég köszönt.
 Kutatva, gyűjtve minden ékezt, ritkát,
 Bámuljátok a lét tengernyi titkát.

Én elvesztettem Mindent s magam véle,
 Kit nemrég még kegyeltek istenek,
 S Pandorát küldték, hogy próbára téve
 Szívem vészterhes kincsesl ejtse meg,
 Ez áldástermő száj egébe húztak
 S letépnek róla most és tönkre zúznak.

Engesztelődés.

A szenvedély kint szül... Ki csillapítja
 A gyötrött szívet, mely tengert veszített?
 Az óra száll, nem zárja rabkalitka.
 Utána vágyad hasztalan feszíted.
 A szellem bús; zűrös, kuszált a kezdet;
 Tűnő világ!... Mily gyorsan ködbe veszhetsz!

S ím zene kél, halk angyalszárnysugáshoz
 Milljószám forrad új hang s újra másík,

Az ember lényén át meg átsugároz,
Hogy örök Széppel töltse csordulásig.
S a szem szent vágyködén át érzi könnyen,
Hogy égi érték ég a hangban s könnyben.

S a vidult szíven szó tör villanón át,
Hogy él, dobog még s már csak arra dobban ;
E bő áldásért hála szűz adóját
Magát megszázsorzón leróni jobban.
S felérett ím — ó bár örök maradna! —
Dal s szerelem boldog páros hatalma.

Goethe után, németből:

KÁLLAY MIKLÓS.

ÚJ KÖNYVEK BOSZNIÁRÓL.¹

Mióta az 1925-ben megpróbált szerb-horvát kiegyezés véres katasztrófával végződött és a szerb-horvát ellentétek eddig nem tapasztalt élességgel ütköztek ki, mind a szerb, mind a horvát közvélemény egyre fokozódó érdeklődéssel fordul Bosznia és Hercegovina felé. A szerb és horvát területek közepén elterülő Bosznia régóta Érisz almája a két nemzet között. A szerb és a horvát nemzet nem tartható már sokáig együtt. A bosnyák kérdés megoldásától függ, hogy a jövő évtizedekben ki lesz a hatalmasabb tényező: Szerbia, vagy Horvátország.

Belgrád Jugoszlávia megalakulásának első pillanatától fogva céltudatos munkával törekedett minden szálát elvágni, amely Zágráb és Szarajevót összefűzte. A bosnyák muzulmánok megfélemlítésével, birtokaik elrablásával kétségtelenül nagy eredményeket ért el, hiszen így az autochton bosnyák népelemet támadta meg létfeltételeiben. De épen ez eljárás következtében a bosnyák muzulmánok új nemzedéke határozottan a horvátok felé fordult rokonszenvével. A jelenlegi diktatura az 1929. okt. 3-i törvényben gyökeresen le akart számolni a bosnyák «szeparatizmussal». Jugoszláviát kilenc bánátusra osztva a felismerhetetlenségig szétszabdalta Boszniát és Hercegovinát. Szarajevót megtette a drinai bánátus fővárosává, de oly módon, hogy régi szerbiai területeknek és Szerém megye nagy részének e bánátusba való sorozásával majorizálta benne a bosnyákokat. Hercegovinát kettévágták. Egyik felét a zetai bánátushoz csatolták, melynek székhelye Cetinje, másik felét bosnyák területekkel a tengermelléki bánátushoz csapták, melynek székhelye Spalato. Végül Banjaluka székhellyel felállították a vrbasi bánátust, melyhez Zágráb megye szerb

¹ Mitrinović Čedomil: *Naši muslimani*. Beograd, 1926. 172 l. 8°. — Kreševljaković Hamdija: *Sarajevska čaršija*. Zagreb, 1927. 46 l. 8°. — Pilar Ivo: *Bogomilstvo*. Zagreb, (1927) 73 l. 8°. — Slijepčević Pero: *Napor Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1929. 400 l. 8°. — *Novi Behar* god IV br. 2—3. Sarajevo, 1930. 48 l. 4°.

lakosságú déli részeit is odacsatolták. Így sikerült a régi Bosznia és Hercegovina területén egy horvát többségű banátus (a tenger melléki) mellett három szerb többségűt alakítani, habár az 1921-i délszláv népszámlálás adatai szerint az ország 1.890,000 lakosából 998,000 a horvát és 828,000 a szerb. Egy további lépés volt a bosnyák muzulmán egyház önállóságának megszüntetése a szerbiai muzulmán egyházzal való egyesítése útján és székhelyének Belgrádba történt áthelyezésével. Az annyit emlegetett horvát amputációnak Bosznia és Hercegovina szétparcellázása és a bosnyák muzulmán egyház szerbesítése az első lépései. Belgrád Szerém megyét, Dél-Dalmáciát, valamint Bosznia és Hercegovina túlnyomó részét szerb közigazgatás alá fogta, hogy ekként hatoljon be a horvát területek szívébe, így kényszerítve térdre a horvátságot. Az esetre, ha Jugoszlávia mégis szét hullanék, a diktatura az új közigazgatási beosztással és a szerbifikált muzulmán egyházzal biztosítani kívánja e területeket Szerbia számára. A horvát nemzet e támadásokkal szemben szívós ellenállással védekezik. Bosznia és Hercegovina katolikusai dr. Šarić Iván szarajevói érsek személyében méltó vezért kaptak és a muzulmán szervezkedésnek is örvendetes jeleit tapasztalhatjuk.

1921-ben Bosznia és Hercegovina területén 410,000 katolikus mellett 588,000 muzulmán vallású horvát élt. A muzulmánok az ország lakosságának tehát majdnem egyharmadát teszik. Növeli a muzulmánok jelentőségét, hogy ők a történelmi bosnyák nemzet, mely a bosnyák állam megalakulásának percétől fogva a legutóbbi időkig az ország sorsát irányította. A bosnyák kérdésnek magva a muzulmán kérdés. Ha sikerül Belgrádnak a muzulmánokat megnyernie, vagy végleg letörnie, Bosznia és Hercegovina elvesztek a horvát nemzet számára. Ha ez nem sikerül Belgrádnak, akkor Boszniában Zágráb fog felülkerekedni.

I.

A bosnyák államiság kialakulásának okát a történelem régóta a bogumilizmusban keresi. Zarathustra tanításaira megy vissza a manicheizmus, melynek balkáni változata a bogumilizmus. Ez utóbbit egy Jeremiás nevű bolgár pap alapította a X. században, elnevezvén magát és vallását *bogu mil*-nak, ami Istennek kedvest jelent. A bogumilizmus Rascián át jutott el Boszniába, ahol államvallássá lett. Kulin bán, aki Boszniát a görög uralom alól végleg felszabadította (1180), már bogumil volt, mint a bosnyák nemzeti dinasztia, a Kotromanić-ház, legtöbb tagja is. A török hódítás bekövetkeztével aztán a bogumilek felvették az iszlámot.

A bogumil-kérdésnek régi érdemes kutatója dr. Pilar Ivo. Az összeomlás előtt a bosnyák-horvát jogpártnak tagja, aki a délszláv kérdésről írt hatalmas munkájával (Südland : *Die südslavische Frage und der Weltkrieg*. Wien, 1918. 796 l. 8°) tette magát nevezetessé. Pilar 1927. febr. 10-én és márc. 10-én a zágrábi Szociológiai Társaságban két előadást tartott a bogumilizmusról és e két előadást külön füzetben tette közzé.

Pilar megállapítja, hogy a manicheizmus nem hatott közvetlenül a vallásalapító Jeremiásra. A manicheizmusnak két szakadár-egyháza, a pauliciánusok és az euhiták állottak előtte mintaként. E két eretnokség híveit Byzanc a VII. században nagyszámmal hurcolta Kis-Ázsiából Thráciába. Így kerültek összeköttetésbe a bolgárokkal.

A bogumilizmus a teremtés dualizmusát tanítja. A testet Szatanael teremtette, aki nem bukott angyal, hanem Isten idősebbik fia, Jézus testvére, tehát maga is Isten. De Szatanael csak a látható világnak az ura, az emberi testbe lelket tehát az ő kérésére az Úr lehelt. Miután a test a Sátán teremtménye, a bogumilizmus tagadja Krisztus megtestesülését és a test feltámadását. Minden, ami a testtel kapcsolatos, bűnös, hiszen a test az ördögé. Tehát a házasság bűn, bűn minden jóllétnek minden előmozdítása, különösen a kereskedelem, bűn minden nemzés által keletkezett élelem fogyasztása és bűn a fegyverfogás is, mert a test uralmát biztosítja mások felett. A bogumilek a Miatyánkban *panem nostrum supersubstantialemet* kértek. Elvetették az Ó-szövetséget, de szent könyvnek vallottak több apokrif evangéliumot. Tagadták a szentségeket, a hívőt az evangéliumnak a fejre való helyezésével fogadták az egyházba. Elvetették az egyházi rendet, el a fényes templomokat és szertartásokat. Aki nem bogumil, az elkárhozik. A bogumil, ha nem élt eléggé tiszta életet, büntetésül új testbe küldetik, míg kiérdemli a mennyországot.

A bogumilizmus a hívőknek két osztályát különböztette meg : a tökéleteseket és a közönségeseket. A tökéleteseknek teljes mértékben a bogumil tanok szerint kellett élniök. Tulajdonképen ők voltak a bogumilizmus papjai. A közönséges hívők házasodhattak és bizonyos korlátozásokkal a test jóllétét is előmozdíthatták. Az istentisztelet imából, Szentírás-olvasásból és prédikációból állott. Mindez nemzeti nyelven. A Szentírást mindenki saját belátása szerint magyarázhatta.

Hogy ezek a tanok miért fészkeltek meg magukat Boszniában, erre nézve régi magyarázat, hogy Bosznia egyházfejedelmei messze a tengerparti városokban székeltek, a szinte járhatatlan, meglehetősen

lakatlan bosnyák hegyvidékre ritkán látogattak el és híveikkel ilyenkor is kevésbé tudtak érintkezni, hiszen rendszeren olaszok voltak. Előmozdította a bogumilizmus terjedését a horvát katholicizmus nemzeti mozgalma is, mely a szláv misében és a glagolita írásban nyert kifejezést. Az olasz püspökök ezt általában schizmának tartották és a szerint bántak vele. Az egyszerű hívő alig tudott különböztetni az olasz püspökök hatalmi túltengése ellen küzdő, de különben katholicus horvát glagolások és a szintén nemzeti nyelven prédikáló és az idegenek kiszorítását hirdető bogumilek között. Pilar szerint a Magyarországgal való uniót visszautasító horvát nemzeti mozgalom legnagyobb hívei a gvozdi csata után Boszniába menekültek és a pápai pártfogást élvező magyar királyok elleni gyűlöletből szakítottak a katholicizmussal is. Ez igen érdekes és szellemes feltevés, de eddig nem volt történeti adatokkal igazolható. A gyér lakosságú és kultúrában elmaradt Boszniában gyökeret eresztett az egyszerű ember számára oly megvesztegetően hangzó elveket hirdető bogumilizmus, a Rasciából kiüldözött bogumilek odatodulásával megerősödött az új egyház, és az ország bánjai, hogy területüket mind a katholicus Horvátország, mind a pravoszláv Rascia felé mennél jobban elkülönítsék, előmozdították a bogumilizmus megerősödését.

A bosnyák bánok és királyok azonban keservesen csalódtak a bogumilizmusban, mely végzetes lett Boszniára nézve. Nemcsak azért, mert pápai parancsra és terjeszkedési vágyból a magyar királyok ismételtelen keresztes hadjáratokat vezettek Bosznia ellen, mely így rengeteg vért vesztett és rövid emelkedés után rohamos hanyatlásnak indult, hanem főleg azért, mert a bogumilizmus állami szempontból a legdestruktívebb vallás volt. Kikezdte az állami élet alapját, a házasságot, tiltotta a vagyonosodást, a fegyverkezés elítélésével lehetlenné tett minden hódítást, sőt minden komolyabb ellenállást is. Épen a nemzet legjobbjainak, a tökéletes hívőknek, a házasságtól való eltiltásával a nemzet életében valóságos kontraszelekción hajtott végre. Azok a bosnyák uralkodók, akik ezt észrevették és a pravoszlávia vagy a katholicizmus felé hajlottak, viszont a bosnyák állam létalapjait ingatták meg, hiszen bogumilizmus nélkül alig volt indokolt Bosznia különállása. Bosznia circulus vitiosusba jutott: a bogumilizmussal nem lehetett államot fenntartani, a bogumilizmus ellen való küzdelem meg gyökereiben támadta meg a bosnyák államiságot.

Hogy miért vették fel a XV. század folyamán a bogumilek az iszlámot? A manicheizmus és az iszlám között kezdettől fogva volt bizonyos lelki közösség. Mind Mani, mind Mohamed vallásalapítása szinkretikus jellegű. Mani Buddhát, Zarathusztrát és Jézus Krisztust

saját előhírnökeinek tartja és tanait e vallásalapítók tételeiből állítja össze. Ugyanígy járt el Mohamed is. A képek és szobrok száműzése a templomokból, a napi négyszeri ima, a bőjtnek szentelt hónap, a zöldszínű vallási jelvény, Byzancnak és Rómának, mint a bálványozás központjainak, gyűlölete: közös vonásai a két egyháznak. A katolicizmus és a pravoszlávia a bogumilizmust tűzzel-vassal pusztította mint átkos eretnekséget — nem kell elfelejteni, hogy a két utolsó bosnyák király katholizált — a muzulmánok ellenben a többi keresztény vallással egyenrangú egyházként kezelték. A török uralom alá jutó bosnyák részeken a bogumileknek hasonlíthatatlanul jobb dolguk volt, mint a bosnyák királyok alatt maradt területeken. Hercegovina urai, a bogumil Vukčićok, épen ezért a bosnyák király ellen a törökökkel szöveterkedtek. A török ugyanazok ellen küzdött, akik százados ellenségei voltak a bosnyák bogumileknek: Magyarország és Horvátország ellen. Hozzájárult ehhez a bosnyák nemesség részéről birtokaik és a politikai hatalom megtartásának vágya, ami az iszlám felvétele nélkül alig volt elképzelhető. Így történt, hogy a XV. és XVI. század folyamán az egész bosnyák nemzet muzulmánná lett.

A bogumilizmus a horvátságra nézve végzetes mozgalom volt. A XII. században két ellenséges táborra osztotta a nemzetet és megbontotta a horvát terület egységét. Az iszlámra való áttérés még fokozta a gyűlöletet a horvátság két tábora között, mely századokon át egymást irtva nagy mértékben gyengítette a horvát nemzet életerejét. A bogumilizmus lényegesen hatott a nemzeti jellemre is. A horvát negativizmus, az állandó ellenzékiesség minden állami hatalommal szemben, a gyakorlati érzék hiánya a politikában, a közigazgatási érdekek elhanyagolása, Pilar szerint a bogumilizmus következményei.

Pilar nem zárkózik el annak elismerésétől, hogy a bogumilizmusnak voltak a horvátságra nézve előnyös következményei is. A bogumilek főtápláléka, a hús eltiltása folytán, a gyümölcs lett nyers és szárított állapotban. Ez az oka a bosnyák szilvatermelés felvirágzásának. A kereskedés eltiltása azt eredményezte, hogy ezt a bosnyák területen a ragúzai köztársaság ragadta magához, mely ily módon meggazdagodott. Ez a gazdagság tette lehetővé a horvát irodalom fénykorának kifejlődését a horvát Athénben. Ehhez hozzávennem azt is, hogy a bogumilizmus egyengetvén az utat az iszlám felé, a bogumilizmus folytán érthette meg a horvátság egyik ága a XVI. és XVII. században a kulturális virágzás magas fokát, akkor, mikor a katolikus Horvátország rendei melankólikusan nevezték magukat *reliquiae reliquiarum inclityi olim regni Croatiaenak*.

Pilar e füzettel remélhetőleg nem zárta le bogumil-kutatásait.

Újabban felmerült a bosnyák bogumilizmus autochton eredetének elmélete, ami ha nincs is még tudományosan kellőleg indokolva, a vallásfilozófust és a történetírót új és izgató feladatok elé állítja. A bogumilizmus bolgár kutatói is meglepő új adatokkal és elméletekkel gazdagították a tudományt, melyeket legalább is mint analógiákat gyümölcsöztetni lehet és kell Boszniára nézve. Pilar eddigi mélyen szántó és sokoldalú tanultságot bizonyító működésének érezhető hiánya volt, hogy elméleteit nem törekedett mindig hiteles történeti adatokra felépíteni. Ha ezen sikerül segítenie, tőle várhatjuk az utolsó szót ebben az érdekes kérdésben.

II.

Azoknak a sorsdöntő évtizedeknek, mikor a bosnyák nemzet beleilleszkedett a Török Birodalom szervezetébe, legnagyobb alakja Ghazi Husrev bég. Neki kell tulajdonítanunk, hogy nemzetét végleg megerősítette a szultán hűségében és a muzulmán vallás tanáiban. Az idén van négyszáz esztendeje, hogy Husrev bég felépíttette legnagyobb alkotását, a maig fennálló szarajevói Begova džamiját. Ezt az alkalmat a horvát muzulmánok folyóirata, a *Novi Behar*, arra használta fel, hogy egy kettős számmal ünnepelje meg a bosnyák történelem e nagy alakjának emlékét.

Az ünnepi szám a bégről tizenkét szerzőtől tizenöt cikket és tanulmányt közöl. A horvát muzulmán íróknak egész vezérkara felvonul, élén ez irodalom fejével, dr. Bašagić-Redžepašić Safvet béggel, a kitűnő költővel és Bosznia török és arab irodalmának nagyérdemű kutatójával. Ghazi Husrev bég családi nevét nem ismerjük. Atyja Ferhad bég volt, anyja Selčuka, II. Bajazid török szultán leánya. Valószínűleg 1480-ban született Szerezben, Thráciában, ahol atyja akkor szandzsák-bég volt. Atyja hősi halála után (1486) Konstantinápolyba került, ahol a szultán fiaival együtt nevelték. Először Krimben szolgált, 1500-ban diplomáciai küldetésben Moszkvában járt, majd Szkutariba és Szendróbe kerül szandzsák-bégnek. Ő foglalja el Zimonyt és Szabácsot. Belgrád elfoglalása (1521) után a szultán saját kérelmére szűkebb hazája élére állította. Húszezer bosnyák vitéz élén ott találjuk a mohácsi csatában, melynek kimenetelét állítólag ő és Ghazi Bali bég döntötték el egy oldaltámadással.¹ Ezután elfoglalja Jajcét

¹ Más véleményen van Gyalóky Jenő (l. Lukinich: *Mohácsi emlékkönyv*. 1906. 199., 223., 224., 237. l.). Szerinte Husrevnek és Balinak az volt a feladata, hogy a magyar támadás visszaverése után ők vegyék üldözőbe a magyar sereget. Ezt a feladatot sikerrel oldották meg.

(1528), amivel Bosznia teljesen török uralom alá kerül. Résztvesz Szulejmán 1532-i hadjáratában százezer bosnyák vitézzel, 1537-ben Murad bég segítségével beveszi Clissát. Ugyanez évben Eszéknel megveri Katzianer hadait. A hagyomány szerint egy Montenegró ellen viselt hadjáratban vesztette el életét. Más adatok szerint természetes halállal halt meg 1541-ben.

Ghazi Husrev bég nem mint hadvezér a legnagyobb, hanem mint államférfiú. A muzulmán Boszniát és Hercegovinát ő illesztette be háromszázötven évre a török birodalomba. Tette ezt nemcsak a katonai és polgári kormányzat kiépítésével, hanem nagy szabású kultúrpolitikájával is. Már Thallóczy Lajos utalt rá, hogy a török a Balkánon nem volt az a barbár hódító, amilyenek a magyar történelemből ismerjük. Bosznia a török hódítás-előtt önmagával meghasonlott, lezüllött, elszegényedett királyság volt, hol külső ellenség és önző főurak garázdálkodtak korlátozás nélkül. A török rendet teremtett. Bosznia egy világbirodalom része lett. És mert a bosnyák nemesség felvette az iszlámot, megtartotta önkormányzatát, bizonyos fokig nemzeti jellegét is. A horvát nyelv érintetlenül a közkormányzat nyelve maradt, az ország bégei, később pasái és egyéb tisztviselői csekély kivétellel a bosnyák nemesség sorából kerültek ki. A bosnyák nemesség, az óriási birodalomnak, az állami öntudatot nélkülöző albánok mellett, egyetlen történeti nemessége, aránytalanul nagy szerepet játszott az egész birodalom kormányzatában. Boszniát a török az iszlám felvétele után nem tartotta hódított országnak, hanem saját területének. Husrev bég, kinek ereiben horvát és török vér egyesült, aki otthon volt Konstantinápolyban, de mindig bosnyáknak érezte magát, különösen alkalmas volt az első idők bosnyák-török ellentéteinek kiküszöbölésére.

Ghazi Husrev bég nagy építkező volt. Szarajevót ő tette száz tornyúvá, a török alatti Balkánnak Sztambul után harmadik városává. Mikoriban Husrev bég építkezett, Sztambul az építkezés virágkorát élte. Nagy Szulimán szultán szellemét ültette át a Ghazi Szarajevóba különösen a róla elnevezett mecsettel, mely az Aja Szófia után máig a Balkán legszebb mecsete. Másik nagy alkotása a szarajevói medresz, melyet ólomtetejéről Kuršumljának neveztek el. Ez a medresz sokáig egyike volt a nevezetesebb muzulmán főiskoláknak, melyen a tudósok egész sora működött, meggyökereztetve a muzulmán kultúrát a nyugati Balkánon. A medresszel kapcsolatban nagy könyvtárat is alapított, melynek maradványait — nagybecsű perzsa, arab, török kéziratok, sokszor gyönyörű kivitelben — máig a Begova džamijában őrzik. Husrev bég egész sereg egyéb közhasznú épületet emelt még

(pl. egy az okkupációig fennállott musafirhant, szállodát, melyben az utas ingyen kapott lakást és ellátást) és végrendeletében, valamint alapító leveleiben minden alkotásáról oly pazar bőkezűséggel gondoskodott, hogy alapítványai a mai napig saját jövedelmükből tartják el magukat, fizetik alkalmazottaikat és látják el növendékeiket. Ghazi Husrev bég kormányzatának húsz esztendeje Bosznia kulturális és gazdasági renaissance-a. A bég átültette az iszlám kultúráját a horvát tartományba, ez az iszlám ott nemzeti jelleget öltött és minden megpróbáltatáson át tartja magát ma is mint egészen sui generis alakulat.

III.

Kreševljaković Hamdija szarajevói tanárnak, a város történetírójának, tanulmánya a bosnyák főváros céheiről a török alatt a horvát művelődéstörténetnek egyik legértékesebb terméke. Az okkupációval megindult a céh-rendszer bomlása. Kreševljaković az utolsó nemzedék, mely még látott valamit a céhek életéből. Napjainkban halnak el az utolsó mesterek, akik még a céhek világában serdültek fel. Kreševljaković összegyűjtötte a még élő hagyományok emlékeit, feldolgozta a százfelé szétszórt visszaemlékezések tömegét és nem kis fáradsággal felkutatta mindazt az írásos feljegyzést, ami a céhekről különböző magán- és közgyűjteményekben található. A füzet a bosnyák történetet merőben új adatokkal gazdagítja és a török uralom művelődéstörténeti jelentőségét új szempontokkal világítja meg.

Megállapítja, hogy a törökök egy fejlettebb kultúra igényeivel mentek Boszniába és hódításuk nyomán az iparágak hosszú sora honosult meg az országban. A törökök saját ipari szervezetüket ültették át. Az iparágak céhekben egyesültek és a céhek külön utcákban csoportosulva dolgoztak. Szarajevó hamarosan az európai Törökország egyik leghíresebb ipari központjává lett, melyben Evlija Cselebi 1080 boltot számolt össze.

A bosnyák céhek nevei túlnyomólag török és arab eredetűek, de szervezetükben megtalálható a bányák kiaknázására betelepített szászok szokásainak hatása is. Minden céh külön kis köztársaság, saját választott tisztviseelőivel és saját statutumokkal. A céh élén a céhaj állott, aki mindig muzulmán volt és a város legtekintélyesebb emberei közé tartozott. Közvetítő volt a kormányzat és a céh között, nagy hatalma volt a céhen belül, de ha hűtlenné vált a céh hagyományaihoz vagy érdekeihez, a mesterek plénuma bármikor letehetette. A céhen belül testvéri egyetértés uralkodott. Muzulmánok és keresztények vállvetve őrizték a céh becsületét, gondoskodtak róla, hogy

az áru megfelelő legyen, senki se gazdagodjék más rovására és a becsületes munkás megtalálja szorgalma jutalmát. Bizonyos arisztokratikus törekvések is jelentkeztek: mesterré a későbbi időkben rendszeren csak az lehetett, akinek családjában már voltak mesterek. A céhek szabadságának Latas Omer pasa vetett véget (1851).

Összesen 31 céhet sikerült Kreševljakoviéknak összeszámolnia. Ezek a céhek 57 iparágat képviselnek. A szerző nagy pontossággal feljegyzi mindazt, amit az egyes céhek életéből sikerült megállapítania, minduntalan érdekes adatokkal lepve meg bennünket. Így egy 1718-i német könyv a legtökéletesebb vízi malmokat Szarajevóban találja és azt pontos rajzban mutatja be. A régi szarajevói kávéházi életről szemléletes képet rajzol. Szerinte a keleti mesék az arab és török irodalom termékein át a szarajevói kávéházakból jutottak el a bosnyák néphez. Külön céh volt a könyvkötőké és a ránk maradt régi könyvek százai tanuskodnak ez ipar fejlettségéről.

Ha talán érezhető is Kreševljakovié tanulmányában bizonyos idealizáló hajlam, kétségtelen, hogy a hiteles adatok óriási tömegével járult hozzá annak az igazságnak megállapításához, hogy Bosznia számára a török uralom nem volt csapás, hanem áldás, és hogy a török uralom virágkora Boszniában (1528—1697) Boszniának is virágkora volt.

IV.

A most ismertetendő két szerb munka a bosnyák kérdést más és más szemüvegen át nézi. Az egyik világosan látja, hogy a bosnyák kérdés lényegében véve a bosnyák muzulmánok kérdése, a másik meg van győződve a nagyszerb eszme teljes diadaláról, csak megoldandó gazdasági és szociális feladatokat lát.

Mitrinović Čedomil kétségtelenül nagy készületséggel fogott munkájához, mely minden figyelemre érdemes, ha elfogult és a muzulmánok irányában rideg is. Egységes kultúra nélkül — írja — Jugoszlávia számára nincs fennmaradás. Bosznia az állam földrajzi központja: az egységes kultúrát tehát elsősorban itt kell megteremteni. A szerző nem írja meg, de e gondolatsorból világos, hogy Jugoszlávia fennmaradásának feltétele a muzulmánok megnyerése a szerb kultúrának.

A történeti áttekintésben felmelegíti a rég megbukott szerb tanítást, hogy a bogumilizmus lényegében nem egyéb, mint pravoszlávia. Ha Mitrinovićnak igaza volna, akkor téveseknek kellene minősítenünk azt a tömérdék jelentést, melyet a bogumilizmusról a pápai kúria kapott, és fel kellene tennünk, hogy a Boszniába küldött

katholikus egyházfők nem tudták megkülönböztetni a pravoszláviát a bogumilizmustól. Ennek az egész mesterkedésnek célja Bosznia horvát voltának elsikkasztása. Mitrinović tagadja azt is, hogy a muzulmánok a bogumilek leszármazottai. A török uralom bekövetkeztével minden keresztény rajah lett, ezért a pravoszlávok egy része felvette az iszlámot. Čorović Vladimir, belgrádi egyetemi tanár, aki Mitrinović előtt a legfőbb történetírói tekintély, Boszniáról írt könyvében megállapította, hogy a török uralom előtt Bosznia és Hercegovina területén egyetlen rövid életű pravoszláv püspökség volt.¹ A jó Isten tudja, honnan szerzi Mitrinović az iszlámra tért pravoszláv százazereket! Amiket a Monarchia és a muzulmánok kapcsolatáról mond, az többnyire a nagyszerb propaganda jelszavainak csokorba gyűjtése, amivel nem érdemes foglalkoznunk.

A világháború kitörését, Mitrinović szerint, a muzulmánok szerbgyűlölettel telten üdvözölték és Jugoszlávia megalakulását riadtan fogadták, nem érezve azt, hogy ez az állam nekik is hazájuk. Jugoszlávia azzal kezdte, hogy szörnyű csapást mért a muzulmánokra az agrárreformmal. Mitrinović elítéli a bosnyák agrárreformot, bár szükségszerűnek tartja. A pravoszlávok és a katolikusok alig gazdagodtak általa, a muzulmánok meg elvesztették vagyonuk kétharmadát. Az a csekély kárpótlás, amit a volt birtokosok kaptak, könyöradomány jellegű volt. A pénzt felélték és a muzulmánok 60 %-a rövidesen minden nélkül maradt (63. l.). E megállapítás után gyilkos szatiraként hangzik a szerző azon állítása, hogy a pravoszlávok nem állottak bosszút a multakért a muzulmánokon (52. l.). Mitrinović nem mondja el, hogy a felszabadulásakor a csőcselék száz számra gyilkolta le a muzulmánokat, a nélkül, hogy bárkit felelősségre vontak volna e gazságok miatt.

A bosnyák muzulmánok Jugoszláviában mindenkit ellenségüknek érezték. A politikai élet megindulásakor épen ezért külön pártot alakítottak dr. Spaho Mehmed vezetése alatt és ez a párt Bosznia autonómiáját írta zászlajára. E pártalakítás és ez a program a szerző szerint a muzulmánok nacionalizálását hosszú évekre visszavetette (68. l.). Miután a külön muzulmán szervezkedés ez okoskodás szerint a délszláv egységet veszélyezteti, Mitrinović fejtegetéseinek gyakorlati tanulsága: szét kell kergetni Spaho pártját. Ezt a diktatura meg is cselekedte.

A bosnyák muzulmán régóta városlakó. A török időkben job-

¹ Čorović Vladimir: *Bosna i Hercegovina*. Beograd, 1925. 200 l. 8° lásd 44—49. l.

bágyai munkája biztosította számára a gondtalan megélhetést. A városokba tódult, mert az élet ott mulatságosabb. A muzulmán kereskedőkről, iparosokról Mitrinovićnak igen csekély a véleménye. Kreševljaković könyvéből láthattuk, mennyi joggal. Az agrárreform következtében a falusi muzulmánok is a városokba mentek, hogy ott új megélhetést keressenek. Ez többnyire nem sikerült nekik és így a legősibb családok sarjai rövidesen városi szegénységgé váltak. Mitrinović szerint is egy sokszázados multú uralkodó osztálynak e lezülése jóformán egyedül áll a művelt népek történetében. A hibát csodálatosképen nem Belgrádban keresi, hanem a muzulmánokban. Mitrinović szerint a muzulmánok nem tudnak dolgozni és ha mégis dolgoznak, rendszertelenül és céltudatosság nélkül teszik, nincs bennük hajlam a szellemi munkára. Ennek ugyan ellentmond az, hogy Törökországnak egész sereg kiváló férfiút adtak, de csak addig, míg az iszlám felvétele teljes mértékben be nem állott (!?!). Elismeri, hogy az okkupáció óta egész sereg költő és tudós akadt a muzulmánok között. A tömeg azonban távol élt e mozgalmaktól és még a Monarchia iskoláit is kerülte. Azt nem mondja meg, hogy a pravoszlávok kiabálták tele az országot, hogy a svába iskoláival lelki rab-ságba hajtja a bosnyákokat.

Következik a muzulmánok jellemzése a viviszekció brutalitásával. E jellemzés egyes részletei nálunk nem bírják meg a nyomdafestéket. A muzulmán nem szeret gondolkodni. Irtózik minden újítástól, különösen ha a gyaur akar az ő megszentelt hagyományaihoz nyúlni. Az idegen ne foglalkozzék az ő dolgaikkal. Bosznia régi szociális berendezkedése alapján megrendült. A muzulmán családi élet felbomlott. Perverzitás, házasságtörések és az ezerszámra az utcára dobott gondozatlan gyermekek jellemzik ma a bosnyák muzulmán család életét. Az igazi aktivitás hiányát a képzelgés túltengése pótolja. A realitás iránt a muzulmánok alig van érzéke. Élnek valami álomvilágban, várnak valami csodát, mely visszahozza a régi szép időket. Addig pedig hencegnek és tékoznak, mintha minden a régiben volna.

A muzulmánok arányszáma Boszniában nagy halandóságuk miatt régóta hanyatlik. A halandóság oka a higiénia teljes hiánya. Két szörnyű betegség pusztítja őket: a tüdővész és a vérbaj. Ez utóbbi különösen veszedelmes, mert az asszonyok vallási okokból nem fordulnak orvoshoz. E betegségek folytán rengeteg a korcsszülött közöttük. Baj az is, hogy nemzedékek óta egy-egy város muzulmánjai egymás között házasodtak, úgy hogy a családok már mind vérokonok.

Óriási mértékben terjed közöttük az alkoholizmus. A jelen bajai elől az alkoholba és a vele járó kicsapongásokba menekülnek. A prostitúció — amiért a Monarchiát teszi felelőssé a szerző, bár bevallja, hogy az új kormányrendszer sem ért rá rendezni a kérdést (131. l.) — szintén nagy veszedelme a muzulmánoknak. A háború alatt, de főleg utána (133. l.) az anyagi gondok pénzkeresésre kényszerítették a muzulmán nőt és mert nem értett semmihez, a prostitúció karjaiba vetette magát. Szarajevóban több mint ezer titkos prostituált él, — a város lakóinak száma mintegy hatvanezer — akikkel szemben a rendőrség tehetetlen. Ez hát nem volt így a Monarchiában. Rohamosan terjed a muzulmánok közt a homosexualitás, mely már utat talált a népköltészetbe (*dülber*) is. Mindezek folytán a kriminalitásban a muzulmánok vezetnek. Ez állítást megdöböntő statisztikai adatokkal igazolja.

Nehéz a távolból Mitrinović állításait ellenőrizni. De kérdem, mi az oka ennek a szomorú züllésnek? A szerző maga megvallja, hogy az agrárreform volt az, ami máról-holnapra földönfutókká tett századok óta fényben és bőségben élt arisztokratákat. A szerbek tudták, ha urak akarnak lenni Boszniában, legelőször is proletárokká kell tenni a bégeket és agákat, tehát agrárreform címen bolsevik módon kifosztották őket mindenükből. Most aztán szemforgatva csapják össze a kezüket, hova züllöttek a muzulmánok! Kérdem továbbá, mi az, amit a szerb olvasó a könyvből megtanul? Megtanulják, hogy a muzulmánok értéktelen faj, mely testi és erkölcsi romlottságánál fogva sorsát teljesen megérdemelte, és Belgrádnak a kultúra érdekében le kell számolnia a muzulmánoknak még maradék jónevével és hatalmával is. Ebben van Mitrinović művének veszedelme, amit csak növel látszólagos tudományos tárgyilagossága és szenvtelen okfejtése.

Megtámadja szerzőnk az iszlámot is. Szerinte a bosnyák muzulmánok vallása az iszlám meghamisítása, hiszen a hajdani kereszténység nyomai megérezhetők a muzulmánok szokásaiban. Különben is az iszlám, mely keletkezésekor szociális haladást jelentett, hamarosan megmerevült és ma a legantiszociálisabb vallás. Ez Boszniára nézve fokozottan áll, hiszen itt kezdettől fogva a földesurak érdekeihez kellett alkalmazkodnia az iszlám etikájának. Az iszlámnak köszönhető a nemzeti gondolat elhalványulása és az a meggyőződés, hogy a török idők társadalmi berendezésének örökre fent kell maradnia. Az új idők eseményei a muzulmánokban csak a rettenetes igazságtalanság érzetét keltették, — errenézve idézi egyik modern muzulmán költő, Humo Hamza egy versét — és a helyett, hogy szembenéztek volna a valósággal és az új szociális helyzethez szabnák tevékenységüket, közjogi

programmok után kapkodnak és alárendelt fontosságú kérdéseken veszekszenek (fez vagy kalap). Látható, a főbaj Bosznia autonómiájának követelése. Az autonóm Bosznián belül u. i. a muzulmánok és a katolikusok többségben volnának.

S a kivezető út? «Szociális deziszlamisztáció», a munka kultusza. A nőt fel kell teljesen szabadítani, mert krumplit kapálni hasznos és egészséges, de feredzában ezt nem lehet csinálni. A nő majd regenerálja a családot. Azután végleg nacionalizálódniuk kell, ami nem lesz olyan nehéz, hiszen a török idők sem tudták nemzeti érzésüket kiölni. Revideálni kellene az agrárreformot, «a törvények ez antiszociális karikatúráját» (170. l.), de újra pénzt adni a muzulmánoknak céltalan volna. Ez is elfogyna és minden a régiben maradna. Ha a frázisokat kiemeljük e «megoldásból», pozitívumnak marad az, hogy a muzulmánoknak sürgősen szerbökké kell lenniük, aminek fejében egy közelebből meg nem határozott agrárreform-reviziót ígért a szerző. (A diktatura azóta megoldotta a revízió kérdését, amennyiben a beglukok megváltása fejében némi pénzt adott a muzulmánoknak. Ezt az intézkedést előre helyesen bírálta el Mitrinović!) Szóval ha a muzulmánok megtagadják hagyományaikat, ha teljesen Belgrád felé orientálódnak és a nagyszerb eszme pionírrjai lesznek, ily módon biztosítva a szerbeknek Boszniát, akkor mint másodosztályú polgárok megtűretnek.

Ez a program is elárulja a bosnyák muzulmánok fontosságát. Hiába fosztották ki őket, hiába hajtották őket a züllés útjára, segítségük nélkül nincsen Nagy-Szerbia. A szerb-horvát küzdelemben a mérleg nyelvén ma még a bosnyák muzulmánok ülnek. Állásfoglalásuk megteremtheti a hat-hét milliós Horvátországot, vagy a tizenkét-tizennégy milliós Nagy-Szerbiát.

V.

A Narodna Obrana szarajevói választmányáa vaskos könyvet adott ki Boszniának és Hercegovinának a nemzeti egységért folytatott küzdelméről. A munka tehát egy nagyszerb egyesület pártfogása alatt jelent meg, célja is a szerbség áldozatkészségének ünneplése, az egyes fejezetek írói egynek kivételével szerbek, a könyv telve van a Monarchia gyűlöletével, Szerbia dicsőítésével és mégis minduntalan panaszokat olvashatunk Belgrád ellen. Az embernek az a benyomása, hogy a könyv e panaszok miatt íródott.

Szerkesztője a mostari születésű dr. Slijepčević Pero, az üszkübi filozófiai fakultás tanára, aki a világháború alatt résztvett a dél-

szláv emigráció monarchia-ellenes tevékenységében. A Monarchia bosnyák szereplésére nézve alaptétele Radulović Risto e mondata: Boszniában a legjobb osztrák kormány is ellenséges kormány számkra! A munka bevezetésében elismeri, hogy a Monarchia nagy civilizatorikus tevékenységet fejtett ki az országban, de gazdaságilag gyarmatként használta ki. Bosznia — folytatja — Jugoszláviának óriási értékű javakat hozott: dohányt, érceket, sót, erdőt stb. Ezzel szemben az államtól vajmi keveset kap. Sehol nincs kevesebb iskola, a pénzügyi politika sehol jobban nem nyomja a lakosságot, a közlekedés fővonalai elkerülik Boszniát, melyet passzívva az állami monopóliumok tesznek. Szabad kérdezni, ez nem gyarmati kihasználás?

A könyv tizenkét fejezete közül nyolc a történeti, olyan beszámmal, hogy egy tárgyalja az ország történetét 1875-ig, egy foglalkozik az 1875—78, egy másik az 1878—1882 közötti felkelésekkel, a többi monográfiászerűen tárgyalja a későbbi események egy-egy csoportját. Az első fejezetet dr. Čorović Vladimir belgrádi egyetemi tanár írta, Bosznia történetének legkiválóbb szerb ismerője. Ez összefoglalás nem méltó komoly történetíróhoz. Jóformán mindent el-sikkaszt a bosnyák történelemből, ami a nagyszerb eszmének nem kedvez. Az okkupációt megelőző felkelések történetét a szintén bosnyák Popović Vazul belgrádi egyetemi tanár írta meg majdnem kifogástalan tárgyilagossággal. Az okkupáció-elleni küzdelmek és az 1882-i fegyveres lázadás történetét Jeremić Risto adja, elég gyöngén.

A Monarchia uralma ellen a küzdelmet először az egyházak kezdték meg. Erről Maksimović Mirko ír. Szerinte a Monarchia kezdet-től fogva másodosztályú polgárokként kezelte a pravoszlávokat és a muzulmánokat. Azt természetesnek találja, hogy a pravoszlávok mindig Szerbiával akartak egyesülni, hogy 1882-ben a mostari szerb hitközség tiltakozott az ellen, hogy a Monarchia soroztat (72. l.), hogy egyes papok Oroszországba mennek panaszra a Monarchia ellen (88. l.). Kénytelen elismerni, hogy a pravoszláv egyház nagyot emelkedett a Monarchia alatt (90. l.). Az átkos Monarchia kemény küzdelmek árán, de nagyterjedelmű egyházi autonómiát adott (1905) a bosnyák pravoszlávoknak (89. l.), Belgrád ellenben ezt az autonómiát, — ezzel Maksimović nem dicsekszik el — a felszabadulás után egyetlen tollvonással eltörülte.

A muzulmánok egyházi harca a pravoszlávok módszereit utánzta. Ez a küzdelem is azzal végződött, hogy a Monarchia széleskörű autonómiát adott a muzulmánoknak. Ezt az autonómiát is Belgrád semmisítette meg. A szerző haragszik, hogy a Monarchia idején a katolicizmus megerősödött. Nem tudja az ember, nevéssen-e

rajta, hogy megrója Puntigam jezsuita pátert, mert 1914. júliusában a szerb veszedelemről cikkezett! (103. l.)

A közművelődési harcokkal Grdjić Šćepan foglalkozik. Nem hiába testvére a Narodna Obrana szarajevói elnökének, Grdjić Vazulnak, kinek nevéhez fűződik a Princip-merénylet emléktáblája felállításának kétes dicsősége, de az ő cikke a könyv leggyűlölködőbb része. És mégis a cikkből több vádat lehet összeszedni Szerbia, mint a Monarchia ellen. Grdjić szerint a Monarchia nem akart igazi kultúrát terjeszteni Boszniában, hiszen minden vezető állást saját embereinek tartott fenn. Ha pedig mégis tett valamit a kultúráért, akkor csak a katolikusoknak volt hasznuk belőle. A szerbek saját erejükből állítottak fel iskolákat. A Monarchia mindenféle mesterkedésekkel meg akarta akadályozni a szerb iskolák terjedését. Többek közt azt a szörnyűséget kívánta, hogy az alkalmazott tanítóknak politikai és erkölcsi megbízhatóságáról hatósági bizonyítványuk legyen (115. l.). Miután a Monarchia zsarnokoskodását így jellemezte, a legnagyobb hidegvérrel írja le, hogy a muzulmán mektebeket — vallási elemi iskolák — be kell csukni, mert memorizálási rendszerükkel csak ártanak a kultúrának! (120. l.)

Tüzetesen foglalkozik a bosnyák sabor (1910—1915) iskola-politikájával, mely igen nagy lendületet hozott volna, ha határozatai végrehajtására idő lett volna. A felszabadulás után hamarosan Grdjić lett a bosnyák kormány közoktatási osztályfője. Mint ilyen 20 millió koronát állított be az 1920/21-i költségvetésbe iskolaépületek emelésére. A belgrádi kormány egyszerűen törülte a tételt, mert szerinte az iskolák építése nem állami, hanem községi feladat (112. l.). Kiszámítja, hogy a Monarchia 1904—1910 között évenként 15 iskolaépületet emelt, a bosnyák sabor idején évente 27-et, Jugoszlávia ellenben csak évi 11-et (133. l.).

Foglalkozik a különféle kultúregyletek működésével is. Ezek között a legnevezetesebb az 1902-ben alakult szerb *Prosveta*. Maga megírja, hogy a Prosveta előtt mint cél mindig a szerb nemzeti eszme lebegett (147. l.), mégis szidja a Monarchiát, hogy akadályokat gördített az egyesület működése elé. Mit csinálna Grdjić, ha a vajdasági magyarok Nagy-Magyarország helyreállításának programjával egyesületet alakítanának? Hatásban nem fogható a Prosvetához az 1903-ban alakított muzulmán *Gajret* és az 1907-ben alakult katolikus *Napredak*.

A felszabadulás után a Prosveta zavartalanul folytathatta tevékenységét. A Gajretet ellenben 1920-ban a szerb orientációjú muzulmánok kezére játszották. Az ú. n. Délszláv Muzulmán Organizációt,

mely politikai párté volt Bosznia valamennyi muzulmán mandátuma, egyszerűen kidobták az egyesületből. Hogy a Gajret ma mennyire képviseli a bosnyák muzulmánokat, errenézve Grdjić cikke alaposan tájékoztat. A Gajret elvesztette tagjainak $\frac{5}{6}$ -át, bevételei közt a tagdíjak 4 %-kal (!) szerepelnek. Nincs bosnyák intézmény, mely akkora államsegélyben részesülne, mint ez a kormány-járszalagon működő társaság (161. l.). A horvát orientációjú muzulmánok 1925-ben új egyesületet alakítottak, a *Narodna Uzdanicát*, melyet tisztára saját erejükből tartanak el. Ennek folyóirata a *Novi Behar*. A katolikus Napredakot a diktatura mindenképen meg akarja ölni, de eddig nem tudott vele leszámolni, hála dr. Šarić Iván szarajevói katolikus érsek hősieles magatartásának.

A fejezet utolsó pontja megállapítja, hogy Szarajevót a harmadik hely illetné meg az államban (Laibach?), de nincs az ötödiken sem. Űszküb filozófiai fakultást kapott, Szarajevo nem. Jugoszlávia bányászatának 65 %-a, erdészetének 50 %-a esik Boszniára és Szarajevónak nincs bányászati és erdészeti főiskolája (166. l.). Nem tudom, miért nem beszél Grdjić a bosnyák tudományos intézményekről (*Országos Múzeum, Institut für Balkanforschung* stb.), melyeket a Monarchia alapított, Jugoszlávia meg széthurcolt és visszafejlesztett.

Az 1903—1914. közötti bosnyák politikai élet történetét Bosznia egyik legműveltebb szerb politikusa, Stojanović Nikola, írta meg. 1903-ban trónra lép a Karagyorgyevics-ház, távozik Kállay és Khuen-Héderváry. Megindul a délszláv kérdésnek teljes erővel való felvetése. Az annexió feltárta Bosznia fontosságát e kérdés és a balkáni hegemónia szempontjából. A Monarchia alkotmányt adott az annektált tartományoknak. Stojanović érdekesen jellemzi az első és utolsó bosnyák sabor pártjait, melyek minden nagy délszláv lelkesedés ellenére a felekezetek kereteihez idomulnak és csak időről-időre működnek együtt. E jellemzés is elárulja, hogy a Monarchia a katolikusokat és a muzulmánokat meg tudta volna egészen nyerni, míg a szerb pártok csak taktikában különböztek egymástól. Nyíltan megvallja, csodálkozik a Monarchia türelmén, mellyel elnézte a szerb agitációt (177. l.). Ferenc Ferdinándot azért kellett eltenni az útból, mert a trializmus végzetes katasztrófát jelentett volna a délszláv (értsd nagyszerb) nacionalizmusra (178. l.). A cikk végén konstatálja, hogy Boszniának nincs meg az a szerepe Jugoszláviában, amely megilletné, pedig ma is Bosznia a délszláv kérdés megoldásának kulcsa (181. l.).

A «fiatal Bosznia» (mlada Bosna) tevékenységét a szerkesztő ismerteti, mint aki maga is résztvett benne. Ezek a századeleji fiatalok az integrális jugoszlavizmus hirdetői, akik a történelmi jogok

teljes félretételével forradalmi úton akarták megteremteni Jugoszláviát. Szakítanak a cseh realizmus tanításával, melynek hatása alatt állott az idősebb nemzedék. Támadó tevékenységet hirdetnek, a Monarchiát provokálni akarják. Így alakulnak ki a merénylettervek és történnek meg a merényletek, melyekről pontosan beszámol Slijepčević. Megtudjuk, hogy ha nem megy Ferenc Ferdinánd Boszniába, akkor 1914-ben Potiorek és Stadler ellen lett volna merénylet (197., 209. l.). Megtudjuk, hogy 1909-ben Žerajić, Varešanin tábornok későbbi merénylője, Ferenc Józsefet le akarta lőni, de a császár láttára megdöb-bent és nem vette elő revolverét (205. l.). Slijepčević végső ítélete az ifjúsági mozgalmakról, hogy ezek «fényes csillag-ívként» fognak mindenha ragyogni a délszláv égbolton (218. l.).

Ugyancsak a szerkesztő referál Bosznia helyzetéről a világháború alatt. Azzal kezdi, hogy a Monarchia meg akarta őket semmisíteni, de — «erről nincs adatunk!» (219. l.) Hogy a Narodna Obranáék meg akarták a Monarchiát semmisíteni, erről azonban van adatunk. A többi közt a jelen könyv is. Megkapjuk az internálások nem nagyon megbízható összeállítását, a kivégzések felsorolását, majd a különböző hazaárulási pörök rövid történetét. Mindezt azzal a csodálatos felfogással, hogy a bosnyák szerbek tehetek bármit a Monarchia ellen, de a Monarchiának ez ellen nem volt szabad védekeznie. Leírja, hogyan szökdöstek át a szerbek az ellenséghez és miként alakítottak önkéntes csapatokat a Monarchia ellen. Foglalkozik az emigráns mozgalmakkal. A bosnyák sabornak három szerb tagja játszott szerepet az emigrációban: Stojanović Nikola, Vasiljević Dusan és Srškić Milan, Jugoszlávia jelenlegi igazságügyminisztere, a diktatura egyik legkiemelkedőbb egyénisége. Ismeretes, hogy a Trumbić vezetése alatt állott délszláv emigráció és a szerb kormány egyáltalán nem voltak valami nagy barátságban. A bosnyák szerbek közvetíteni iparkodtak a két fél között (260., 263., 264. l.), nem nagy sikerrel. Mikor a központi hatalmak helyzete kedvezőnek látszott és angol részről az annexiók nélküli békét hangoztatták, az Elsass-Lotharingiára nézve kitalált francia «desannexiót» Pašić Boszniára akarta alkalmazni, ami lemondást jelentett volna minden egyéb délszláv területről. Pašić gondolatát a korfui deklaráció alapján álló bosnyák szerb politikusok visszautasították (265., 266. l.). Az összeomlást megelőző és követő események történetét apróbb pontatlanságokkal előadva újra megállapítja, hogy az új államban nincs Boszniának olyan szerepe, amilyen megilletné. Zágráb és Belgrád összeütközésénél a bosnyákok pártok és felekezetek szerint csatlakoztak egyikhez vagy másikhoz mint függelék, de lényegesebb befolyást nem gyakoroltak

az eseményekre (277. l.). Ha már itt vagyunk Belgrád és Zágráb össze-
 ütközésénél, idézzük az összeomlaskor a hatalmat átvett bosnyák
 tartományi kormány kiáltványából a következő, jóslatszerűen hangzó
 mondatokat: «Nemzeti egység és nemzetünk mindhárom törzsének
 egyenjogúsága nélkül nem lehet közös államunk. És ha mégis meg-
 kapnók az államot egyik törzs hegemoniája alatt, akkor ez az ország
 lesz a legszerencsétlenebb állam az ég alatt. Minden energiánkat belső
 harcokban fogjuk felélni és államunk hamarabb fog pusztulásnak
 indulni, semmint megalakult.» (273. l.)

A következő két terjedelmes fejezet Bosznia és Hercegovina
 közgazdasági életével foglalkozik. Nem túlságosan sikerült ötlet a
 falu és a város gazdasági életének merev elválasztása. Az előbbivel
 Perin Gjoko, az utóbbival Krulj Gojko foglalkozik. Perin szerint az
 okkupáció óriási fordulatot jelent Bosznia gazdasági életében. Ismét
 Európa befolyása alá kerül az ország, melyből a Monarchia modern
 államot csinál. Jogbiztonságot teremt, törvény előtti egyenlőséget
 hoz be, iskolákat, utakat, vasutakat épít stb., amivel megadja a
 gazdasági fejlődés feltételeit. Maga az okkupáció kereseti lehető-
 ségeket jelentett a lakosság számára. A bevonult hadsereg, az im-
 portált bürokrácia, a létesülő vállalatok mind a gazdasági élet javára
 váltak (279—90. l.). 1879—1910 között az állatállomány több mint
 megkétszereződött (280. l.). A mezőgazdasági termények mennyisége
 is ugyanilyen arányban emelkedett, amiről a városok gazdasági
 életének jellemzésénél számol be Krulj, nem tudom miért (315. l.).
 Bosznia azonban ezután is gabonabevitelre szorult (281. l.). Ennek
 oka Perin szerint az, hogy a búzatermelés felvirágzását Magyar-
 országnak megakadályozta, mert saját búzája számára kiviteli területül
 akarta biztosítani Boszniát (285. l.). Magyarország immár nem diktál,
 de Perin nem tud a bosnyák búzatermés felvirágzásáról beszámolni.
 Ami jót a Monarchia tett, azt a bosnyákok megkérdézés nélkül cse-
 lekedte (285. l.). Ez vád akar lenni, de maga a szerző írja meg, hogy
 a török idők kiöltek minden érzéket a lakosságból a gazdasági politika
 iránt (286. l.). Hát jobb lett volna, ha a Monarchia megvárja, amíg
 századok mulasztásai maguktól jönnek helyre?

A legnagyobb baj volt, hogy a feudális birtokrendszert a Mo-
 narchia fenntartotta (287. l.). A kultúra emelkedésével mind az aga
 (földesúr), mind a kmet (jobbágy) igényei emelkedtek. A plust mind-
 egyik a másik rovására akarta előteremteni, amiből túrhetetlen álla-
 potok keletkeztek (287. l.). A kmet-megváltást egyre nehezebbé tette
 a földbirtok árának emelkedése (289. l.). Az első komoly lépés az
 agrárkérdés rendezésére Perin szerint is a bosnyák sabor 1911. jún.

13-i törvénye volt a fakultatív kmet-megváltásról (291. l.). A Monarchia hát mégsem maradt tétlen, mihelyt alkotmányos módon lehetett a kérdéshez nyúlnia.

Ennél a törvénynél jobban tetszik Perinnek az 1919. febr. 25-i kormányrendelet, mellyel a kmetek a čiflukok (jobbágyok örök-bérletében lévő földesúri javak) uraivá lettek minden ellenszolgáltatás nélkül (293. l.). Csak azt hibáztatja, hogy a beglukok (a földesúr saját kezelésben lévő birtoka) nem ugyanily módon intéztettek el (293—297. l.). Tárgyilagosságára jellemző, hogy bőven ismerteti a kmetek beadványát a begluk-kérdésben (294—295. l.), ellenben meg sem említi a bégek választát, amely hemzseg a felháborító igazságtalanságok felsorolásától (*Obezpravljeni*, Sarajevo, 1920. 36 l. 8°). Megbotránkozik, hogy a muzulmán vallású kmetek nem tartottak a pravoszlávokkal, hanem földesuraikkal (297. l.). A rablás nem minden nemzet erénye. Mégis bizonyos aggályai vannak, hogy a birtokok ingyen osztogatása nem járult-e hozzá az általános demoralizációhoz (300. l.). Aggodalommal tölti el a mezőgazdasági termények ára hanyatlásával Boszniában is beállott válság, a hercegovinai szőlő kipusztulása és a szilva-betegségek elhatalmasodása (301—302. l.). Arról hallgat, miként ítéli éhhalálra Hercegovinát a dohánymonopólium belgrádi irányítása.

A bosnyák városok gazdasági életét tárgyalva Krulj megállapítja, hogy ezek Jugoszláviában hanyatlásnak indultak az osztrák tisztviselők és katonaság távozása folytán (304. l.). A Monarchia alig törődött valamit a faluval, ellenben mindenképen előmozdította a városok fejlődését, hiszen itt elsősorban saját polgárai találtak mint tisztviselők és kereskedők megélhetést, amiből azonban az őslakoságnak is volt haszna (309. l.). Elismeri, hogy a bosnyák kisiparososztálynak javára vált a városi élet fellendülése (311. l.). Statisztikai táblák illusztrálják a kereskedelmi forgalom emelkedését. A külkereskedelmi mérleg 1904—1906 között már aktív, azután újra passzív lesz, de a folyton beáramló külföldi tőke a hiányt pótolja. (314. l.) A Monarchia hamarosan elérte, hogy a nagy beruházások ellenére Bosznia saját jövedelmeiből el tudta magát tartani (318. l.). A sabor 1912-ben egy új nagy beruházó programot dolgozott ki, amelyhez 270 millió koronára volt szükség. Ennek az összegnek $\frac{3}{4}$ részét a Monarchia viselte volna (319. l.). Bosznia balszerencséje, hogy a Monarchia összeomlása nem következett be pár évvel később, mert akkor ezek a beruházások végrehajtottak volna, így meg várhat rá az idők végtelenségéig. (Ez nem Krulj megállapítása!)

A Monarchia gyarmati rendszerét a következőképen jellemzi :

Bécs és Budapest csak azokat az iparágakat virágoztatták fel Boszniában, amelyek magasabb iparágak számára nyerstermékeket produkálnak (bányászat, erdészet), ellenben minden eszközzel megakadályozták a magasabb iparok kialakulását és a belső tőkeképződést (321. l.). A bosnyák iparstatisztikával igazolja, hogy a nagyobb vállalatok 60 %-a a bánya- és az erdőiparra esik. A mezőgazdasági iparok kifejlődését Magyarország akadályozta meg (327. l.). Nem értem egészen ezt a logikát. Bosznia a közös vámterületen valóban nem versenyezhetett a Monarchia fejlettebb részeinek földművelésével. Ha a Monarchia mindenáron a mezőgazdaságot és a mezőgazdasági ipart fejlesztette volna Boszniában, ez mesterkélt és egyáltalán nem rentabilis kísérletezés lett volna. Adva volt Bosznia két nagy természeti kincse: az erdő és a bánya. Mindkettő parlagon hevert az okkupációkor. Mindkét iparágat a Monarchia teremtette meg. Hogy 40 év alatt nem tudták pótolni századok mulasztását, ez legalább is érthető. Belső tőkeképződésről és más hasonlókról addig beszélni, amíg fel nem nőtt a Monarchia iskoláiban tanult első nemzedék, — a századforduló körül — nevetséges. Akkor azonban meg is indult a tőkeképződés, amint ezt a bosnyák bankalapítások (334. l.) mutatják. «A modern gazdasági harc tisztán személyi kvalitások mellett olyan eszközöket is kíván, melyeket nem lehet egyik napról a másikra megteremteni, hanem csak hosszú megerőltetett munkával» — írja helyesen a szerző (333. l.).

Jugoszlávia első évtizedének bosnyák gazdasági politikája nem bírja ki a legenyhébb bírálatot sem, állapítja meg Krulj (337. l.). A háborús pusztítások nem mentség, legfeljebb az első években. A háború alatt csak a vendéglős és a kávéházi ipar lendült fel teljes száz százalékkal (338. l.). Semmiféle tőke nem jött többé az országba, a közlekedési vonalakat nem alkalmazták az új viszonyokhoz, egyáltalán nem törődött vele senki, hogy a bosnyák közgazdasági élet fejlődésének feltételei megmaradjanak és a pénzügyi politika a fiskus érdekein kívül más érdekeket nem ismert (339. l.). Ezt mind Krulj mondja. Én még folytathatnám.

Külön fejezet szól a bosnyák társadalomról Gjokić Srdja tollából. Bosznia magas hegyek által egymástól elzárt völgyekből áll, ami az országot már eleve a társadalmi elzárkózásra rendelte. Az okkupációig semmiféle állami hatalom nem igen ért tovább a városoknál. A falvakban vérségi kötelékekben primitív szokásokkal élt a bosnyákok zöme. A vis inertiae, a szélső konzervativizmus ráül a falura. Minden újítástól fél a bosnyák és semmiféle együttműködésre nem kapható. Éppen ezért óriási nehézségekkel küzdött a Prosveta, mikor

a felszabadulás érdekében együttműködésre bírta a bosnyák szerbeket. A Prosveta Gjokić szerint «a nemzeti katonaság egy hadtestének volt a vezérkara» (352. l.) és «minden irredenta szervezet törzse» (356. l.). És lám a gaz Monarchia nem örült neki! Akadálya volt a társadalmi élet kialakulásának a hitbeli szétszakadottság, bár a bosnyák általában türelmes. Sok minden helyes és helytelen megjegyzés van még e fejezetben, de kapkodva és kidolgozatlanul.

Az utolsó rövid fejezet a nemzeti eszméről szól a bosnyák irodalomban. Szerzője a tehetséges muzulmán modern költő: Humo Hamza. A fejezet édes-keveset mond, amiért a szerkesztő felelős, aki egy kritikailag nem fegyelmezett költőre bízott ilyen nehéz feladatot. Mitrinović könyvével kapcsolatban megemlékeztünk Humo egy verséről, melyben refrainként tér vissza ez a sor: Elvettek tőlünk mindent! Humo akkor tévedett. A szerbek azóta még elvehettek valamit a muzulmánoktól: Humo Hamzát.

A Narodna Obrana írói így látják Bosznia helyzetét a multban és a jelenben. Valóban reménytelen kép! Végeredményben az idegen «elnyomó» Monarchia minden téren jobban bánt Boszniával, mint a «felszabadító» testvér Szerbia, a Narodna Obrana írói szerint. Ez egy szélsően nagyszerb társaság megállapítása. Hátha szóhoz jutnának a mérsékeltbb elemek, hátha nyíltan beszélhetnének a katolikus és a muzulmán horvátok! A könyv mindenképen tanulságos olvasmány. Élesen bevilágít abba a szörnyű balkáni súlyedésbe és korrupcióba, mely elhatalmasodott a fejlődő kis országon, mióta Princip golyója szíven találta az osztrák és magyar trón várományosát, vele a büszke Boszniát, a hősi Hercegovinát (Bosna ponosna i junačka Hercegovina) és a hatalmas ősi Monarchiát. Ajánlanám e könyv elolvasását mindazoknak, akik felelősek a Párizs-vidéki békékért. Íme oly nemzetnek dobták oda a dunai nagyhatalmat, a nyugati kultúra dicsőséges végvárat, oly nemzetnek ajándékozták oda az ezerháromszáz esztendősz kultúrmulta tekintő horvát nemzetet, oly nemzet részére vágta le Magyarország testéről a gazdag és művelt Délvidéket, amely nemzet szellemi vezetői, egyetemi tanárok, előkelő politikusok, magasrangú tisztviselők tizenkét évvel a háború befejezése után orgyilkosokat állítanak a jövő nemzedékek elé utánczó példaképeknek. A Narodna Obrana, mely e könyv kiadásával is azonosítja magát Principékkal, ma a Jugoszlávia felett hatalmaskodó diktatúrának a Fehér Kéz mellett legerősebb oszlopa. A Narodna Obrana ugyanevű hetilapja egyenesen a kormány-ideológia kifejezője. A könyv szerzői figyelmeztetni akarták Belgrádot, hogy nem teljesíti kötelességeit Bosznia irányában. De akaratlanul ennél sokkal többet tet-

tek: örökös vádaskodások közben tanuságot tettek a Monarchia mellett, mely nagy és fenséges kultúrhipivatást teljesített a hajdani anektált tartományokban, és lángoló vádiratot írtak Szerbia és hívei ellen, akik ugyanakkor, mikor a Monarchiát mint békebontót állították oda, állandóan szították a világháború lappangó tüzét, akik tele kiabáltak a világot a Monarchia elnyomó és kifosztó politikájával, hogy azután gazdasági bolsevizmust és barbár politikai terrort tegyenek úrrá a «felszabadult» gyönyörű kis országban.

BAJZA JÓZSEF.

SZEMLE.

Baksay Sándor emlékezete.

— Elnöki megnyitó beszéd az Akadémiának Baksay Sándor születése századik évfordulója alkalmából 1932 május 30-án tartott ünnepi ülésén. —

Századik évfordulójához közeledünk Baksay Sándor születésének; Akadémiánk örömmel él jogával, mikor ezt az alkalmat ünneppel üli meg, mert költői pályája kezdetétől annak végéig elismeréssel és szeretettel méltatván a Baksay Sándor alkotásait, csak önmagához hű, mikor azok változhatatlan értékéről a síron túl is megemlékezik.

Baksay Sándornak már első, a klasszikus ókor költészetéből merített műfordítását, a Lukanos *Pharsaliájának* magyar kiadását jutalmában részesítette az Akadémia, utóbb 1884-ben levelező, majd 1903-ban rendes és 1910-ben tiszteleti tagjává választotta őt s Akadémiánk kiadásában jelent meg teljes Ilias-fordítása is.

Mint pap, utóbb püspök s az írás kiváltságos művésze, Baksay bizonyos tekintetben egyenes szellemi leszármazója Károli Gáspárnak, a nagy magyar bibliafordítónak, mint a törzsökös és egyúttal népies magyar nyelvnek költői művelője, közel áll Arany Jánoshoz, s őt mintegy kiegészíti a prózában. A legmagyarabb elbeszélő volt nemcsak a nyelv kezelésében, hanem abban is, hogy elbeszélésének tárgyait kizárólag a magyar életből merítette, melyet jobban ismert, mint bárki s melynek kedélyes, humoros megnyilatkozásait éppoly híven tudta ecsetelni, mint a néplélekben is rejtőző tragikumának mélységeit. Költői lelke bearanyozta papi működését is, amit egyházi beszédeinek közrebocsátott gyűjteménye igazol.

Beöthy Zsolt találón mondta ravatala fölött, hogy költészetének forrása a néplélek volt, mely kedvét, képzeletét és bölcsességét együtt szokta nyujtani. Az a szoros kapocs, mely őt mint buzgó papot és főpapot egyházi híveihez, azok lelki életéhez fűzte, megengedte neki, hogy mélyebben tekintsen be a néplélek rejtelmeibe s szeretetteljes szíve, erős magyar érzése és derült világnézete könnyűvé tette neki azt, amit a felé bizalommal forduló lelkekben talált, a költészet világába emelni.

A klasszikus műveltség, melyre ez az egész életét népének szentelő papköltő szert tenni tudott, megismertette vele a görög hőskor költészetének varázsát s ő azt csodálatos leleménnyel tudta a népies magyar nyelv és versforma számára meghódítani. Kozma Andor akadémiai emlékbeszédében olvassuk épen a görögből fordított művekre vonatkozóan, hogy «Baksay mint énekes is elbeszélő marad, de amikor a vers megköti csapongását, mikor a szavaknak ritmusok és rímek zenéjévé kell összehangozniok, akkor tűnik csak ki igazán művészetének biztossága s nyelvének mindent győző gazdagsága és hajlékonysága».

Merész vállalkozás volt kétségtől Homeros époszát magyar alexandrinusokba öltöztetni; nemcsak a forma változott meg ezáltal; a magyaros versalkat és a zamatos magyar nyelv az elbeszélő eseményeknek s az azokban szereplő alakoknak is más jelleget adott: a görög hősök mintha magyar hőökké alakultak volna át, viselt dolgaik a magyar értelemnek és képzeletnek megközelíthetőbb, érthetőbb színt öltöttek. Lehet vitatkozni a fölött, vajjon ez a módja az átültetésnek a műfordítás szigorú követelményeinek megfelel-e? Az azonban bizonyos, hogy a magyar irodalom örvendetesen gazdagodott azáltal, hogy akadt egy magyar költő, — még pedig a legjavából — aki azt, amit Homeros elmesélt, pompás magyar versekben, magyar népies zamattal, meg nem tagadott magyar érzéssel beszélte el nekünk újra, ki a görög agyagba a maga magyar lelkét lehelte s abból élő, új eredetit teremtett a magyarság képére.

Baksay hosszú, munkás életet élt, mely egészen a béke műveinek volt szentelve s mégis egy világháború dúló vihara közepette volt kénytelen azt — 1915 nyarán — befejezni. De befejezte akkor, mikor mindnyájunkkal együtt ő is még jó kimenetelt remélhetett, bízhatott nemzete ügyének diadalában. Nem látta a bukást, az összeomlást; levitte a reményt, a bizalmat magával sírjába; az az erős nemzedék, melyhez ő tartozott, nem csüggedésre született. Adja az ég, hogy a jövő ne az életben maradottak csüggedését, hanem az elköltözöttek bizalmát és reményét igazolja!

Berzeviczy Albert.

IRODALOM.

A magyarság és törökség ősi kapcsolatai.

Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* M. T. Akadémia. Budapest, 1930.

Évezredekkel Krisztus születése előtt az Urál-hegység európai oldalán lakott az uráli ősnép. Kötelékeiből először a szamojéd vált ki; a finnugorságot a Kr. előtti harmadik évezred közepén még együtt találjuk a Volga középső folyásának vidékén. Keletnek, az Urál-hegység felé laktak az ugorok: a mai magyarok, vogulok és osztjások ősei. Az ugoroknak az az ága, amelyből a magyarság sarjadt, mind keletebbre terjeszkedett, bizonyára ázsiai részekre is eljutott s itt a Kr. sz. után való első századokban oly szomszédságra tett szert, amely egész későbbi életére, szervezetére és műveltségére döntő hatással volt.

Nyugat-Szibériában, az Irtis vidékén ebben az időben bolgár-török népek laktak. Nyelvük sok mindenben különbözött a többi törökség nyelvétől. Így többek közt ahol más török *z*-t mondott, ott a bolgár *r*-t ejtett, az eredeti szókezdő *j*-ből *d'* *ž*-n keresztül *s'*-et fejlesztett, a szóvégi *k*-t pedig *γ*-n keresztül eltüntette. Ma ezek a sajátságok a csuvasok nyelvét jellemzik, s így őket a régi bolgárok utódainak tekinthetjük. Maga a bolgár népnév nem az uráli bolgár őshazában keletkezett, hanem jóval későbbi eseményt rögzít meg. Törökül *bulγar* «keverék»-et jelent s arra vonatkozik, hogy az európai hún birodalom összeomlása után a Fekete-tenger mellékére visszahúzódott hún töredékek s ott talált csuvasos nyelvű török népelemek keveredéséből új birodalom alakult. A különböző bolgár törzsek már a nevükkel elárulják bolgár mivoltukat. A török *oγuz* «nyíl, törzs» szó mint bolgár népnév *r*-es alakban szerepel: *oγur*. Van egy bolgár nép, amelynek egyszerűen *oγur* «törzs» a neve. Halunk onogurokról; ezek is bolgárok nevük hangalakjának tanúsága szerint; a név jelentése «tíz törzs». Egy másik török nép neve *uturgur*, amely szintén *r*-es, tehát csuvasos formát őrzött meg; ez a névalak egy *otur-oγur* összetételből fejlődött, amelynek *z*-s alakváltozata *otuz-oγuz* volna, s annyit jelent, hogy «harminc törzs». Ugyanígy

áll a dolog a kuturgur névvel, amely különben bizonyára a tokurogur «kilenc törzs» elferdítése. Bolgár-törököket jelöl a saragur «fehér törzs» népnév is.

A bolgárok a történelemben fontos szerepet játszanak a Fekete-tenger mellékén és a Volga-folyónál. Urálvidéki őshazájukról közvetlen feljegyzések nem szólnak, de azért akad egy-két biztos nyom, amely ide vezet. Ilyen nyom az, hogy az Urál-folyónak a Kr. u. II. században bolgár neve van: Ptolemaios *Δάix*-nak írja, s kétségtelen, hogy a görög *δ* a bolgár-törökre jellemző *d'ž* hangot jelöli; később a folyó török neve *j*-s alakban szerepel: Jajyk, amely mint közszó «áradás»-t jelent. A Jugria országnév szintén az urálvidéki bolgárok emlékét őrzi, mert az onogur bolgárok neve lappang benne. A szamojéd nyelvbe került bolgár-török jövevényszavak is a mellett szólnak, hogy a bolgár-szamojéd érintkezés az Irtis vidékén folyhatott le. Kínai források különben Nyugat-Szibériában olyan népeket emlegetnek, amelyeket nagy valószínűséggel bolgár-török törzsszövetségekkel azonosíthatunk. Északnyugaton lakik szerintük az Ő-k'ut vagy Hő-k'ut nép, ettől nyugatra pedig a prémkereskedő ting-ling nép. Amabban bizonyára az ogur név lappang, ez meg valószínűleg a Jordanestől prémkereskedőnek jelzett onogur bolgárság más nevét őrizte meg.

A finnugorságból kiszakadt magyarság tehát bolgár-törökökkel került szomszédságba az Urál vidékén. S megkezdődött az érintkezés a két nép közt. Talán úgy foghatjuk fel ezt a kapcsolatot, hogy a magyarok prémszállítói voltak a bolgároknak, s ebből a viszonyból fejlődött lassan a politikai együttélés. Lehet azonban az is, hogy a bolgárok meghódították a finnugor magyarságot s azt törökösen megszervezve magukhoz csatolták. Szervezeti téren köszönhet a magyarság legtöbbet ennek a kapcsolatnak. A bolgárok hatása alatt alakulnak a magyarok nemzetségei jól szervezett, könnyű mozgású politikai és hadi egységekké. A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai azonban még más változásról is beszélnek. Elsajátította a magyarság a bolgárságtól a földművelés és állattenyésztés mesteriségét. Az addig tisztára zsákmányoló életet élő lovas nép, a halászgató és vadászgató magyarság megszokja a félig letelepült életmódot s szerves részévé válik egy olyan népalakulatnak, amelyben a politikai szervezés tudományát könnyen megtanulhatta s egy magasabb műveltség részesévé válhatott.

Így fejlődött a magyarság a bolgár-török törzsszövetség kötelékében. A Kr. utáni 460-as évek elején aztán egy nagy népmegmozdulás a bolgárokat is meg a magyarokat is délnyugat felé söpörte,

a Kaukázus gerincétől északra eső területre, a Kubán-folyó mellékére. Priskos tudósítása szerint az Óceán mellett lakó népek kiszorítják az avarokat, ezek a szabirokat, a szabirok pedig a saragur, urog=ogur és onogur népet. Kínai források viszont arról beszélnek, hogy ugyanabban az időtájtban a kínaiak megverik a žuan-žuanokat, mire azok elmenekülnek s megtámadják és megölik a Turfánban uralkodó Gan-čeu királyt. Minthogy a kínaiak az ázsiai avarokat nevezik žuan-žuanoknak, a Turfán vidékén lakó nép csak a szabirok lehetnek. Kétségtelen ilyenformán, hogy a kínaiak azok az Óceán mellett lakó népek, akik az egész nagy népeltolódást megindítják. Ők űzik nyugat felé az avarokat, az avarok pedig a Kelet-Turkesztánban lakó szabirokat. A szabirok az Irtis-vidékre vonulnak s elűzik uráli őshazájukból a bolgárokat, valamint a kötelékükben élő magyarokat.

A Kubán-vidéki hazában a magyarságnak mozgalmas életben volt része. Mintegy negyedfélszáz esztendeig lakott ezen a vidéken s egymásután több török törzsszövetségnek, birodalomnak volt alkotóeleme. Történeti források csak közvetve őrizték meg a Kubán-vidéki magyar haza emlékét. Ibn Rusta szövegébe, amely a magyarság későbbi, levediai lakóhelyének leírását tartalmazta, későbbi mohamedán írók valami régebbi forrásból betoldottak részleteket a Kubán-vidéki hazáról. Al Bakri meglehetősen híven adja e betoldást. Ugyancsak a Kubán-vidéki magyarok emlékét tartotta fenn Malalas és Theophanes bizánci író azzal, hogy «hún» néven emleget egy népet a VI. század elején a kimmeriai Bosporos — a mai Kercs — közelében s fenntartotta két királyuk nevét Gordas és Mugeris alakban, Minthogy e két név magyar eredetű, a bizánci forrás «hún»-jai is magyarok. Kelet felé, a Kubán felső folyásának vidékén alánokkal, a mai oszétek őseivel voltak szomszédságban a magyarok. A két nép érintkezéséről a magyar nyelvbe került alán jövevényszók tesznek tanúságot. Bolgárokkal is érintkezett a magyarság a kaukázusi hazában: van ugyanis a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak egy olyan rétege, amely az urálitól délebbre eső vidék állat- és növényvilágát tükrözi. Végül a Kaukázus vidékéről hozta a magyarság a Belar (= Bolar = Bolgár) fiainak feleségeiről és Dula alán fejedelem leányairól szóló hagyományt, amely a bolgárokkal meg az alánokkal való érintkezés emlékét őrzi.

A Kubán-vidéki hazában onogur bolgárokkal, továbbá különböző nem bolgár törökökkel: szabirokkal, türkökkel és kazárokkal éltek a magyarok szoros politikai kapcsolatban, s itt született meg a magyar nép hún hagyománya is.

Az onogurok kötelékében költözött a magyarság kaukázusi

hazájába. Itt még egy ideig együtt él a két nép. 700 körül ugyanott jelzi Ravennai Geográfus az onogurok hazáját, ahol ekkor a magyarok is laktak. Ugyanő megemlékszik arról, hogy Onogoria lakóinak bőven van hala a szomszédos vidékekről — a halászat azonban, tudjuk, a magyarok életmódjában játszott nagy szerepet. Viszont az onogurok prémkereskedésükről voltak híresek — hogy a magyarság eltanulta tőlük a prémipart, a mellett a magyar nyelv bolgár-török jóvevényiszavai tanuskodnak.

A szabirok török népek. Nevük törökül «bolyongó»-t jelent. 460 táján költöztek Nyugat-Szibériába, majd egy félszázad mulva levonultak a Kaukázus vidékére s ott a magyarokat törzsszövetségükhöz kapcsolták. 558-ban az avarok leverik őket, s ettől kezdve nem tudunk róluk. Fejlett hadi kultúrájuk volt; kiválóan értettek hadigépek készítéséhez.

A türkök népe volt a leghatalmasabb a török népek közt, nevet is ők adtak a törökségnek. Az avar birodalom romjain hatalmas birodalmat alapítottak Közép-Ázsiában. Volt idő, amikor birodalmuk keleti határa Mandzsuria, nyugati határa pedig a Bizánci-birodalom krími része volt. A meghódított népek élére a türkök a maguk embereit állították. Így volt ez a magyarokkal is, akik türk vezetőiktől elsajátították a türk haremodort s megtanulták a türk (székely) írást.

A kazárok a szabirok eltűnése után kezdenek szerepelni a Kaukázus felett elterülő vidéken. Nevük törökül «kóborló»-t jelent s így jelentésbeli rokona a szabir népnévnek. Ha még ehhez hozzávesszük azt a feljegyzett adatot, hogy a kazárokat törökül szabiroknak, perzsául *χazarok*nak nevezik, valószínűnek kell tartanunk, hogy a kazárok voltaképpen azonosak a szabirokkal. 570 körül alakul meg a Kazár-birodalom türk fennhatóság alatt. Vagy 50—60 évig a türk birodalomhoz tartoznak a kazárok, később önálló életet élnek. A magyarság a Kazár-birodalom kötelékeiben élt mindaddig, míg a Don és a Dnyeper közé, Levediába nem költözött. A kazároknál virágzó földművelést s élénk kereskedelmet látott s olyan műveltséget, amely különböző forrásokból származott. Több vallás, többféle írás és több nyelv volt egyszerre érvényben a kazároknál.

Hogyan keletkezett a magyarok hún származásának tudata a kaukázusi hazában? A húnok azonosak a kínai feljegyzések hiung-nu (<χung-nu) népével, s a hún ∞ kun név a török *kün* «nép» szó mélyhangú változata. Kr. e. 200 körül alapították meg a húnok a Japán-tengertől az Aral-tó vidékéig terjedő hatalmas birodalmukat. Néhány évtizeddel Krisztus születése előtt a kínaiak megdöntik a húnok

birodalmát, őket magukat pedig Európa felé szorítják. Európa közepén Attila hatalmas, de rövid életű birodalmat alapít. E birodalom bukása után a húnok megmaradt népe a Fekete-tenger mellé- kére húzódik vissza, s ezekből a *j*-török nyelvet beszélő hún töredé- kekből meg az ott talált csuvasos nyelvű törökségből alakul az a pontusvidéki birodalom, amelyet hol húnoknak, hol bolgárnak mon- danak a történeti feljegyzések. Az a bolgár nép, amely a Kubán vidé- kén a magyarságra hatással volt, feltétlenül kapcsolatban volt a pontusvidéki «hún-bolgár» birodalommal s bizonyára viselte is a hún nevet. De a szabiroknál meg a türköknél is megvolt a hún kapcsolat tudata, s élt náluk a hún név. Ezekről a népektől a velük való poli- tikai kapcsolat útján jutott a magyarokhoz a hún-magyar közös származás tudata. A Hunor név, amely a hun-eri «hún ember» nép- névből eredt, s az egész hún hagyomány történeti kapcsolatok emlék- két őrzi: történeti emlék.

Érdekes, hogy a magyarság viselte hosszabb-rövidebb időn át mindazoknak a népeknek a nevét, amelyeknek kötelékében élt a Kubán alsó folyásának vidékén. A magyarok *Οὔγγροι*: Ungar neve azonos az onogur népnévvel. A szavárdi (*Σάβαροι*) név a szabir törökökkel való együttélés emlékét őrzi. A türk név a türkök, illetőleg a kazárok birodalmához való kapcsolat folytán jutott a magyarokhoz. S ugyanilyen politikai kapcsolatok juttatták el a magyarokhoz a hún nevet, aminthogy a török népnevek általában politikai kapcsolatok útján szállanak egyik népről a másikra.

A magyarság a Kubán-vidéki hazában a különböző török nomád- államokkal való kapcsolatai révén folyton bővült: újabb meg újabb török törzsek léptek vele közvetlen életközösségbe. Egyúttal azon- ban szakadások is történtek. Egy rész a VI. század folyamán vált el a magyarságtól, bolgár törzsek társaságában — a mai volgai bolgárok őseivel — észak felé vonult s a mai baskirok lakóhelyén, az orenburgi és ufai kormányzóságban telepedett le. A baskiriai magyarok itt idővel eltűntek, összeolvadtak bolgár, többféle török és mongol nép- elemekkel. A keleten maradt magyarok felkutatására indult 1235 körül Ottó, majd Julián dominikánusunk. Szerencsésen meg is talál- ták Magna Hungariát s az ott lakókkal magyarul beszéltek. Még egy 1539-i, Šack városában őrzött oklevél is tud a baskirok mellett bizo- nyos mozerjan népről, azaz magyarokról. Mai baskir törzsnevek közt magyar eredetűeket is találunk: Jenej ∞ ó-magyar Jeneγ, Jurmaty és Šurmaty ∞ ó-magyar Gyormatu. Magát a baskir nevet is a régi baskiriai magyarok származtatták át a mai baskirokra. A név eredeti alakja bašγyr, azaz bāš-oγur «öt törzs». A régi fel-

jegyzésekben a név végén *-d*, illetőleg *-t* végződést találunk, ez pedig nem egyéb, mint magyar kicsinyítő képző. A második szótagot kezdő $\gamma > k$ változás a török baş-kurt «fő-féreg, fő-farkas» kifejezés népetimológiás hatása alatt mehetett végbe.

Egy másik magyar néptörredék minden valószínűség szerint szintén a Kubán mellékéről költözött délkeletnek, Perzsia felé, s a Kaukázus főgerincétől délre, Tiflisztől keletre mint harcias, bátor nép egy ideig szerepet játszott. Konstantinos Porphyrogenetos *Σάβαροι ἄσφαλοι*-nak, «rendíthetetlen szavárdok»-nak nevezi ezt a magyar törredéket. A szavárdi név a török sabyr ∞ savar népnévnek *-di* magyar képzővel megtoldott alakja. Magyar szévárdi alakváltozatból az örményben sevordik 'fekete fiúk' lett népetimológiával. A magyarság zöme még a honfoglalás idején is tudott az elszakadt szavárdokról: ez a hagyomány kapcsolódhatott a honfoglaláskori Zuard vezér alakjához.

800 körül nevezetes fordulat állt be a magyarság életében. Eddig a magyarságot alkotó törzsszövetség századokon keresztül idegen államok fennhatósága alatt állott: most a magyarság magva, a finnugor eredetű nagy törzs maga áll élére a kapcsolt törzseknek s önálló nomádállamot alakít. Ennek az idők viharában egységessé törődött népalakulatnak sikerül két ideiglenes lakóhely után (Levedia, Etelköz) maradandó hazát alapítani a Duna—Tisza vidékén. A hon-szerző magyarság törzsszerkezetére és etnikai eredetére a Konstantinos Porphyrogenetosnál feljegyzett magyar törzsnévek adnak érdekes felvilágosításokat. A nyelvtudománynak hosszas próbálgatások után sikerült e görög átírásban fennmaradt magyar törzsnévek helyes olvasását — első sorban azonos magyar helynevek figyelembevételével — megállapítani s eredetüket felderíteni.

A magyarok első törzsét a kazároktól kivált s a magyarsághoz csatlakozott *Κάβαροι*: kavarok, kabarok alkotják. A név török szó, jelentése, «fellázadó» a jelzett történeti eseményre céloz. A magyar régiségben eredeti kazár nevükön is szerepeltek a megfelelő helynevek tanúsága szerint. Anonymus kunoknak nevezi a csatlakozott kabarokat s felsorolja hét vezérüket. Ezek a nevek érdekes képet festenek a töröknyelvű kabarok elmagyarosodásáról. A kabarok törzse, mint utoljára csatlakozott törzs, elül ment a harcba. A második magyar törzs neve *Νέκη*: Nyék. Ez a név finnugor eredetű s olyasmit jelentett, hogy «Határvédő». A Nyék-törzs feladata tehát a határvédelem volt s hasonló szerepet töltött be a magyar törzsszerkezet életében, mint az elül harcoló kabarok törzse. Hogy a Nyék-törzs milyen fajú népelemekből állott, azt a név eredetéből

nem lehet megállapítani. Harmadik törzs a *Μεγέρη*: Megyeri. E törzsnév alakpárja a «magyar» népnévnek. Első része (magy-, megy-) azonos a vogul māñši, mañši szóval, mely ott a vogulok és osztjások közös neve; második eleme (-eri) ellenben legnagyobb valószínűség szerint a török eri, iri «embere» szóval egyezik. A finnugor magyarságot megszervező bolgár-törökök nevezhették a magyarokat finnugor-török keverékszóval mad'ž-eri «mañši-ember»-nek. Utóbb maguk a magyarok is használatba vették a mogyeri nevet az egész nép jelölésére, míg a főtörzs jelzésére a név magashangú párja állandósult. A név tanúsága szerint a Megyeri-törzs volt a magyarság magva, központi eleme, melyet a bolgár-törökség még az Urálvidéken megszervezett s amely utóbb vezértörzssé vált. A negyedik törzs, *Κουρτουερμάτου*: Kürtü-Gyërmatu két régebbi törzs egyesüléséből állott elő. A Kürtü-törzs eredetére érdekes tanulságokat rejteget a név alakja és jelentése. Kürtü «Hótorlasz» nevű török népet találunk a Jeniszej vidékén. A kapcsolatot a török nép és a magyar törzs közt úgy kell elképzelnünk, hogy a türkök, akiknek Mongoliában volt hatalmuk központja, egy mongoliai néprészt küldhettek a magyarokhoz akkor, amikor birodalmukba a magyarság is beletartozott. A magyar Kürt-törzs e szerint egy mongoliai néprészből alakult. A Gyërmatu ~ Gyormatu törzsnév egy bolgár-török d'žormaty szóalából fejlődött s azt jelenti, hogy «Fáradhatatlan». Gyarmat-törzsünk tehát bolgár népelemből alakult. Az ötödik törzs neve, *Ταριάνου*: Tarjanu a török tarġan «alkirály» méltóságnévből származik. Ugyancsak török méltóságnévből való a hatodik törzs neve, *Γενάχ*: Jeneġ, amelyből a mai Jenő helynév alakult. Etymonja a szóvégi -eġ>-ő útmutatása alapján a bolgár-török jänäġ «bizalmas, tanácsadó». A Jenő törzs a név hangalakjának tanúsága szerint, vele együtt azonban a Tarján-törzs is bolgár-török elemekből verődött össze. Hetedik törzs a *Καρή*: Kéri. Ez a szó a törökben «óriás»-t jelent s középzásiai török törzsek neveiként fordul elő. Valószínű, hogy a magyar Kér-törzs eredete türk népelemekben gyökerezik, akárcsak a Kürt-törzssé. Az utolsó magyar törzs neve *Κασή*: Keszi. Eredeti alakja Keszeġ, amelynek szóvégi -eġ hangsoportját a magyar nyelv kicsinyítő képzőnek érezte s az -i képzővel helyettesítette. A hasonló magyar helynevek -eġ>-ő végzete bolgár-török käsäġ szóalakra utal. A Keszi-törzs ilyenformán bolgár-török elemekből alakult s «Rész» jelentése szerint utólag csatlakozhatott a magyarsághoz.

A törzsnevek vizsgálata tehát azt mutatja, hogy a magyarság három elemből alakult egységes néppé: van benne egy központi finnugor népelem, több bolgár származású s végül két középzásiai

török eredetű törzs. A magyar nép jellemében elválaszthatatlan egységbe szövődött három különböző vérmérsékletű és műveltségű nép sajátossága: a halászgató, békés finnugoré, a félig letelepült életmódot folytató, földművelő és kereskedő bolgáré s a harci kalandokat kedvelő türké.

De nemcsak a magyar nép jelleme alakult ki már a kaukázusi hazában egységesen, hanem a magyarság nyelve is. A magyarság eredeti finnugor nyelve teljesen magába olvasztott bizonyos török elemeket. Hogy ez így van, azt kétségtelenné teszi már a VI. század elejére vonatkozólag Gordas és Mugeris hún = magyar fejedelmek neve; az, hogy a VI. században északra költözött magyarság magyar nyelven beszélt; végül a IX—X. századra vonatkozólag az ebből az időtájából fennmaradt magyar fejedelmi nevek.

Gordas VI. századi magyar fejedelem nevének helyes olvasása bizonyára Ogurda, mert a görög átírásban a szókezdő magánhangzó gyakran eltűnik. Ogurda azonban nem egyéb, mint az ogur bolgár-török népnév *-da* magyar becéző képzős származéka. Mugeris: Mogyeri fejedelem meg egyszerűen a magyarok népvétét vette fel. IX—X. századi magyar fejedelem-nevek is érdekes vallomást tesznek az akkori magyar nyelvről. Ügyek fejedelem, Álmos atyja vagy nagyatyja a régi magyar *ügy* ∼ *ëgy* «szent» szó *-k* kicsinyítő képzős alakját viselte név gyanánt. Levedi, a Don és Dnyeper közti haza fejedelme a *lë-*: *lesz* igéből kap nevet. Árpád apjának neve, *Almu* ∼ *Almucsi* bizonyára a magyar *almu* «álom» közsónak becéző alakja. Árpád fejedelem neve az árpa szóból keletkezett *-d* becéző képzővel. Árpád egyik fiának, Tarkacsunak nevében a török *tarkan* méltoságnév *-cs* becéző képzős alakja rejtőzik. Talán ugyancsak Tarkacsunak egy másik neve a *lenni* igéből alakult *s* «ivadék» jelentésű *Liündik*. Árpád harmadik fia, Jutocsa török nevet visel, neve a török *jutudžu* «ínyenc» szóból származott *-a* magyar becéző képzővel. Ennek a török eredetű névnek a magyar párja is megvan a fejedelmi családban. Árpád egyik unokáját Ézelő-nek, azaz «ínyenc»-nek hívták az *ézel* ige származékával. Valószínű, hogy a török és a magyar név egymásnak a fordítása. Árpád negyedik fia Zoltán, Zalta, Zulta, Zultu(s) az arab eredetű török *sultan* méltoságnévből vette nevét. A magyarság a török szóban becéző képzőnek érezte a szóvégi *-n*, majd az *-a* hangot is, s e végzetektől alkalomadtán meg is fosztotta a személynevet. Árpád egyik unokája a török *Tas* «Kő» nevet viseli, amelynek magyar párja is előfordul a magyar régiségben személynévként. Tevel fia, Árpád szépunokája a török *Tarma* ∼ *Tarba* személynév magyar *-cs* képzős származékát, a *Termacsu* nevet viseli. Géza, helyesebben

Gyëücs(a) nevében is ezt a *-cs(a)* becéző képzőt találjuk, míg a név alapszava, Gyëü a bolgár-török *d'žij* «legfőbb, előkelő» méltóság-névvvel egyezik. Szent István pogány neve, Vajk a török baj «hős, vezér» méltóságnévből képződött a *-k* becéző képzővel. A törökségben kimutatható a *b > v* változás. Töhötöm vezér nevének eredeti alakja Tihitim, hol az *-m* becéző képző, a Tihit alak pedig a török *tiřit* «herceg» méltóságnév átvétele. Vegyük végre e fejedelmi nevekhez a fejedelmi címeket, amelyek szintén török eredetűek: gyula egy bolgár-török *d'žula* alakra utal, a kündü pedig a török kündü-vel egyezik.

Kiderül e fejedelmi nevek és címek vizsgálatából, hogy a honfoglaló magyarság műveltsége török eredetű. Hiszen a két fejedelmi cím törökből való átvétel, s nagyszámmal vannak olyan fejedelmi nevek, amelyek török méltóságnevekből alakultak. Mindezek mellett azonban a magyarság magyar nyelven beszélt. Magyar becéző képzőkkel toldják meg a török méltóságneveket, ezzel magyarrá formálják őket, vagy pedig egyenesen magyar közszavakból alkotnak személyneveket. A magyar nyelv mellett a magyar fejedelmi család körében s a magyar nép jórészénél használatban volt egy *j*-török nyelv, amint ezt a Jutocsa: Ézelő névfordítás, továbbá Konstantinosnak az az adata bizonyítja, hogy a kabarok megtanították a turkokat = magyarokat a kazárok nyelvére. De bolgár-török eredetű személynevek sem hiányzanak a vezérek korában. Hogy Gyula két leányát Karoldu «fekete menyét» és Sároltu «fehér menyét» néven nevezték, ebből meg egyenesen arra következtethetünk, hogy a bolgár-török nyelvet az erdélyi pogány fejedelmek udvarában beszélték is.

*

Ezek azok a keretek, amelyek közt Németh Gyulának *A honfoglaló magyarság kialakulása* c. alatt közzétett kutatásai mozognak, s azok a legfőbb eredmények, amelyekhez kutatásai vezettek. Azt a feladatot tűzte maga elé neves turkológusunk, hogy megrajzolja a honfoglaláskori magyarság politikai, etnikai és nyelvi megalakulásának képét. Tisztán történeti tájékozódással ezt a feladatot kielégítő módon megoldani lehetetlen. A történeti források sokszor egymásnak ellenmondó adatai, későbbi kompilátoroknak az eredeti szöveget értelméből kiforgató és összezavaró tevékenysége, a feljegyzett személy- és népnevek átírásában az eredeti alakok elrejtése, másolók íráshibái, s ami a legfőbb, régebbi időkre a feljegyzések meggyérülése és teljes hiánya: mindezek a nehézségek a sötétben való tapogatózássá teszik a történetíró vállalkozását. Még a

filológia éleselméjű szövegértelmezései sem sokat segítenek: a filológus nem képes a holt betűt megeleveníteni s annak titkait kitárni. Nyelvész kell erre a feladatra, aki az élő nyelv törvényeinek figyeltetésétől hatol lépésről-lépésre az írásos nyelvmaradványok felé; nyelvész, aki a nyelv életében szigorú törvényszerűségeket lát, s aki magyarázatait, feltevéseit, egybevetéseit mindig a vizsgált nyelv-közösség analógiás alakulataira és a beszélő ember testi-lelki szerkezetére alapítja. Ma már a történettudomány is a nyelvészethez jár iskolába az őstörténet kérdéseiben s csak a nyelvtudomány útmutatása mellett merészkedik elindulni a magyarság őstörténetének felkutatására. Ezért olyan nagyjelentőségű esemény a magyar tudomány életében az, hogy egy kiváló nyelvtudósunk nyelvi tudásának latbavetésével látott hozzá a magyar őstörténet égető kérdéseinek megoldásához.

Németh Gyula szerencsésen egyesíti magában a történész rekonstruáló, az események zürzavarában könnyen eligazodó képességét; a filológus elmeélet a szövegmagyarázatokban s pontosságát az írásos feljegyzések alakváltozatainak számontartásában; végül a nyelvtudós élő nyelvérzékét: kihallani idegen szövegekbe ágyazott holt formákból is az élő szót s beállítani azt a nyelv élő szövevényébe. Teljes mértékben kiaknázza a történeti forrásokat, számontartva a latin, görög, mohamedán, sőt a kínai feljegyzéseket is; a történeti forrásokat egybeveti, így állapítja meg adataik helyességét s így hámozza ki eredeti értelmüket; visszaállítja a zavart szövegek eredeti formáját. Legnagyobb hasznát azonban széleskörű török nyelvtudásának köszönheti a kitűzött kérdés megoldásában.

Népnevek és személynevek vizsgálatára támaszkodnak főképen Németh Gyula következtetései. Török eredetű névmagyarázatainak széles alapot vet: megrajzolja török népek alakulásának módját s összefüggő képbe foglalja a török névadás törvényeit. Eredményei így szerves egészből hajtanak ki és szerves egységbe fonódnak, az olvasó pedig minden egyes esetben ellenőrizheti, hogy a magyarság törökös nomádállamának és törzsrendszerének, valamint névadásának kikövetkeztetett törvényei beleillenek-e az általános kép egészébe.

Szigorú kritikával használja fel a szerző az eddigi kutatások eredményeit. Állást foglal a magyar őstörténet vitás kérdéseiben s nézeteit mindig egész sereg kézzelfogható érveléssel bizonyítja. A kritikailag megrostált adatokat úgy sorakoztatja egymás mellé, mint egy hatalmas arányú épület építőköveit. A széles alapvetés, az adatoknak kritikai felhasználása és mozaikszerű, művészi elrendezése, az

előadás nemes egyszerűsége a határozottság, biztosság érzését keltik az olvasóban. Világosan bontakoznak ki Németh Gyula keze alatt a magyarság kialakulásának körvonalai. S e kép tisztasága és határozottsága mindennél ékebben hirdeti a magyar nyelvtudomány termékenységét.

Papp István.

Az ágostai hitvallás négyszázados évfordulójának emléke.

Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Irták a Tiszai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület miskolci jogakadémiájának tanárai. Miskolc, 1930. Ifj. Ludvig és Janovits, XVI. 622 l. (Ugyanez németül:) *Gedenkbuch anlässlich der 400-jährigen Jahreswende der Confessio Augustana.* Kommissionsverlag von Bernh. Liebisch, Leipzig, XVI, 676 l.

Csaknem 140 éve működött már evangélikus iskola Eperjesen, mikor a felsőmagyarországi ev. rendek támogatásával 1667-ben új épületben nyithatták meg a tíz évfolyamra szervezett kollégiumot. Hat év mulva jezsuiták ültek be az épületbe, 1682-től Thököly Imre jóvoltából öt évig megint az evangélikusok. 1687-ben másodszer került katolikus kézre az iskola, 18 év multán, 1705-ben II. Rákóczi Ferenc adta vissza, újabb öt év multán megint jezsuiták kapták meg Pálffy Jánostól. Ezúttal nem szűnt meg a kollégium működése, a külvárosba szorulva tartotta fenn magát 1784-ig, amikor II. József 6000 frt ellenében visszaadta az ekkor katonai raktárnak használt épületet. 1919-ben a kollégium összes épületeit és egyéb ingatlanait, 30,000 kötetes könyvtárát és egyéb gyűjteményeit elvesztette, így került Miskolcra. Ennek az intézetnek tanári kara írta ezt az emlékkönyvet, amely méltó figyelemben részesült már a külföld részéről is.

Bruckner Győző műve a két első tanulmány, melyek közül az egyik (*Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés.* A Conf. Aug. és magyarországi variánsai) az egész kötetnek mintegy világtörténeti háttérét adja meg; a másik (*Felsőmagyarországi ág. h. ev. egyházközségeink elszakítása* stb.) a közelmúlt viszonyaival foglalkozik. Alapos főkészültséggel írja le az előbbi az ágostai hitvallás keletkezését, ennek a résznek főleg hazai olvasóközönségünk veszi majd hasznát; azután leírja a Confessio Pentapolitana, Heptapolitana és Scepusiana keletkezését, közli a Pentapolitana első kiadásának latin és magyar (a német kiadványban a latin és német) címlapját. A külföldi olvasó

látni fogja erről a címlapról, hogy «linguis latina, germanica et hungarica» jelent meg a szöveg, tehát a Felvidékhez a magyarságnak is volt köze évszázadokkal ezelőtt is. Bruckner másik tanulmánya épületes olvasmány a politikai külföldnek és belföldnek egyaránt, de különösen érdekes egyháztörténeti szempontból: szemünk látára alakul meg a szabad evangélikus egyházközség Somorján és Komáromban. Igen érdekes mozgalom a «pelikanizmus» is. A két tanulmányt a szlovenszkói ev. egyház alkotmányának ismertetése zárja be, ennek kapcsán Bruckner kimutatja, hogy ez az új alkotmány a magyarországi evangélikus E. A.-nak utánezata.

Történelmi tárgyú Sztehlo Zoltán tanulmánya (*A gyermekek vallására vonatkozó jogszabályok története Magyarországon*). Részletesen tárgyalja a fejlődést a reformáció korától és kiemeli Lonovics érsek érdemeit annak az állapotnak megvalósítása körül, amely 1918-ig volt meg ezen a téren. Zsedényi Béla: *Hierarchia és kyriarchia a magyarhoni ág. h. ev. egyház alkotmányfejlődésében* címmel az egyházi és világi elem érvényesülésének paritását mutatja ki a reformáció kora óta. A vallásszabadság multjának magyarázatában Szekfű Gyula álláspontját fogadja el; célzó arra, hogy viszonylagos vallásszabadságot jelentett annak lehetősége, hogy hitükhöz ragaszkodó egyének az ő hitüket valló földesuraknál és városoknál védelmet találtak. Kitűnő a jogakadémia két jeles statisztikusának tanulmánya (Hacker Ervin: *A vallás hatása a kriminalitásra Magyarországon* és Schneller Károly: *A magyarországi protestáns népesség demológiai sajátosságai*). E két tanulmány írói távol állnak attól, hogy az evangélikusokra kedvező statisztikai adatokból az evangélikus egyház javára messzemenő következtetéseket vonjanak le, e helyett tudóshoz illő szerénységgel jegyzik meg, hogy a statisztikát olyan sok mellékkörülmény (vagyonilag viszonyok, műveltség, foglalkozás stb.) determinálja, hogy a vallás hatását sokkal aprólékosabb ismeretek alapján is nehéz volna kimutatni. Szempontokban gazdag és az adatokból vonható következményeket világosan fölismerő mind a két dolgozat. Szontagh Vilmos: *Magyarhoni ev. egyházunk mint jogintézmény az állam és jogelmélet szempontjából* címmel a mai jogállapotot ismerteti. A németnyelvű kiadványt Szelényi Ödönnek, a magyarországi evangélikus pedagógusokról és filozófusokról írt tanulmánya egészíti ki. Az időközben elhunyt író különösen Schneller Istvánnal foglalkozik.

Török Pál.

Francianyelvű tájékoztató közgazdaságunkról.

Paul de Csikay: *L'Europe Centrale économique et sociale.* — Libraire Félix Alcan, Paris 1931. 159 lap.

Csikay Pálnak *Közép-Európa közgazdasági és szociális szempontból* című könyve Csonka-Magyarországra korlátozva tárgyal néhány kiragadott gazdasági és társadalmi kérdést, és így általa tulajdonképpen a mai Magyarországot ismertető, idegennyelvű irodalom bővült egy hosszabb lélekzetű, leíró tanulmánnyal. A munka nem polemikus irat; célja néhány többé-kevésbé összefüggő képben felvázolni a hazai gazdasági, szociális, avagy kulturális viszonyok egy töredékének alakulását, bemutatni a magyar probléma egy-két részletkérdését. Csak egészen kivételesen emelkedik ki a szerző ebből a műve címének ellentmondó helyi megkötöttségből és nyerne fejtegetései szélesebb, egész Közép-Európát felölelő beállítást. Ez következtetlenség, de a szerző ennek ellenére is hasznos szolgálatot tehet a magyar ügynek, mikor szemben a sok rosszindulatú, de tagadhatatlanul ügyes és szomorú sorsunk kialakításában oly végzetes szerepet játszó munkával a tárgyilagos, a magyar viszonyokkal sine ira et studio foglalkozó művek sorát gyarapítja legtalálóbban talán magyar *vademecum*-nak nevezhető könyvével. A szerzőnek nyilvánvaló célja, hogy kalauzul szolgáljon a hazai társadalmi vagy gazdasági élet bizonyos területein. A munkának ez az «Útmutató a magyar probléma iránt érdeklődő francia középosztály számára» jellege viszont fölmenti ismertetőjét az alól, hogy a szigorú tudományos mértéket alkalmazza és vele szemben magasabb tudományos követelményekkel lépjen fel. Így tehát csaknem kizárólag az összeállítás technikai ügyességére és a könyv által nyert kép teljességére irányulhat az ismertetés.

A tíz fejezetből álló képsorozat kiindulási alapját a *Magyarország a trianoni béke után* című fejezet adja meg, mely néhai Buday Lászlónak *A megcsönkített Magyarország* című, 1922-ben megjelent műve nyers és túlságosan szegényes kivonata. E helyesen megválasztott, de érthetetlenül hiányosan kidolgozott alapképből, sajnos, még az összeomlás utáni Magyarország legáltalánosabb keresztmetszetét is alig lehet fölismerni, azt pedig, hogy a megmaradt csonka földön is mit alkotott a magyarság munkaereje és teremtő képzelete az elmúlt évtized alatt, hiába keressük, a gazdasági fejlődés bemutatásával, az események dinamikus ábrázolásával adós marad szerzőnk. A gyakorlati kérdések közül szerencsésebb elbánásban részesül Csonka-Magyar-

ország pénzügyi újjászervezésének kérdés-csoportja. Itt logikus sorrendben kerülnek rövid ismertetésre a magyar szanálás főbb mozzanatai: az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, a pénzrendszer reformja, a jegybank szervezése stb. Hasonlóképpen a sikerültebb részek közé tartozik a társadalombiztosítás magyarországi állásáról, valamint a keleti jóvátétel kérdéséről szóló két fejezet.

Több kisebb, szürke kép után érkezünk el a munka legsikerültebb részéhez, melyben két különálló fejezetben egyazon kérdést, nevezetesen a társadalomtudomány és ennek kereteiben elsősorban a közgazdaságtan közép-európai helyzetét tárgyalja a szerző. Az elsőben, *Lés économistes contemporains en Europe Centrale* címmel kizárólag Heller Farkas munkásságát ismerteti. Biztos kézzel, de túlságosan nagy léptekkel vezet végig a kiváló tudós *Grundprobleme der theoretischen Volkswirtschaftslehre* című művén, melynek gazdag tartalmából így csupán a pénzelméleti kérdések nyerne aránylag erősebb megvilágítást. Nagyobb területet ölel fel és következésképpen még vázlatosabb a *La doctrine économique en Europe Centrale* című ügyesen megírt beszámolója, melyben a közgazdasági elméleti kutatás újabb irányait mutatja be egy-egy pillanatfelvételen. Spann universalismusából kiindulva számol be a fejlődés legjelentősebb mozzanatairól, néhány találó megállapítást ad a közgazdaságtan határproblémáiról, egy-egy fénycsóva esik e tudományág bölseleti alapjaira vagy történeti háttérére, megvilágítván annak tudományközi kapcsolatait. E két fejezet — minden rövidség és vázaltszerűség ellenére is — tudományos készséget árul el és tulajdonképpen az a rész, mely tudományos mértékkel mérve is értéket kölcsönöz a munkának.

Befejezésül még a könyvhöz írt előszóból, mely a most elhunyt kitűnő francia közgazda, Charles Gide, tollából származik, ragadunk ki — mint érdekes történelmi dokumentumot — néhány mondatot: «Az összes, a világháborúban részt vett országok közül Magyarország az, melynek a legnagyobb megcsónkítás jutott osztályrészül... És neki van legtöbb joga ahhoz, hogy ily kegyetlen elbánás ellen tiltakozzék, mert háborús felelőssége nem nyert világos megállapítást: sőt úgy látszik, hogy gróf Tisza minden lehetőet elkövetett, hogy elhárítsa a szerencsétlenséget.» Érdekes és egyben örvendetes szavak a jeles tudós, a francia szellem jelenkori legkiválóbb képviselői egyikének tollából.

W. A.

KANDÓ KÁLMÁN EMLÉKEZETE.

Emlékbeszéd a Magyar Tudományos Akadémiának 1932 április 25-én tartott ülésén.

Bevezetés.

Kandó Kálmán, a hírneves magyar mérnök, úttörő alkotásaival beírta nevét a világ történetébe.

Horatiusnak büszke szavai reá is vonatkoznak :

Exegi monumentum, acre perennius,
Quod non imber edax, non Aquilo impotens
Possit diruere, aut innumerabilis
Annorum series et fuga temporum.

Valóban ércnél maradandóbb emléket emelt magának, melyet sem a pusztító zápor, sem a féktelen szélvihar, sem az évek számtalan sora, sem az idő gyors futása nem tud megsemmisíteni.

Magyarország legnagyobb építőmestere, Széchenyi, aki a magyar faji tulajdonságainak nemesítése által kívánta a nyugateurópai nemzetek szintjára fölemelni, amikor Angliában a gépgyárakat tanulmányozza, fölveti a kérdést : vajjon a technika vívmányai, a gépek, illenek-e a magyar nemzeti sajátosságaihoz. Lehet-e a magyar kiváló mérnök?

A feleletet erre a kérdésre mindenekelőtt ő maga adta meg. A tudományos technika vívmányaival, mint a nemzetnek első tanácsadó mérnöke, ő ismerteti meg nemzetét, és csakhamar tapasztalja, hogy a magyar géniusz a technika terén is világraszólót tud alkotni.

Leghívebb munkatársa, kézdivásárhelyi Vásárhelyi Pál, kezdi meg a világraszólót alkotó nagy magyar mérnökök díszes sorát s közöttük kimagasló helyet foglal el egerfarmosi Kandó Kálmán.

Ősi magyar nemesi családból származott és ennek a nemes fajtának egyik legkiválóbb hajtása lett.

Kandó Kálmán a pálya kezdetén.

Kandó Kálmán Budapesten 1869 július 10-én született.

1888-ban a budapesti gyakorló főgimnáziumi érettségi bizonyítványa alapján, hajlamát követve, a kir. József-műegyetem gépészmérnöki fakultására iratkozott be.

Már itt kitűnt kiváló tehetségével, valamint kitartó szorgalmával. Tanulmányait nagy sikerrel végezte. 1892-ben kitűnő minősítésű oklevelet szerzett.

Műegyetemi tanulmányainak befejezése után katonai kötelezettségének a haditengerészetnél tett eleget.

Mérnöki tevékenységét a Compagnie de Fives Lille párizsi elektromos ipari gyárban kezdette meg. Ennek a gyárnak akkoriban jelentős szerepe volt az elektromos gépek gyártása terén.

Kandó működése a gyárban igen hamar elismerést aratott. A forgóáramú motoroknak akkor bevezetett gyártásában ugyanis megmutatta a helyes utat, úgy hogy a fiatal mérnököt a szerkesztési osztály vezetésével bízták meg.

Nem csoda, hogy Mechwartnak, a Ganz-gyár széles látkörű vezérigazgatójának, figyelme ráterelődött a jó nevet szerzett 25 esztendő fiatal mérnökre.

Hazánkban alig van idősebb neves gépészmérnök, akinek nem a Ganz-gyár volt gyakorlati iskolája s akinek kiképzésére Mechwart szelleme közvetlenül vagy közvetve befolyást ne gyakorolt volna.

Az elektrotechnika nagy jövőjét fölismerve Mechwart már 1878-ban megalapította a Ganz-gyár elektromos osztályát. Világhírű munkatársaival fölvirágoztatta a gyárat, amely «az elektromos világítás és erőátvitel terén a nemzetközi versenyben az egyik diadalt a másik után aratta».¹

A Ganz-gyár tudós magyar mérnökei: Bláthy, Déry és Zipernovszky, szerkesztették és az 1885. évi budapesti országos kiállításon mutatták be világraszóló találmányukat, a változó áramú transzformátor-rendszert, amellyel lehetővé tették az elektromos áramnak nagy távolságra kevés veszteséggel átvitelét, nagy területen gazdaságos szétosztását.

¹ Akad. Ért. 1897. 238. o.

Az első nagyvárosi telep, amelyet ezen áramelosztó rendszer szerint a Ganz-gyár 1886-ban épített, a római volt, és itt létesült az első nagy munkaátvitel is, Tivoli és Róma között (1892).

Érthető, hogy minden törekvő fiatal mérnök igyekezett a hírneves gyárba jutni. Természetes tehát, hogy Kandó 1894-ben örömmel fogadta Mechwart fölhívását, hogy lépjen be a Ganz és Társa elektromos gyárának szerkesztési osztályába, amelynek már a következő évben, 1895-ben, főnöke lett.

A háromfázisú indukciós motorok számítására szolgáló eljárás módszerét ekkor alapozta meg. Az első háromfázisú motorokat nálunk Kandó szerkesztette 1895-ben.

A Ganz-gyár elektromos osztályában Kandó 1894-től 1905-ig korszakalkotó úttörő működést fejtett ki a nagyvasutak elektromos vontatása terén.

Az elektromos vasút fejlődése.

Az elektromos vasút félszázados multa tekint vissza.

A dinamó principiuma, amelyet Jedlik Ányos, a pesti egyetem és az Institutum Geometricum neves fizika-tanára, már 1861-ben fölfedezett, de sajnos, fölfedezése dolgozószobájában rejtve maradt és így a fölfedezés dicsősége hat esztendővel később, 1867-ben, a hírneves és nagyérdemű német mérnöknek, Siemens Wernernek jutott, vetette meg a tudományos elektrotechnikának alapját s adta meg az elektromos vasútnak előfeltételét.

Tizenkét évi fejlődés után, 1879-ben, a berlini iparkiállításon jelent meg a Siemens Werner terve alapján épült első elektromos lokomotív. Kisméretű, a mai elektromos lokomotívokhoz viszonyítva játékszernek látszó, három lóerejű gépecske volt. A kiállítás ideje alatt 600 m hosszú keskenyvágányú körvasuton ezzel a kis elektromos lokomotívval továbbított három nyitott kocsiból álló vonattal több mint 80 ezer utast szállítottak.

Két esztendőre rá, 1881 május 15-én, a világ első közforgalmú elektromos vasútján, Berlin mellett, az anhalti

vasút Gross-Lichterfelde állomásától az ottani főkadétkoláig vezető közúti vasúton futott az első elektromos üzemű mótoros kocsi.

Az elektrotechnika akkori helyzetének megfelelően a vontatás rajta, valamint a későbbi közúti vasutakon is, egyenárammal történt.

Az elektromos vasút fölfedezése az egész technikai világ figyelmét fölkellette. Voltak, akik kétkedéssel fogadták; voltak, akikben túlságos nagy reményeket keltett. Az utóbbiak a vasúti vontatásban a gőzüzemű lokomotívok mielőbbi teljes kiküszöbölését sürgették.

A fölszigázott reményeket Siemens Werner 1882-ben a berlini elektrotechnikai egyesületben tartott tárgyilagos előadásában¹ a kellő mértékre szállította le.

Meggyőzően fejtette ki, hogy a nemzetközi fővonalakon akkoriban még az elektromos vontatóerő a gőzüzemű lokomotívval nem tud versenyezni. Az elektromos üzem ott óhajtott foglalni, ahol az addigi berendezés vagy nincs helyén, vagy pedig nem tud eleget tenni a követelményeknek.

A nagy föltaláló világosan látta, hogy az elektromos vontatás jelentősége fokozottabb lesz a nagy emelkedésű vasúti vonalakon, valamint általában a hosszú alagutakban, továbbá a magas és földalatti városi gyorsvasutakon. Mindenekelőtt pedig a városok lóvasútjait kell elektromos közúti vasutakra átalakítani. Ez az átalakítás alig két évtized alatt még is történt.

Az elektromos közúti vasút első kísérleteinél az áramnak az elektromos áramfejlesztő teleptől a mótoros kocsiba és visszavezetése a vágány két sínjének segítségével történt.

Lovaknak a vágányon keresztülhaladásakor azonban ilyen módon sokszor rövidzárlat keletkezett. Az üzem tehát veszélyes volt. Ezt a veszélyt küszöbölté ki a fölsővezetékes elektromos vasút, amely e mellett lehetővé tette a feszültségnek lényeges fokozását is.

¹ *Ueber die dynamo-elektrische Maschine und deren Verwendung zum Betriebe von elektrischen Eisenbahnen.* 1882.

Ilyen főlösvezetékes elektromos közúti próbavasutat még ugyancsak 1881-ben, szintén Siemens tervei szerint, Párizsban a világkiállítás alkalmából létesítettek. A Place de la Concorde-ot kötötte össze a Palais de l'Industrie-vel.

Állandó jellegű ilyen rendszerű közúti vasutat pedig első ízben 1884-ben Sachsenhausen és Offenbach között építettek.

Németországban az első főlösvezetékes elektromos közúti vasutak létesítése után az áram vezetésének ezt a módját azzal az indokolással, hogy a város képét elcsúfítja, sokan kifogásolták. Ennek a mozgalomnak volt az eredménye, hogy egyes városok nem engedélyeztek főlösvezetékes elektromos közúti vasutakat, hanem alsóvezetékeseket kívántak.

Az első alsóvezetékes elektromos közúti vasutat a Thompson Houston amerikai cég építette Németországban, Hallében. A hallei példát követte több német és angol város, valamint Budapest is.

Az alsóvezetékes elektromos közúti vasút azonban általában sok balesetnek és még több forgalmi zavarnak lett okozója, úgyhogy idővel fokozatosan átépítették őket főlösvezetékesekké.

A főlösvezetékekkel szemben tanúsított ellenszenv azonban azzal a hátránnyal is járt, hogy az elektromos közúti vasúti üzem Európában egy évtizeden át alig mutatott haladást.

Más volt a helyzet Amerikában.

Az amerikai gyorsan fejlődő városoknak nagy teljesítőképességű közlekedő eszközre volt szükségük és ezt megtalálták az elektromos közúti vasútban. Esztétikai aggodalmak a főlösvezeték alkalmazása ellen ott nem merültek föl. Az amerikai mérnökök a szerzett tapasztalatok fölhasználásával a főlösvezetékes elektromos vasúton valóban lényeges javításokat tettek.

A múlt század végén kezdték az elektromos üzemet bevezetni a nagyvárosi gyorsvasutakon, valamint a nagyvárosok környéki vasutain.

A vontatás céljaira ezeken a vasutakon is általában egyenáramot használnak.

Az egyenáramú mótór vasúti vontatásra felettébb al-

kalmas. Nagy indító nyomatókat tud kifejteni, jó a hatásfoka és csekély a súlya.

Az egyenáramú vontatási rendszer előnye továbbá, hogy átalakító telepe közvetlenül csatlakozhatik az esetleges meglévő háromfázisú 50 periodusú ipari elosztó vezetékhez. Világvárosok gyorsvasutainak üzembehelyezésekor ezt az előnyt mérlegelni kell. Legutóbb a német birodalmi vasút, amikor a berlini gyorsvasut elektrifikálásakor az egyenáramú rendszert választotta, az említett előnyt vette figyelembe.

Az egyenáramnak vontatásra való alkalmazását azonban eleinte korlátozta a munkavezeték kis feszültsége. Nagy feszültséget itt a múlt század végén még nem lehetett alkalmazni, mert akkoriban a motorok nem voltak erre alkalmasak. Minthogy pedig a vonatok indításakor, főképpen nagy súlyú vonatoknál, nagyobb feszültségcsökkenés történik, hogy a kisfeszültségű munkavezeték megfelelően táplálni lehessen, a vonalon sűrű egymásutánban kell a táplálásra szolgáló átalakító állomásokat, az ú. n. alállomásokat alkalmazni.

Nagyobb kiterjedésű hálózaton ennél fogva a sok transzformátor alállomás nagyobb mértékű tőkebefektetést igényelt. Távolsági nagyvasutak elektrifikálásakor éppen ezért előtérbe lépett a nagyfeszültségű váltakozó, illetőleg forgóáramú vontatási rendszer alkalmazása.

Időközben, 1885-ben Galileo Ferraris, a kiváló olasz elektrotechnikus, a torinói iparmúzeum és hadi iskola tanára, föltalálta a többfázisú forgóáramú motor elvét.

A forgóáramú motor, a nélkül hogy áram-irányváltásra volna szüksége, nagy feszültségekre képezhető ki és közvetlenül alkalmazható vontatási célokra.

Elektromos vontatás nagyvasutakon nagyfeszültségű váltakozó árammal.

Kandó Kálmánnak a tudományos elektrotechnika fejlesztése terén kifejtett eredményes működését a Magyar Tudományos Akadémia 1921-ben a Wahrman-díjjal tüntette ki.

«Kandó Kálmán korszakot alkotó érdeme, hogy a nagyvasutak elektrifikálására először mert alkalmazni nagyfeszültségű áramot», — mondja a vonatkozó bírálati jelentés.¹

Rendszerét az olasz Valtellina-vasúton alkalmazta első ízben.

Merész lépését a szakkörök eleinte kétkedéssel kísérték, amikor azonban a Valtellina-rendszer technikai és gazdasági sikere ismeretes lett, az úttörő munkálkodásért nem hiányzott az elismerés sem.

Kandónak e téren elért kiváló eredményeit már az 1903. évi Wahrmann-díjra vonatkozó jelentésben kiemeli Liphay Sándor:²

«Kandó a nagyfeszültségű forgóáramot a fővasutak elektromos vontatására alkalmassá tette és az ő rendszere szerint felszerelt 106 km hosszú Valtellina-vasúton fényesen beigazolta a rendszer gazdaságos voltát, idegen földön becsületet szerzett a magyar munkásságnak és tág látókört nyitott a nagyvasutak további fejlődéséről.»

Az 1921. évi akadémiai bírálat megállapítja, hogy az 1903. évi jelentésben kifejezésre jutott remények valóban be is váltak.

A Német Vasút Egyletnek magas színvonalú tudományos technikai folyóirata az *Organ für die Fortschritte des Eisenbahnwesens* 1904. évi folyamában a Valtellina-vasút elektrifikálásáról közölt részletes ismertetés³ végén arra az eredményre jut, hogy a mintaszerűen végrehajtott nagy-szerű vállalkozás teljesen sikerültnek mondható és hasonló telepek számára már is mintául szolgál, még akkor is, ha az áramtermelés nem olyan kedvező, mint a Valtellinán.

Kandó Kálmán *Az elektromos vontatás nagyvasutakon nagyfeszültségű váltóárammal* című alapvető tanulmányát 1900 november 10-én a Magyar Mérnök és Építész Egyletben tartott előadásában mutatta be.

Ebben a tudományos elektrotechnika fejlesztése szem-

¹ *Akadémiai Értesítő.* 1921. 95. o.

² *Akadémiai Értesítő.* 1903.

³ *Die Valtellina-Bahn und der elektrische Betrieb von Hauptbahnen.*

pontjából nagyjelentőségű értekezésében¹ kifejti, hogy a nagyvasutakon az elektromos vontatás a XIX. század végén már aktuális kérdéssé vált.

«Nem, mint ahogy évekkkel ezelőtt várni lehetett, — írja — a közönség fokozódó kényelmi igénye, hanem technikai és gazdasági előnyei tették azzá.»

Az elektromos vontatásnak kérdését, tanulmánya szerint, az elektromos üzemnek három nagy előnye érlelte meg.

Kettő közülük a közönséget közelebről érinti: a szénfüst elmaradása és a sebességnek fokozása.

Az utóbbi a közlekedésben minden haladásnak a rugója, mégis eleinte a füst elmaradása bizonyult fontosabbnak. Ez volt ugyanis indító oka az elektromos vontatás legelső nagyobbzsabású alkalmazásának a Baltimore—Ohio vasút baltimore-i alagútjában.

Főlemlíti Kandó, hogy Európában is számos a baltimore-ihez hasonló olyan eset van, ahol a nehezen szellőztethető hosszú alagutakban a sűrű forgalom következtében annyi füst gyűl össze, hogy a lokomotív személyzetének fűlése forgalmi zavarokat, sőt baleseteket is okozott.

Hivatkozik az Itáliában a giovi alagútban Torino és Genova között 1899-ben történt balesetre és utal arra, hogy hazánkban a buccari—fiumei vonalrészről kiágazóan, Susak alatt közvetlenül a Brajdicára vezető, akkoriban épülőfélben levő forduló alagútban kellene az elektromos vontatást bevezetni.

A sebességnek elektromos vontatás útján növelése akkoriban még akadémikus értékű volt, minthogy az addigi kísérletekben a gőzlokomotívok sebességét sem érték el.

Megállapítja azonban Kandó, hogy a fejlődés folyamán az elektromos vontatás a sebességnek növelését fogja eredményezni.¹

Az elektromos vontatásnak, mint elektromos munkátvitelnek, harmadik, az előbbi kettőnél még fontosabb

¹ a) *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye*. XXXIV. kötet, XXI. füzet (525—532. o.).

b) *Nagy vasutak elektromos vontatása*. Ganz és Társa. 1901.

előnye a helyhez kötött természeti erőknél, mindenekelőtt a vízierőknek — a fehérszénnek — kihasználása.

Ez az előny különösen Itáliában nagy jelentőségű, ahol a silány minőségű, lokomotívfűtésre nem alkalmas, toskánai ligniten kívül ásványi tüzelőanyag nincs, de, amint tanulmányában Kandó fölemlíti, «több mint másfélmillió lóerőnyi megbízható nyers vízierő van kihasználatlanul a vasúti vonalak mentén».

Itáliában tehát az elektromos vontatás bevezetése közgazdasági érdek volt, minthogy a vízierőknek erre a célra való kihasználása a vasúti közlekedést függetleníti a külföldi széntermelés konjunktúráitól s e mellett jótékony befolyást gyakorol a kereskedelmi mérlegre.

Valóban elsősorban a vízierőkben meddően heverő nemzetj vagyoni értékesítése céljából szólította fel az olasz kormány 1897-ben a Società Italiana per le Strade Ferrate Meridionali, Esercente la Rete Adriatica és a Strade Ferrate del Mediterraneo két nagy vasúttársaságot, hogy tanulmányozzák az elektromos vasúti vontatásnak kérdését és tegyenek javaslatot ilyen irányú nagyszabású kísérletre.

A feladat nem az volt, hogy rövid szakaszon elektromos vontatással tramwayszerű forgalmat bonyolítsanak le, — erre ugyanis már volt példa akkoriban Amerikában és Franciaországban — hanem, hogy nagyvasúti forgalom igényeit kielégítő oly rendszert dolgozzanak ki, amely nagyvasutakon a gőzvontatás helyettesítésére alkalmas lesz.

Az olasz kormány által kiküldött szakbizottság azt javasolta, hogy a Rete Adriatica társaság által üzemben tartott 106 km hosszú Valtellina-vasutat (Lecco—Sondrio és Colico—Chiavenna között) forgóáramú rendszer bevezetésével elektrifikálják.

A vasúttársaság kiküldött képviselője a terv megvalósítása céljából sorban fölkereste a nevezetesebb külföldi elektromos gyárakat. A nagy feladat megoldásától azonban mindegyik húzódozott. Körútja végén 1898 januárjában jutott el a budai Ganz-gyárba, ahol azután megértésre talált.

A gyárnak lángeszű mérnöke, Kandó Kálmán, ugyanis a nagyvasutak elektromos vontatásának jelentőségét föl-

ismerve, már az olasz terv fölmerülése előtt, 1895 óta, foglalkozott a többfázisú váltakozó áramnak vasúti vontatásra alkalmazásával.

A vontatási kísérleteket már 1896 október havában megkezdte a Ganz-vagógyár mellett fekvő telken épült egy méter nyomtávú próbapályán.

Ezeknek a tudományos szempontból nagyfontosságú kísérleteknek első gyakorlati eredménye a genfi tó partján fekvő Evians les Bains fürdőhely forrásaitól a fürdőszállodáig vezető háromfázisú kisvasút volt. 1898 júniusában helyezték forgalomba. Hossza 300 m, legnagyobb emelkedése 102 ‰.

Ezt követték a m. kir. állami vasgyárak vajdahunyadi és perecesi bányavasútja, továbbá a franciaországi Compagnie des Mines de la Mure bányavasútja számára Kandó tervei alapján létesített háromfázisú elektromos lokomotívok.

Mindezeket a vasúttakat azonban még 500 Volt-ot meg nem haladó feszültségű forgóáram hajtotta.

Kandó már akkor tisztában volt azzal, hogy ilyen kisfeszültségű árammal a nagyvasúti vontatás célszerűen nem oldható meg.

Rendszerének kidolgozása előtt azonban még szükségesnek tartotta, hogy 1897-ben tanulmányútra menjen az északamerikai Űnióba, ahol a múlt század végén a vasúti vonalakon az elektromos vontatás már nagyobb mértékben volt elterjedve.

Az ott kizárólagosan alkalmazott, akkor még maximumban 600 Volt-os, egyenáramú rendszernek a helyszínén tanulmányozása azután megerősítette őt abban a meggyőződésében, hogy nagyvasutak elektromos vontatását gazdaságosan nagyfeszültségű váltakozó árammal lehet megoldani.

Hazatérte után azonnal hozzáfogott a megfelelő elektromos berendezések szerkesztéséhez.

Tudományos kutatásaira és tapasztalataira támaszkodva azután vállalta az úttörő földadatot, a Valtellina-vasút elektrifikálását és azt, rendkívüli nehézségek legyőzése után, fényesen oldotta meg.

A magyar névnek soha el nem évülő dicsőséget szerzett.

A szerződés értelmében a Rete Adriatica a Valtellina-

vasúton az elektromos vontatást akkor tekintette kielégítőnek, ha az új rendszer a teljes üzem két első esztendejében a forgalom biztossága és rendszeressége szempontjából ugyanazt a garanciát nyújtja, amelyet a gőzüzem biztosít.

E szerint a Valtellina-vasút elektrifikálásakor elsősorban az volt a feladat, hogy az alkalmazott rendszer technikai szempontból próbáltassék ki.

Erre a célra a Valtellina-vonal valóban alkalmas volt, minthogy rajta 22⁰/₁₀₀-ig terjedő emelkedések, hosszú alagutak és kissugarú kanyarulatok sűrűn követik egymást.

A vontatási szempontból igen kedvezőtlen pályán Kandó rendszere kiállotta a tűzpróbát.

Az üzemkezelő vasút a rendszer megbízhatóságáért meggyőződést szerezve a Valtellina-vasút elektromos üzemét a kétesztendei próbaidő lejárta előtt átvette, a nagyfeszültségű forgóáramú rendszernek nagyvasutak vontatására alkalmas voltát tehát elismerte. Ez az elismerés még inkább fokozódott a nagyobb teljesítőképességű lokomotívok üzembehelyezésével. A milánói műegyetem hírneves tanára, Arno, 1904 májusában az első ilyen lokomotívval végrehajtott próbák eredményét «csodálatraméltó»-nak nyilvánította.

Természetes azonban, hogy a Valtellina-rendszer életképes csak akkor lehetett, ha nem csupán technikai, hanem gazdasági szempontból is megfelelőnek mutatkozik.

A Valtellina-vasút aránylag gyér forgalmánál fogva az üzem gazdaságosságának bizonyítására nem látszott alkalmasnak.

Amikor 1902 októberében az elektrifikálási munkálatokat az olasz közlekedési miniszter megtekintette, az üzemkezelő Rete Adriatica vezérigazgatója üdvözlő beszédében hangsúlyozta, hogy az elektromos üzem gazdaságos voltát majd olyan nagyforgalmú vonalon fogják bebizonyítani, amilyen a lecco—milanói, ahol a forgalmat gőzüzemű lokomotívokkal már alig tudják lebonyolítani.

Az üzem gazdaságosságának bizonyítására azonban nem kellett megvárni a lecco—milanói vonat elektrifikálását.

A Valtellina-vasúton ugyanis, noha a forgalom gyér volt, az elektromos vontatás a gőzvontatással szemben már

a két első, az 1903. és 1904. évi teljesítmények alapulvételével tetemesen olcsóbb volt és az aránylag csekély sűrűségű forgalom ellenére is az elektromos üzem által elért megtakarítás fődözte a befektetett tőke kamatait és törlesztési hányadát.¹

Az első nagyfeszültségű váltakozó áramú nagyvasúti elektrifikálás, a háromfázisú áramnak nagyvasúti vontatásra sikeres alkalmazása Kandó nevét ismertté tette az egész világon.

A Valtellina-vasút elektrifikálásával szerzett kedvező tapasztalatok azután arra indították az olasz kormányt, hogy ezt a rendszert nagyobb kiterjedésben alkalmazza és a Firenzétől északra fekvő vasúti vonalak elektrifikálására a háromfázisú rendszert fogadta el szabvány gyanánt.

A világon az első nagyfeszültségű váltakozó áramú elektromos vontatást a Como-tó partján végighaladó vasúton vezették be.

Ennek a tónak déli szögletében, Como városában alussza örök álmát Alessandro Volta, az áramló elektromosság forrásának föltalálója, a tudományos elektrotechnikának egyik előőse.

Kandó Kálmán, hálával emlékezve reá, gondoskodott arról, hogy a kiseded makkból merész sudárba szökcent elektrotechnikának diadala, a nyugvóhelyéhez közel járó elektromos nagyvasút, megnyugtassa szellemét.

Kandó működése Vado-Liguréban.

A Valtellina-vasút elektrifikálása után az időközben állami üzembe vett olasz vasúti hálózatban mindenekelőtt a Genova és Torino közötti ú. n. Giovi-vonal elektrifikálására került a sor.

A munkálatok végrehajtására az olasz államvasutak Kandót kérték föl.

Az olasz állam azonban súlyt vetett arra, hogy az

¹ Cserháti Jenő: *A Valtellina-vasúttal szerzett tapasztalatok.* M. M. és É. E. Közlönye. 1904. XI. füzet.

elektromos lokomotívokat, valamint a vonal berendezését belföldön állítsák elő.

Ilyen körülmények között Kandó 1906-ban megvált a Ganz-gyártól és a felsőitáliai vonalak elektrifikálását Westinghouse György, a hírneves amerikai mérnök, segítségével hajtotta végre.

Westinghouse ugyanis erre a célra Vado-Liguréban gyárat alapított, amelynek Kandó lett a vezérigazgatója.

Maga a gyár is magyar szellemi munkával, Kandónak és kitűnő magyar mérnök munkatársainak tervei alapján, épült föl.

A vadói gyárban, amelynek kiváló működése Itáliában követendő például szolgált, Kandó vezetése alatt és tervei szerint többszáz elektromos lokomotívot gyártottak.

Tehervonati lokomotív típusát ismertette Kandó 1909-ben, *Neue elektrische Güterzuglokomotive der Italienischen Staatsbahn* című értekezésében.¹

W. Heyden erre az értekezésre vonatkozó bírálatában Kandó rendszerével szemben a nagyvasúti elektromos vonatásban az egyfázisú rendszer elsőbbségét vitatta.² Időközben ugyanis Németországban, Svájcban, Ausztriában és Svédországban eredményes próbákat végeztek az egyfázisú váltakozó áramú vonatással is.

Kandó *Über Drehstrombahnen*³ című értekezésében Heyden érvelését meggyőzően cáfolja. Főlemlíti, hogy a szakirodalomban többé-kevésbé elméleti vizsgálatokra támaszkodó olyan vélemények látnak napvilágot, amelyek a forgóáramú motorok lényeges hátrányául róják föl az állandó sebességet. E téren szerzett bő tapasztalataira hivatkozva megállapítja, hogy az állandó sebesség a gyakorlatban figyelemreméltó előny. Hangsúlyozza, hogy a forgóáramú motornak a súlyegységre vonatkoztatott nagy teljesítőképessége a forgóáramú lokomotívokat felettébb alkalmassá teszi nagy emelkedésű szakaszokon.

1912-ben a Gotthard-vasút elektrifikálásának kérdésével

¹ *Zeitschrift d. Vereines deutscher Ingenieure*. 1909. (1249—1253. és 1320—1325. o.)

² és ³ *Elektrotechnische Zeitschrift*. 1910. Heft 28.

kapcsolatban dr. W. Kummer svájci mérnök, a zürichi technikai főiskola későbbi tanára, *Der Kraftbedarf der Gotthardbahn* című értekezésében¹ az egyfázisú és háromfázisú rendszert összehasonlítva a Giovi-vonal üzemi eredményeit nem egészen tárgyilagosan bírálta.

Kandó *Gotthardbahn und Giovi-Linie*² című tartalmas tanulmányában egy évtized alatt szerzett kedvező üzemi eredményekre hivatkozva sikeresen védte meg rendszerét.

A Westinghouse-cég megbízásából ebben az időtájban Kandó az olasz államvasutak vonalainak elektrifikálásán kívül több elektrifikálást hajtott végre Európa különféle országaiban.

Felső-Itáliában manapság több mint 600 háromfázisú váltakozó áramú Kandó-lokomotív teljesít igen nehéz viszonyok között kitűnő eredménnyel szolgálatot.³

Immár három évtizedes tapasztalat szerint ennek a rendszernek a gazdaságos üzem mellett kiváló előnye a nagy üzembiztosság.

Hogy ennek ellenére ez a geniálisan kigondolt rendszer Itálián kívül nem igen terjedt el, annak okát elsősorban a főlösvezeték szövevényes voltában találjuk meg.

A főlösvezeték ugyanis két munkadrótból áll, amely a sínnel együtt a háromfázisú táplálásnak három vezetékét alkotja.

A tapasztalat egyébként azt mutatta, hogy ha valamely vasút vonalai elektrifikálásának megkezdésekor a háromféle — egyenáramú, egyfázisú vagy háromfázisú — rendszer valamelyikét bevezette, az elektrifikálásnak az összefüggő hálózaton való folytatásakor ragaszkodott a választott rendszerhez és törekedett annak mennél tökéletesebb kifejlesztésére.

Az ilyen irányú törekvések rendszeresen sikerrel jártak, úgy-hogy a háromféle rendszer mindegyike mellett hozhatók föl előnyök.

Az egyenáramú rendszernek, amelynél a munkavezeték

¹ *Schweizerische Bauzeitung*. Bd. LIX. 127. o.

² *Schweizerische Bauzeitung*. Bd. LX. 91. o.

³ *Ganz-Közlemények*. 1931. október, 11. o.

feszültsége ma már maximálisan 3000 Volt, előnye, hogy a lokomotív hatásfoka kedvező, berendezése egyszerű, ára mérsékelt. Hátránya, hogy az alállomások mind a jó karbantartás, mind a befektetési tőke szempontjából igen költségesek és e mellett fölső vezetéke is nagy befektetést igényel.

Az egyfázisú rendszer előnye a fölsővezetékben és az alállomásokban, hátránya a lokomotívban jelentkezik.

A háromfázisú rendszer lokomotívja a legjobb, de fölsővezetéke szövevényes.

A Kandó-féle fázisváltós rendszer.

Kandó sikereiben gazdag olaszországi működésének a világháború vetett véget. 1916-ban újra sorozták. Rögtön be kellett vonulnia és — saját kifejezése szerint — mint «öreg mérnököt» a közös hadügyminisztériumban a Központi Szállítási Vezetőséghez osztották be, ahol csakhamar vezető állásba jutott.

«Abban az időben — írja Kandó¹ — a vasutaknak még nagy szénkészleteik voltak, azonban a széntermelés folytonos csökkenése és e mellett az állandóan növekedő fogyasztás feltétlenül szénkatasztrófát idézett volna elő, ha a háború még sokáig tart. Mint a helyzettel tisztában levő előadónak, kötelességem volt, hogy erre a hadügyminisztert figyelmeztessem. Egy előterjesztésben javaslatokat tettem, amelyek a szénpazarlás csökkentését célozták és ebben természetesen a legnagyobb szénpazarlóra, a vasútra is rámutattam és annak elektrifikálását sürgettem.»

E szerint már a világháború folyamán kialakult az a meggyőződése, hogy a vasutak elektrifikálásában nem csupán a vasútüzemi szempontokat kell figyelembe venni, hanem arra a céltudatos energia-gazdálkodás szempontjából is szükség van.

Akkor még hazánkban a helyzet aránylag kedvező volt.

Az integer Magyarország vízierőiből, noha nem tartozott a fehérszénben gazdag országokhoz, tekintélyes energiát tudtunk volna nyerni a vasutak elektrifikálására is s ilyen

¹ Ganz-Közlemények. 1931. október, 13. o.

módon elég hamar kimerülő szénvagyonunkat bizonyos mértékig pótolhattuk volna.

Kandó, átérezve az energia-gazdálkodás nagy jelentőségét, erre a célra természetesen első sorban a vízierők kihasználását vette tervbe. Összegyűjtötte az addig készült vízerőmű-tervezeteket. Fölvívására maga a Ganz-Danubius-gyár 1916 márciusában és áprilisában nyolc ilyen tervezetet mutatott be neki. Ezek közül hat magyarországi, egy horvátországi és egy bosznia-hercegovinai volt. Ezeknek kiépítése esetén 220 ezer lóerőt túlhaladó energiát lehetett volna nyerni.

Budapest székesfőváros üzeleinek olcsó elektromos árammal való ellátása céljából dolgozta ki 1917. év végén a korán elhunyt Bánki Donát műegyetemi tanár, a világhíru hidrotechnikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja a Vaskapu-vízerőmű tervezetét. Ez a vízerőmű a turbinák tengelyén mérve 365 ezer lóerőt szolgáltatott volna. Az általa nyerhető energia a székesfővároson kívül egész országérszt ellátott volna elektromos árammal s azonkívül az elektrifikálándó vasúti vonalaknak egyik fő erőtelepe lett volna.

Nagymennyiségű energiát lehetett volna nyerni az Alduna grébeni szakaszán levő vízesés kihasználásával is. Ezzel a tervezettel akkoriban a Ganz-gyár foglalkozott.

A székesfőváros szükségletének kielégítésére 1918 tavaszán még számításba vették a Vág-vízerőművet az Árva-folyó torkolata alatti Vág-szakasz, valamint az Árva-folyó kihasználásával. Ez a vízerőmű kereken 220 ezer lóerőt szolgáltatott volna.

Dr. Benedek József földmívelésügyi miniszteri tanácsos értékes tervezete szerint ennek a vízerőműnek szerves része lett volna az Árva völgyében létesítendő 850 millió köbméter befogadó képességű nagy tároló medence.

Az integer Magyarországon az akkor rendelkezésre álló vízierőkből tárolással és az aldunai zuhatagok kihasználásával 3·3 millió lóerő energiát lehetett volna nyerni. Egy lakosra esett volna 0·158 lóerő.

A trianoni szörnyőségnek gyászos következménye, hogy az említett nagyszabású tervekről ma csak mint álmokról beszélhetünk s hogy az integer Magyarországon vízierőkből

nyerhető 3·3 millió lóerő a csonka hazában ennek 5⁰/₀-ára, azaz kereken 170 ezer lóerőre, az egy lakosra eső lóerő pedig 0·02-re szállt le.

Ilyen módon megnyomorított hazánk a kihasználható vízierőkben is a legszegényebb ország lett.

Az erkölcsi világrend megköveteli, hogy a trianoni gonosz tettnek szerzőit a korbáccsal suhintó bősé Erynnisek üldözzék még a halálon túl is.

A víz és szél természeti erők mellett évezredek óta, egészen a XIX. századig az energiának főforrása a fa. A világ-gazdaságban a szilárd éghető anyagok közül a szén után ma is a fa következik az energianyerésnek 18⁰/₀-ával.

A világháború előtt a világnak fatermelő országai közül az első helyet foglalta el az osztrák-magyar monarchia. Egyetlen kikötőnk, a fiumei, volt a világnak legnagyobb faforgalmú kikötője, nagykiterjedésű farakodó helyekkel a Fiumaracsatorna és a Recina-folyó alkotta ú. n. Deltán, valamint Susak alatt, a tengertől szívós magyar munkával elhódított Brajdicán. A kikötő egyik részének, a Baross-kikötőnek, fakikötő volt a neve.

Nemcsak hazánknak, hanem Krajnának is, kiviteli fája a fiumei kikötőbe jutott, ahonnan évenként átlagban 250 ezer tonna fűrészelt és bárdolt fát szállítottunk el.

A trianoni békediktátum megfosztott vízierőinknek 94, szénvagyionunknak 60 és erdőterületünknek 84⁰/₀-ától. Trianon tönkretette a világnak legnagyobb faforgalmú kikötőjét. Amíg azelőtt nagymennyiségű fát szállíthattunk ki, manapság nyomorúságunkban behozatalra szorulunk.

Ha valahol, nálunk van tehát szükség céltudatos energia-gazdálkodásra, a még megmaradt szénvagyionunkkal takarékoskodásra.

Természetes e szerint, hogy Trianon után Kandó, a fajszeregetől is hevítve, még fokozottabb buzgalommal foglalkozott ezzel a nagyfontosságú kérdéssel.

Katonai szolgálata alól való fölmentése után, 1917-ben, mint technikai igazgató ismét a Ganz-gyár kötelékébe lépett.

Már ugyanebben az esztendőben nagyszabású tanulmányában kifejtette, hogy a vasutak elektrifikálása «csak

egy fejezete az energia-gazdálkodás nagy problémájának és csak annak keretén belül oldható meg helyesen).

«Ha a vasutak elektrifikálása miatt külön csupán a vasút vontatási célját szolgáló erőközpontokat kellene építeni, akkor azokban az országokban, ahol vízierők hiányában csak hőerő-központok jöhetnek számításba, mint pl. megcsonkított hazánkban is, az elektrifikálás által elérhető szénmegtakarítás lényegesen csökkenne.»¹

Olyan rendszert kellett ennél fogva megteremtenie, amely-nél a világítás és ipari fogyasztás céljaira termelt áramot nagyvasúti vontatásra is föl lehet használni.

Nem vehette tehát alapul sem az általa világhírré szert tett háromfázisú, sem pedig az egyfázisú kis periódusú vasút-elektrifikálási rendszert, mert egyik sem csatlakozhatik az 50 periodusú országos energiaelosztó távvezetékhez.

A nagyjelentőségű föladatot Kandó új, fázisváltós, vontatási rendszernek kidolgozásával mesterien oldotta meg.

Ennek a rendszernek lényege, hogy a lokomotívhoz a rendes, 50 periodusú, nagyfeszültségű váltakozó áram alakjában jutó elektromos energiát a lokomotívon elhelyezett forgó gép, az ú. n. fázisváltó, átalakítja többfázisú és a terhelés szerint változó kiefeszültségű elektromos energiává.

A kiefeszültségű többfázisú áram indukciós mórtól táplál, amely forgását rudas hajtóművel adja át a lokomotív kerekeinek.

A Kandó-féle fázisváltós rendszer egyesíti magában a háromfázisú lokomotív, meg az egyfázisú fölsővezeték előnyét. Ezenfelül az iparral való kooperációnak olyan lehetőségét biztosítja, amilyent semmi más rendszer nem tud adni.²

A tudományos elektrotechnika fejlődése során kevés

¹ *Ganz-Közlemények*. 1931. október. 5. o.

² *Ganz-Közlemények*. 1931. október, 17. o.

Fázisváltós rendszerét Kandó angol, francia és német nyelven maga is ismertette. Ez az ismertetés kézirat gyanánt pár példányban van forgalomban.

A német ismertetés címe: *Einphasen-Wechselstrom-Lokomotive mit Synchron-Phasenumformer*.

embernek adatott meg, hogy két korszakalkotó fölfedezéssel örökítse meg nevét.

Kandó ezek közé a kevesek közé tartozik.

Fázisváltós rendszerének kialakításán Kandó 1923 óta páratlan energiával dolgozott.

Az e rendszer alapján épített első kísérleti lokomotívval a m. kir. államvasutaknak e célra berendezett budapest-alagi szakaszán két esztendőn át tartott az a próbaüzem, amelyet a szakembereknek lázas érdeklődése kísért.

Az itt szerzett tapasztalatok fölhasználásával Kandó számos újítással együtt egyszerűsítette lokomotívját és az ily módon tökéletesbített lokomotív 1928 augusztus óta üzemben tartva fényesen igazolja a rendszerhez fűzött reményeket.¹

Az elért kedvező eredmények alapján a m. kir. államvasutaknak elektrifikálásra kerülő legfontosabb nemzetközi fővonalán, a budapest—hegyeshalmi vonalon, amelynek mentén halad a bánhidai erőközpont 100 ezer Volt-os távvezetéke, Kandó-féle fázisváltós lokomotívokkal tervezik a forgalom lebonyolítását.

Kétségtelen, hogy Kandó a nagyvasutak elektromos vontatása terén fázisváltós rendszere megteremtésével új mesgyét tört.

Az 1921. évi Wahrmann-díjra vonatkozó akadémiai bírálóat már megfelelően értékeli ezt a rendszert és kiemeli, hogy Kandó az elektromos lokomotívok szerkezetét nagymértékben tökéletesítette.

A gyakorlatban jól bevált a róla elnevezett hajtómű: a Kandó-keret vagy Kandó-háromszög is.

Kandó újabb külföldi sikerei.

Időközben az elektromos lokomotív szerkesztése terén Kandó újabb dicsőséget szerzett a magyar névnek.

A párizs—orleans-i vasút elektrifikálása előtt francia bizottság járt az északamerikai Únióban az ottani elektromos nagyvasutak tanulmányozása céljából.

¹ *Ganz-Közlemények.* 1931. október, 17. o.

Észak-Amerikában az elektromos nagyvasutak számára első sorban ú. n. «gearless»-hajtású, hajtórúd nélküli gyorsvonati lokomotívokat építettek, mert hajtórudas megoldások esetén azt tapasztalták, hogy az elektromos lokomotívok bizonyos sebességnél rezonanciába jönnek, menetük nyugtalanná válik.

A franciákat Észak-Amerikában fölvilágosították, hogy a Kandó-szerkesztette olasz gyorsvonati lokomotív-típus rezonanciától ment.

A párizs-orleans-i vasút 1921-ben pályázatot hirdetett egyenáramú gyorsvonati lokomotívok szállítására. A pályázaton a Ganz-gyáron kívül egy amerikai és egy svájci cég vett részt. A nemzetközi versenyben a Ganz-gyárnak Kandó szerkesztette lokomotívja, amelyben a nevét viselő hajtóművet, a Kandó-keretet is, javított alakban alkalmazta, nagy elismerésben részesült. A vasúttársaság megvette a Ganz-gyár pályázati terveit és ezek alapján két egyenáramú gyorsvonati lokomotívot rendelt meg nála.

A próbamenetek alkalmával ezek a lokomotívok a rendkívül szigorú minőségi feltételeknek teljes mértékben megfeleleltek, úgyhogy a kitűzött prémiumot is elnyerték.¹

Ezeket a lokomotívokat, amelyek óránkénti 130 km sebességgel is rázkódás nélkül, nyugodtan jártak, a nem eléggé tájékozott francia lapok akkoriban mint a gall szellemnek világhírű sikerét dicsőítették.²

A párizs—orleans-i vasút vontatási igazgatójának, Parodi mérnöknek, kívánságára írta meg Kandó 1923-ban *Étude sur les vibrations du mécanisme moteur des lokomotives électriques* című értékes tanulmányát.

Tudományos technikai irodalmunkban hiányt pótolna ennek az értekezésnek magyar nyelven való közzététele.

Fölöttébb becses Kandónak a *Villamos mozdonyok hajtóműveinek dinamikus igénybevétele kerékcsúszás következtében* című tanulmánya. Ebben az értekezésében beható vizsgálat alá veszi az elektromos lokomotívszerkesztőknek már sok gondot okozott rezgő csúszás (chattering slip) jelenségét.

¹ Ganz-Közlemények. 1931 október, 8. o.

² V. ö. Pesti Hírlap, 1927 febr. 8.

Minthogy az elektromos hajtóművekben a legnagyobb erők legtöbbször rezgő csúszással kapcsolatban lépnek föl, ennek a jelenségnek lényegét elméletileg megvizsgálni technikai szükséglet volt.

Ezt a mélyreható tanulmányát Kandó akadémiai székfoglalónak szánta. Előadását azonban hirtelen halála megakadályozta.

A fázisváltós rendszer kidolgozásával egyidőben Kandó a Nicola Romeo milanói (később Cemsa) cég számára is szerkesztett háromfázisú és fázisváltós lokomotívokat.

Fázisváltós rendszerére vonatkozó szabadalmait az amerikai Westinghouse Co. is megvette. Ezzel kapcsolatban ennél a vállalatnál mint consulting engineer 1927-ben pár hónapot töltött Pittsburgban.

Hosszabb ideig nem tudott ott maradni és az olasz államvasutak újabb fölszólításának sem tett már eleget. Fázisváltós rendszerének kifejlesztése ugyanis tevékenységét itthon teljes mértékben igénybevette — 1931 január 13-án váratlanul bekövetkezett haláláig.

Kandó Kálmán föltalálási tehetsége.

Lángész, alapos tudományos képzettség, páratlan kitartás és saját értékének tudatában bámulatos bátorság Kandó világraszóló sikereinek titka.

A technikai tudományok széles területén nem elvont feladatok megoldásával foglalkoznak.

Itt mindig a valósággal kell számolni.

Éppen ezért a tudományos technikának haladását nem kizárólag az elmélet, hanem igen sokszor a gyakorlati szükséglet táplálja.

Világosan megmondotta Siemens Werner a berlini Tudományos Akadémián székfoglaló értekezésében: «Földadataimat rendszeren hivatásom szabta meg, minthogy az utamba eső tudományos hézagok kitöltése technikai szükségletnek bizonyult.»

Kandó Kálmán mélyreható tudományos munkával oldotta meg korunknak egyik nagyfontosságú technikai szükségletét, a nagyvasutak elektromos vontatásának kérdését.

Maradandó becsű fölfedezéseit első sorban annak köszönhetjük, hogy isteni szikrával, a föltalálás tehetségével volt megáldva.

A tudományos megfigyelésen és módszeren kívül ugyanis minden nevezetes fölfedezéshez szükséges még valami, ami csak a kiválasztottak tulajdona : a föltalálás tehetsége.

Találóan mondotta du Bois Reymond, a berlini Tudományos Akadémia fizika-matematikai osztályának hírneves titkára, az emlékezetes fölavató ülésen Siemens Wernernek : «Tiéd a mechanikai föltalálás tehetsége, amelyet az ősnépek joggal neveztek isteninek és amelynek kiképzése adja meg a modern kultúrának fölényét.»

Kandó Kálmán öntudatos bátorsága.

Dr. Ing. Lello Pontecorvo-nak, Kandó több mint három évtizeden át hű munkatársának, hozzám juttatott meleghangú megemlékezése, amelynek megküldéséért ezen a helyen is hálás köszönetet mondok neki, közvetlen megfigyelések alapján mutatja be Kandó valódi nagyságát.

«Első ízben nagy olasz hazánkfíától, Galileo Ferraristól hallottam említeni Kandó Kálmán nevét — írja Pontecorvo. Szívemnek kedves ezt a nagy nevet idézni, mert ez a név végigkísérte Kandó munkálkodását egész életén át.

Az a vontatási rendszer ugyanis, amellyel Kandó nagy és jól megérdemelt diadalait aratta és amellyel nevét elválaszthatatlanul összekapcsolta, a Ferraris-féle mótór elvének alkalmazásán alapszik, legújabb vontatási rendszere pedig, amelyet Kandó olyan mesterien fejlesztett ki, a Ferraris-Arno rendszeren.

E visszaemlékezések szerény írója, amikor 1896-ban a Ganz-cég fölvette mérnökei sorába, Torinóban elbúcsúzott Ferraristól, akinek asszisztense volt, s ekkor hallotta tőle azoknak a nagy érdemeknek fölsorolását, amelyeket az elektromosság alkalmazásának terén a Ganz-cég és mérnökei szereztek, valamint egy kiváló magyar mérnök kimagasló értékének méltó dícséretét, aki már akkor, 36 évvel ezelőtt, világhírű volt, Bláthy Otto Titusét.

Amikor azután a beszélgetés a Ferraris-féle motor szerkezetére fordult, Ferraris elmondta, hogy kevéssel azelőtt a Ganz-gyár egyik fiatal mérnöke, Kandó Kálmán, volt nála látogatóban, aki kifejtette előtte az említett motor szerkezetére vonatkozó néhány ideáját. Ezek alapján Ferraris már akkor elismerte Kandó hatalmas ingeniumát, kiváló tehetségét, alapos fölkészültségét, és megjósolta, hogy ez a fiatal ember dicsőséges lapokat fog beírni az elektrotechnika történetébe.

Az első perctől kezdve, amikor Kandó abban a megtiszteltetésben részesített, hogy felszólított: lépjek munkatársai közé, mélységesen meghatottak jellemének kivételes tulajdonságai. Ezek között is a legfőbb a határtalan bátorság, teljes tudatában annak, hogy a legsúlyosabb felelősséget vállalja magára.

Nagyon nehéz ma szemléltetően leírni a Kandó által vállalt föladat nehézségeit.

Nem arról volt szó, hogy egy vagy több gépet szerkeszsen, hanem hogy olyan rendszert teremtsen meg, amely meglevő szerkezetekre egyáltalában nem támaszkodhatott, amelynek a semmiből kellett megszületnie.

A 30 éves fiatal mérnök azonban — írja Pontecorvo — nem habozott, nemcsak fölötteseibe tudott bizalmat önteni, hanem magára vállalta a berendezés minden egyes részének kidolgozását, tehát oly föladataira vállalkozott, amely intenzív munkát adhatott volna öt-hat tapasztalt tervező-mérnöknek.»

Amikor Kandó az első nagyfeszültségű váltakozó áramú nagyvasúti elektrifikálásra vállalkozik, töretlen út van előtte. Megelőzően sem Európában, sem a világ más helyén nem végeztek ilyen egészen különleges természetű, fölöttébb nehéz mérnöki munkát.

És azt se szabad elfeledni, hogy a nagyfeszültségű áram vontatásra alkalmazásától idegenkedtek az ilyen áram életveszélyessége miatt. Ügyelnie kellett tehát arra, hogy mind a kezelő személyzetet, mind az utazó közönséget teljesen megbízható szerkezettel védje meg.

Horatius Vergiliushoz intézett búcsúdalában (Ad navem,

qua vehebatur Vergilius Athenas proficiscens) az első hajós-
nak merészségét ezekkel a szavakkal dicsóíti :

Illi robur et aes triplex
Circa pectus erat, qui fragilem truci
Commisit pelago ratem
Primus . . .

(. . . háromszor volt vértézve annak a keble, aki először
bízza a törékeny hajót a tengerre.)

De mekkora merészsége volt annak, aki a mechanikai
erők királyát, a nagyfeszültségű elektromos áramot először
fogta igába és kényszerítette hasznos munkára!

És milyen szárnyaló dicsóító sorokat írt volna Horatius,
ha megpillanthatta volna az emberész által alkotott hatal-
mas mozgó gépet, Kandónak nagyszerű elektromos loko-
motívját!

Főadata sikeres megoldására Kandónak valóban ember-
feletti erőt kellett kifejteni.

«Mennél több nehézség gördül elé, annál nagyobb szilárd-
ságra fejlik a férfiúi erő.» Széchenyinek Vásárhelyi Pál műkö-
désére gondolva tett ez a kijelentése teljes mértékben jellemző
Kandónak a Valtellina-vonal elektrifikálásakor kifejtett nagy-
szabású munkálkodására is.

Bolyai János, az abszolút geometriának lángeszű föl-
találója, 1823-ban «a semmiből egy új más világot teremtett.»
Ugyanezt tette nyolc évtizeddel később a nagy vasúti elek-
tromos vontatás terén Kandó Kálmán.

Kandó Kálmán fáradhatatlan munkaszeretete.

Mindazoknak a fölfedezéseknek, amelyeket az ember
a természeti erők értékesítése terén elér, előfeltétele : hatal-
mas szellemi munka, energia.

A nagy embereknek, amilyenek a lángeszű föltalálók,
szellemi energiája sohasem merül ki. Alkotásaikban haláluk
után is fönnmarad. Nemzedékről nemzedékre adódik át
s nőttön nő tiszta fénye.

Épen ezért az emberi szellemnek via triumphalis-án
ellenállhatatlan a haladás.

Nem szabad azonban azt gondolni, hogy a hírneves föltaláló technikusok nagy gondolatai rövid idő alatt kifejtett szellemi munkával öltenek testet.

A tudományos technika és más tudományok sikerei között lényeges különbség van.

Amíg ugyanis más tudományterületeken kiváló tudós-
nak egyetlenegy tette lehet korszakalkotó, a tudományos technika területén ez ritkán lehetséges.

A tudományos technika annyi sok korszakos jelentőségű találmányának gyakorlati kihasználásra alkalmas kialakítása legtöbbször hosszadalmas, lépésről-lépésre fáradságos előrehaladással történik.

Innen van, hogy a tudományos technika terén majdnem mindegyik nagy föltaláló, Kandó Kálmán is, eklektikus.

Lángeszük foglalja rendszerbe a részlettalálmányokat és egyesíti harmonikusan működő nagy egésszé.

Helyesen mondotta a szerény nagy Stephenson : A lokomotív nem egy embernek, hanem a mérnökök egész seregének találmánya.

Ha azokra a nagy technikai alkotásokra gondolunk, amelyeket magyar mérnökök szellemi ereje hívott létre, Kandónak a Valtellinán teljesített hatalmas művét Vásárhelyi Pálnak száz esztendővel ezelőtt az Alduna szabályozása érdekében kifejtett örökbecsű munkálkodásához hasonlíthatjuk.

Mindkettőjüknek meg kellett küzdeni a vonatkozó technika fejletlenségével, a munkálatok újszerűségével s ezenfelül a természeti nehézségekkel is.

Mind a ketten éjt és napot egygé téve, teljes energiájukat fejtették ki nagy feladatuk megoldására.

A legnagyobb magyar az aldunai munkálatok folyamán intette is Vásárhelyit, hogy kímélje egészségét, s ekkor írta neki az emlékezetes sorokat : «A magyart, ha hazafi, nem arra kell inteni, hogy kötelességét teljesítse, hanem arra, hogy lelkiismeretes munkálkodásával túlságba ne menjen.»

Ugyanerre a megállapításra teljes mértékben rászolgált Kandó is.

Egészségének kímélésére megfelelő intést jóságos hitvesétől többször kapott.

Az intésnek azonban sem Vásárhelyinél, sem Kandónál nem volt eredménye. A mindkettőjüket átható törhetetlen energia, Széchenyi kifejezését használva, a «vis motrix», nem ismert saját maguk iránt kíméletet.

A túlságba vitt munkálkodás bizonyára hozzájárult mindkettőjük időelőtti elhúnytához.

Kandó valóban mesébe illő fáradhatatlan munkaszere-ttel és munkaképességgel volt megáldva.

«Olyan lázasan dolgozott, hogy gondolatai még éjszaka sem hagyták nyugodni.»¹

Munkatársai alig bírták vele az iramot.

«Életét a munkának szentelte. Éveken át azt se tudta, mi a szórakozás vagy az üdülés. Itáliában Vado-Liguréban töltött számos éven át csupán egy szenvedélyére emlékszem : — mondja Pontecorvo — a színes fotografiára, de ez is rövid ideig tartott. Hasonlóan hamar fölhagyott a vitorlás csónakázással is, amellyel később az utolsó években a Balatonon foglalkozott.»

De amikor Gloria vitorlásán szelte a Balaton hullámain, agya akkor sem pihent, mert folytonosan számításokat végzett.

Lázás tevékenységét csak fokozták azok a nagy csapások, amelyekkel a sors őt sújtotta.

1913-ban elvesztette feleségét, azt a ritka nemeslelkű asszonyt, «aki diszkrét hallgatásával és kedvességével ott-hon meg tudta adni férje állandó feszültségben élő szellemének azt a pihenést és nyugalmat, amelyre szüksége volt.»¹

Jött azután nemsokára a világháború.

«Ettől kezdve minden gondolata a hazának szólt, amelyről tudta, hogy nagy veszélyben van, és állandóan azon töprengett : miképen járulhatna hozzá valamivel annak mentéséhez.»¹

A világháború szomorú eredménye okozta szenvedéseit nem elégelte meg a kérlelhetetlen sors. 1921-ben elvesztette egyetlen fiát.

¹ Pontecorvo : *Kandó emlékére.*

Mérhetetlen fájdalomnak csillapítószerét csupán a munkában találta meg. Lelki szenvedései még intenzívebb munkálkodásra sarkalták.

Követte a középkori szerzetesek szép mondását: *labore est orare*. Valóban a munka volt imádsága.

Szellemi ereje, munkakészsége azonban messze túlszárnyalta testi erejét. A nagy igénybevétel megtörte ezt. Agyondolgozott szervezetét váratlanul, hirtelen halál ölte meg.

Az alkotás gyötrelmei Kandónál.

Az emberiség haladása rendszeresen a merész úttörők szenvedései árán történik. A görög mythológiában a sziklához láncolt Prometheus nagy szenvedése ennek legszebb kifejezője.

Bizony az alkotásnak vannak gyötrelmei. Kandónak «addig nem volt nyugalma, amíg a problémának tökéletes megoldása agyában alakot nem öltött.

A kötelességérzet és a constructeuri lelkiismeretesség — írja Pontecorvo — nála a legmagasabb fokra hágott, de természetesen hallatlan lelki kínok árán.

Az alkotó munka közben szellemének pathosa hihetetlen fokokat ért el. Az ember érezte: mennyire rabja a teremtés kínokkal vegyes örömeinek, hogy agya mintegy malomban őrlődött és ideges érzékenysége olykor a leghevesebb módon nyilvánult meg.»

«A teremtés, bárki elgondolhatja, nem lehet könnyű — mondja Carlyle. — Még Jupiter feje is erősen fáj és láng csapott ki belőle, amidőn abból a fegyveres Pallas megszületett.»¹

Fázisváltós rendszere szerint épített elektromos próbalo­komotívjának minden elismerést kiérdemelt teljesítménye, szembeállítva azzal a szívós, szinte emberfölötti, munkával, amelyet Kandó ezen a téren teljesített, csak szerény gyakorlati eredményt jelent.

Ennek a rendszernek, amely ipar és vasút között minden

¹ *Scott Walter*. Ford. Baráth Ferenc. Olcsó Könyvtár. 79. o.

eddiggi módszernél célszerűbb energiamegosztást biztosít, a budapest—hegyeshalmi fővonalon rendes üzemben teljes sikerrel való alkalmazását nem érhette meg. Pedig áhítozott erre a kétségtelenül nagyhorderejű eseményre.

A munka végrehajtását késleltető azok a nehézségek, amelyeknek elhárítása nem tőle függött, lelki szenvedéseit fokozták. Ismételten ki is fakadt: «Csodának kell történnie, hogy a fázisváltós rendszer bevezetését megérhessem.»

«Ha visszagondolok — mondja megemlékezésében Pontecorvo — Kandó életére, amelyben agyát csaknem kizárólagosan egy nagy idea foglalta el, és annak valósággal emberfölötti eredményeire, nem tudok szabadulni attól a hittől, hogy ő azért volt e földön, hogy hivatást teljesítsen . . . Sokszor volt az a benyomásom, hogy valamely magasabb parancsnak engedelmeskedik. Lázás, fáradhatatlan tevékenysége, az a bizonyos belső néma lázadozás a végzet ellen, amely egyrészt folytonos küzdelemre kényszerítette, másrészt ebben a küzdelemben engedte megtalálnia életének egyetlen célját, nem egyszer emlékeztetett Michel Angelo munkásságának bensőséges és rettenetes tragédiájára.»

Kandó ép úgy, mint száz esztendővel ezelőtt Vásárhelyi és négyszáz esztendővel ezelőtt Michel Angelo, valóban sokszor érezte, hogy «a pálya bére égető, mint Nessus vére».

Kandó Kálmán szerénysége és tekintélytisztelete.

Kandó Kálmán a szerénység mintaképe volt. Ebben a tekintetben is méltó utódja az elektromágneses motor és a dinamógép föltalálójának, a tudományos elektrotechnika magyar úttörőjének, Jedlik Ányosnak, valamint nagy szellemrokonainak, minden idők egyik legnagyobb természettudósának, Faradaynek, meg a gőzlokomotív föltalálójának, a nagy Stephensonnek.

Faraday halálakor (1867) a londoni *Times*nek nekrológja a nagy tudós jellemét s különösen szerénységét dicsérve annak az óhajnak ad kifejezést: Vajha a tudósok mind olyan szerények volnának, mint Faraday volt.

Magyarországban, amint Jedlik és Kandó példája is

mutatja, az elektrotechnika terén úttörő munkálkodást kifejítő tudósok szerénységben is versenytársai Faradaynek.

Jellemző Kandó igénytelenségére és szerénységére, hogy amikor nagy művét, az elektrifikált Valtellina-vasutat ünnepélyesen megnyitották (1902 szept. 4-én), a vonal végállomásán, Sondrióban, tartott ünnepi lakomán Balenzano kereskedelemügyi miniszter a nap hőjét nem tudta fölköszönteni, mert az a lakomáról észrevétlenül eltávozott és a visszamenet előkészítése érdekében a lokomotívszínből a mótorkat vizsgálta.

Mielőtt akadémiai tagságra jelöltük, fölkerestem Kandót s megkérdeztem tőle: vállalja-e a jelöltséget. Mélyen meghatotta, a legnagyobb megtiszteltetésnek vette, hogy az Akadémiában reá is gondoltak. Köszönettel fogadta a jelölést, de megjegyezte, hogy ugyanannál a vállalatnál, ahol ő működik, van egy már évtizedek óta világhírű nagy magyar elektrotechnikus, aki még nem tagja az Akadémiának.

Valósággal fölvilványozódott, amikor tudomására hoztam, hogy őt megelőzően ugyanabban az épületben már fölkerestem és megkérdeztem azt a tiszteletreméltó világhírű magyar elektrotechnikust: vállalja-e az akadémiai tiszteleti tagságra való jelölését.

Kandó Kálmán föllépésében másokkal szemben mindig szerény volt. Beszédközben nyugodt és világos tekintetéből bölcsesség és jóság sugárzott. És a maga is nagytekintély, amint a most említett eset is mutatja, tekintélytiszteelő volt.

Kandónak ifjú korától fogva férfiúi ideálja volt: Tisza István, akit mint az akkor élő legnagyobb magyart tisztelt.

Felsőházi taggá történt megválasztásáig a politikai működéstől távol tartotta magát. Képviselőválasztásokon aktív szerepet nem vállalt, kivéve azt az egy esetet, amikor Tisza István a székesfőváros egyik kerületében mint képviselőjelölt lépett föl. Ekkor szívvel-lélekkel korteskedett ideálja megválasztása érdekében.

Mélyen megható az a ragaszkodás és hódolat, amely Kandót Tisza Istvánhoz fűzte. Állandóan magánál hordta és íróasztalára helyezte arkéjét. Mintha azokról a kemény,

elszánt arcvonásokról akart volna a maga titáni munkájához erőt és ihletet meríteni.

Érzékeny lelkületére Tiszának tragikus halála megrendítő hatást gyakorolt.¹

Olasz barátai igaz örömeire rokonszenvvel kísérte és a kevésbbé tájékozott idegenek előtt meggyőzően védelmezte az új Olaszországnak minden nemesre törekvő mozgalmát, az olasz fascizmust.

Mélységes tisztelettel gondolt a fascizmus megteremtőjére, a Duce-ra.

Tekintélytisztelete azonban nemcsak a kiváló államférfiakra és technikusokra terjedt ki. A szó valódi értelmében igazi mérnök meglepő tárgyilagossággal értékelt a más eszmekörben kitűnt férfiakat is.

Kandó Kálmán közéleti működése.

Kandó Kálmán közéleti működését a jó gondolat, a jó szó meg a jó tett háromsága irányította.

Önzetlen, hatalmas munkálkodást fejtett ki a haza, egyháza és a mérnök-társadalom érdekében.

Erre a célra nagymértékű elfoglaltsága ellenére tudott időt szakítani.

Egyházának, hasonlóan mint nagy szellemrokona, Faraday, hű fia volt.

Nagy lelkesedéssel karolta föl az angyalföldi református munkás egyházközségben a templom, a parochia és különösen a tanoncotthon építését. A magyar iparfejlesztés és iparoktatás érdekében fölöttébb jelentősnek tartotta, hogy egy ilyen intézmény, iparos-tanonciskolával kapcsolatban, angyalföldi megbízható vezetés alatt létesüljön. Sajnos, halála meggátolta abban, hogy ezt a célt elérhesse.

Az angyalföldi református egyház érdemeinek elismeré-

¹ Ezeket a fölöttébb értékes adatokat Takács Ede, ganzgyári tisztviselő úr, volt szíves velem közölni. Őneki köszönhetem Pontecorvo olasz nyelven fogalmazott megemlékezésének magyar fordítását is.

séül presbiternek választotta és küldötte be a budapesti református egyházközség presbiteriumába.

Itt is, mint minden munkájában, a hűség, a szolgálat és a szerénység jellemezte.

A felsőház közgazdasági és közlekedésügyi, valamint pénzügyi bizottságában mint «a villamos energia fejlesztéséről, vezetéséről és szolgáltatásáról» szóló törvényjavaslatnak előadója klasszikus példáját adta a pártatlan, csupán a közjó előmozdítására irányuló munkásságnak.

Hirtelen bekövetkezett elhunytja miatt el nem mondott felsőházi beszédének tervezetéből, amelyben kifejti, hogy «a problémát nemcsak a közérdekkel ellentétes magánérdekek, de bizonyos tekintetben a különböző közérdeki szempontok összeütközése is komplikálja», kitűnik bölcs mérséklete és puritán szelleme.

Közéleti tevékenységét valóban mindig a közérdek előmozdításának szelleme hatotta át.

Családi örökség volt ez nála.

Hasonló szellemben munkálkodott nagybátyja, id. Kandó Kálmán, Deák Ferenc hűséges barátja is.

Legjobban jellemzi ezt a szellemet az az instrukció, amelyet a haza bölcse id. Kandó Kálmánnak akkor adott, amikor Andrassy Gyula miniszterelnök mellé miniszteri tanácsosnak nevezte ki.

Mikszáth Kálmán mesteri tolla ezt az instrukciót így írta le:¹ «Neked pedig az lesz a dolgod, Kálmán, hogy amit nálam vagy Andrassynál hallasz, okosan átgyúrod elmédben s beadod nekünk a szájunk íze szerint. Mert, tudod, gyarló emberek vagyunk s mindenféle konfliktusok fognak időjárással támadni. Ha Andrassynak valami akciója lesz, én arra dühösen fölpatannok és azt találom üzeni: «Mondd meg Andrassynak, hogy abból semmi se lesz, vagy elsöpröm az egész kormányt», te akkor elmégysz az üzenettel és azt úgy adod elő Andrassynak: «Tiszteltet az öreg úr, említettem előtte akciódat, helyesli is, de úgy vettem ki, hogy még némi aggályai vannak.» Ha pedig Andrassy papri-

¹ *Az én kortársaim.* I. k. 80. o. Jubileumi kiadás.

kázódik föl ellenem, hogy «mit okvetetlenkedik mindig az a vén salabakter, ezt nem tűröm tovább», te azt másnap úgy hozod meg: «Tiszteletét küldi Andrássy, szeretné ugyan keresztülvinni azt a dolgot, de ha ellenvetésed van, akaratodnak magát aláveti.»

Ilyen különös követe lett id. Kandó Kálmán a két hatalmas államférfinak s hordozta hosszú időközön az útközben elváltozó üzeneteket az «Angol királyné»-tól Budára és onnan vissza, megkönnyítve Andrássynak az ország kormányzását.»

Id. Kandó Kálmán valóban bámulatos eredményt ért el az üzenetek transzformálásában. Nem kevésbé sikeres volt ifj. Kandó Kálmánnak a természeti erők transzformálása terén kifejtett nagyszabású munkálkodása.

Közéleti működésükben mindkettőjüket Kölcsey igéje hatotta át: «A haza minden előtt.»

Kandó kiváló munkálkodásának elismerése.

Kandó Kálmánt kiváló tudományos technikai működéséért Akadémiánk 1921-ben a Wahrmann-díjjal tüntette ki, 1927-ben pedig levelező tagjának választotta.

Az alma mater, a kir. József-műegyetem 1922-ben, egyetemi rangra emelésének ötvenedik évfordulója alkalmából, «a gépészmérnöki és elektrotechnikai gyakorlat és tudomány terén» szerzett kiváló érdemeinek elismeréséül a technikai tudományok tiszteletbeli doktorává avatta.

1923-ban az államfő kormányfőtanácsosi címmel tüntette ki.

1924-ben az Országos Mérnöki Tanács elnökévé nevezték ki.

Alelnöke volt az Országos Középítési Tanácsnak.

1927-ben a Mérnöki Kamara a törvényhozás felsőházának tagjává választotta. Az energia-gazdasági törvényjavaslatot a felsőház bizottsági ülésén mint előadó pár nappal halála előtt még nagy fölkészültséggel ismertette. Ez az előadás volt hattýúdala.

A Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége

1930. évi jubiláris közgyűlésén tiszteleti tagjává választotta.

Utolsó kitüntetését 1930 októberében kapta. Magyarország kormányzója a technikai tudományok fejlesztésében kifejtett kiváló munkásságának elismerésül a Corvinkoszorút adományozta neki. Ő volt az egyetlen mérnök, aki ebben a kitüntetésben részesült.

Itália sem feledkezett meg úttörő működéséről. Az olasz kormány ritka kitüntetésben részesítette, amikor az olasz korona parancsnoki tisztségével, a commendatore ranggal ruházta föl.

Kandó ezeket a kitüntetéseket nem kereste. Saját értékének bizonyára tudatában volt, a nélkül azonban, hogy elbizakodott lett volna.

Mindig szem előtt tartotta Newtonnak bölcs kijelentését, aki hatalmas fölfedezésére gondolva, magát a tengerparton színes kavicsokat és csillogó kagylókat találó gyermekhez hasonlítja, miközben az igazság óceánja még majdnem föl-kutatlanul végtelen területre terjed ki tőle.

Jól tudta, hogy a tudomány csak közelebb vezet ahhoz a határhoz, ahol a fölfoghatatlan kezdődik és hogy aki elbizakodva tovább akar jutni, csalódásában végre is igazat fog adni Byron *Manfréd*-jában az «első végzet» mély értelmű kijelentésének: . . . «a tudomány csak a nemtudás neme, cserében a nemtudás más neméért».¹

Azt szokták mondani, hogy a híres föltalálókat a szerencse kedveli.

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy kiváló fölfedezésekhez nem szakadatlan szellemi munka, nem rátermettség, hanem szerencse kell.

A lángésznek, amint Kandónál is nyilvánvaló, nem a szerencse, nem az ú. n. bölcsék köve segít, hanem az elemélyedő, kitartó szellemi munka s a rátermettség hozza a sikert, a szerencsét.

Találón mondja Goethe *Faust*-jában Mephistopheles:

¹ Byron: *Manfréd*. II. felvonás, 4. jelenet.

Érdem s szerencse frigyben álltát
 A balgaság nem sejtí ám.
 Bölcsék kövét ha megtalálnák,
 Kő lenne már, de bölcs hiján.¹

(Wie sich Verdienst und Glück verketten,
 Das fällt den Toren niemals ein.
 Wenn sie den Stein der Weisen hätten,
 Der Weise mangelte dem Stein.)

Kandó Kálmán alkotásainak értéke.

Kandó Kálmánnak mind a két nagy alkotása céltudatos törekvés racionális energia-gazdálkodásra.

A Valtellina-vasúton megkezdett elektrifikálás Itália vízierőinek okszerű kihasználását mozdította elő, fázisváltós rendszerének itthon alkalmazása pedig megmaradt szén-vagyonunk kímélésére, energia-szükségletünknek a külföldtől lehetőleg független kielégítésére irányult.

Nyilvánvaló e szerint, hogy mindkét alkotásának igen nagy a kulturális értéke, amely egyenes arányban van a megteremtésükre fordított óriási szellemi munkával.

Ez a megállapítás ellentétben van azzal az újabban ismételve megnyilatkozó nézettel, hogy a technika vívmányainak következménye a materiális világfölfogás és hogy ezek a vívmányok az emberiséget testi és szellemi rabságba döntik, tehát kultúraellenesek.

Oswald Spenglernek *A nyugati kultúra pusztulása*, meg ennek kiegészítője: *Az ember és a technika* híres művei azokat, akiknek ideálja a technika nélküli ember, hitükben megerősítette.

Azok a fölületes kritikusok, akik szerint a technika vívmányai kultúraellenesek, amikor a kultúrára gondolnak és a technikáról beszélnek, nem veszik észre azokat a szellemi erőket, amelyekből a tudományos technika az ő hatalmas életerejét meríti.

Az embernek a szellemi munka előnyére a fizikai munká-

¹ Goethe: *Faust*. II. R. Fordította: Kozma Andor.

tól való fölszabadítását, ezt az ideális kultúrmunkát a tudományos technika vitte diadalra.¹

Az ókori kultúra a szabad polgár szellemi munkáját a rabszolgák testi munkája által szabadította föl.

Ma a tudományos technika 2500 millió rabszolga munkerejének megfelelő energiát szolgáltat a kultúrnépeknek. Mit jelent ez? Ha a motorokat nem mechanikai erő hajtáná és ennek ellenére vasúti vonataink, automobiljaink, hajóink stb. járnának, világítási üzemeink, vízvezetékeink, gyáraink stb. működnének, akkor — ha ez egyáltalában lehetséges volna — két és fél milliárd embernek kellene egész életét szakadatlanul hajtókerekek forgatására, teheremelésre és teherhordásra fordítani, tehát pokoli kínszenvedések között hasonlóan kellene dolgozniok, mint a «korbácsolt háttal jajgatott» rabszolgatömegeknek kellett az ókorban.

Manapság a tudományos technika az embert a hozzá nem méltó szolgálatnak legnagyobb részétől fölszabadította.

A tudományos technikának, «Isten e fölszabadító követének a mai kor nem tud eléggé hálás lenni és köszönetet mondani» — írja Dessauer, a frankfurti egyetem hírneves tanára.²

Valóban nagy vakmerőség azt állítani, hogy a technika vívmányai kultúra-ellenesek.

Spengler alaptétele, amelyből következtetéseit megvesztegető tudással és fényes szónoki tehetséggel vezeti le, lényegében az, hogy a teremtő ember minden új találmányával messzebb és mindinkább ellenségesebb indulattal távolodik el a természettől. Már pedig a természet ellen a harc reménytelen.

Ez a megállapítás alapja Spengler katasztrófa-elméletének. Nyilvánvaló, hogy ha ez az alap nem elég szilárd, Spengler minden áron pesszimisztikus világnézetének nincs jogosultsága.

¹ Max Maria Weber: *Die Entlastung der Kulturarbeit durch den Dienst der physikalischen Kräfte.*

² Friedrich Dessauer: *Philosophie der Technik.*

Kandó Kálmán korszakalkotó működését lehetetlen ilyen pesszimiztikus világnézet alapján értékelni.

A tudományosan képzett technikus hatalmas építményt csak sziklaszilárd alapra mer építeni és csak akkor kezdi meg a fölépítést, ha meggyőződött az alapnak jó minőségéről.

Vajjon meggyőződött-e Spengler arról, hogy az ember a technikának segítségével a természet ellen küzd? Ellenkezően, nem éppen az ember próbálja-e meg a természettel való együttműködést?

Ezt a tételt világosan bizonyítják a nagy mérnökök, köztük Kandónak hatalmas alkotásai.

Egyikben a természettől nyújtott vízierő, a másikban a föld sötét mélyében koncentrált napenergia, a szén, segítségével éri el kitűzött célját.

A valódi mérnök-szellem nem Spenglernek fáradt lemondása, hanem az alkotásnak szelleme. Ez hatotta át Kandót is.

A technika életerejét az életnek legmélyebb forrásaiból: a természetből és szellemből, az ingeniumnak teremtő erejéből meríti. És az embernek alkotó vágya, előretörekvése mindaddig nem fog megszűnni, amíg az ember az lesz, ami: olyan lény, akibe a nagy alkotó saját teremtő erejének egy szikráját helyezte el.¹

A tudományos technikai munka az emberben a valóság szeretetének, a pontosságnak, a tárgyilagosságnak, a felelősségérzetnek erényét kelti föl, tehát erkölcsi fölfogását nemesíti.

Spenglernek laza, ingoványos alapon fölépített katasztrófa-elmélete felelősségérzet nélkül szűkölködik.

A mai szomorú időszakban, amikor az emberek fáradtak és nyugalom, béke után áhítoznak, valóban nincs szükség a Spengler-féle pesszimizmusra, az aggkor hangulatára, amely az elvesztett ifjúságot siratja; ellenben szükség van tetterős, bátor, alkotó férfiakra.

Kandó Kálmán ezek közé a férfiak közé tartozott.

¹ Max Eyth: *Lebendige Kräfte*. Zur Philosophie des Erfindens.

Alkotó működése bizalmat gerjesztett, vigasztalta a csüggedőket.

Fázisváltós rendszere mintha figyelmeztető lett volna: elvesztettük fizikai energia-forrásaink nagy részét, szellemi energiánk azonban nem kevesbedett. Célszerű energia-gazdálkodás megfelelő szellemi energia kifejtése nélkül el sem képzelhető. Nincs még veszve minden. Föl a fejjel! Küzdj és bízva bízzál!

Amikor Kandó alkotásainak értékét vizsgáljuk, ezt a szempontot se szabad elfeledni.

Az a többször hangoztatott megjegyzés sem helytálló, hogy a technika vívmányainak következménye a materiális világfölfogás.

«Azt mondják és gyakran el is hiszik, — mondja Max Eyth — hogy a technika a materializmus karjaiba kergeti az embert. Mintha a munka valaha materialisabbá tette volna az embert, mint amilyen az természeténél fogva. A tétlenség, a spekuláció teszi azzá.»¹

Vigasztalan megállapítása Schmollernak,² hogy az utolsó száz esztendő folyamán a vezető gazdasági körökben a fennkölt gondolkodásmód, a vallásos lelki fogékonyság és az előkelő érzület egyáltalán nem növekedett.

A társadalom kiterjedt rétegében mérhetetlen nagy az önzés. A legtöbben az aranyborjú körül táncolnak és azt hiszik, hogy az élet célja csak a pénzszerzés bármilyen módon.

A materiális világfölfogásnak és az általában észlelhető elszomorító állapotoknak első sorban ez az oka.

Ma az úgynevezett művelt világ igen nagy része erkölcsi és vallási érzék hiányában kultúra nélküli.

Már pedig a világháború előtti egyensúly mindaddig el nem képzelhető, amíg az emberek vissza nem nyerik elvesztett lelküket, amíg a világ ethikai szempontból nem mutat föl haladást.

Nem a technika vívmányaiban kell tehát a mai kor önzését, az anyagias világfölfogást keresni. A gazdaság bűneit nem szabad átvinni a tudományos technikára.

¹ Max Eyth: *Wort und Werkzeug*.

² *Grundriss*. S. 128.

Sombart szerint irtózatos tévedés, amelyet manapság ismételve elkövetnek, hogy a technika befolyását a kultúra fejlődésére nem választják el egyéb befolyásoktól, így pl. a gazdaság befolyásától.¹

Nagy mérnökök alkotásainak értékelésekor sohase szabad elfeledni, — írja meggyőzően Max Maria Weber — hogy «minden nagy fölfedezés, új természeti erőknek, új törvényeknek föltalálása egyszersmind a humanitás új mesgyéinek föltárását jelenti.

Ha a villám a villámhárítón leszalad, ha a hatalmasan hullámzó tengerből a horizonton a váltakozó fényű világítótorony fölmerül, ha mélyen a földben a széntáró aggodalmas levegőjében a vihedernek kékes lángja a Davy-féle biztossági lámpa dróthálóját ártalmatlanul tölti meg: megrendülve érezzük közelünkben a humanitás szellemét.»²

A humanitás szellemének, a fennkölt gondolkodásmódnak, az idealizmusnak nem kiváló példája-e Kandó hatalmas műve: a fázisváltós rendszer?

Trianon elrabolta fizikai energiánk túlnyomó részét. A megmaradt kevésnek takarékos fölhasználását mozdítja elő Kandó rendszere.

Hívta külföldre világhírű vállalat. Ajánlatában nagy anyagi jutalmat ígért. Az ajánlatot nem fogadta el. Itthon maradt s minden erejét, egészségének rovására, a nagy célnak szolgálatába állította, hogy nemzetének használhasson.

És ezt a céltudatos munkálkodást olyan időszakban fejtí ki, amely Spengler hívei szerint sokban hasonlít ahhoz a korhoz, amelyről egyike a legnemesebb embereknek a trónon, Marcus Aurelius, lemondóan írja: ebben a világban nincs már többé helye alkotásvágytól eltelt emberi természetnek.

A hazának válságos időszakában nem vonzotta Kandót korábbi nagy sikereinek színhelye, Itália sem, ahol a gazdag föld ezer virágtól mosolyog.

¹ Sombart: *Verhandlungen des ersten Dt. Soziologentages*. Tübingen 1911.

² Max Maria Weber: *Der Pfandfinder des Meeres*.

Nem ezek között volt futkározó gyerekek!

Ide kötötte a hazai rög, a haza szeretete.

Kandó alkotásai az egész világon nagy értékek. Nálunk ezeket még fokozza az őket átható nemzeti érzés.

Befejezés.

Kétségtelen, hogy a föltalálás tehetségével megáldott Kandó nem mindennapi erényeinél fogva a kiválasztottak közé tartozott.

Öntudatos bátorsága, fáradhatatlan munkássága, áldásos alkotó szelleme, szerénysége, tekintélytisztelete, humánus gondolkodása, önfeláldozó hazaszeretete, ezek a magasztos erények benne egyesülve a lelki nagyságot, a lelki nemességet jellemzik, amelyet Aristoteles *μεγαλοψυχία*-nak, a rómaiak pedig *magnanimitas*-nak neveztek.

Kandó Kálmán világraszóló alkotásait verejtékes, ernyedetlen munkával vetett sziklaszilárd ethikai alapon építette föl és a *μεγαλόψυχος* nagy mérnök ideális célok iránti érzékkel vitte előre a reális kultúrát.

Emléke mindenha tisztelt lesz Itáliában, ahol nevét együtt emlegetik az elektrotechnika kiváló olasz képviselőivel: Galvanival, Voltával, Ferrarisszal, Marconival.

Eggyel több záloga ez is a két nemzet közti barátságnak.

De itthon is páratlan világhírű gárdában foglalja el méltó helyét.

A kis Magyarországnak az elektrotechnika terén olyan világító fáklyái voltak és vannak, mint az elektromotor és dinamógép föltalálója: Jedlik Ányos, a váltakozó áramú elektromos transzformátor rendszernek nagy lelki örömkre ma is sorainkban levő alkotói: Bláthy, Déri és Zipernowszky, a gyorstelegráfia létrehozói: Pollák és Virág.

Ezek között a világhírű, tiszteletreméltó nevek között is kitűnik Kandó Kálmán, aki az elektromos nagyvasutak terén az úttörők és magvetők dicsőségének nagyobbik részét magának foglalta le.

A világ nagy emberei közé tartozik, akiknek alkotásai halhatatlanok.

«Ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος» (Nagy embereknek temetője az egész világ) — mondja Thukydides. — «Dicsőségüket nemcsak a hazájukban fölállított emlékkövek magasztaló föliratai hirdetik. Síriratra nem szoruló emlékezetük a haza határain túl is lelkesítő hatással él nem a lelketlen kőben vagy ércben, hanem mindenkinek szívében.»¹

Kandó Kálmán dicsőséges emlékezete fokozottabb mértékben lelkesítő hatással él minden magyar szívében, mert «lám pást adott kezébe az Úr», hogy bevilágítson a sötét magyar éjszakába.

A magnanimitas-szal rendelkező férfit áthatotta a nemes érzelem, amelynek Vörösmarty fölött tartott emlékbeszédében báró Eötvös József adott megkapó kifejezést : «A nemzet, mely a szellemi hatalmat fölfogni s méltányolni képes, de előtte csak akkor hajol meg, mikor az férfias erényekkel párosul, . . . méltó arra, hogy érte a legjobbak fáradjanak s bízva jövőjében éltöket neki szenteljék.»²

A szellemi hatalmánál és férfias erényeinél fogva a magyar életnek legnagyobb értékei közé tartozó Kandó bízott a nemzet jövőjében s életét a hazának szentelte.

Legyen áldott emlékezete!

ZELOVICH KORNÉL.

¹ Thukydides: *Historiae*. II. 43. (Perikles híres halotti beszéde.)

² Báró Eötvös József emlékbeszéde Vörösmarty fölött. Akad. Értesítő. IX. 1859.

TÉRKÉPEK A NEMZETISÉGI TERJESZKEDÉS SZOLGÁLATÁBAN.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Négy évvel a világháború befejezése után, 1922-ben, jelent meg Kosztics szerb alezredesnek *Mit kell mint katonának tudnom?* című katonai tankönyve,² amelyhez térkép is van csatolva. A térképből meglátjuk, amit a könyv tanít, hogy még mely területekre számít Jugoszlávia. Ezek : Baranya vármegye északi része Péccsel, a Duna—Tisza között és Maros-szögben észak felé további kitolása a határnak, Romániától a Bánát Temesváron túl és le Orsováig, Bulgáriából nagyobb terület, Olaszországtól Isztria Polával, Trieszt és az Isonzó-vonal, végül Karintiából egy kisebb sáv.³ A jövőnek ezt a képét a tankönyv alapos magyarázatokkal is kíséri, amelyekből egyebek közt megtudja a katona, hogy Jugoszlávia ellenségei az olaszok, magyarok, németek és bolgárok, hogy még mindig nyögi az idegen jármot szláv testvéreiknek egy része, akik tőlük várják felszabadításukat, e szent feladatot és kötelességet. Szerencsések és boldogok csakis rabszolgaságban sínylődő testvéreik felszabadítása után lehetnek. Nem szabad elfelejteni, hogy 500,000-nél több szlovén él Olaszországban, sok szerb község magyar, román és bolgár uralom alatt van. «Királyságunk ma még nem öleli fel az összes szláv

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1932. évi 656. számában.

² Gj. Voj. Kosztics : *Šta treba kao vojnik da znam?* Celje. (Cilli) 1922. Goričar és Leskovček kiadása. — Ugyanaz javított és kiegészített kiadás, 1924. A jugoszláv had- és tengerészetiügyi minisztérium gyalogsági felügyelősége által átvizsgálva és 1922. évi augusztus hó 23.-án kelt 1161. számú rendeletével ajánlva. I. kiadás, 7., 16., 19. stb. lapok.

³ Dr. Olay Ferenc : *A magyar-olasz egymásrautaltság egy érdekes fejezete.* Pestvármegyei Népművelés. 1930 április.

területeket. Egész Isztriát és Görzöt, Gradiskát, Triesztet az Isonzóig, Zárát környékével, Cherso, Lussinpiccolo és Lussingrande, Lastovo és Pelegrus szigeteket s az egész délnyugati Szlavóniát az olaszok birtokolják. Krajna északi részét és Stájerországot Ausztria, Északbaranyát és a Murántól egy részét Magyarország tartja megszállva. A Bánát keleti részét a románok, Viddint és a Szerdaçski-kerületet a bolgárok birtokolják, az albánok pedig Skutarit és Északalbánia egy részét tartják megszállva.¹ A cirillbetűs első kiadáson kívül utalunk még a latinbetűs negyedik kiadásra is, amely azonos tartalommal és térképpel 1924-ben jelent meg.²

E tankönyv izgató tartalmával és ugyancsak izgató felirattal ellátott térképével nemcsak a jövő jugoszláv tervekre vet kellő fényt, hanem arra a békétlenséget és a népek közti megértést kizáró tevékenységre is, amelynek épen ellenkezőjére törekszenek a világbéke apostolai és a Nemzetek Szövetsége.

* * *

A magyarelles irredenta legrégebbi tevékenységi helyét a románoknál találjuk. A román tudományos és irodalmi élet renaissance-ának úttörői Sinkai György (1753—1816), Maior Péter (1760—1827) és Klein (Clain, Micul) Sámuel (1745—1806) történetírók és nyelvészek voltak, akik felállították a dáko-romanizmus dogmáját, vagyis hogy a Trajanus római császár utódaitól (ezen elmélet szerint) leszármazó összes román fajok és ezek által lakott összes terület *egy* államban egyesíttessenek. Erre az eleinte tudományos és irodalmi gondolatra lelkesen esküdött a külföldön tanuló román ifjúság s ennek útján foglalt helyet a külföldi irodalomban és lapokban.³ A román fejedelemségekben pedig a Magyar-

¹ Dr. Olay Ferenc: *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken. 1918—1928.* Budapest, 1930. 191. lap.

² *Matériaux de discussions sur la nécessité d'un désarmement moral dans les Balkans.* I.a Macédoine. Genève, le 29 février 1932. No 192. Bp. 1 et 4.

³ Benoît Jancsó: *Quelques réflexions sur l'essai de N. P. Comnène «La Terre Roumaine à travers les âges» Atlas historique, politique et ethnographique.* Payot et Cie. 1919. Paris. Budapest, 1920. Hornyánszky. 36 lap + 11 térkép.

országról kivándorolt román tanárok lettek a román nemzeti eszme úttörői. Így a dáko-romanizmus mint politikai követelés jelent meg, amelynek első nyilvánulása a Bobb János és Adamovics Geraszin püspökök által 1791-ben az uralkodóhoz benyújtott *Supplex libellus Valachorum* volt, melyben azt kérték, hogy adja vissza a király a román nemzetnek azokat a jogokat, amelyeket nem törvényes erő, hanem igazságtalanság folytán vesztek el az előző század folyamán.¹ Kogalniceanu Mihály,² a román nemzeti mozgalom vezérférfia és legkiválóbb személyisége, Jassyban az «Academia Mihaileana»-n 1843-ban tartott megnyitó előadásán alaposan meghatározta a román igényeket, amidőn kijelentette, hogy «Hazámnak tekintem azt az egész területet, amelyen románul beszélnek, és nemzeti történelemnek egész Moldva történetét úgy, mint az akkor volt, mielőtt szétszakították volna, Romániáét és erdélyi testvéreinkét». Ezek szerint tehát a román történelem az *egész* román faj történelme s a románság nemcsak faji, hanem művelődési, nemzeti és politikai szempontból is egységesnek tekinthető.³ Így öltött Nagy-Románia (Romania-Mare) eszméje alakot. Ez a megmozdulás már az 1840-es évek elején produkálta is azt a térképet, amely azután egy évszázadon át hol titkos, hol nyílt utakon terjesztette Nagy-Románia eszméjét, igényeit és követeléseit. Az erdélyi származású Trebonianu Laurianu⁴ volt szerkesztője Nagy-Románia első térképének, amelyen a határ egészen a Tiszáig terjed. Ez a térkép szolgál azóta is alapjául minden ilyfajtajú térképnek.⁵ De

¹ Jancsó Benedek : *Szabadságharcunk és a dáko-román törekvések*. Budapest, 1895. Lampel kiadása. 25—26. lap.

² Kogalniceanu Mihály (Cogalniceanu Mihai) román történetíró és államférfiú (1817—1891).

³ Dr. Jancsó Benedek : *A román irredentista mozgalmak története*. Budapest, 1920. Bocskay-Szövetség kiadása. 29—30., 354. lap. (Actes et documents relatives à l'Union de la Hongrie avec la Roumanie.)

⁴ Trebonianu Augustin Laurianu (1810—1881) főföldi (Szeben vármegye) születésű román történetíró, nyelvész és tanár, a román akadémia tagja.

⁵ Középpajtai Barna Endre (Barabás Endre) : *Románia nemzeti-ségi politikája és az oláhajkú magyarok*. Kolozsvár, 1908. 88. stb. lapok.

már az 1800-as évek legelején is kellett ily térképnek léteznie. Igazolja ezt Demeter Golescunak 1848. évi augusztus hó 19.-én Brailából Joan Ghicához intézett levele, amely szerint egy húsz év előtt, — tehát 1828 körül — Bécsben nyomtatott térkép van tulajdonában s ezen csupán a román faj által lakott területek vannak feltüntetve: a Havasalföld, Moldova, Besszarábia, Bukovina, Erdély és a Bánát.¹

Az eszme hamarosan belekerült a külföldi irodalomba is. Francia követőre talált s Vaillant tanárnak 1844-ben Párizsban Romániáról megjelent háromkötetes munkájának már van ily térképmelléklete.² Mikor 1866-ban, Cuza fejedelem lemondása után a flandriai gróf nem volt hajlandó a román fejedelemséget elfogadni és Hohenzollern Károly herceget választották meg a románok, a Sigmaringenbe utazott küldöttség a Treboniu Laurianu-féle térképnek abban az évben megjelent második kiadását mutatta be, amely Romániát Erdéllyel, a Bánsággal, Bukovinával és Besszarábiával egyesítve ábrázolta. A küldöttség utalt arra, hogy e területek lakosságának többsége román, akik idővel Károly uralkodása alatt készek lesznek egyesülni.³

A mult század második felében azután egymásután jelennek meg az ily térképek; a Nagy-Romániát előkészítő történelmek, földrajzok töltötték meg a román tanárok és tanítók fejét. Így például az egykorú írók szerint a dáko-

¹ Ghica J.: *Amintiri din pribegia dupa* 1848. Bukarest, 1889. 22—23. lap. Idézi: Horváth Jenő: *Magyar diplomácia*. 1815—1928. 11. és 17. lapok.

² J. A. Vaillant (fondateur du college interne de Bucuresci et de l'École gratuite des filles; ex-professeur de langue française à l'École nationale de Saint-Sava, membre de la Société orientale de France): *La Roumanie ou histoire, langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'or, ardaliens, valaques et moldaves, résumés sous le nom des romans*. Paris, 1844. Edition A. Bertrand. A csatolt térkép címe: Carte ancienne et moderne des Pays Romains de Moldavie, Bessarabie, Bucovine, Vallaquie, Vacaris, Aurare, Ardialie, Banat. 1844.

³ Hohenzollern Károly Lajos herceg a család sigmaringeni ágából. (1839—1914.) Sigmaringen dunamelletti kis német város, a Hohenzollern-ház székhelye.

romanizmusnak «valóságos evangéliuma» az a memorandum, amelyet Ilarianu Papiu intézett 1860-ban Cuza fejedelemhez és ugyanennek 1861-ben megjelent röpirata, amelyek mind a román igényekről tanuskodnak. Előbbinek címe: «Emlékirat a románoknak a németekkel, szlávokkal és magyarokkal való viszonyáról úgy békében, mint egy Európa keletén kitörendő forradalom idejében. Benyujtva Cuza A. J. fejedelemnek 1860-ban». A másik röpirat címe, amely négy idegen nyelven is terjesztetett: *Independinea constitutionale a Transilvaneii*. Utóbbi szerint román szempontból Erdély alatt nemcsak a tulajdonképeni Erdélyt kell érteni, hanem azt a területet, amelyen románok laknak s amelynek tulajdonképeni határvonala nyugat felé a Tisza!¹ A Liga Culturala 1908. évi naptárában Rascanu Péter romániai képviselő *Az én első tanítóm* című megemlékezésében elmondja, hogy 1855-ben a birladi elemi iskolában erdélyi származású tanítója «a román országok térképe» (*Carte a Terilor Romane*) című térképből és Trebonianu Laurianu könyvéből tanította.²

A jól megszervezett és anyagilag alátámasztott óromániai propaganda, amelynek élén a Liga Culturala állott, lassanként azután az erdélyi román iskolákban is észrevehető alakot öltött. Az 1880-as évek elején mindnagyobb számban megjelennek az erdélyi pópák és dászkálok kezeiben azok az iskolai térképek is, amelyekben szemléltető kifejezésre jutott a Tiszáig terjedő Romania-Mare eszméje. Így hirdették a nagyromán eszmét és Magyarország feldarabolásának szükségességét. A nagyrészt államsegéllyel fenntartott magyarországi román iskolákban nem egyszer foglaltak le a tiltott tankönyvekkel becsempészett térképeket is, amire nézve jellemzőként felemlítjük, hogy 1868-tól 1895-ig — tehát huszonhét év alatt — 164 tankönyvet és térképet volt kénytelen a magyar közoktatásügyi kormány kitiltani Magyarországról. Ezek közt a legtöbb — 84 — román volt, míg 16 osztrák-, 14 német- (30), 18 tót-, 12 szerb-, 3 horvát-,

¹ Jancsó Benedek i. m. 69—70. lap.

² Jancsó Benedek: *Szabadságharcunk és a dáko-román törekvések*. Budapest, 1895. 260—282. lap.

9 rutén-, 7 cseh- és 1 magyar nyelvű volt.¹ Az 1895. év után következő időből, — amikor a nemzetiségi mozgalmak a leg-erősebb iramot vették fel — sajnos, nem áll rendelkezésre áttekintő kimutatás, de a legnagyobb valószínűséggel lehet arra következtetni, hogy a háborút megelőző húsz év alatt a kitiltott tankönyvek és térképek száma még nagyobb volt.² A hatóságok természetesen a féktelen izgatásokat nem nézhették szó nélkül s több esetben megtorló eljárást indítottak, amikor már a törvényszegés kiáltóvá vált. A hozott ítéletek azután még fékevesztettebb izgatásoknak lettek előidézői. Például 1911-ben 148 tanító ellen indult államellenes magatartás miatt eljárás.³ A vármegyék közigazgatási bizottságai és királyi tanfelügyelői már az 1880-as évektől kezdve mindgyakrabban tettek jelentést a tankönyvek, térképek útján történő és tollbamondott vagy rajzoltatott iskolai propagandáról is. (A tollbamondást azért választották, hogy ne legyen bizonyíték a tanítók tiltott működésére s ezért volt ez annyira veszedelmes módja a propagandának.)⁴ A tankönyvek és térképek útján folytatott magyarelles mozgalmakat a képviselőházban és a delegációban is több ízben szóvátették. Így például báró Simonyi Lajos országgyűlési képviselő a nemzetiségi törvényjavaslat tárgyalása alkalmával már 1868. évi november hó 24-én mondott beszédében megemlékezett arról, hogy van egy térkép, amely Magyarország felosztását ábrázolja.⁵ Gróf Apponyi Albert 1894-ben a delegáció ülésén szólalt fel és hívta fel a figyelmet a veszedelemre, amelyet a becsempészett hamis taneszközök jelentenek.⁶ Ugyanakkor román részről, még pedig nemcsak az

¹ Morlin—Szuppán: *A magyarországi népoktatásügy*. Budapest, 1898. II. kötet, 625. lap. Néptanítók Lapja 17/1906. szám. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 17,095/1906. számú rendelete az 1868—1906 között kitiltott tankönyvekről és térképekről.

² Dr. Olay Ferenc: *A térképek irredentája a világháború előtt*. Pesti Hirlap. 1930 II. 28.

³ *Néptanítók Lapja* 22/1912. szám.

⁴ Dr. Olay Ferenc i. m. 90. lap.

⁵ Vitéz Nagy Iván: *A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt*. 1861—1868. Budapest, 1930. Magyar Külügyi Társaság. 21—22. l.

⁶ Jancsó i. m. 215—216. és 357—358. lapok.

óromániaiak, hanem az erdélyi románok részéről is azokat a román tankönyveket, amelyek azt tanították, hogy Magyarország a mi hazánk, hogy az országban többféle nemzetiség lakik, amelyek együtt alkotják az egységes és oszthatatlan magyar nemzetet, hogy az állam hivatalos nyelve a magyar, amely nyelv a sok nemzetiség között a megértést közvetíti, a legszigorúbban elítélték s a tanulóknak a magyar nyelvre való tanítását kínzásnak nevezték.¹ És ugyanezek az államok merészelték tiltakozni még a legutóbbi időben is az ellen, hogy a régi Magyarország térképei használtassanak az új határok feltüntetése mellett!

Ma tehát sajnálattal kell megállapítanunk, hogy mily végzetes tévedés volt állami támogatásban részesíteni azokat a nemzetiségi iskolákat, amelyek — igen kevés kivétellel — a magyarság ellen való izgatásnak melegágyai, az ezeréves hazától való elszakadásnak és az ország összeomlásának előkészítői voltak. Vajjon türte volna-e más állam azt, hogy ezeréves területén a jótéteményként beengedett és letelepített nemzetiségek iskoláikban oly tankönyveket, térképeket és jegyzeteket terjeszzenek, amelyek az ország politikai egységét és biztonságát veszélyeztették egy évszázadon át? Csak a magyarság messzemenő béketűrésének és jóindulatának jelét kell látnia minden elfogulatlan bírálónak abban, hogy nem sokkal erőteljesebben lépett fel a kormányhatalom a hazaárulás-számba menő számtalan eset megismétlődésének megakadályozására. És vajjon elképzelhető lenne-e *ma* az utódállamokban, ha a magyarság *jogos* követeléseinek elérésére ily taneszközöket használna?

A diplomácia közbelépése sem volt elkerülhető a térképek ügyében. 1881 március havában jelentés érkezett a cs. és kir. külügyminisztériumhoz, amely szerint Slaniceano akkori román hadügyminiszter egy általa még 1876-ban szerkesztett földrajzi kézikönyvet a katonai iskoláknak ajánlott, a könyvhöz pedig egy térkép is volt csatolva, amelyen Dácia részeiként Bukovina, Erdély, a Bánát és a Maros-

¹ *Az erdélyi és magyarországi román egyházak és iskolák élete és szervezete a világháború előtt.* Lugos. 1930. 22. lap.

jobbpart voltak feltüntetve, délnyugati magyar-román határként pedig a Cserna-folyó.¹ E jelentés folytán a bukaresti osztrák-magyar követ utasítást kapott, hogy a szükséges adatokat és a könyvet szerezze be s eljárásáról tegyen jelentést. Ugyancsak 1881-ben került napvilágra a Gorjan ezredes által készített térkép is, amelynek megsemmisítését követelte azután a monarchia diplomáciai úton. A román kormány «dangyos és kevésbé megnyugtató» választ adott és körrendeletet helyezett kilátásba a térképnek az összes nyilvános iskolákból leendő kitiltására. A bukaresti követséghez intézett rendelet 1881 június 3.-án hangsúlyozza a válasz elégtelenségét és utasítja a követet, hogy állapítsa meg, vajjon a kilátásba helyezett körrendelet megjelent-e. A rendelet útmutatást adott a követnek arra is, hogy mily álláspontot foglaljon el s «ne titkolja el, hogy mi, bármennyire is jelentőség nélkülinek tartjuk az ily helytelenségeket (Unarten), gyakorlati szempontból ez alkalommal nem fogadjuk az ügyet nyugalommal. Nem kívánunk olyat, amit a román kormány ne tudna a fennálló törvények alapján teljesíteni, de nem tudjuk elfogadni, hogy ne volna eszköz arra, hogy Gorjan ezredest felelősségre vonják. Egy kormány mindig felelős alárendeltjei kihágásaiért és különösen a katonai fegyelem számos módot nyújt erélyes közbelépésre ebben az irányban. Nem érthetetlen, hogy éppen a mostani hadügyminiszter szeretné magát egy ily feladat alól kivonni. Nem kerülte el figyelmünket, hogy Slaniceano úr a szerzője annak a földrajzi tankönyvnek, amelynek ugyanaz az irányzata, hogy szándékosan tévessze meg a fiatalságot az oktatásnál és hogy ennek a tankönyvnek is mellélete volt egy térkép, amely gyanús hasonlatosságot mutat a Gorjan-féle térképpel. Annak idején ezeket a bizonyítékokat mindkét miniszterelnöknek megmutattam és csak azt a nagymértékben kellemtelen benyomást állapíthattam meg, amelyet ezek náluk keltettek. Az ily kiadványoknak ismétlődésében azonban oly rendszert látunk, amely ellen szigorú tiltakozást kell

¹ Cs. és kir. közös külügyminisztérium. 570/1881. I. B. szám. 1881. évi március hó 1.

emelnünk. Ha a román kormány vonakodik jóakarátának jelét adni és ezeknek a neveletlenségeknek (Ungezoogenheiten) nem akar véget vetni, akkor ő lesz az, amelyet felelőssé teszünk . . . »¹ Az 1881. évi augusztus hó 1.-én a bukaresti követséghez intézett újabb bécsi utasításból² megtudjuk a következőket: Május 1.-én 64/pol. szám alatt gróf Hoyos tett az előbbi rendeletre jelentést. E szerint a román kultusz- és közoktatásügyi miniszter az összes elemi iskolák vezetőihez rendeletet intézett, hogy ennek értelmében az összes nem engedélyezett taneszközöket — amelyek közé nyilván a Gorjan-féle térkép is tartozik — vegyék ellenőrzés alá és az iskolákból távolítsák el. Ugyancsak gróf Hoyos május 1.-i jelentéséből az tűnt ki, hogy a román hadügyminiszter Černat tábornokot bízta meg, hogy Gorjan ezredest figyelmeztesse térképének a kereskedőktől és a kereskedelemből való visszavételére. Azonban a július hó 20.-i 81/C. számú jelentésből kitévük, hogy «a térkép, mint engedélyezett taneszköz, a bukaresti könyvkereskedésekben kapható és az iskolákban használatban van, az ellenkező rendelkezések ellenére. Ez az eljárás csak növeli a kellemetlen benyomást, amelyet már eddig is az ügy tett.» Mindezekről a külügyminiszter gróf Tisza Kálmán miniszterelnököt 1881. évi augusztus hó 1.-én 2352/I. B. szám alatt kelt átiratával értesítette.³ A. E. Gorjan ezredes térképének további sorsáról a külügyminiszternek egy, két évvel később a magyar miniszterelnökhöz intézett átiratából értesülünk, amely egy másik ily térkép ügyében folytatott tárgyalásról szól.⁴ E szerint a Gorjan-féle térkép hamis állami elnevezéseket használt; az összes románoknak egy államba való tartozását színezve is feltüntette és az Osztrák-magyar Monarchiához, valamint Oroszországhoz tartozó területek címereit Románia területi címerei közé vette fel. A diplomáciai fellépések következtében a térkép ismételten változásokon ment át. Először úgy dolgozták át,

¹ Ministerium des Äusseren. Informationsbureau. ad No. 1842/I. B. vom 3. Juni 1881.

² Min. d. Äuss. ad No. 2352/I. B. vom 1. August 1881.

³ Országos Levéltár. Törzsszám: 773. 1881. Csomószám: IV.

⁴ Ministerium des Äusseren. No. 1582/4. I. B. vom 8. Juli 1883.

hogy az Osztrák-magyar Monarchiához és Oroszországhoz tartozó területeket átnyomták, hogy azok mint odatartozók tünjenek fel. Ezt azonban nem tartottuk elfogadhatónak és elégségesnek, mert az összes román területeknek színezése azonos maradt s az itteni címerek is a román címerek közt szerepeltek. 1882-ben azután újabb tiltakozás után lényeges javításon ment át, mert Dákorománia egységes színben való kiemelését és feltüntetését elejtették, továbbá a kifogásolt területi elnevezések (Crisiana, Timisiana stb.) elmaradtak, végül a valódi határvonalat láthatóan és kifejezetten kiemelték.

Közbevetőleg említjük meg, hogy a Gorjan-féle hamis térképet Herman Ottó (1835—1914) egy cikk keretében 1894-ben közölte, amikor is a román térképekkel űzött izgatás nagy veszedelmére erőteljesen mutatott rá. «A magyarság, — írja — mint államalkotó elem, az egyik oldalon áll ezredéves történelme világos tanúságaival, melyek szerint a szabadság és felvilágosodás érdekében teljesített missziót, még pedig az emberiség szolgálatában is. A másik oldalon áll az oláhság «római» követeléseivel, melyekre itt sem az ethnológia, sem az anthropológia mértékeit alkalmazni nem akarhatom, mert messze vezetne. De egyet el kell ismerni, hogy t. i. az oláh irredentista propaganda, mely Magyarország egységének megbontására tör, tervszerűen, szívósan és nagy körültekintéssel működik. Súlyát kiválóan arra fekteti, hogy *új nemzedéket neveljen*, mely telítve legyen irredentisztikus tartalommal; neveli pedig itt és a Havasalföld ifjú államában is, amint az utóbbit a mellékelt térképmásolat bizonyítja. A térképnek súlyt kölcsönöz, hogy a király és királyné arcképét is mutatja: egyébként *kötelező* taneszköze a romániai városi és falusi népiskoláknak, ábrázolván a «román földet» — «Terile romane»! E földnek nyugati és északnyugati határát azután a Tisza és folytatólag a Latorca alkotná s így a magyar Szegednek egy része már oláh földre esnék; Debrecen teljesen benne van; Makó, Hódmezővásárhely, Mezőtúr, a Nagy-Kúnság, a Hajdúság, Szabolcs, Bereg, Maramaros, az egész Erdély, délnek Temes, Torontál, Krassó-Szörény mind csupa merő oláh föld! Így oktatják az ifjú

oláh nemzedéket több mint egy évtizede! Evvel együtt jár az, hogy az ifjú nemzedéket a magasabb fokon francia és olasz főiskolákban neveltetik, hogy mint állítólag latin fajt a nyugat hatalmas latin népcsaládaival szerves kapcsolatba hozzák, az illető nyelvek alapos ismerete és jól ápolt társadalmi összeköttetések révén pedig szoroson összefűzzék. A cél és az eszköz így teljesen világos. És ha kérdjük, vajjon e körültekintő, tervszerű eljárással szemben és akkor, amikor a propagandának már sikerült az erdélyi Mezőség legutolsó földalatti viskójába is bevinni az elszakadás eszméjét, mondom, ha kérdem, hogy elégséges-e az, amit a magyar állam és a magyar társadalom evvel szemben multja és jövője érdekében tett? — Az én feleletem a leghatározottabb: *nem!*¹ A térképen az uralkodó pár képén és a feliraton² kívül ott látható a román zászló és a román címer is. A szegélyezésben sorban ott vannak a román megyék címerein kívül, a sarkokban, a leendő országrészek: Bukovina, Erdély, Máramaros, Temes és Kőrösvidék címerei, azonfelül négy üres hely. Már tehát a mai Romániát ábrázolja ez a térkép, hozzáadva a tiszai határt!

A Slaniceano- és Gorjan-térképek után — 1883-ban — újabb diplomáciai lépés történt a Zamphirolu-féle térkép ügyében.³ Ez esetben Trefort Ágoston, m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter küldötte meg a kifogásolt térképet a miniszterelnöknek, mert azon «Erdély és Magyarország egészen a Tiszáig terjedő része Románia kiegészítő részeként van feltüntetve». Közölte még a miniszter, hogy értesülése szerint Románia nyilvános iskoláiban ily térképek vannak közhasználatban és azokat a sűrű érintkezés folytán áthozzák Magyarországra, miáltal ezek államellenes aspirációknak új meg új tápot nyújtanak. A minisztertanács osz-

¹ Herman Ottó: *Oláh irredenta*. Vasárnapi Ujság. 23/1894. sz. 383—384. lap.

² *Charta murala Dacia Moderna sau Terile Romane*. Pentru Scolele Primare Urbane si Rurale. de A. E. J. Gorjan.

³ A térkép felirata: *Charta Terrilor Romane sau Dacia moderna*. Pentru Scolele Primare de Ambe-sexe. De G. A. Zamphirolu (Professor). 1876. 1 Lei 25 bani. Editura Librarie Zametzkiy e Co.

tozott a véleményben és ennek alapján a miniszterelnök megkeresést intézett a közös külügyminiszterhez, amelyben kiemelte, hogy Bukovina is Romániához csatoltnak van jelezve a térképen.¹ A külügyminiszter válasza szerint — amely, mint fentebb említettük, a Gorjan-féle térkép ügyében történt közbelépés eredményét is ismertette — a Zamphirolu-térkép a román sovinizmus megnyilvánulása, amely a török háború után virágzott fel s amely ellen erélyesen állást foglaltunk. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1889-ben ismét egy napvilágra került térkép, a Mihailescu-féle ügyében írt át a miniszterelnökhöz,² aki az ügyet a minisztertanács elé terjesztette s ennek 1889. évi július hó 10.-én hozott határozata alapján írt át ismét a közös külügyminiszterhez. A térkép³ szintén a szokásos hamisításokkal van tele, mint a már említettek. A külügyminiszter válaszában közölte, hogy az ügyről a bécsi román követtel folytatott tárgyalást, aki a térkép helytelenségét és sovinizta irányát teljesen elismerte s kormányának tett jelentésére kapott utasítás alapján kijelentette, hogy a térkép a romániai iskolákban nem használatos, de ügyelni fog a román kormány arra is, hogy a térkép ne terjesztessék. A román követ bizalmasan kijelentette, — s ez az eddigi térképtárgyalások módszerét jellemzően egészíti ki — hogy «Bukarestben joggal hiszik, hogy ilyen irányzatos térképészeti munkák orosz ügynököktől származnak.»⁴ Évtizedes és sokszor bizonyított ezen tevékenységüket tehát a románok nem átalították az oroszokra ráfogni, holott ezeknek is ép úgy volt okuk tiltakozni Besszarábiára formált igényük miatt.

¹ A minisztertanácsnak 1883. évi május hó 10.-én tartott ülésén 10. szám alatt hozott határozata. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1883. évi május hó 12.-én 866/1883. eln. számú átiratával megküldi a térképet. 1593/1883. M. E. számú átirat a közös külügyminiszterhez.

² 1775/1889. eln. V. K. M. szám.

³ Címe: *România cu țările Române-Vecine Harta. Intocmita pentru folosul scólelor primare de Nicolae Michailescu profesor de geografie la liceul Matei Basarab.*

⁴ Miniszterelnök átirata a V. K. M.-hez 3527/1889. M. E. szám alatt, melyben az eljárás eredményét közli.

A Vulcan-féle háborúelőtti térképen¹ a román éhség már bekebelezte Ugocsa és Bereg (Ugocea, Beregu) vármegyéket is. A *Romania Terile Vecine. Harta Politica, 1899* című térkép szintén ily beosztású.² Később pedig a nagyobb elterjedtség érdekében már levelezőlapokon is folyt az agitáció. A Brătîla-féle térkép-levelezőlapon³ felfegyverzett katona trombitát fújva hirdeti a nagyromán államot.

Igen érdekes a megemlítésre, hogy Sturdza Sándor 1904. évi munkájában,⁴ mely a dáko-román elméletet fejti ki s földrajzilag is bemutatja Romániát, a román tartományok közt Erdélyen, a Bánáton, Kőrösvidéken és Máramaroson, Bukovinán és Besszarábián felül még Macedóniára és Isztriára a dalmát szigetekkel is igényt támaszt!

Az 1906. évi bukaresti nemzeti kiállítást Károly király trónralépésének negyvenedik évfordulója alkalmával úgy rendezték a románok, hogy az ne csak az akkori román államot, hanem a leendő Romania-Marét is bemutassa. A kiállításon Magyarország ezen a néven nem szerepelt, hanem a Tiszáig terjedő terület mint a «határon túl» (Peste hotare) volt megnevezve. Ennek a «határontúl»-i államnak néprajzi térképe is ki volt függesztve, hadd lássa a világ, meddig laknak románok a hajdani Dácia területén. Az erdélyi látogatókat pedig «hajazövetelük alkalmából» üdvözölték a kiállításon, mert «ma már a Kárpátok nem választanak szét, hanem egyesítenek», s kívánták a fogadó beszédekben, hogy «mindnyájan egyek» legyenek, akiket «a közös jövő egyesít», mert «Traján oszlopának széttört részeit össze fogják ragasztani».⁵

Mi sem természetesebb, mint hogy Romániának a világ-háborúba való beavatkozását megelőzően és a szerződés-

¹ Címe: *Harta României Mari si a Tutoror Drumuliror de architect I.*

² Nagyajtai Barna Endre i. m.

³ Címe: *Harta Natiuneii Romane.* Intocmita de Joan Bratila, institutor. Golesti. (Ramnicu-Sarat.)

⁴ Alexandre A. C. Sturdza: *La terre et la race roumaine depuis leur origines jusqu'à nos jours.* Paris, 1904.

⁵ Jorga, Delavrancea, Tocilescu beszédei. L. Nagyajtai Barna Endre i. m. — Jancsó Benedek i. m. 293—296. lap.

szegést követő rövidéltű háborúja alatt sem szünetelt az ily térképek kibocsátása és terjesztése. Bureau százados *A katonai könyve az írás-olvasás megtanulásához* című háborúelőtti könyvének 78. lapján van egy térkép a tiszai és galíciai határral.¹ Rövid szünet a hamis térképek terjesztésében csak a központi hatalmak megszállása alatt állott be, hogy azután a megnövekedett Románia telhetetlenségében tovább is folytassa izgatását a Tisza-vonalig való törekvései tekintetében. Petrescu Comnen berni román követ már 1918-ban megjelent irányzatos könyvében² erőszakosan kísérli meg bizonyítani azt, hogy a románoknak történeti joga volna a Dnyeszter, Fekete-tenger, Duna és a Tisza közt fekvő területre. A munkához több térkép tartozik, amelyek teljes egészükben irányzatos céljai szolgálatában állnak. Igen jellemző «A román fejedelemségek Vitéz Mihály korában»³ című térképe, amelyen a román határ a Hernádnál van és még Kassa is a román fejedelemséghez tartozónak van feltüntetve! A közölt adatok és a térkép színezése természetesen a románok javára készült e térképen. Így pl. Nagyszalonta, Szarvas, Hajdúböszörmény, Szatmár színmagyar vidékei úgy szerepelnek, mint román nyelvszigetek, holott azokon a vidékeken magyarok laknak. Máramarosziget és környékén a térkép szerint egy magyar sincsen, holott 20,000-en felül van számuk. Hajdúszoboszló, mint román nyelvsziget, hatszor oly nagynak van jelölve, mint Nagybánya vagy Kolozsvár, pedig Hajdúszoboszló környékén 2950 román volt legutóbb, míg Nagybányán 10,000 és Kolozsvár környékén 77,000 román, amely számok a jelzett korra is aránylagosan felvehetők.⁴

Balan csernovici tanár még 1919-ben megjelent német-

¹ Jancsó Benedek i. m. 368—369. l.

² N. P. Comnène : *La Terre Roumaine à travers les âges. Atlas historique, politique et ethnographique.* Paris, 1919. Payot et Cie.

³ *Les principautés roumaines à l'époque de Michel le Brave.* 31. l.

⁴ Benoît Jancsó : *Quelques réflexions critiques sur l'essai de N. P. Comnène «La Terre Roumaine à travers les âges».* Atlas historique, politique et ethnographique. Paris. Payot et Cie. 1919. Budapest, 1920. Hornyánszky. 35 lap és 11 térkép.

nyelvű román történelmi könyvében¹ a tiszai határon kívül Bulgária egy részét is Romániához számítja; a Duna-Tisza közének felirata pedig: Austro-Hungaria, zárójelbe Pannonia-t írva! A bukaresti katonai és földrajzi nyomdában 1921-ben Dragu tábornok *Erkölcsei és nemzeti nevelés a véderő számára* címen megjelent tankönyvében² az «egység tánca» (Hora unirei. 361. lap) című térképen a határ ugyancsak a Tiszánál van s azon felül nemcsak a Duna jobbpartján veszi el végig a bolgár területeket, — akárcsak Kosztics a szerbek részére — hanem a szövetséges Jugoszláviától is. A Nagy-Romániánál is nagyobb birodalmat román nemzeti viseletben levő nők és férfiak táncolják körül, míg bent, Bukarest körül, zenekar fujja a győzelmi nótát.³ A román hadügy-minisztérium hivatalos kiadásában 1922-ben megjelent *Manuálul ostasului Roman* című katonai tankönyv szintén leplezetlenül mutatja be két térképen, melyeknek «Romania-Mare» a címük, az egész (!) román területet. Jellegzetessége e két térképnek az, hogy a Bánátot — amelyet Jugoszláviához csatoltak az osztozkodáskor — szintén Nagyromániához csatolva ábrázolják.⁴

A mai Románia iskoláiban — még pedig a magyar tan nyelvű iskolákban is, tekintve, hogy a nemzeti tárgyakat román nyelven tanítják — a történelmet dr. Joan Lupas *Istoria Romanilor* című tankönyvéből tanítják, amelynek Dácia című képmellékletén a régi római tartomány határai a mai határokkal egyeznek meg s a helységnevek nem akkori, hanem mai nevükön szerepelnek, így pl. Timisoara (Temes-

¹ *Geschichte der Rumänen*. Lehrbuch für die oberste Klasse der Mittelschulen. Von Theodor Balan, Professor am Liceul «Aron Pumnul» in Cernauti. Genehmigt vom «Secretariatul de serviciu pentru instructiunea publica al Bucovinei» mit dem Erlasse vom 15. September 1919. Zl. 2331. Cernauti, 1919. im Selbstverlage des Verfassers.

² General Constantin Dragu: *Educativunea Morală si Natională in Armată*. Editia II-a revăzută și ădaogată. București. 1921. Tipografia serviciului geografic al armatei.

³ Az egység tánca. Kezet fogtak mindazok — Kiknek román szívük van, — És eljárták Románia körül — Az egyesítés táncát.

⁴ Jancsó Benedek i. m. 357—363. lap.

vár), Oradea-Mare (Nagyvárad), Brasov (Brassó), Risinov (Rozsnyó), Odorheiu (Székelyudvarhely), Sighet (Mármaros-sziget), Cristesti (Székelykeresztúr), Bucuresti.¹

Ily eszközökkel vezetik tehát félre a romániai tanuló-ifjúságot s akarják «tudományosan» igazolni a román területi igényeket. Úgy látszik, már másképen, mint a tiszai határral, nem is tudnak térképet szerkeszteni és kibocsátani, ami semmiesetre sem egyezik a béke és pacifizmus jelszavával, amelyet időnként román részről is hangoztatnak.

* * *

Az idézett néhány példa élénken bizonyítja azt a szívós és minden eszközt — még a valótlanságok hirdetését is — felhasználó propagandát, amellyel ellenségeink aláásták ezt a nemzetet. Munkájuk eredménnyel járt és a vesztett háború után mi sem volt könnyebb, mint ezeket a tanokat az amúgy is elfogult és bosszútól lihegő győzteseknél csengő aranyakra — ezeréves területünk kétharmadának elcsatolására — felváltani. A szétszakított és tönkretett Magyarország mai állapota a legjobban bizonyítja, hogy ennek a vérlázító igazságtalanságnak megváltoztatására kell bírunk azokat a hatalmakat, amelyek ezeket az állapotokat lehetővé tették és okozták az által, hogy hitelt adtak ellenségeink ügyesen alkalmazott, de annál valótlanabb állításainak. Ha pedig az előadottak alapján is megfontolás tárgyává tesszük a váratlan és érdemetlenül nagy jutalomban részesült utódállamok további céljait és törekvéseit, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy amire — elsősorban tankönyveikkel — készülnek; az nem a béke, hanem a további rombolás, a békétlenség tartóssá tétele. Mert kérdezzük: miként képzelhető el a lefegyverzés, a nemzetközi döntőbírótság, az általános béke keresztülvitele az *ily* módszereknek már az iskolában való alkalmazása mellett? Ezért első kötelességeink egyike a még ma is széltében-hosszában tanított valótlanságok, tévedések és tudománytalanságok kiküszöböltetése és a fentebb felsorolt vagy azokhoz hasonló nagyszámú, főleg iskolai térképek kitiltatása

¹ Nemzeti Ujság. 1927 X. 7.

mindazon országokból, amelyek az európai kultúrközösség és népek szövetkezésének méltó és az igazság alapján álló tagjai kívánnak lenni. Az ilyen «kultúra», mint amely az ismertett térképekben nyilvánul, nem tűrhető. Az igazságért, vagy akár vélt igazságért lehet sokféle eszközzel küzdeni, — de csak a valóság és tisztesség eszközeivel. A valótlanságok ellen pedig teljes erővel kell a harcot megindítani, hisz ez saját nemzeti érdekünk mellett érdeke az általános emberi művelődésnek és a világbékének is, mert mint *Turgot* írta :¹ «Megtorpanni egy tévedés előtt, amelyet le lehet küzdeni, bűn az észszerűség ellen. Megtorpanni az igazságtalanság előtt, amelyet le lehet küzdeni, bűn az emberiség ellen.»

OLAY FERENC.

¹ «S'arrêter devant une erreur qu'on peut combattre, est un crime contre la raison. S'arrêter devant l'injustice qu'on peut combattre, est un crime contre l'humanité.»

GOETHE «FAUST»-JA A SZÍNPADON.

— Első közlemény. —

A dráma- és színháztörténelem kevés érdekesebb példát mutat fel annak a bizonyítására, hogy minden egyes művészetnek megvannak a maga misztikus autonóm törvényei, amelyek egymást kizárják, mint Goethe *Faustjának* színpadi pályafutását, mely voltaképen két különlényegű világnak szüntelen és reménytelen nosztalgiája az egyesülés után. A nagy példa igazolja, hogy a gondolkodás művészete, a filozófia, és a mágikus elszemélytelenedés művészete, a színház, szellemi vérkeveredését olyan belső erők teszik lehetetlenné, amelyek fölötté állanak még a legnagyobb lángelme akarátának is. Ez Goethe *Faust*-drámájának színpadi élettragédiája.

Az anyag, amelyet Goethe feldolgozott, lényegében színpadra való és a színpad felé tört ősidők óta. Goethe előtt az írók egész sora birkózott e tárggyal, a népszínpadok állandó és kedvelt műsordarabja volt *Faust* és a bábszínpadokon is ott élt számos formában a fekete mágiát űző német doktor furcsa figurája. Tudjuk azt is, hogy egy ilyen bábjáték-előadás ültette el a száz éve halott német költő-fejedelem lelkébe a későbbi nagy drámai költemény csiráját.¹ De maga az «opus magnum» eredetileg nem színpadra készült. Goethe, aki kiváló gyakorlati színházi ember is volt egyben, nem akart drámát írni, amikor évről-évre toldozgatva, újabb és újabb jelenetekkel, költői betoldásokkal gyarapítva a textust, önmagát egy időtlen emberi típusná álmodta a középkori mondán keresztül. De mikor végre kiadta keze közül az első részt, egy-két év sem telik el és máris megkísérte őt

¹ Goethe maga így emlékezik vissza a bábjáték-előadásra: «Die bedeutende Puppenspielfabel klang und summt gar vieltönig in mir wieder.»

a színpad daimonionja. És ettől a pillanattól kezdődik a kísérleteknek máig (és minden holnapig) húzódó gazdag, értékes sora, melyeknek célja : a színpad számára meghódítani és megtartani Goethe színszerűtlen drámai költeményét.

Az alábbiakban röviden ismertetni próbáljuk ezeket a kísérleteket és ezeknek színháztörténeti jelentőségét. A *Faust* színpadi pályafutásával számos részletmonográfia foglalkozik,¹ de ezeknél mindegyiknél fontosabb forrása idevágó ismereteinknek az a braunschweigi kiállítás, melyet 1929-ben, *Faust* színrekerülésének 100. évfordulója alkalmából rendeztek.² Ezt a kiállítást, mely *Faust* színpadi sorsát

¹ Brandt, H. : *Goethes Faust auf der Kgl. Sächsischen Hofbühne zu Dresden*. Ein Beitrag zur Theaterwissenschaft. Berlin, 1921. XVI. 274 old. és tabellák. — Creizenach, Wilhelm : *Die Bühnengeschichte des Goetheschen Faust*. Frankfurt a. M. 1881. — Enslin, Adolf : *Die ersten Theateraufführungen des Goetheschen Faust*. Berlin, 1880. — Gräf, H. G. : *Goethes Anteil an der ersten Faustaufführung in Weimar am 29. Aug. 1829*. Weimar, 1904. — Horn : *Über die Münchener Faust-Aufführungen* (ungedruckte Diss.) 1928. — Petersen, Julius : *Goethes Faust auf der deutschen Bühne*. Eine Jahrhundertbetrachtung mit 16 Tafeln. Leipzig, 1929, 50 old. — Russo, Wilhelm : *Goethes Faust auf den Berliner Bühnen*. Berlin, 1924, 224 old. — Tille, Al. : *Goethes Faust auf der deutschen Bühne*. Zeitschr. f. Bücherfr. 5, 1 (1901. szept.). — Ulbrich, Franz : *Radziwills Privataufführungen von Goethes Faust in Berlin*. Studien zur Literaturgeschichte f. Alb. Köster. Leipzig, 1912, 193—220. old. — Witkowski, Georg : *Goethes Faust auf dem deutschen Theater*. Bühne u. Welt, 4., 1—14., 57—64. és 91—102. old.

² Ennek a kultúr-, irodalom-, művészet- és színház-történetileg egyaránt nagyjelentőségű kiállításnak első terme a történelem és a monda Faustjára vonatkozó dokumentumokat tartalmazta, még pedig az 1. vitrin az ördöggel kötött szerződés vándormotívumának könyvekben, képekben, különféle ábrázolásokban jelentkező adatait, a 2. vitrin a történelmi Fausttal egykorú és a közvetlenül reákövetkező kor iratait, Faust és Fausttal vonatkozásban levő helyek képi ábrázolásait a XVII. századtól kezdve máig, a 3. vitrin a németországi és a 4. vitrin a külföldi népkönyvek, ponyvafüzetek, Wagner-népkönyvek, az 5. vitrin a mágikus doktorra vonatkozó népdalok gazdag gyűjteményét mutatta be. A 6. vitrin *Faust* állítólagos szerzőségével büszkélkedő, az ő neve alatt fennmaradt ördögidéző iratokat sorakoztatta fel, a 7. a boszorkányok és kísértetek, a 8. a varázslás, 9. az ördöggel való szövetség, alchemia és okkult filozófia különféle

és képzőművészetekben való szerepét tárta a látogatók elé, Carl Niessen, a kölni egyetemi színháztudományi intézet vezetője rendezte és ugyancsak ő adta ki a szakszerűségi szempontból kiváló forrásműnek is tekinthető katalógust.¹

I. Az első rész bemutatási kísérletei és részlet-előadásai.

A *Faust* színrehozatalának eszméje magától a költőtől indult ki. Goethe már 1810-ben, tehát két évvel az első rész megjelenése után, gondol művének a weimari színpadon való előadatására. Egy alkalommal vendégül látja Friedrich Wilhelm Riemer weimari irodalomtörténészt, szó esik a *Faust* előadatásának problémájáról, és a beszélgetés eredménye az, hogy Goethe megbízza Pius Alexander Wolff nevű jeles színészét egy szcenárium kidolgozásával. Wolff, akit maga Goethe legkiválóbb színpadi tanítványának tartott, munkához látott: az első részt öt felvonásra tagolta, melyekből az első pl. az ajánlást és a két előjátékot ölelte fel. Több képet összevont. Természetesen néhány kép áldozatul esett, míg az Auerbach-kocsmajelenetet színpadtechnikai okokból a hátsó színpadon, mint «változást» játszatta volna. Goethe néhány

emlékeit, végül Goethe által bizonyosan ismert, Faust-motívumokat ábrázoló képek érdekes sorát mutatta be. A második terem a Faust-ról szóló népdramáknak és bábjátékoknak volt szentelve. Goethe előtt írt Faust-dramák első kiadásai, színlapjai, bábjátékszövegkönyvek, kéziratok, bábszínház színlapok, Faustot és boszorkányokat ábrázoló papírpénzek, közvetlenül Goethe előtt és korában írt Faust-dramák kéziratai, különféle kiadásai voltak itt láthatók, míg végre a harmadik teremben elérkeztünk a nagy Goethe-dráma színpadi sorsának első állomásához, az első rész részlet-előadásainak és a braunschweigi ősbemutatónak dokumentumaihoz.

¹ Carl Niessen különben egy nagyobb művet is tervezett *Faust auf der Bühne* címmel, mely a szerkesztése alatt megjelenendő *Schaubühne, Quellen und Forschungen zur Theatergeschichte* c. sorozat I. kötete lett volna. Ez, sajnos, nem jelent meg, csak egy részlet belőle, izelítőnek: *Adolphe Appia «Goethes Faust», Erster Teil als Dichtung dargestellt*, mit 17 unveröffentlichten Zeichnungen 1929. Fritz Klopp Verl. G. M. B. H. Bonn.

nappal a Riemerrel való beszélgetés után levelet ír Karl Fr. Zelter berlini komponistának és felkéri kísérő zene írására. Egyidőre elalszik az ügy, majd 1812 őszén Wolff és Riemer újra foglalkoznak vele és Goethe ekkor vázolja fel díszletterveit. Ez a weimari Goethe National Museumban őrzött hét rajz világosan mutatja, hogy hol rejlenek a színpadi megelevenítés nehézségei. (Prológ az égben, Föld Szelleme, Boszorkánykonyha, Walpurgis-éj stb.)¹ Az első képet Goethe egy Moritz Retzsch nevű festőnek az ő darabjához készített és közismert metszete alapján képzei el. Az Atya égi karok körében ül és vele szemben Mephisto. (Az Atyaisten megszemélyesítése azonban kevés színpadon sikerült.) A Föld Szellemének megjelenését Goethe eredetileg Rembrandt Faust-metszetének hatása alatt gondolhatta el, melyen, mint ismeretes, mágikus-kabbalista jel jelenik meg az ablakban. Ennek a rembrandti metszetnek pontos mása az a Lips által készített metszet, mely címképe lett a Faust-törredék 1790-i első kiadásának. Később maga Goethe is színpadszerűbbnek vélt egy hatalmas Apollo-fejet jeleníteni meg a szoba ablakában, amelyet renaissance-stílusban vet papírra. (Mint majd látni fogjuk, a Radziwill-féle első előadáson Goethe arcását vetítették a jelenetben. Később Goethe tanácsára az Otricoli-i Jupiter vonásait adták a Föld Szellemének.) Sem Wolff scenáriuma, melyet szintén Weimarban őriznek, sem Goethe tervei nem jelentettek közeledést a mű színpadi életrekelte felé.

Érdekes, hogy a bábjáték által sugallt nagy mű először *árnyjáték* alakjában nyert színpadi megvalósulást: 1814 januárjában egy Falk nevű egyén «önmaga által kitalált kínai árnyjátékkal» megelevenítette a *Faust* egyes jeleneteit, mialatt Ten Winkel vándorszínésznő recitálta a szöveget. Az előadást Goethe maga is látta és másnap így ír erről Schil-

¹ Rendezéstörténetileg figyelemreméltó képek még: Faust dolgozószobája, Gretchen szobája, mely csaknem teljesen változatlan maradt az elmúlt száz év alatt, legfeljebb szűkült, a Dóm-jelenet, amely viszont Retzsch és Cornelius korabeli metszetein látható operaszerű, realiztikus dóm-belsőitől az egy-két oszlopköteggel jelzett, stilizált dómokig nagy leegyszerűsödést mutat.

ler özvegyének : «Az volt az érzésem, mintha már száz éve halott lennék.»

Néhány hónappal e különös árnyjáték-előadás után Anton Radziwill herceg keresi fel a költőt Weimarban. Radziwill, aki már az első rész megjelenése óta dolgozott a *Faust* kísérő zenéjén, Goethének csellón eljátszotta a drámához írt zenéjét, mely elgondolása szerint melodramatikusan kísérte a szöveget. A költő több engedményt tett Radziwill hercegnek és néhány helyen operaszövegszerűen kiegészítette művét, miután a herceg az előadás kérdésével komolyan foglalkozott. Mégis öt év múlt el, míg ez a terv megvalósult.

Időközben Weimarban újra felbukkant a *Faust* előadásának eszméje. Még Radziwill herceg látogatásának hónapjában Goethe levelet kapott Brühl berlini intendánstól, melyben ez Mephisto szerepére Devrient-t ajánlotta Goethének.¹ A költő, aki még az előjátékban gögösen azt mondatja alteregójával a színházigazgatónak : «Geht hin und sucht euch einen andern Knecht!» — egy év múlva újabb kísérletet tesz műve színpadra-mentése érdekében. Megbízást ad Eberwein karmesternek, hogy az első dolgozószoba-jelenetet melodramatikusan dolgozza ki. A színház egyik öltözőjében lezajlik az első olvasópróba. (Faust : Oels, Mephisto : Pius Alexander Wolff, Gretchen : Wolffné, Föld Szelleme : Graff.) Ekkor Goethének magának is be kellett látnia, hogy műve igen távol áll a színpad szellemétől. Elhatározta, hogy Faust első nagy monológját összevonja, a Wagnerrel való jelenetet kihúzza és hogy mint *monodrámát* kezdettől a husvéti ünnepig egy iramra, csak a Föld Szelleme által megszakítva játszatja le. Azt remélte, hogy talán más jelenetek is csatlakozhatnak a monodrámához és végül is kialakul az előadás. Azonban a Wolff-házaspár Berlinbe szerződött és a további kísérletek ezzel meghiúsultak.

¹ «Sollten Sie je den vortrefflichen Gedanken realisieren, den Faust theatralisch zu bearbeiten, so könnte ich Ihnen jetzt durch Herrn Devrient mit einem ganz vortrefflichen Mephistopheles unter die Arme greifen.» 1814 ápr. 12. — A német színház-történelem nagy kárára ez a terv nem valósult meg. Devrient sohasem játszotta Mephistót, csak néhány részletet deklamált a darabból egy-két alkalommal.

Végre elkészült Radziwill herceg zeneszerzeményével : 1816-ban megtartották az első olvasópróbát, de ezt csak három év múlva követte előadás. Goethe fiának jelenlétében, 1819-ben kerültek színre az ú. n. Monbijou-kastélyban a dolgozószoba-jelenetek. (Faust dolgozószobája, agyonzsúfolt kellékeivel alig szenvedett ez első előadás óta a jelenkorig változást. Nem Reinhardt, — mint látni fogjuk — hanem Jessner az első, aki szakít ezzel az ósdi hagyománnyal.) Az év folyamán más részek is csatlakoztak a monodrámához, úgy hogy 1820 május 24-én már az első résznek több lényegesebb képét bemutató előadás pergett le. A «színházi előjáték» sem hiányzott ekkor már. A címszereplő P. A. Wolff volt, Gretchen Clara Stich, Mephisto : Karl von Mecklenburg-Strelitz herceg, Luiza királyné egyik fivére, aki elegáns gavallért és irónikus világfit alakított szerepéből, amely felfogást Marr, majd Pauly és La Roche folytatták tovább Mephisto-alakításaikban. A díszleteket Karl Friedrich Schinkel tervezte. A Föld Szellemét a háttér gótikus ablakára laterna magicával vetítették : a nagyméretű fej, mint már említettük, Goethe arcának mása volt az első előadáson. Ez a Radziwill-féle előadás a zene és énekeltetett részek túlhangsúlyozása miatt vegyes művészi eredményekkel járt : ami az előadáson kikerült, az nem volt «sem színdarab, sem opera, sem hal, sem hús». A darabnak operaszerűvé tételére mi sem jellemzőbb, mint hogy a szerződés aláírását szellem-karok énekvitája előzte meg, a Gretchen-jelenetet egy Ámor és egy Ördögöcske éneke festette alá és a kerti ház-jelenet quartetté alakult — Goethe hozzájárulásával, sőt segítségével révén. Igaz, hogy egy év múlva már annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy ez a saját muzsikáját belül hordozó költemény nem kíván ilyen terhes zenei segítséget.

Ezen az első kísérleten kívül Lipsceből van adatunk arról, hogy 1819 április 11-én három színész, Stein, Genast és Dupré előadták a dolgozószoba-jelenetet mint monodrámát. Hasonló előadás lehetett egy év múlva, március 29-én Boroszlóban, ahol Faust szerepét H. Anschütz deklamálta, Wagnert pedig Karl von Holtei alakította.

Németországban évekre elhallgattak a próbálkozások.

Radziwill herceg Berlinből Posenbe került. Goethe felhagyott a színházvezetéssel (1817) és Weimarban sem esett többé szó a *Faust*ról. Ellenben London és Párizs tesznek ezután kísérletet: 1825-ben a Drurylane mutat be összefüggő részleteket George Soane színpadi átdolgozásában a *Faust*ból, még pedig, bár látványossággá formálják át, sikertelenül; még inkább theatralizálták a darabot a Port St. Martin Színházban. A rendezés a külsőségeket emelte ki; ezt a jellemző jegyet megőrizték az összes francia Faust-színrevitelek ez első kísérlettől kezdve napjainkig.¹ Érdekes, hogy Párizsban érezték az első rész befejezetlenségét és egy képet fűztek a darab végéhez: fent látható volt a paradicsom bengáli fénytől megvilágítva, miközben Gretchen az Istenanya előtt térdelt, lenn pedig Faustot a pokol lángjai közé ragadták az ördögök.

Faust színpadi pályafutása történelmének első fejezetét Karl von Holtei meg nem valósult előadási tervével zárhatjuk le: Holtei a Gretchen-cselekmény erős tömörítésével és népszínhátéki s melodramatikus motívumok keverésével kívánta a *Faustot* a színpad számára alkalmassá tenni. A Gretchen-drámának a kezdettől az álomital átnyújtásáig — mely a közönség szemeláttára történt volna — meg nem szakított lepergetésére Holtei egy színpadi megoldást dolgozott ki. (Ez az egységesítése a Gretchen-drámának a gyakorlatban először Otto Devrient-nek sikerült.) Gróf Brühl berlini intendánsnak a Hoftheater számára azonban kizárólagos joga volt a tragédiára, ezért Goethe nem adhatta beleegyezését az előadáshoz. Így azután Holtei bábjáték- emlékekből és Goethéből összetákolt saját látványosságát adatta elő a Königstädt. Theaterben. Kilenc évig tartott ezután, amíg Brühl utódja, gróf Reder a berlini Königliches Schauspielhausban előadatta a *Faustot*.

¹ Gemier az Odeon-színházbeli Faust-rendezésében (1925 május) pl. hastáncot járatott a boszorkányszombat szereplőivel. Méltán sóhajt fel örömmel Carl Niessen (Kat. 134. old.), hogy a legrosszabb Faust-előadástól megkímélte a drámát a sors. Sarah Bernhardt akarta ugyanis Henry Bataille átdolgozásában játszani a darabot. Az «isteni Sarah» Mephistót játszotta volna. Már clownokat is szerződtetett, egy betanított pudlit, egy akrobata- és állatcsaládot és egy meztelen táncosnőt Heléna szerepére.

Goethe ekkor már nem igen törődött drámája színpadi sorsával: teljes erővel a *Faust* második részének befejezésén dolgozott. Ezt kezdettől fogva színpadra szánta. Hogy milyen eredménnyel, azt látni fogjuk.

II. Az első rész ősbemutatója és a további előadások.

Braunschweig könyvelői el magának a dicsőséget, hogy először vitte színre *Faust* első részét. Ekkor (1823—1830) II. Károly herceg uralkodott itt, aki nagy színházbarát volt és jeles színigazgatójának, August Klingemannnak¹ igazgatásába is állandóan beleszólt. Klingemann még 1815-ben írt egy *Faust*-drámát, mert Goethe darabját nem tartotta elég drámainak. Amikor egy alkalommal ezt a *Faust*-darabot játszották és a herceg elismerését fejezte ki Klingemannnak, hallott először II. Károly Goethének hasonló tragédiájáról és elrendelte ennek betanulását. (Egyesek szerint Klingemann önszántából vállalkozott a «sokkal jobb» *Faust*-dráma előadására.) Klingemann nagy gonddal látott Goethe *Faust*-jának színpadi átdolgozásához. Mindent, amit a kor színpadja csak engedett, mozgósított a siker érdekében. A bemutató 1829 január 19-én zajlott le. A címszerepet Eduard Schütz játszotta. A braunschweigi előadás fennmaradt sugókönyve egy bejegyzést őriz tőle, mely igazi színészi elragadtatással alakítás-felfogását foglalja össze:

Willst Du den Faust in seinen Tiefen fassen,
Greif' in die eigne Brust hinein.
Denn von Gelehrten Dich belehren lassen,
Wird doch nur trocknes Wissen sein.
Faust ist der Mensch, mit seinem Höh'n und Tiefen,
Dein eigner Pulsschlag sei Dir Kommentar;
Gedanken, die im dumpfen Fühlen schliefen,
Führt das Gedicht Dir ins Bewusstsein klar.
Was unverständlich bleibt, kannst Du nicht brauchen,
Denn dies gehört dem reinen Wissen an.
Du musst Dich keck ins warme Leben tauchen;
Wenn Du das kannst, bist Du der rechte Mann.

¹ Heinrich Koch: *Die Bühnenleitung August Klingemanns in Braunschweig*. Theatergeschichtliche Forschungen, 1901.

Mephisto Heinrich Marr volt, aki ugyanúgy, mint a berlini előadás hercege, a világit, az irónikus gavallért hangsúlyozta.¹ Gretchent egy Berger nevű színésznő, Márta asszonyt pedig Klingemann felesége játszotta, aki különben hősnőket szokott alakítani. Cäcilie Brandnak egy egykorú könyomatáról megállapíthatjuk, hogy Schütz jelmeze egy konvencionális, ú. n. «altdeutsch» színházi díszöltöny volt, mely a valóságban sok spanyolos díszítésmotívumot tartalmazott. (Pl. mint Egmont ugyanazt a tollas főveget viselte, mint a *Faustban*.) Gretchen jelmezén a korabeli divatnak nagy szerepe volt. Fennmaradt továbbá a már említett drezdai rajzolóművészek, Retzschnek, tizennégy színes vázlatrajza, mely valószínűleg a braunschweigi előadás nyomán készült. Ezekből az tűnik ki, hogy a díszletek és színpadbeállítás mintául ugyancsak Retzsch metszetei szolgáltak, amelyeket Goethe már 1810-ben elismerésre méltatott és azóta három német és két külföldi kiadás révén váltak népszerűvé. Az ősbemutató komoly siker jegyében pergett le, csak az előadás hosszadalmassága fárasztotta ki a nézőket. A második előadásra még jobban meghúzták a darabot és sikerült négy órára rövidíteni az időtartamot. Áldozatul esett a két előjáték, Gretchen jelenete a szövőszék mellett, a kút-jelenet, a Walpurgis-éj és az utolsóelőtti kép. A többi képet hat részre tagolta, amivel szemben Tiecknek sikerült öt felvonásba tömöríteni az első részt. Klingemann Gretchen imáját a Mater dolorosához a Dómba helyezte. A rendezés és átdolgozás nemcsak a tiszteletdíjul nyert öt Frigyes-aranyat, hanem dicsőséget is szerzett Klingemannnak. Átdolgozását egy sor német színház átvette.²

Elsőnek Hannover követte Braunschweig példáját. Itt 1829 június 8-án (Faust : Katzianer, Mephisto : Engelken, Gretchen : v. Holbein) került színre, majd augusztus 23-án Brémában (Faust : Hartig, Mephisto : Meyer, Gretchen :

¹ P. A. Merbach : *Heinrich Marr*. Theat. gesch. Forsch., 1926.

² A történelmi nevezetességű színházat, ahol a *Faust* először színrekerült, 1869-ben lebontották. A Hagenmarkt és a színház modellje a kölni egyetemi Színháztudományi Intézet múzeumában látható.

Mercy), mindenütt Klingemann rendezőpéldánya alapján. Elsőnek Drezdában alkalmaztak más átdolgozást. Itt 1829 augusztus 27-én mutatták be a *Faustot*, Ludwig Tieck átdolgozásában és rendezésében. Tieck ugyan biztosította Goethét, hogy követni fogja a braunschweigi példát, azonban kevés fáradságot fordított az előadásra, mert a *Faustot* nem tartotta színpadi drámának. A második előadás után aztán gyökeresen át kellett dolgoznia a sugókönyvet, mert az udvar valószínűleg nem volt megelégedve dramaturgi munkájával. Tieck sokkal messzebb ment el a dráma átalakításában, mint Klingemann: a *Mater dolorosa* előtt lejátszódó jelenet mellőzte, Valentin halálát és a *szabadba helyezett* Dóm-jelenetet¹ összevonta, ezenkívül Gretchen magánbeszédét a szövőszék mellett Márta asszony kertjébe helyezte. Tieck azonban nem merte reformeszméjéhez híven díszletelen színpadon mutatni be a drámát. A húsvéti séta jelenetéhez pl. ezt íratta: Kép, Retzsch nyomán. Tieck ezenkívül megpróbálta a Walpurgis-éjnek egy pillanatra való képszerű exponálását. Faust Carl Devrient volt, Mephisto Pauly, aki szintén irónikus világfinak játszotta a szerepet, Gretchen pedig Gley k. a., aki Julie Rettich néven később a Burg-színház tagja lett.

A drezdai bemutatót Goethe nyolcvanadik születése napja alkalmából rendezték. Drezdán kívül Lipcse (aug. 28) és Weimar (aug. 29) rendeztek hasonló ünnepélyt. Lipcsében ugyancsak Tieck színpadi átdolgozása került színre, de nem a drezdai példány, hanem egy merészebb, teljesebb szöveg. Ugyanis a cenzura sok mindent töröltetett a darabból. Lipcsében sem ment símán az ügy: a katolikus udvar kívánságára Mephisto gúnydalát Margit ajtaja előtt, az egyház jó gyomráról való verseket, továbbá Faust egész biblia-magyarázatát törölni kellett. Derülten írta ekkor Goethe a lipcsei irodalmár-kritikus Rochlitznek többek között: «Aus der Aufführung in Leipzig geht die alte Wahrheit, man solle dem Teufel nicht an die Wand malen, aufs deut-

¹ A dóm-jelenetet rajta kívül csak O. Devrient helyezte a szabadba.

lichste hervor». Ami benne megmaradt, az is elég volt arra, hogy a közönség kitörő lelkesedéssel fogadja Mephistónak az államról, a templomról és a vallásos életről mondott csípős megjegyzéseit, «mintha nem is az ördög beszélt volna, hanem az Isten». A papság azonnal gyorsfutárt menesztett Drezdába, hogy tiltsák be a *Faustot*, ami meg is történt és csak bizonyos idő múlva lehetett «hübsch moderiert und castigiert» adni. Tíz év múlva a Burgtheater bemutató-előadásán is beavatkozott az egyházi vonatkozásokba a cenzura (pl. Faust nem «leider auch», hanem «zuletz auch noch Theologie» tanult) és csak az ötvenes években lehetett cenzurázatlan eredeti szöveget játszani.

Goethét a cenzura akadékoskodásai nagyon elkeserítették. A weimari ünnepi előadás szövegét, mely a Klingemann-féle rendezőpéldányt vette alapul, maga Goethe rövidítette meg, hogy «veszélytelenebb» legyen. Isten nevét nem volt szabad kiejteni a színpadon, Gretchen nem «ma éjjel», hanem csak «még ma» nyugodhatott Faust karjaiban. «Kebled a keblemen»-ből «szemed a szememben» lett, a «kebel»-ből általában «száj», a «harisnyakötő»-ből «karkötő».

Goethe már a braunschweigi bemutatót is nagy érdeklődéssel kísérte, és nem kell szószerint venni egyik levelének azt a kitételét, hogy «hagyta» az előadást és «passzívan, mitse szólva tűrte». Még inkább belekapcsolódott a weimari díszelőadás előkészületeibe. Tanácsokkal, díszlettervekkel, szerepmagyarázatokkal és szövegkiegészítéssel működött közre az előadásban. Olvasópróbát tartott, La Roche-sal, aki hitelesítette Mephistónak mint gavallérnak alakítását,¹ együtt vette át a szerepet, a többi szereplőt pedig Eckermann útján látta el felfogására nézve utasításokkal.

A drezdai, lipcsei és weimari előadások megtörték a jeget. Sorra mutatják be a drámát a német városok: Magdeburg (1829 nov. 13), Nürnberg (1830 márc. 21), München (1830

¹ La Roche Goethe vezetése mellett Mephistót olyan ironikusnak játszotta, aki jó társaságban is megfordulhat. Hiányzott belőle a demonikus vonás. A hangja emberien vidám és becsületes volt. Egy szóval: jovialis ördög.

ápr. 12 ; átdolgozás : Klingemann, Faust : Urban, Mephisto : Wespermann, Gretchen : Senger), Hamburg (1831 jún. 29 ; Faust : Eduard Schütz és Mephisto : Heinrich Marr, mint vendégek), Stuttgart (1832 márc. 2 ; darabátdolgozás : K. Seydelmann, aki egyúttal Mephisto szerepét is átalakította,¹ Faust : Maurer, Gretchen : Schmidt), Königsberg (1832 márc. 17), Mannheim (1834 jan. 10 ; Faust : Braunhofer, Mephisto : Demmer, Gretchen : Reinhardt), Frankfurt a. M. (1834 márc. 17. ; Karl Seydelmann darabátdolgozása, ugyanő m. v. Mephisto szerepében, Faust : Becker, Gretchen : Lindner), Cassel (1834 ápr. 16 ; Faust : Schenk, Mephisto : Quanter, Gretchen : Ahrens), Düsseldorf (1835 nov. 20, Karl Immermann átdolgozásában), Zürich (1836 aug. 21, Karl Seydelmann vendégszínházával és rendezésében), Berlin (1838 máj. 15, Karl Seydelmann vendégszínház és rendezése ; Faust : Grua, Gretchen : Charlotte von Hagn), Köln-Aachen (1838 júl. 22; Wilh. Henckel átdolgozása és rendezése), Bécs (1839 máj. 29-én, miután hét évvel előbb, Goethe halála alkalmából rendezett gyászünnep során allegorikus keretben négy képesoportot mutattak be : az Egmont, Iphigenia, Tasso és *Faust* című drámákból.) Ez az előadás néhány megjegyzést érdemel. Említettük a cenzura akadékoskodásait. Bécsben még azt is megérte a darab, hogy a nemesi közönségre is tekintettel kellett lenni az előadás során. Tekintve, hogy a «Fräulein» megszólítás csak nemes kisasszonynak járt, polgárleánynak meg kellett elégednie a «Jungfer» titulussal. És mert Faust eredeti megszólítása a nézőtérén visszatetszést támasztott volna, e mondat Bécsben így hangzott : «Meine schöne Jungfer, darf ich's wagen.» Ennek az előadásnak jövedelme egy Mozart-émlék javára szolgált, ezért a felvonás-

¹ La Roche gavallér ördögével szemben Seydelmann, amint azt August Lewald, Röse és Rötscher feljegyzéseiből tudjuk és Adolf Menzel egy ifjúkori rajzából következtethetjük, felfogásában a boszorkányhegy-jelenetből indult ki, ami azonban kimaradt az előadásból. Rajta keresztül a népmonda ördöge kelt életre. Ha járt, úgy látszott, mintha lópatákat húzna maga után. Karmai voltak és befűzött vékony, darázsderékú teste. Recsegő hangjában pokoli gúny szólalt meg.

közi zenét Mozart műveiből állították össze.¹ Faust Löwe, Mephisto La Roche, Gretchen Rettichné volt. A *Faust* első részének további bemutatói: Graz (1839 júl. 13, átdolgozás és rendezés: Deinhardstein, Mephisto: Heinrich Marr m. v.), Brünn (1845 febr. 10). Bécsben a bemutató után tizenegy évvel, 1850 jan. 28-án újra felújították a darabot Klingemann átdolgozásában, melyet még Dingelstedt is használt az első résznek 1877 ápr. 19-i felújításánál. A rendező Laube volt. Ő a szó-rendezésre, vagyis a játékmesteri munkára vetette a fősúlyt. Jelenetelésbeli változtatás semmi sincs felújításában.

Az ötvenes években lezárul *Faust* színpadi pályafutásának első húszéves időszaka. Az összes eddigi színpadi átdolgozások az égi előjáték elhagyásával *Gretchen-drámát* alakítottak a tragédia első részéből. (Az «égi prologus» először 1856-ban Brémában és Lipszéban került színre.) A második rész nélkül nincs is sok értelme ennek az előjátéknak. Ha csak az első rész kerül színre, feleslegessé válik a szerződéskötési jelenet is, mint ahogy Tieck ki is húzta ezt, ami által Mephisto pusztá kísérőjévé vált Faustnak. Új fordulóponthoz jelent a dráma színpadi élettörténetében a második rész bemutatása.

III. A második rész ősbemutatója és a tragédia mindkét részének jelentősebb rendezései a századfordulóig.

Talán nem szorul bizonyításra, hogy az első rész egy magában hamis képet ad a dráma egészéről és annak szerves

¹ Ekkor találkozott először és utoljára Faust és Mozart, ami eredetileg, más formában, Goethe álma volt. A bräunschweigi bemutató után ugyanis ezt írta Eckermannnak a kísérő zenével elégedetlen Goethe: «Es ist ganz unmöglich, eine passende Musik zum «Faust» zu bekommen. Das Abstossende, Widerwärtige, Furchtbare, was sie stellenweise erhalten müsste, ist der Zeit zuwider. Die Musik müsste im Charakter des «Don Juan» sein; Mozart hätte den «Faust» komponieren müssen. Meyerbeer wäre vielleicht dazu fähig, allein der wird sich auf so etwas nicht einlassen, er ist zu sehr mit italienischen Theatern verflochten.» (1829 febr. 12.)

felépítettségű gondolategységét széttöri. Láttuk, milyen nehezen jutott el a színpadi életrekeltésig az első rész, és tudjuk, nem ok nélkül merült fel és folyt a vita, hogy színpadra való-e. Ebből a szempontból még sokkal kedvezőtlenebb fogadtatásban volt része a költő halála után megjelent második résznek.

Alig látott napvilágot a második rész, Rosenkranz, aki összehasonlító irodalomkritikai alapon egy sor más Faust-drámával vetette össze a művet, kimondotta, hogy a második rész «nie die Popularität des ersten erlangen, dass es nicht, wie dieser, die Nation entzücken, sie über sich selbst zum Bewusstsein bringen, fortbilden, sondern stets ein gewisses *esoterisches Dasein* haben werde.»¹ Ez még a legszelidebb hang, idézhetnök a súlyosabb, sőt durván kemény kritikák egész sorát. Az érdekes a dologban az, hogy a második részt, épen az elsőnek színpadi nehézségeire gondolva, Goethe kezdetől fogva a színpadra tervezte a maga módján² és mégis húsz esztendőnek kellett elmúlnia, míg végre — ha torz módon is — de testet ölthetett a színpadon ez a különös, chaotikus, drámaiatlan színpadi álom.

Két évvel a költő halála után Eckermann nyúl először a második rész színpadi átdolgozásához és az első felvonásból alakít egy ötfelvonásos drámát *Faust am Hofe des Kaisers* címmel (1834). Az első színházi próbálkozás ezután tizenöt év múlva történik: Goethe századik születése napja alkalmából, 1849-ben Karl Gutzkow színre viszi Drezdában *Raub der Helene* címmel a második rész I., II. és III. felvonásából alakított Faust-epizódot, amely átdolgozás szerint a hős mint álmot éli át a klasszikus Walpurgis-éjt és a Helene-cselekményt, az Euphorion-motívum elhagyásával. A végén Mephisto gúnyosan nevetve hajlik az alvó fölé.

Az első színrekerült teljes színpadi átdolgozás Anton Edmund Wollheim da Fonesca műve.³ Wollheim «brutális

¹ *Jahrb. f. wiss. Kritik*, 1833 június.

² «Alles ist sinnlich und wird, auf dem Theater gedacht, jedem gut in die Auge fallen. Wenn es nur so ist, dass die Menge der Zuschauer Freude an der Erscheinung hat», nyilatkozik egy helyen az akkor még készülő II. részből Goethe.

³ Wollheim: *Erläuterungen und Gesänge zum zweiten Teil von Goethes Faust*. — Hamburg, 1854.

kihúzásokkal és értelmetlen betoldásokkal»¹ avatkozott be a Goethe szövegébe, melynek négyötödét törölte és ezek helyett maga költött lélekvándorlásokról szóló meséket a darabba.² A Hamburgban 1854 április 4-én H. H. Pierson zenéjével színrekerült Wollheim-féle átdolgozásnak nem volt sikere. Sokan kizárólag az átdolgozást, a változtatásokat és a lelemény nélkül való zenét okolják, pedig ezeken kívül még részint a második részben, részint a kornak már a naturalizmus felé közeledő színpadi stílusában gyökerezett az ok. A sikertelenség ellenére is színre került Boroszlóban (1854), Frankfurt am Mainban (1858), Lipcsében (1872), Rigában (1878), Berlinben (Nationaltheater, 1880), Drezdában (1880) és ez utóbbi helyen, Wollheim hozzáköltött betoldásaitól megszabadítva, a századfordulóig műsoron maradt. Az Eckermann-féle átdolgozási kísérlet sem maradt elgondolás. Ő, mint három estére szánt trilógiát fogva fel az egész tragédiát, dolgozta ki a két rész «Bühnenbearbeitung»-ját. A második estére a második rész I. és II. felvonását szánta, a harmadik estére pedig a III—V. felvonásokat hagyta. Ezt az átdolgozást két évvel Eckermann halála után, 1856 június 24-én mutatta be a weimari színház, a nélkül, hogy a példa követésre talált volna.

Ugyancsak mint trilógiát gondolta a *Faustot* színpadra alkalmazni Franz Dingelstedt, a Burgtheater igazgatója, aki 1876-ban a *Deutsche Rundschau*ban vitte nyilvánosság elé tervét.³ Szerinte egyedül csak az első részt adni annyi, mint ha Mozart *Don Juan*jából csak az első felvonás kerülne színre. Fokozódó tartalmi növekedéssel, 1 : 2 : 3 arányban javasolja a trilógia felosztását. Az I. rész az égi proló-

¹ J. Petersen, i. m. 23. o.

² Mephisto mint Phorkias pl. a lélekvándorlásról elmélkedik. Helena Gretchen reincarnatiója, Gretchen megölt gyermeke pedig mint Hommunkulus és Euphorion tér vissza a Wollheim-féle átdolgozásban.

³ Franz Dingelstedt: *Eine Fausttrilogie*. Deutsche Rundschau, II. évf. 10. füzet, 1876. Nem érdektelen talán megjegyezni, hogy e cikk egy példány a meiningeni Landesbibliothekben található — II. György meiningeni herceg gúnyos-humoros széljegyzeteivel.

got¹ és a monodrámát ölelné fel, a nagyobb középső II. rész a húsvéti sétától a börtön-jelenet végéig, a III. rész a dráma teljes második részét. Ezt Dingelstedt nem három, hanem egyetlen napon tervezte, mint Goethe születése napjára szánt ünnepélyt a bayreuthi Festspielhausban. Nemcsak ez a Festspiel-jelleg mutat erős Wagner-hatást, hanem a zene javasolt sűrű alkalmazása is. Dingelstedt a belső rendezéssel szemben a külső hatásokat javasolja. A Walpurgis-éjnél például vándorhátter alkalmazását tartja szükségesnek. Dingelstedt rendezői tervezete nem valósult meg. A trilógia eszméjét Adolf Wilbrandt, a Burgszínház későbbi igazgatója, váltotta valóra a *Faust* hármastagolású színpadi átdolgozásában, mely 1883-ban került Bécsben színre és 1895-ben jelent meg könyvalakban. Maga Dingelstedt az első résznek a Burgtheaterben 1877 április 19-én történt felújításában a Klingemann-féle rendezőpéldányt használva, azt kiegészítve, de még mindig az égi előjáték nélkül adja a drámát. (A Walpurgis-éj új beiktatása ekkor a Burgszínház színpadán: felhőt jelző fátyolfüggöny mögött jelentek meg a változó képek.)

A tragédia színpadi élettörténetében igen jelentős külön helyet foglal el Otto Devrient átdolgozása és rendezése, mely 1876 május 6-án és 7-én Weimarban elevenítette színpadra a *Faust* mindkét részét. Az elmúlt évszázad derekán a húzások mindig az egyes szerepek sikerét és hatásosabbá tételét szolgálták és senki sem törődött az egész költeménnyel. Devrient az első, akinek sikerül egy meglepő rendezői ötlettel a terjedelmes könyvdrámát egy bizonyos szcenikai egységbe markolni és a mű főgondolatát világosan kifejtjenie a színpadon.²

¹ Az égi trónra Dingelstedt a Föld Szellemének megszemélyesítőjét tervezte ültetni.

² «Während die früheren Dramaturgen grösstenteils nur deshalb ihre Inszenierungsversuche unternahmen, um die zahlreichen effektvollen Einzelheiten in der grossen, untheatralischen Dichtung nicht umkommen zu lassen, ist Devrient der erste, der vor allem den Aufbau der Handlung, den Entwicklungsgang des Helden möglichst klar und deutlich zur Anschauung bringen will; seine Absicht

Otto Devrient atyja, Eduard, *Geschichte der deutschen Schauspielkunst* című művében (1848), mint ismeretes, tévesen rekonstruál egy háromemeletes misztériumszínpadot. E rekonstrukciói szerint a földszint a pokolbeli, a középső emelet a földi, a legfelső az égi jelenetek lejátszására szolgált. Részint ez a hamis kép a középkori szimultán-színpadról, másrészt — és főként — a Tieck-féle, történelmileg szintén téves Shakespeare-színpad lebegett Devrient szeme előtt, amikor elgondolta weimari *Faust*-színpadravitelét. Tieck szerint az Erzsébet-korabeli angol színpad egy semleges előtérből, egy zárt hátsó színpadból és egy felső színpadból állott, melyre Tieck két oldalról lépcsőket vezet fel. Goethe ismerte ezt a megoldást, valószínűleg Tiecknél 1828-ban tett látogatása alkalmából. Sem Tieck, sem Goethe nem tartották alkalmasnak a *Faust* számára. Tieck nem is a *Faustot*, hanem a *Szentivánéji álmot* játszatta ezen. A *Szentivánéji álom*nak 1843-ban a potsdami Királyi Színházban Tieck által rendezett és Gerst által tervezett színpada pontosan azt a felépítést mutatja, mint a Devrient-féle *Faust*-előadás színpada. Az architektonikus alapépítmény perspektivikus festményekkel van különböző színhelyekké elmaszkírozva. A weimari *Faust*-előadásnak a kölni Színházi Múzeumban levő négy modellje (alapépítmény — Prológ az égben — szimultán díszlet a Gretchen-dráma számára — Húsvéti séta) világosan mutatja a rendezést.

A képzelt középkori színpad különösen az égi prológnál jutott érvényre (de ügyesen tudta használni a Húsvéti séta, a Walpurgis-éj jeleneténél is, amelyet vándorháltér nélkül is mozgalmassá tudott tenni, továbbá a második rész utolsó képénél). Mephisto például az előjátékban a pokol nyitott szájából pattant elő és aztán megállt a lépcsőn, mely az eget jelző magasabb színpadra vezetett. A Gretchen-cselekményt Devrient egyetlen színpadra tömörítette. Márta és Gretchen háza között, melynek előfala szétnyitható volt, az előszínpa-

ist, mit pietätvoller Auslösung des grossen Planes, mit Hinweglassung von Zeitanspielungen und Koteriebeziehungen dem Publikum ein einfacheres und klareres Bild zu schaffen.» (Julius Petersen.)

don állt Márta kertje, a kút és a Madonna. A lépcső a Dómhoz vezetett fel. A Dóm-jelenet szabadban pergett le, mint a Tieck-féle már említett *Faust*-rendezésnél. Ezzel a megoldással sikerült Devrient-nek az első részt öt felvonásra tagolva, időrabló képközi szünetek nélkül előadni. E nagy szimultán-színpadon természetesen nem érvényesülhettek: a fonószerk, a kút, a Mária-szobor előtti és a dóm-jelenet intím hangulata.¹ Otto Devrient *Faust*-átdolgozása sok városban: Köln (1880), Berlin (Viktoria-theater, 1880), Düsseldorf, Lipcse (1883), Boroszló, Bréma, Oldenburg stb. barátságos fogadtatásra talált. A legtöbb helyen teljesen átvették Devrient weimari színpadi megoldását is.

Az új feladat immár: a két rész együttes színre alkalmazása, a nagy mű szcenikai egységbe hangolása két vagy több estén² át folyó előadás keretében. Hermann Müller például Devrient weimari sikere után egy év múlva négy estére tagolja a két részt.³ (Hannover, 1877 ápr. 12., 13., 14. és 15.) A két rész egyensúlyát keresi ezzel az arányos elosztással, mely a trilógiára való tagolás esetén felborul. De sikertelenül. A dráma így meg szétaprózódik és egysége elvész. Müller példáját csak az altenburgi udvari színház merte követni (1913) a négy estére nyúló *Faust*-előadás terén. Mannheim 1882-ben Julius Werther rendezésében húzatlanul adta a két részt. A második rész délután öt órától egy-órás vacsoraidővel éjfél után egy óráig tartott. Érdekes előadás megint a Burgtheateré 1883-ban, a már említett Adolf Wilbrandt rendezésében. Faust A. Sonnenthal, Mephisto Lewinsky⁴ és Gretchen I. Wessely volt. Adolf Wilbrandt

¹ Modern rendező ezt clair-obscur világítással oldotta volna meg.

² Érdekes, hogy a XX. század elejéig nem is mertek gondolni a két résznek egy esti előadására. Kaplan (1909), Nelten (1914) nyomtatásban megjelent egy-részes átdolgozásai nem kerültek színpadra. Csak Reucker (Zürich, 1909), Paul Mederow (Leipzig, 1919), Hevesi Sándor és a Burgtheater idei (1932) egy estére összevont *Faust*-előadásai ismeretesek máig az európai színház történetében.

³ H. Müller: *Erklärung der Faustvorstellungen am Königlichen Theater zu Hannover*. Hannover, 1877.

⁴ Lewinsky csaknem állati hangokkal jellemezte ennek az infernális szörnynek gonoszságát. A múlt század híres Mephistói

Dingelstedt eszméjét valósítja meg, amikor trilógiává dolgozza át a két részt. Az első rész két estére terjedt, melyek közül az első a boszorkánykonyha-jelenettel zárult. A Walpurgis-éj, mint az egésznek elmaradhatatlan része, Dingelstedt által ajánlott módszerrel, vándorhátter segítségével volt megjelentve. A második rész erős összevonásokkal egyetlen estére maradt. Wilbrandt nem mint valami drámai revue-t, «látványosságot végtelen zenekísérettel» adja a *Faustot*, ami fejlődést jelent. Ezenkívül még egy jelentősége van a bécsi új színpadravitelnek. Mint a díszlettervező Guilbert Lehnernek a kölni Theatermuseumban őrzött tizenkét tervéből látható, a színpad nem a régi kulisszarendszer avuló festési módszerével igyekszik «illúziót» kelteni, hanem valódi téralakításra törekszik.

A mult század nyolcvanas éveinek ha nem is túlságosan értékes, de érdekes *Faust*-rendezése Henry Irvingé, Londonban (1885 dec. 19). A nagynevű angol színész nagy apparátussal fogott a színpadra tételhez. Egy Craven nevű festővel Nürnbergbe utazott, ott helyszíni tanulmányokat folytatott, mert ezt a várost szemelte ki a Gretchen-dráma színteréül. Azt is tervezte,¹ hogy Devrient weimari elgondolását alkalmazza majd Londonban. Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy önmagára ne rendezze a darabot. Az előadás központjában az ő Mephistója állott. A szerződést pl. Irving bengáli-fény és zenekíséret mellett írta alá. Margitot Ellen Terry játszotta. Az előadásról emlékkönyv is jelent meg fametszetekkel.

Két müncheni rendezés következik ezután, mindkettő jelentős színpadi teljesítmény: az egyik 1891-ből, a másik

még: Bogumil Dawison, aki a gúnyolódó jellem finomabb formáit hangsúlyozta, Theodor Döring, akinek alakítása emberi, nyers-humorú volt, Ludwig Dessoir, aki a Seydelmann-féle felfogás sötétebb demonikusságát fejlesztette tovább, és Mitterwurzer, aki bohócszerűen vitte az alakot a színpadra. Itt említjük meg, hogy a bécsi Nationalbibliothek színházi gyűjteményében több mint száz fénykép van, amelyek mind különböző Mephisto-alakítókat ábrázolnak ebben a szerepben.

¹ *Leipziger Tageblatt*, 1885, Nr. 295.

1895-ből. Mint ismeretes, von Perfall intendáns és Karl Lautenschläger színpadtechnikus rekonstruálták Münchenben az Erzsébet-korabeli angol színpadot, hogy azon a sok képből álló darabokat símán, zökkenő nélkül pergethessék le. Az előszínpadot román stílusú állandó architektúra zárta körül, melynek nagy középnyílása függönnyel volt a változó díszletekkel dekorált hátsó színpadtól elválasztható. Ebben a keretben pergett le az időben korábbi előadás. Négy évvel utóbb Possart intendáns és Savits főrendező erős Wagner-hatású *Faust*-előadást rendeznek operaszerű díszletekkel.¹ (Az árkádiai kép pl. a második részből «nyugodtan lehetne a *Parsifal*ból Klingsor virágos kertje vagy valami tündérvjáték színpada» — mondja a rendezés egyik bírálója. A második rész zárójelenetének színpadra vitele pedig az Otto Devrient-féle rendezés alapján történt.)

E két müncheni Faust-rendezéssel zárul a dráma színpadi pályafutásának küzdelmekben és elbukásokban gazdag, de eredményekben, sikerekben szegény XIX. századi fejezete.

NÉMETH ANTAL.

¹ P. M. Reber: *Erinnerung in Wort und Bild an die Gesamtauführung des Goethe'schen Faust auf der Königl. Hofbühne zu München*. München, 1895. — Tíz képpel.

KIS MÉCSESEK

A POGÁNYSÁG ÉJJELÉBEN.

— Második közlemény.¹ —

III. Livilla tánca.

Mikor a vendégek szép csendesen elszéledtek, Livilla és Agrippina egy közös gondolattól megkapatva valósággal rohantak öltözőjükbe. Ott a gyönyörű termetüket inkább rejtegető, mint sejtető tisztas matrónaruhát lehányták magukról és az egyik, Livilla, rózsaszínű, a másik halványkék heanosba öltözött. Dús hajukba csak egy-egy szál egyiptomi rózsát tűztek. Most már felvehették a versenyt a legszebb görög rabnővel is. Livilla aztán egy hárfát ragadott kezébe. Erre mit sem szólva egymáshoz, berohantak a császári ebédlőbe. Az előkelő vendégek nagy része már vagy elmene-kült, vagy ittasan aludt az ebédlői kereveteken, melyek főleg ilyenkor mutatkoztak nagyon alkalmatosaknak.

Mikor a két nőtestvér az imperátor emelvényéhez ért, egy kissé meghökkent. Csak most ébredtek vállalatuk merész-ségének tudatára. De habozásuk csak egy szempillantásig tartott, a következő percekben Livilla, a gyorsabb, tette-re-készebb, lerugta az ittas császár mellől a már teljesen oda-furakodott vakmerő görög leányt. Caligula már-már alig pislogó szeme is fölcillant erre a hatalmas erőmutatványra, bivalytorkából felkacagott és ezekkel a szavakkal fordult az állati röhejre kissé megszeppent nővéreihez:

— Hát ti is itt vagytok? Hahaha! Űgy-e megijedtetek? No dehát ne féljeteK, mert nektek nincs okotok félni Caligulától! Hiszen . . . most látom, hogy ti érteK itt legtöbbet. Ti vagytok a világ legszebb asszonyai! . . . Kár, hogy a véreim vagytok. No de hát mit tesz az!?! . . . Hiszen a

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1932. évi 656. számában.

császár-isten mindent megtehet! . . . Szegény nénétek, Dru-silla, már úgys lezárta örökre gyönyörű szemeit . . .

Szerencsére itt a csuklástól nem volt érthető beszéde. Livilla különben már nem is bírta tovább hallgatni az undok szavakat, leugrott hát a kerevetről, kezébe ragadta a hárfát, egy fejedelmi gesztussal maga köré csoportosítja a még józ-nabb görög énekesnőket, belevágott hárfája húrjaiba és belekezdett egy gyújtó sapphói dalba. Remek, tömör hangja végigverte a hatalmas boltíveket és valósággal megbűvölte a görög énekesnőket. Egész lelkükkel és túláradó örömmel zengték vele a refrain :

Éljen az Amor,
 Éljen a mámor,
 Éljen a bor!

Majd szilaj táncra perdült a gyönyörű teremtés. Minden mozdulatán látszott, hogy most túl akar tenni azokon is, akiknek mestersége ez a szép művészet. De a bájos rab-nőknek nem fáj a legyőzetés, mert Livilla kecses és szen-vedélyes táncában a saját művészetüket látták felmagasz-tosulva. Nem is sejtették, hogy a bájos hercegnő Lesbos szigetén született és Terpsichoré ezért hintett annyi kellemet táncára . . . Óriási tapsvihar zúgott föl, mikor a tánc végén odarogyott Caligula mellé a kerevetre. Szenvedélyesen magá-hoz ölelte a gyönyörű teremtést a császár és így szólott hozzá :

— Remekül csináltad, kicsikém. Kérhetsz érte mindent, csak . . .

— Csak aranyat nem — vágott közbe vidáman Livilla. — Tudtam előre . . . És miközben a császár arcára groteszk vonásokban ült ki az aggodalom, így folytatta negédesen : — Pedig hát nekem is épen az kellene . . . De hát miért nem veret többet belőle a császár!? No, de nem baj, majd kérek én azért olyant, amit alkalomadtán épen olyan jól be lehet váltani. Azt gondolom, drága bátyuskám, hogy a város alapítása óta én vagyok az első bolond, aki aláírásokat, auto-grammokat gyűjtök. Tőled is csak azt kérek . . .

Evvel hirtelen előrántott övéből egy már régóta elké-szített irattekereset és odatette a császárnak :

— Kanyarítsd csak ide a nevedet. Ca... Ca..., de ne Caligulát írd, elég lesz Cajus is. Így... nehezen ment, de most már rendben van. Köszönöm.

A következő percben lenyűgözte az álom a császárt, feje lehanyatlott a pergamentre, alig tudta kiszabadítani alóla Livilla.

Csak ezt a pillanatot leste, várta, úgy látszik, az a néhány száz okos, józan és felvillanó rabszolga-szempár. Eleitől fogva élénk érdeklődéssel figyelték a nagyszerű párharcot, melyet a ravaszság és báj, a rút császár és világszép nővére vívtak egymással és mely végül is a báj javára dőlt el. Amint a császár feje lecsuklott a kerevet vánkósára, egyszerre megmozdult az óriási terem minden zege-zuga, kacagás, vihogás, pajzán nóta harsant föl a görög rabszolgák ajkáról, kialakultak a csoportok, ki-ki a maga párjához simult, mert az éjjel hátralevő része már teljesen az övék. Ekkor már szabad nekik minden. Mikor az imperátori emelvény mellett elhaladnak, gúnyosan meghajtják magukat és kórusban kiáltják: «Placide quiescas, optime Caesar!» Csicsija, babája, jószágos Császár! Mikor pedig a kegyetlen rabszolga-felügyelő «hullája» mellé kerülnek, a vakmerőbbek közül akárhányan meg is rugdossák, sőt mellette heverő korbácsával jól végig is verik.

Livilla és Agrippina meglepődve szemlélik a kerevetről a hatalmas megmozdulást. És mialatt a hidegen számító Agrippina agyában megvillan egy pillanatra a császárnői korona és a gondolat, hogy nem is lehet utolsó az imperátor jobbján heverni, Livilla megvető mosollyal méri végig a rabszolga-tömeget, melyben egynek sem jut eszébe a merész elhatározás, hogy egy jól irányzott tördőféssel megszabadítsa a világot ettől a szörnyetegtől... De midőn a teremből kimenet összeakadt villogó szeme egy-két daliás testőrtiszt komoly, sasteakintetével, azokból az elszánt szemekből kiolvashatta rejtett kérdéseire is a választ:

— Úgy van, szép asszony, mi is kénytelenek vagyunk egyelőre tűrni ezt az orcátlan rabszolga-orgiát, görög szaturnáliát, ezt az esténként megismétlődő fékevesztett rabszolgafarsangot, mely mindennél inkább mutatja, hogy bomlik itt

már minden... Igen, tűzhányó fölött táncolunk, mely rövidesen kirobban... Mert semmi sem örök, sőt nagyon is mulandó minden.

Ó, ez a jóban rossz ugyan, de a rosszban vajmi vigasztaló. Csak türelem, Domina, mindennek eljön az ideje!...

IV. Seneca éjjeli látogatója.

Amint hálósobájába ért Livilla, rögtön előrendelte gyaloghintóját. Hűséges hat germán óriása szóltanul megindult Seneca háza felé.

Meglepetve ugrott föl íróasztala mellől a virrasztó bölcös, mikor ez az eleven költészet, ez a ragyogó szépségű fiatalasszony belibbent hozzá rózsaszínű heanosában. Nem hiába kerültek bele a római chronique scandaleuse-be, Seneca, a hideg sztoikus, de melegszívű poéta ezzel a bájos és szellemes asszonnyal szemben mindig kivételes bánásmódot tanúsított. Jelenlétében mindig lepattantak róla a tartózkodás bilincsei és mindig kikökkent egy-két percre a komoly filozófiai hangból. Most is, mikor komor szobáját egyszerre fény és derű aranyozta be az édes teremtés beléptekor, egész önkéntelenül Homeros Odysseiájának eme szép szavait kezdte szavalni zengzetes görög nyelven :

Esdekelek, szép nő ; isten vagy-e, vagy pedig ember?
Hogyha talán isten, kik a széles egekbe lakoznak :
Artemis az, dörgő Kronidés szépfürtü leánya,
Aki fölérne veled gyönyörű termetre, alakra!...

Vagy talán az Éj leánya szállt elém?!

— Ah, kedves mesterem, — kacagott föl boldogan Livilla — még bókot is kapok... Nagyon kedves, mert az én drága magisteremtől még ezt is komolyan veszem ám... Köszönöm, nagyon köszönöm, sőt büszke is vagyok rá, hogy mikor ebben a kései órában itt megjelentem, drága mesterem a filozófia jeges karjai közül legalább egy rövid percre az édes költészethez menekült... De hát, kedves mester, még csak nem is kíváncsi, hogy mit keres egy római matrona a harmadik őrváltás idején, hajnal felé egy feddhetlen szenátor házában? Magányosan, minden kíséret nélkül! Mert azt

elképzelheti férfi-ésszel is, micsoda világraszóló botrány kerekednék belőle, ha valami erre botorkáló őrcsapat vagy egy sokkalta veszedelmesebb ficsúr, egy *ardelio* megszaglászná ittlétemet, vagy felismerné künn álló rabszolgáimat!

— Nem kérdem, Divina, mert tudom, hogy Germanicus leánya még a mi napjainkban sem kockáztat meg ilyesmit valami fölötte nagy érdek nélkül!

— Úgy van, édes mester! Nem akartam vele reggelig várni, holott látom, hogy az én drága tanítóm sokkal nyugodtabban bevárta volna a rózsaujjú hajnalt is, mint én vonagló idegeimmel. Itt van a fölmentő ítélet, itt van alatta Cajus neve! Drága mesterem, mikor visszaadlak ismét az életnek, érzem, hogy nem neked, hanem magamnak és Rómának mentettem meg a legdrágábbat: a te szép életedet... És ha majdan, úgy lehet, nemsokára megjelenek az igaz Bíró előtt, akiről oly sokszor beszélsz, nem kell pőrén állnom majd előtte, mert megcselekedtem a legszebbet, ami csak tőlem tellett: megmentettem Seneca életét... Úgy-e már meg is írtad a búcsúleveleket? — szólt az asztalon heverő beírt lapokra tekintve. — Hál' Istennek, nem lesz rájuk szükség. Készen már az enyém is? — kérdezte kedves mosollyal. — Szeretném olvasni.

— Ó, neked nem írtam volna, Divina. Neked elszálló lelkemet küldöttem volna el, hadd állna őrt tüzes szíved fölött, fejed fellegvárában, a világ legszebb Capitoliumában.

— Már a második nagy bók egy este! Nagyon köszönöm, mert legalább a világ legszebb Capitoliumában lesz egy kis — ész is. Nagyon köszönöm, kedves mesterem, mert tudvalevőleg a báj és a bölcsesség ritkán ikertestvérek... És ha azok is annyira, amennyire, az ifjú bölcsesség ritkán van otthon... Ó, a nőknél ritkán alszik kis testvérkéje mellett. Sokszor kap — kimenőt! No de most már megyek, jöllehet az én jós idegeim most is nagyon marasztalnak itt e komoly szobában, melyben lehet, hogy utoljára kaptam életem két legszebb bókját... Érzem, hogy nem igen leszek én még egyszer így bizalmasan, kedvesen együtt az én drága mesteremmel, akinek oly sok széppel, jóval vagyok adósa, azért... engedd meg, kedves mester, hogy utolsó búcsú-

csókra odanyujtsam néked homlokomat . . . Nyugodtan megcsókolhatod, — tette hozzá elkomolyodva — mert e mögött a homlok mögött még sohasem villant meg rossz gondolat, legalább ellened nem. Ég veled!

A lelke mélyéig meghatott mester tisztelettel csókolta meg a gyönyörű homlokot, melegen megszorította mindkét kezét és így szólt könnyes szemű barátnőjéhez :

— Nem tudom, hogyan köszönjem meg nagy jószágodat, Divina. De talán nem is jól tetted, hogy útjába álltál a végzetnek, mely úgyis elkerülhetetlen . . . Azok nevében azonban — mutatott a hálószobák felé, hol édes nyugodtan aludtak hozzátartozói — mégis nagyon köszönöm nemes tetteted. Mert magunk csak elviseljük némán, erős lélekkel az ilyen sorscsapást, de nagyon nehéz megvigasztalnunk azokat, akik érző szívükkel kétszeresen szenvednek miatta. Még nekik sem írtam búcsúsorokat. Gondoltam, lesz arra időm az utolsó pillanatban is. Nem tettem mást, mint amit naponként meg szoktam cselekedni : lefekvés előtt megvizsgáltam a lelkiismeretemet. Még a pythagoreusoktól tanultam ezt a dícséretes szép szokást. És mivel azt hittem, hogy ma éjjel utoljára végezhetem, le is írtam gondolataimat — itt ezekre a lapokra . . . Máskor rendesen végigtekintettem az egész napomon : szavaimat, cselekedeteimet újból átéltem, újra meg újra mérlegre tettem, átgondoltam. Semmit sem titkolok el ilyenkor magam előtt, semmit sem hagyok figyelmen kívül.¹ Hogyan is félhetnék aztán bármely tévedéstől, mikor módomban áll azt mondani enmagamnak : Légy résen, hogy többé el ne kövesd ezt a hibát, most az egyszer még megbocsátom . . . Így szoktam máskor, most azonban ezen a komoly éjszakán végig akartam tekinteni egész életemen és meg akartam csinálni a végső számadást . . . Nem sikerült, mert így határoztak a boldog istenek, bizony «sic voluere Beati». Az is az istenek térdén hever, hogy mikor folytathatom . . . az utolsó nagy exáment. De Téged, Amica mea, erről okvetlenül értesítelek, ha lehet.

Elbűvölten hallgatta a szép asszony a komoly szavakat...

¹ Szórol-szóra így írja le eljárását maga Seneca *De ira* c. művében.

Mert ez a különben kissé könnyelmű teremtés mindig megtisztult, valósággal megnemesedett Seneca társaságában. Hiszen lelkökben ott élt a Harmonia, az édes Összhang bájos istenkéje. Lelkők mindig úgy volt hangolva egymás iránt, hogy legkisebb rezdülése is a legédesebb melódiákat keltette életre a másokban. Csak ennyit mondott az asszony:

— Milyen kár, hogy sok dolgot csak igen későn tud meg az ember!

Lassan kiérték a kapu elé. Még sötétes volt, de Aurora már nyujtogatta keleten rózsás körmöcskéit. Seneca, amíg csak láthatta, utána nézett a csöndesen himbálózó gyaloghintónak, mely könnyű terhével csakhamar eltűnt az egyik sikátorban. Az volt az érzése neki is, hogy alighanem utoljára látta házában a kedves asszonyt, sőt talán örökre elvesztette... Lelke e gondolatnál egyszerre arany orsóvá alakult, telve a szeretet, rokonérvés arany fonálával. Ez a fonál aztán odakapcsolódott ahhoz a gyaloghintóhoz és úgy érezte, hogy akár kétszer is körüljárhatná ez a hintó az egész világot, az orsó dúsan ontaná az arany fonalat, körülélné, körülölelné az egész világot és sohasem szakadna, fogyna el...

V. Caligula halála.

Mikor a görög rabszolgák farsangi zaja, zshivaja már a triclinium ajtain is kicsapott, fölkerelkedtek Caligula gyaloghintósai, a lecticariusok is. Ez annyit jelentett az ő barbár fülöknek, hogy most már mehetnek a császárért. A hat hűséges germán óriás odavonult szép lassan az imperátori emelvényhez, gyöngéden beemelték a magával tehetetlen Caesart a gyaloghintóba és vitték hálószobájába. Olyan alázatos tisztelettel végezték ezt a dolgot minden alkalommal, hogy valóságos meghatottsággal figyelte mindenki, akinek volt hozzá szeme. Igazi szeretet, hálás ragaszkodás sugárzott ki ezeknek az egyszerű, tiszta, kékszemű óriásoknak a szeméből. Ezek őszintén szerették a kegyetlen uralkodót és hűségesen szolgáltak neki. Nekik nem is volt okuk gyűlölni Caligulát, mert őket nem bántotta, sőt valóban jó dolguk volt mellette.

A testőrök, a germán és görög rabszolgák közül is sokan életre-halálra védelmezték volna veszély idején. És ez érthető. Az ő hazájuk érdekei nem forogtak kockán; hidegen, szinte megszokottan bámulták az őrült pazarlást, költekezést, fényűzést; nekik nem fájhattak a haza égbekiáltó sebei. Ők a császári udvarban kevés vagy semmi dologért fényes ellátásban részesültek, mely legtöbbjüknel eltompította a szabadság utáni vágyat is. Caligulától szegény és jelentéktelen embernek nem kellett tartania. Caligulától csak a híres és különösen a gazdag embereknek kellett rettegniök. Ez ölte meg Róma idegeit. A vagyon- és személybiztonság teljes hiánya, meg ez a folytonos aggodalom reszkető és szolgálkúságra kész állammá tette Rómát, a világ első városát.

A sok kém közepett a gyöngye ember állandóan úgy érezhette magát, mint ha színpadon mozogna; kétszínűvé és hízelgővé vált, pózolt, beszéd helyett deklamált és írt, mert cselekedni nem állott módjában.

Az előkelő, gazdag világ csak addig érezhette magát biztonságban, míg a császár önkívületi álmát aludta...

Másnap, mikor dél felé felocsúdott bódult alvásából, már épenséggel semmire sem emlékezett a császár. Seneca is nyugodt lehetett, ha valami rosszakarója, pl. egy császári kegyenc, mondjuk Callistus, nem emlékeztette esetleg Caligulát az éjjéli barátságos izenetre...

Amint magához tért, azonnal gyógyíthatatlan betegsége: a dicsőség, hírnév szertelen vágya rohanta meg, kerítette hatalmába. Mindenképen arra törekedett, hogy valami nagy tettel, építészeti vagy művészi remekművel örökíthesse meg nevét. Ezért nemcsak nyaralóit ékesítette föl pazar módon, hanem távoli vidékeken is óriási építkezésekkel akarta nevét híressé tenni. Tiburtól Rómába új vízvezetékét szándékozott létesíteni. Az Alpok tetején egy új város alapítása, a korinthusi földszoros átmetszése, színházak, amfiteatrumok, templomok emelése: mind tervbe vett, részben meg is valósított eszméi.

Most elsősorban a január 21-én kezdődő négynapos Augustus-émlékünnep rendezése foglalta le minden idejét és gondját. Eddig még sohasem látott fénnyel óhajtott

megünnepelni, persze mindez óriási összegeket nyelt el. A pénz előteremtése a már megszokott módon történt. Főleg a meggazdagodott szabadosokra és bankár-lovagokra következtek meleg napok. De még nőtestvéreit is kifosztotta. Meglátogatta a szegény teremtéseket és szemük láttára vágta zsebre legértékesebb ékszereiket . . . A pénznek ez az örült felhajszolása már a legnagyobb fokra keserítette az elégedetlenkedést. Most már három összeesküvő csoport is alakult, mindegyik külön vezérrel; de idő folytán mind a háromnak részesei összeköttetésbe léptek egymással. A vezetők között a legjelentékenyebb és legelszántabb volt : Cassius Chaerea, testőrségi tribun, már idősebb, de bátor és erős ember, kit az is elkésrített, hogy hivatalos állásánál fogva gyakran érintkezvén a császárral, ez rendszerint gúnynevekkel illette a tiszteletre méltó öreg harcost, sőt igyekezett még katonái előtt is nevetségessé tenni, pl. olyan jelzőkat adott neki, melyeket hahotával fogadott a legénység, mikor közölte velök. Az egyik testőrségi parancsnok, Clemens, valamint a császárnak egyik legbizalmasabb embere, a megvesztegetésekből rendkívül meggazdagodott Callistus is be volt avatva az összeesküvésbe. Ez az utóbbi ugyanis folytonos rettegésben élt, hogy pénzéért meg fogja öletni a császár.

A Kr. u. 41. év január 21-én megkezdődött az Augustus emlékére szokásos négynapos ünnep a császári palotában, a Palatinus-hegyen. Többszöri halogatás után úgy határoztak az összeesküvők, hogy az ünnepek alatt hajtják végre a császár meggyilkolását. Már elmúlt az ünnepély három első napja a nélkül, hogy valamit tettek volna; pedig a császár mindjárt azután keleti útjára, Egyiptomba akart indulni. Chaerea tehát kijelenti, hogy a negyedik napon, ha magára marad is, végrehajtja a tervet. Erre a többiek is csatlakoztak hozzá.

Az ünnepélyek céljaira egy külön épületet emeltek, melyet a főváros lakossága osztálykülönbség nélkül zsúfolásig megtöltött. A császár a színelőadás előtt áldozatot mutatott be Jupiternek, azután számos szenátorától és bizalmas embereitől környezve leült, hogy a színjátékot végignézze. Az össze-

esküvők az épület kijáratánál állottak föl, abban a föltevésben, hogy Cajus még az előadások befejezése előtt el fog távozni. Így is történt. Midőn nagybátyja, Claudius, sógora, M. Vinicius, továbbá Valerius Asiaticus és Paulus Arruntius kíséretében a színház kijáratához lépett, az összeesküvők közül először Chaerea döfte mellen a császárt, a nélkül, hogy megölte volna; aztán a többiek is vágták, szúrták, ahol érték, mígnem harminc sebből vérezve terült el...

– Germán testőrsége oly messze volt, hogy nem vette észre a történeteket, csak gyaloghintójának vivői jöttek rúdjaikkal segélyére, amikor már késő volt.

Így halt meg Cajus Caligula, alig harmincéves korában. Atyjától örökölt hagyományai és saját természeti adományai révén lehetett volna belőle egy világbirodalom áldása és dicsősége, de az elhanyagolt nevelés, a viszonyok, melyek között ifjúkorát Tiberius mellett eltöltötte, és legközelebbi rokonainak gyászos sorsa félrebillentették lelke egyensúlyát és a dicséretes kezdet után rövid uralkodása idejéhez csak vér, nyomor és átok tapadt.

Kis bölcselő-körünk, mely ama rettenetes éjszaka után úgy szétrebbent és nem mert többé összegyűlni, a szörnyeteg meggyilkolása után szabadon kezdett ugyan fellelékezni, de nem tudott egész szívvel, lélekkel örülni az idők változásán; mert ép a bájos háziasszonyok, a Germanicus-nővérek hiányoztak: messze, vad idegenben, Pontia szigetén ették már régtől fogva a számkivetés keserű kenyerét. Valamiképen belekeveredtek a Caligula ellen szőtt Lepidus-féle összeesküvésbe, és ezért, meg állítólag erkölcstelen életükért ugyanazokra a szigetekre számúzta őket bátyjok, hol anyjuk és testvérük, Nero, utolsó napjaikat leélték. Jó pár hét múlva azonban a kietlen szigetre is eljutott Caligula meggyilkolásának híre, mely a szegény hercegnőknek is meghozta az édes szabadulást.

VI. Claudius és Messalina.

Caligula megöletése után borzalmas zavarok következtek, melyek oltalma alatt sikerült az összeesküvőknek elmenekülni a germán testőrcsapat elől. A hűséges barbárok

a császár meggyilkoltatásának hírére kivont karddal rohantak elő és levágtak mindenkit, aki útjukba akadt, épen az ártatlanokat. Sőt a dühös germánok a színházba is berontottak, össze-vissza kaszabolva, akiket értek, míg Arruntius, a császár utolsó kísérőinek egyike és tisztjeik föl nem tartóztatták őket az ártatlanok öldöklésében. A rettenetes fejtelenségben a tanácsnak sikerült mégis összeülni a Capitoliumon.

De mialatt a szenátus tanácskozott, néhány testőrkatona behatolt a császári palotába, felkutatták minden zegét-zugát, mígnem egy függöny mögött, hová halálos rémületében rejtőzött, ráakadtak a megölt császár ötvenéves nagybátyjára, Claudiusra. Előráncigálták, kikiáltották imperátornak és egy gyaloghintóban a testőrök táborába vitték. Útközben a nép sírva kísérte a jámbor, együgyű herceget, abban a hitben, hogy halálra hurcolják.

Ez a gyöngé ember sohasem áhítozott a császári méltóságra, sőt nagyon szívesen ott maradt volna a függöny mögött. Ami 13 éves uralma idejében történt, csak alatta, de nem általa ment végbe. Kormányzása napjaiban tovább dühöngött az a despotizmus, mely egyedül rabszolgákat nevelt és túrt meg maga mellett, úgyhogy a jobb érzelműek legföljebb a halál vagy képmutatás közül választhattak. «Aki nem akart kalapács lenni, csupán üllő lehetett.»

A derék Chaerea hiába intette a népet, szenátust és katonaságot, hogy ne ültessenek a trónra egy örült után egy bárgyut, Claudius lassan eltalálta a módját és a hangot: beszédet tartott a testőr csapatokhoz, ígért minden katonának néhány száz sesterciust, hűségesküt tétetett velök, amire a testőrökkel egyesült városi katonaság megtette császárnak. Claudius most testőr csapatától környezve ünnepiesen bevonult a császári palotába és tanácskozásra odahívatta a szenátust is. Első dolga volt, hogy Chaereát több társával együtt ott mindjárt a helyszínen kivégeztette. Némán nézték végig a vitéz testőrtiszt kivégzését, de midőn nemsokára, február 19-én, a halottak ünnepe következett, amikor a római a maga elhúnyt kedveseinek áldozatot szokott hozni, a nép megemlékezett Chaereáról, áldozatot gyújtott

sírján, inádkozott elszállt szelleméhez, hogy ne nehezteljen hálátlan nemzetére, hanem legyen iránta a másvilágon is kegyes jóindulattal.

Ó, mert ismét borzalmas idők következtek!

A császári udvar jellege változott ugyan a császárnókkal, de nem rosszabbról jóra, hanem csak a rossz árnyalatai szerint. Claudius harmadik felesége, Messalina, ép úgy kitűnt szépségével, mint hallatlan elveteműlségével.

Valaki a társadalmi regényt «Vándorló-tükör»-nek mondja, mely az út képét mutatja. Az egyik percben az útmenti erdőket, mezőket, ligeteket vagy az ég azurját látatja, a másikon pedig az útszéli pocsolyák iszapját.

Ilyen «vándorló-tükör» Tacitus *Évkönyve* is.

Tehet-e róla, ha vándorló-tükre majdnem folytonosan az erkölcsi pocsolyát veri, tükrözi vissza?!

Mi is ezen hűséges «vándorló-tükör» nyomán haladunk és igyekszünk tájékozódni: «Kis mécseseink» merre imbolyognak az ingoványban, a vadvizek fölött?

Claudius és Messalina is a romok eltakarításával és amnesztiával kezdtek. Az új császár első tetteinek egyike a száműzöttek visszahívása volt. Ezek között találjuk Julia Livillát és Agrippinát is. Claudius nagylelkűen ismét a császári palotában, régi bájos otthonukban adott lakást a rokon hercegnőknek.

Tehát ismét ott voltak kedves termeikben, melyeket komornájuk, Acerronia, száműzetésük ideje alatt is hűségesen megőrzött a teljes berendezéssel együtt. Alighogy kissé megmelegedtek, azonnal egybehívták a meghitt bölcselőkört. Az utolsó gyűlésen résztvettek mind megjelentek. Öröm és boldogság sugárzott arcukról, mert ezek mind őszinte szívből szerették és becsülték egymást. Megható volt, milyen szeretettel ölelték-csókolták meg egymást a hölgyek és minő tisztelettel és örömmel gratuláltak a férfiak a száműzetésből szerencsésen visszatért hercegnőknek, kiknek egyáltalán nem ártott a számkivetés. Szebbek, elragadóbbak voltak, mint valaha. Nem is volt egyelőre másról szó, mint arról, hogy' éltek és mivel ütötték agyon az időt. Most is inkább a közlékenyebb, melegebb szívű Livilla beszélt nőtestvére helyett is:

— Mit csináltunk, hogy' csaptuk agyon az időt, bizony jószerivel nem is igen emlékszem az első napokra. Kábultak voltunk a viharos tengeri úttól, elkeseredéstől és fájdalomtól. Az első napokban azzal telt el az időnk, hogy sorra fölfedeztük a kietlen, sziklás szigeteket, átvizsgáltuk minden részüket, míg végre az egyikén, hol mégis valami kiklops-építésű emberi hajlékot is találtunk, letelepedtünk... De mikor már az utolsó kősziklát és bokrot is megismertük, ugyancsak ránk nehezedett a gyilkos unalom. Még ezer szerencse, hogy együtt lehettem testvéremmel. Már az is megvigasztalt, ha az ő nyugodt, szép arcába tekinthettem. Mert ő sokkal nyugodtabb, határozottabb természet, semmi sem hozza ki a sodrából, semmit se vesz túlságosan komolyan. Azt szokta mondogatni, hogy esküdt ellensége Herakleitosnak, a «szomorú bölcs»-nek, aki olyan komolyan vette az életet, hogy valahányszor az utcára lépett, mindig sírva fakadt... Az én filozófusom Demokritos, — mondogatta — az örökké nevető, vidám bölcs, aki meg mindig és mindenre kacagott, annyira nem vette tragikusan az életet. Ó, kedves mesterünk, te kellettél volna nekem. Ott Pontia szigetén tűnt csak ki igazán, hogy milyen keveset tanulhattam tőled!...

— A tudásnál sokkal többet ért volna ott a pusztá szigeten a vallás vigasztalása — felelt Seneca. — De, sajnos, a mi vallásunk sem az egyszerű, közönséges, sem a tanult embernek nem ad lelki megnyugvást. Szerzetásaink merő külsőségek, minden bensőség, minden tartalom nélkül. Isteneink is csupán felsőbbrendű emberek, szebbek, jobbak, hatalmasabbak, mint Deukálion ivadékai, akiktől csak abban különböznek, hogy ambroziát esznek és nektárt isznak; azért fehér ichor a vérük, betegség, öregség és halál nem érheti őket mindörökké. Egyébként ép úgy rabjai a szenvedélyeknek és a szenvedéseknek, mint mi közönséges halandók. És ezek a boldog istenek, ahogy a költők mondják, ott élnek az égbenyúló Olympus tetején. De Rómának még Olympusa sincs, vagy ha van, az is hóborította és annak is minden szépségét Homeros dús asztaláról oroztuk. Rómának Olympusa helyett csak Capitoliuma van, melyben kal-

már szelleme valamennyi idegen istenségnek juttat egy-egy kis fülkét . . . Hogy' lehetnének azok igaz istenek, akiket emberi mértékkel mérhetünk? Hogy' lehetnénk hát hozzájuk bizalommal! Nem, teljes képtelenség, hogy ilyen istenek lehessenek.

— Igazad van, édes tanítónk. Akkor érezzük leginkább isteneink gyámoltalanságát, mikor nagy bajok, szerencsétlenségek, megpróbáltatások zúdulnak ránk! Ó, mennyivel nyugodtabbak, sőt boldogabbak az én szegény germán rabszolgáim, akik — úgy tudom — valamennyien az ú. n. Názáreti vallását követik. Ragaszkodnak hozzám, sőt szeretnek, de azért nem avattak be titkaikba. Csak annyit árultak el, hogy ne is szabadítsam föl őket, mert ők továbbra is szívesen maradnak rabszolgáim. Őket a vallásuk mindenért kárpótolja. A legsúlyosabb rabiga is pehelykönnyű az ő Istenük szolgálatában. Mert ő nekik csak egy Istenük van, az ég és föld alkotója, aki előtt mindenki egyforma . . . Már ez maga is milyen páratlanul felséges gondolat!

— Nekem is beszélt már róluk barátom, Diocharés ; de még eddig sohasem mérlegeltem kellőképen komoly tanításait. Egy előtt azonban nem lehet szemet húnyni : ennek a Názáretinek hívei egészen mások, mint a többi ember ; szelídek, mint a galambok, szívesen, sőt örömmel szenvednek és testvérekként szeretik egymást! Óriási erő lehet abban a hitben, mely így át tudja alakítani híveit! Inkább kíváncsiságból, tudásvágyból, mint valami belső sugallatból írtam már néhányszor a Názáreti egyik híres tanítványának, ki tarsusi Pál apostolnak hívatja csak magát. De mondhatom, hogy olyan világosság, a meggyőződésnek, mint ő mondja : a *hitnek* olyan magával ragadó ereje, heve árad ki soraiból, hogy ellenállhatatlanul sodor a Názáreti felé. Már sokszor közel voltam hozzá, hogy megadom magam, nem küzdök a belső szózat ellen, mely, mint Sokrates «daimonió»-ja, folyton figyelmeztet, ha valami rosszat vagy helytelent szándékozom tenni, de némán hallgat, ha a jó úton akarok elindulni . . .

— Legközelebb én is megpróbálom, hogy rabszolgáim titkaiba kissé bepillantassak . . . Mert az mégis szörnyűség,

milyen elhagyatott voltam, milyen magamra maradtam, mikor ott a sziklás Pontia-szigetek bércseit jártam . . . Hányszor állottam magányosan a sziget legmagasabb szikla-csúcsán . . . Szinte jól esett letekintennem az alattam vadul háborgó, morajló tengerre. Hiszen az én szegény, fájó szívem is épen úgy háborgott . . . Égette lelkemet az igazságtalanság, hogy ártatlanul löktek bennünket erre a kopár sziget-csoportra . . . Bátyánk tette ezt, aki először megrontott bennünket, azután mint romlottakat száműzött . . . Folyton azt kérdezgettem magamtól, hol is egyenlítőzhetnek ki ez a sok ellentét? Mert kell lenni egy igaz Bírónak, aki előtt, mint sokszor mondottad, kedves mesterünk, mindegyikünknek meg kell majd jelennünk . . . Lehetetlenség, hogy az ártatlanok szenvedéseit és a gonoszság tobzódásait valahol meg ne torolják. És ha így van, szabad-e akkor elvetnem magamtól a legdrágábbat : az édes életet? Hát az élettel bevégeződik minden? . . . Ó, hányszor elszavaltam, ott a vadul háborgó hullámok fölött, a bérci sasok és sirályok rikoltozása között a sztoikus intelmeket : «Miért nyögsz, esztelen? Minden szolgásgodban nyitva a szabadság, a szabadulás útja! *Patet exitus!* Bárhová tekintesz, ott a bajok vége . . . Látod azt a meredek szirtet? Azon lejuthatsz a szabadsághoz! Látod a tengert, azt a folyót vagy kutat? Azok fenekén, ott ül szabadságod! Nézd azt az alacsony, korhadt, elhagyott fát. Szabadulásod csüng le róla. Tapintsd meg saját nyakadat, torkodat, szívedet. Szabadságod mentsvárai azok . . . De talán ezen módok kissé veszélyesek, azután nagy lelkierőt kívánnak? Azt kérded, melyik út vezet legkönnyebben a szabadsághoz? Testednek minden ütőere!» . . . Annyiszor olvastam írásodban, kedves mesterem, ezeket a szavakat, hogy kívülről tudtam. Számtalanszor átgondoltam, igen sokszor elszavaltam ott Pontia sziklás hegycsúcsán. Sokszor már ki is hajoltam a tátongó mélység fölé, hogy, mint egykoron a boldogtalan Sappho, én is belevetem magam a zúgó tengerbe, de egyszerre felébredt bennem a fiatalság élet-ösztöne, ijedten húzódtam vissza és rohantam le, hogy kedves nőtestvérem keblén megpihenjek. Rendesen ott találtam a közelünkben levő halászkunyhóknál. Ott tett, vett,

de örökösen foglalkozott. Vagy a halászhálót javítgatta, vagy halat tisztogatott, vagy hitvány lakásunkat díszítgette zöld mohával vagy tengeri kagylókkal... Sokszor, mikor egész önkívületben borultam rá, átölelt erős karjaival, gyöngéden megsimogatta lázas, forró homlokomat és így szólt hozzám :

— Drágám, hol jártál már megint? Miért nem maradsz itt mellettem, itt az emberek között? Miért nem dolgozol valamit? Hiszen neked nem való a magány. A magány csak annak ad nyugtot, ki már nyugodt. Ó, ott fenn a bércetetőn, hol oly szívesen tartózkodol, az emlékezés azonnal meghúzza, sőt félreveri a képzelet harangját és a harang nyelve százszorosán, ezerszeresen ordít füledbe minden kedves emléket, minden fájó érzést, örömet és bánatot egyaránt... Látod, én a leghitványabb munkát is arra használom, hogy kifáraszam tettvágyamať és feledjek. Közben-közben bele-rohanok a viharos tengerbe, mert keresem a veszélyt, és lelkem felujjong, mikor keresztülvágom magam a haragos, tajtékos hullámokon. És minő édes utána a pihenésem! Úgy-e, így volt édesem?

Ilyen beszélgetések és emlékezések között teltek-múltak a kis bölcselő-kör estélyei. De sajnos, nem sokáig folyhattak zavartalanul a kedélyes összejövetelek. Valaki nagyon szemmel tartotta őket. Livor, a császári udvar gyilkos vámpírja, a gyűlölet, féltékenység és irigység zöldszemű démona, mely valósággal beteggé tette Messalina császárnét. Látnia kellett ennek a híres szép asszonynak, hogy mióta Julia Livilla hazatért számkivetéséből, azóta őt tartja mindenki Róma legbájosabb asszonyának. Szörnyen bántotta hiúságát, hogy még Claudius is mindig kitüntette a szép roknt, rendkívül bizalmas viszonyban volt vele, látható örömmel beszélgetett vele és ilyenkor rendszerint a zengzetes görög nyelvet használta, amelyet Messalina kevésbé értett. Hozzá a gyönyörű, büszke, mindössze 23 éves asszony, érezvén felsőbbségét, meg merte tenni, hogy egyáltalán nem hódolt be a hatalmas császárnénak, nem hízelt neki, sőt a kitüntető tiszteletnek legkisebb jelét sem mutatta iránta. Ezenfelül Senecát, Róma első filozófusát is irigyelte tőle Messalina.

Lassan-lassan a takarékos Claudius is megkezdte a nagy udvari lakomák rendezését. És minden alkalommal kitűnt, hogy a megjelent előkelő közönség leplezetlenül, nyíltan ünnepli az ifjabb Germanicus-leánynak, Julia Livillának varázslatos szépségét. Valami ellenállhatatlan báj és varázs sugárzott le a fiatal teremtés rózsás arcáról. Sokszor órákon át nézte szép arcát a császárné a tükörben és felidézve a vetélytárs lelkébe vésett mását, folyton ezt kérdezte magában :

— Hát mi teszi oly csodálatosan megnyerővé, ellenállhatatlanná azt az asszonyt? Fiatalsága? De hiszen én is fiatal vagyok! Kedvessége? Szellemessége? De hiszen én is tudok olyan lenni! Hát mivel, miért szebb, mint én? Mert azt magam is fájó szívvel érzem, hogy szebb, bájosabb, elragadóbb, mint én . . . Hát mi az ő varázsának titka?!

Hasztalan kérdezte tükkrét, hiába vergődött, nem kapott erre a kérdésre választ. De hiába kérdezte volna meg barát-nőit is, egyik sem tudott vagy mert volna rámutatni a rejtély magyarázatára. Senki sem mondhatta szemébe a császárnénak, hogy a szép Germanicus-leány rózsás arcán és gyönyörű kék szemében a gyöngéden szerető, finom női lélek bája hódít, míg az ő klasszikus, szép vonásait a gyilkos, kielégíthetetlen, perzselő indulat és szenvedély torzítja el.

Ó, ezt nem lehet sokáig túrni, ezt nem lehet sohasem megbocsátani! Hiszen egy szép nőnek az fáj legjobban, ha már a saját tükre előtt is csatát veszít! Ezenfelül a császárné szemet is vetett a daliás férjre, M. Viciniusra. Szegény Livillának tehát pusztulnia kellett.

És ez olyan könnyen ment akkor!

Mert Claudius uralkodása lassan-lassan zsarnoksággá fajult. Napirenden voltak a kivégzések, vagyoneklobzások, proscriptiók és száműzetések. Persze mindezt Messalina keze mozgatta. Meg is indult hamarosan a mozgalom a túrhetlen uralom megdöntésére. Az összeesküvés lelke Camillus, Dalmatia kormányzója volt, ki alatt tekintélyes haderő állott. A fővárosi összeesküvők közül sokan Camillushoz utaztak, hogy vele együtt vonulhassanak Róma ellen.

Ezek közé tartozott Paetus Caecina, volt consul, is.

Ám a mozgalom éppen a katonaság magatartása miatt szenvedett kudarcot.

Mivel a szabad alkotmány és régi állapotok visszaállítását hallották emlegetni, megijedtek a régi katonai élet fáradalmaitól, a táborhelyek folytonos változtatásával járó kellemetlenségektől és megtagadták Camillusnak, parancsnokuknak, az engedelmességet. Sőt ők maguk szolgáltatták ki és küldték a fővárosba a táborukban rekedt összeesküvőket. Midőn Paetus Caecinát is a hajóra szállították, felesége, Arria, arra kérte a katonákat, hogy ő is hadd mehessen velök. «Hiszen egy volt consulnak csak engednek néhány szolgát, akik ételeit felhordják, ruháit, saruit rendben tartják; mindezt majd elvégzem én» — mondotta nékik. De midőn kérését visszautasították, egy halászbárkát fogadott föl és azzal evezett férje hajója után. Paetus Caecinának megengedték, hogy önkezevel végezze ki magát. Ám Paetus vonakodott. Arria ennek láttára saját mellébe szúrt, aztán kihúzáván sebéből a törst, ezekkel a szavakkal nyujtotta cda férjének: «Nézd, Paetus: nem fáj. Majd csak az a seb fáj nékem igazán, amelyet te ejtesz magadon.»

Így aludt ki a bölcselő-kör első, kedves «kis mécsének» fénye.

Julia Livillára is csakhamar rákerült a sor.

Az összeesküvés kipattanása hihetetlen módon megnövelte a törvénszéki véredek, a felhajtók, «sycophanták», emez ókori detektívek számát. Százával, ezrével kerültek a proskribáltak lajstromába mindazok, akikre féltékenykedett, vagy akiknek szép birtokára, vagyonára, pénzére áhítozott Messalina. Sugalmazására C. Suillius, a hírhedt római ügyvéd, Seneca esküdt ellensége, valóságos szövetkezetbe egyesíté büntársait, akiknek játszani könnyű munka volt a megvesztegetett bírósággal elítéltetni Julia Livillát és a vele állítólag bűnös viszonyban élő Senecát. Livillát ismét a Pontiaszigetekre, Senecát pedig Corsicára számúzték.

Erre az ítéletre Agrippina is felszisszent. Ez a lángelméjű, vasakarátú, hideg, számító, csodaszép asszony, aki mindent az eszével intézett el, de a szívére sohasem hallgatott, talán csak nővérét, Livillát szerette egyedül széles e

világon. Eddig együtt is húzta vele mindig a Sors kötelét, most azonban, mivel önmagát még jobban szerette, magára hagyta. Semmi kedvet sem érzett ahhoz, hogy újra vele menjen a számkivetésbe. És mivel megmentésére nem is gondolhatott, ott a császári palotában, a trón közelében még jobban elzárkózott. Senkinek sem engedett bepillantást fölényes lelkébe. Két bizalmasa volt csupán: Acerronia, hűségese komornája, és *Naplója*.¹

Most is ott ült íróasztala mellett és a következőt írta naplójába:

Szegény Livillától még csak el sem búcsúzhattam. Olyan gyorsan kellett elhagynia Rómát. Szegény gyermek, most megint járhatja kedvére a kopár sziget sziklabérceit és szavalhatja a sirályok és halászó sasok társaságában öreg barátunk sztoikus intelmeit. Szegény Livilla, hányszor mondtam én neked, hogy nem úgy kell elbánni ezzel a korlátolt, gögös, hiú császárnéval... Az emelt főt letöri, az ilyenek bolondság az útjába állani. Az ilyen képzeltgő, elbizakodott, ostoba asszony előtt kissé meg kellett volna biccentened gyönyörű fejecskédet és kevésbé meghajolni. Miként én tettem befelé mosolyogva...

Akkor szépen, símán elviharzott volna a te szép fejed fölött is az orkán. Ó, az ilyen örültnek nem szabad az útjába állni, hanem inkább engedni, engedni, hadd rohanjon a vesztébe. Mert ez a szerencsétlen biztosan oda rohan. Csak hadd rohanjon és hadd szennyezzen be maga körül mindenkit és mindent. Annál jobban tisztogatja előttem az utat. Mert ő utána én következem. Megmondta ezt nekem tegnap Locusta is, a híres javasasszony.

Már régen készültem hozzá, mert valami úgy hajtott feléje... Ó, nem adok én semmit sem az ő hókusz-pókuszaira, de mégis jól esik hallanom a szájából azt, amiért a szívem titkon sóvárog... A multkor csak magam voltam nála, de tegnap már magammal vittem Acerroniát is, mert olyan borzalmas a viskója ott künn, a Via Appia mentén, a sírok közelében, hogy még én is majdnem megborzongtam láttára. Tegnap már nagyon kedvesen fogadott, de a multkor, midőn megpillantott, vigyorogva hajolt felém és mindjárt ezt kérdezte tőlem:

— Milyen méreggel szolgálhatok, szép asszony?

— Ó, még nem vagyunk annyira — feleltem kacagva. — De hát szeretném megismerni egy kicsit a jövőmet!

¹ A rendkívül érdekes napló-feljegyzéseknek ma már semmi nyoma sincs, de Tacitus, a híres római történetíró, még forgatta, sőt fel is használta *Évkönyveiben*.

— Azt is lehet — szólt. Ezzel szárított füvet, virágokat, kígyó- és gyíkfarkokat, békacombot, apró csontokat szórt a parázsra. Aztán a főlgomolygó füstbe hajolva ilyenféle szavakat motyogott :

Istam, pistam, sistam!
Terra pestem teneto,
Hic salvus maneto!

Majd felém fordult és szinte fagyasztó komolysággal mondotta :

— Ebben a füstben olyan sötét végzet kavarog, hogy nem is merem elmondani. Add csak ide szép kacsódat! Talán abból kedvezőbbet tudok kiolvasni.

Undok kezébe fogta jobbomat és vonalait nagy gonddal végigtapogatva ekkép szólalt meg :

— Ó, ez már szép, biztató! Nini, itt egészen tisztán látok egy nagy császári koronát, mindjárt mellette egy kisebbet, rózsaszínű szalaggal van hozzáfűzve. Szerencsés halandó vagy, szép asszony, belőled még császárnő lesz egykoron . . .

Kissé megzavarodva távoztam a vén szipirtyótól és a rá következő éjjel persze nem is álmodhattam mást, mint hogy diadalszekéren vonultam föl a «Szent-út-on a Capitoliumra, Jupiter templomába. Fejemen ott ragyogott a korona. Mellettem állott a koronás császár. De hiába néztem arcába, nem tudtam fölismerni . . . Végül egy halálfej vigyorgott felém a korona alatt.

*

Ma megint Pallas járt nálam. Csinos fickó ez a görög, de kissé már tolakodó, vakmerő is ; félek, hogy előbb-utóbb a nyakamra nő. Egyelőre nem tehetek ellene semmit, mert érzem, hogy szükségem lesz rája. Hiába, ezek között a nehézkes, testes, komoly latinok között legtöbbször ezek a fürge, karcsú, könnyűvérű, szellemes hellének kaparják ki a gesztenyét.

Hihetetlen dolgokat beszélt Messalináról . . . Már régen láttam a szép császárnén magam is, hogy bomlik a daliás Silius után. Nem csodálom, nekem is tetszett ez a gyönyörű férfi. Mindig szívesen beszéltem vele. Főleg ragyogó eszében gyönyörködtem. Ó, ha a mi planétáink valahogyan találkozhattak volna, annak a tökfilkó Claudiusnak a fejről hamañosan az ő Apollo-fejére kerülhetett volna a császári korona. De hát szegény Silius barátomnak szörnyű hibája volt : imádta a feleségét, a bájos kis Junia Silanát . . . Más asszonyra rá sem nézett. Amint Pallas beszélt, a császárné annyira beleszeretett Róma legszebb gavallérjába, hogy majdnem beleőrült. Föl is használta vele szemben az «Ars amandi» minden csalafintaságát. Hiába, Silius csak a feleségét szerette.

Most azután, amint Pallastól hallom, Messalina valóságos örült tette szánta el magát. Nem kért, nem könyörgött többé, hanem a hitese feleségét egyszerűen kiúzta otthonából és egy szép

napon nagy kíséretével bevonult Silius házába. Lassan-lassan a császár kincsei, szolgálai, szabadosai és háztartási szerelvényei is mind oda kerültek. A szerencsétlen Silius ettől kezdve akaratnélküli báb lett Messalina kezében. Olyan rettenetes bűnököt követnek el, hogy már az egész Róma vonaglik a rémülettől és undortól. Mert mindenki tud itt mindenről, csak Claudius nem . . . De a legnagyobb örültséget tegnap követte el — fejezte be Pallas. — Míg a császár Ostiában járt, a házasságszerző papok, az *auspices* és tanuk jelenlétében, ünnepi pompával, nyilvánosan egybekelt Siliusszal és utána fényes lakodalmat tartott. Végignézte a nép, a szenátus és a katonaság . . . No, Messalina, igazán utólérhetetlen vagy! Mert ezt még én sem mertem volna elkövetni.

— Ám ezzel be is telt a mérték — folytatta Pallas. — Narcissus barátom, legveszedelmesebb vetélytársam, Claudius legbizalmasabb embere, kamarása, aki eddig mindenben büntársa volt a császárnénak, most egyenesen bevádolja a császárnál. Persze Narcissus barátom rettegett a körülmények változásától is, mert Silius Rómának nemcsak legszebb férfija, hanem legeszesebb embere is volt, s a gyöngye Claudius helyett könnyen a trónra ülhetett. A szép császárné persze minderről semmit sem tudott, hanem fesztelenül tovább tombolt. Éppen a hirhedt szüreti mulatságot rendezte a császár kertjében. Az egyik cimborá pajkosságból fölmászott egy nagyon magas fára és mikor kérdezték, hogy mit lát, ekkép felelt: «Borzasztó zivatar közeledik Ostia felől!» Először kacagtak szavain, de mikor nemsokára hírhozók is megerősítik, hogy Claudius tud mindent, bosszúállásra készen közeleg a főváros felé és serege veri föl az óriási port az ostiai uton, az egész társaság ijedten rebben szét.

Pallas itt valósággal kéjelgett, mikor hosszasan leírta a részleteket. Én naplómban röviden csak annyit jegyzek föl, hogy Messalina a Lucullus-kertekbe rohant, Silius pedig a forumra sietett, hogy ijedelmét palástolja. Barátai is lassan széledeztek, mikor a centuriók rajtuk ütöttek és bilincsbe verték őket. Ezek mind a legelőkelőbb ifjak voltak, akik — szinte jól esik ide írnom — nem tagadták meg nemes vérüket, hanem mind valamennyien elszántan viselkedtek. Csak egyet kértek: végezzenek velök mennél előbb. Szegény Silius, téged sajnállak legjobban! . . . Kár volt annak a szép, okos fejednek a hóhérbárd alatt a porba hullani! . . . De bárki olvassa valamikor ezeket a följegyzéseket, azt is tudja meg, hogy az én szerelmem, a szépséges Silius arca biborfényben égett, mikor hozzásujtott a bakó. Nem az izgalom vagy félelem festette oda, hanem a szégyen, a megbánás pírja volt, melytől minden tagja kínosan vonaglott. És egy szót sem szólt védelmére . . . Így beszélte el a dolgot Pallas.

A kis bölcselő-körből maholnap magam maradok, egészen magam . . . Közeledik az éjfél és én ebben a szörnyű nagy palotában oly elhagyottan, oly magányosan érzem magam, hogy most, ha csak

gyöngye asszony volnék, zokognom kellene . . . De velem virraszt az acélos Akarat, a törhetetlen Erő és a féktelen Nagygravitáció, melyek ilyen örültségeket suttognak fülembé :

— Miért sírnál?! Nem szabad gyöngének lenned, hiszen mindig olyan közel voltál a trónushoz, holnap meg talán — bele is ülhetsz! . . .

*

Ma úgy rohant be hozzám Pallas, mint a fürgeteg és ekkép üdvözölt rejtélyes mosollyal :

— Ave Augusta! Üdvözlégy, Felséges Asszony!

Azután elmondotta, hogyan végeztek Messalinával.

Nem lepett meg egy csöppet sem elbeszélése. Hiszen én ezt mind előre láttam. Nem is történhetett máskép. Hiába, mindennek van határa. Est modus in rebus. Én csak a gyávaságán csodálkozom ennek a hitvány teremtésnek. Hogy' férhetett meg akkora elvetemültség ilyen nagy gyöngeséggel!?

Elmondta Pallas, hogy mindenáron beszélni akart a császárral. Érezte, hogy csak úgy menekülhet meg, ha személyesen találkozhatik Claudiuszal! Már csak négy híve tartott ki mellette. De hiába akartak kocsit keríteni, a római birodalom császárnéja kénytelen volt egy szemetes szekerre ülni, hogy az ostiai útra hajtson férje elé. Nagyon gonosz asszony volt ez, — jegyezte meg Pallas — a világon senki sem sajnálta. Közönyösen, sőt gúnyosan nézték vergődését. Hiába kiabált már messziről Claudiusnak, hogy hallgassa meg őt. Octavia és Britannicus anyját, Claudius környezete nem engedte a császár közelébe. Narcissus és a többi vezetőember érezte, hogy veszve minden, ha ez a találkozás megtörténhetik. Így kénytelen volt Messalina ismét a Lucullus-kertekbe vonulni, hol remény és kétség között egy könyörgő levélen dolgozott.

Narcissus, a fővádító, érezte leginkább, hogy az ő bőrére megy a dolog, és ha nem sietteti a veszedelmes nő kivégeztetését, biztosan az kerekedik felül, tehát egynapi időtartamra magára ruháztatja a hadsereg fölötti parancsnokságot és mindent kockáztatva a centurióknak és a jelenlévő tribunnak parancsot ad a halálbüntetés végrehajtására.

— Így akarja a császár — teszi hozzá.

A tiszték rögtön a Lucullus-kertbe sietnek és Messalinát a földön elterülve találják. Csak édesanyja, a derék Lepida ült mellette. A tisztos matrona, míg szerencsétlen leánya világát élte, megszakított vele minden érintkezést, most azonban a véginségben szánalmat érzett iránta, fölkereste és azt tanácsolta neki, hogy ne várja be a halálhozó döfést ; mert egyedül a tisztességes halál az, amit keresnie kell és ami még megmaradt számára.

Am a szenvedélytől megrontott lélekben már nem volt becsület-érzés. Csak rimázkodott, kesergett és könnyeit ontá. Akkor jutott

csupán helyzetének tiszta tudatára, mikor a tribun berobogott katonáival. Kezébe fogta hát a tört, de reszketése miatt hiába irányozta nyakára és mellére; végre is a tribuntól kapja a halálos dőfést. Testét anyjának engedték át és Claudiusnak még az asztalnál jelentették, hogy Messalina meghalt. A császár egy szót sem szólt rá, nem hatotta meg szegény gyermekeinek szomorú arca sem, megtöltötte poharát és a szokott módon végzi vala lakomáját...

Finis rerum! — Így mondta el a dolgot Pallas...

Tudja a jó Jupiter, miért, de én, ahogy e sorokat itt leírom, úgy érzem, mintha az én jövődő sorsomat látnám kivetítve. Lehet, hogy Locusta valami ilyen sötét végzetet látott kavarni ott abban a felgomolygó füstben. Azért nem merte megmondani. Minden lehetséges, de egy bizonyos: Agrippinát senki sem látja majd reszketni, ha a halál jeges karja átöleli! És lesz olyan is, aki szánakozik rajtam!...

FEJÉR ADORJÁN.

KÖLTEMÉNYEK.

Zúgó ének.

Be szeretnék megpihenni,
Lankadt vándor,
Valahol a Meszesalján,
Valahol a zúgó, zengő
Kraszna, Szamos lankás partján.

Be szeretnék elmerengni,
Fáradt vándor,
Ott a vizek csobogásán,
Izabella bús királyné
Fátumfájának zúgásán.

Be szeretnék ráborulni,
Roskadt vándor,
Árpád apánk Órhegyére,
Szilágy, Erdély zúgó, zengő,
Felzokogó kebelére.

A kisvárosi korzón.

— Triolett. —

Kisvárosi akácfa korzó,
Dús fehérfürtű illatemplék.
Be nem telt sóhaj, sorvadó vágy.
Kisvárosi akácfa korzó . . .
A fába vésett név helyén seb,
De a szíven is ott a sebhely.
Kisvárosi akácfa korzó,
Dús fehérfürtű illatemplék.

Vitorlák.

— Triolett. —

Leroskadok, mint Don Quixôte,
 De a vitorlák kergetődznek.
 Nem üget az álmok lovagja.
 Leroskadok, mint Don Quixôte.
 Dulcineák . . . elillant évek . . .
 Mit sem lehet visszadalolni.
 Leroskadok, mint Don Quixôte,
 De a vitorlák kergetődznek.

PETRI MÓR.

A bolognai Certosa előtt.

Aki a holtak sápadt, szótlán házaiból jön,
 Annak kedves a nap, mint üde isteni csók ;
 Mint csókos fény, mely szétárad a nyári mezőkön,
 Hol harsány tücskök végtelen éneke zeng.

Rezgő, hullámos tengerként zajlik a síkság,
 Városok és falvak tűnnek elő : szigetek.

Ösvények futnak nyárfák s porlepte füvek közt,
 A vizen át kecsesen nyúlnak a karcsu hidak.

Minden azúr és tűz, csak messze, Verona fölött ül
 Két kicsi, árva, fehér felleg a hegy tetején.

Délia, a lejtőn, hol síkká lankul a hegység,
 — Érzed-e? — lágyszellő kél s enyelegve legyez

S fellibentve fehér fátylad, szétszórja sötétlő
 Gyűrűs fürteidet isteni homlokodon.

Míg igazítod a makrancos hajfürtöket, édes,
 Míg a földre sütöd két csapodár szemedet,

Délia, nem hallod, te, kinek tele dallal a leked,
Mit suttognak a bús holtak a sír fenekén?

Az umber hős, aki először törte meg a szent
Appennin csöndjét, itt pihen a hegy alatt;

Az etruszk, aki lándzsásan, víg trombitaszóval
Jött, vágyódva a zöld, távoli dombok után;

S aki a Rajna helyett az alpesi friss patakokban
Mosta csaták vérét, a deli kelta legény;

Római büszke nemes, harcos hosszúhaju lombard,
Aki utolsónak táborozott a hegyen,

Alszik mind s velük elhalt kedveseink is. A napfény
Lángol a dombon. Halld, kedves, a furcsa zenét:

— Ó ti boldogok, akik arany napfénykoszorúval
Jártok a dombokon — így szól a kísérteti kar —

— Nektek csobban a színpompás lejtőkön a csermely,
Nektek szól a madár, nektek a sárga levél.

— Földön mind rátok mosolyognak a tarka virágok,
Égen a sok csillag, számtalan égi virág.

— Elhal a földi virág, szedjétek! — szólnak a holtak —
Mik nem hálnak, imádjátok a csillagokat!

— Elkorhadt koponyánk koszorúja lefoszlik; a szőke
S barna leányfejeket illeti rózsafüzér.

— Mi fázunk ideleenn egyedül. Ti szeresetek ott fenn!
Süssön az élet, a napfény: az örök szerelem.

SZEMLE.

Képzőművészet.

Az elmúlt évad második felében, sajnos, már érezhető volt a gazdasági válságnak a művészeti életben nyilvánuló kedvezőtlen hatása. Nemcsak a közönség vásárlóképessége csappant meg erősen, hanem a művészeti kiállítások szintje is alábbszállott. Legjelesebb festőink csak ímmel-ámmal vesznek részt a tárlatokon, mert nem várhatnak anyagi sikert. De a Múcsarnok körül tomboló áldatlan művészhaborúság is igen sok jeles mestert tart távol állandóan a kiállításokon való szerepléstől. Nem szabad azonban megfedkezünk arról sem, hogy a mostani idők szelleme sem kedvez már annyira a festőművészetnek, mint a korábbi évtizedek. A mai kor inkább az építészetben találja meg legtökéletesebb kifejezését. Ismét az architektúra viszi a vezetőszólamot és a többi művészet csak mint kísérő zene jelentkezik a nagy, egységes együttesben. Természetesen ez nem zárja ki a stílszerű, a mai idők lelkét kifejező önálló festményeket és szobrászi alkotásokat létrejöttét, a legerősebb hatást azonban jelenleg az utóbbiak is akkor érik el, ha az építészettel egybeolvadva, mint harmónikus művészeti egység jelentkeznek.

A modern építészet radikális képviselői egy ideig szinte ellenszenvvel néztek a testvérművészetekre. Minden festészeti, szobrászati dísz számúzni akartak a *tárgyilagos* építészet tiszta érvényesítése végett, de ez a puritán, túlságosan következetes felfogás, mely nem számol az ember lelkével, érzelmi világával, csak rövid átmenet lehet a tartalmasabb, melegebb művészeti nyilatkozásokhoz. Végtére is nem lehet egyedül a radiator a stílszerű dísz a modern ember szobájának. Viszont szükséges volt a tárgyilagosok által végzett nagytakarítás is, hogy a házak külsejét és belsejét megtisztítsa a mindenféle fölösleges és ízléstelen ornamentumtól, gipszdíszről, a szobák falait és bútorait a vásári holmikkal való telerakástól. Csak örülhetünk annak, hogy hadat üzentek a sok rossz képnek és művészietlen szobafigurának.

De ilyen időben, midőn az építészet az irányító, a kritikának természetesen fokozott figyelemmel kellene kísérnie az architektúra eredményeit, annál is inkább, mert a maradandó épületek még fon-

tosabbak életünkben, mint a kiállításokon látható festmények vagy szobrok, melyek rövid nyilvános szereplés után eltűnnek a porondról. A kritika azonban, sajnos, nem érvényesülhet szabadon. Magánügyeibe való illetéktelen beavatkozásnak minősíti a tulajdonos, ha az ő utasításai, óhajai szerint épült házat nyilvánosan megbírálják, a tervező építész pedig egyenesen hitelrontásnak mondja ezt, ami ellen még pert is indíthat. A művészeti kritikának nincsenek pozitív, mindenki által egyformán ellenőrizhető bizonyítékai, melyekkel a műalkotások kvalitásait olyan biztosan és pontosan lehetne lemérni, mint például a sportbeli teljesítményeket, és így nem biztos a sikere a legjogosabb és legtisztább szellemű kritikának sem. Művészeti téren mindig nyitva áll az út a vitára. Még a legelfogultabb, legalantjáróbb véleménynek is lehetnek hívei. Pedig sehol sem olyan fontos a biztos ítéletű, a kvalitást felismerő kritika, mint nálunk éppen az építészet terén, mert az embereknek olyan fejletlen az építészeti érzékük és sokszor maguk a tervezők sem ismerik fel az architektúra igazi problémáit; nincs építész neveltségük. Éppen ezért a tehetséges építészeknek az érdeke első sorban, hogy lehetővé váljék a kritikának az építészet terén való szabad érvényesítése — különösen az architektúrának ilyen fontos korszakában, mint amilyent most él át. Helyes kritika nélkül lassúbb, bizonytalanabb a stílusoknak, az időszerű törekvéseknek egészséges kialakulása. Csak az a fontos, hogy a bírálat és a viták maradjanak meg az építészet problémáinak mezején. Mihelyt más szempontokat vegyítenek bele, a helyzet rosszabb lesz, mint most, midőn néma hallgatással térünk napirendre a körülöttünk folyó örvendetes vagy ízlést bosszantó építkezések fölött.

*

A nagy gazdasági válság nem tudta kibékíteni az évek óta szembenálló művészhadakat, de a jótékonyági cél egy alkalommal mégis összehozta őket a Múcsarnokban, egy kiállítás keretében. A nehéz viszonyok között sínylő művészek segélyezése volt az a cél, amely harcban álló festőinket és szobrászainkat a legszebb kiállítási helyiségben összeterele. A Kormányzó fővédnöksége alatt, az Országos Képzőművészeti Tanácsban képviselt művészegyesületek segélyzőbizottságának kezdeményezésére, a Képzőművészeti Társulat támogatásával jött létre az érdekes tárlat. Végre egy kiállítás, amelyben a magyar képzőművészet legkülönbözőbb irányai együtt voltak és művészetünk összes színei egymás mellett tündököltek. De még ennél is fényesebb volt az a ragyogás, amelyet elhúnyt nagy mestereink kiváló alkotásainak együttese kifejtett. Míg élő művészeink

közül mindegyik csak egy-egy alkotással szerepelhetett a kiállításon, addig régi mestereink műveiből egész sorozatot állítottak ki. Helyes gondolat volt, hogy az élő művészek munkáit ilyen jelentős retrospektív anyaggal egészítették ki. Vitán felül álló régi mestereink alkotásainak együttese csak fokozhatta a kiállítás érdekességét és emelte a vonzerejét. A Szépművészeti Múzeum és magángyűjtőink e célból készséggel bocsátották a kiállítás rendelkezésére a birtokukban lévő régi magyar mesterműveket.

A retrospektív anyag összegyűjtését Petrovics Elekre, a Szépművészeti Múzeum főigazgatójára és Majovszky Pál miniszteri tanácsosra bízta, akik ezt Hüttl Dezsőnek, a Múgyetem rektorának támogatásával végezték el kitűnően. De Petrovics Elek rendezte nemcsak a retrospektív anyagot, hanem az összes művészecsoportok kívánságára az élő művészek legkülönbözőbb irányú alkotásainak tömegét is. Nem volt könnyű feladat. Annál nagyobb elismeréssel kell szólnunk eredményes és fáradságos munkájáról.

A retrospektív anyag összegyűjtésénél nem törekedtek teljességre; az volt a cél, hogy legnagyobb mestereink legyenek kiváló alkotásokkal képviselve. A kisebbektől csak egy-két jelentős munkát láthattunk, de sokan — a kevésbé fontosak — hiányoztak a régiek közül. A három első termet megtöltő retrospektív anyag azonban ilyen formában is a legjobb képet adta a XIX. század második felének magyar művészetéről, sőt egyes nagy mesterek kvalitásait így jobban lehetett élvezni, mint ha csatlósaik kíséretében jelentek volna meg.

Az első terem főérdekessége Munkácsy Mihály festményeinek sorozata volt. Mindegyik kép a mester legnagyobb szerű képességeit bizonyította, egyszersmind művészetének széles skáláját is bemutatta. Kompozíció, arcképtanulmány, csendélet, genre- és tájkép egyaránt szerepelt ebben a sorozatban. Itt láthatjuk, hogy Munkácsy az alakos kép mellett milyen mestere volt a tájképnek is. A *Sátoros cigányok* és a *Fasor* című kis-alakos tájképek Munkácsy művészetének legnagyobb szerű termékei közé tartoznak. Egy kevésbé jelentős, alig ismert festményét, a *Leány tálcával* című vásznat is viszontláthattuk a sorozatban. Hogy Munkácsy tájképstílusának fejlődésére mennyire volt közvetlen hatással Paál László, azt Munkácsy *Fasorja* és Paál Lászlónak a kiállításon szerepelt kitűnő tájképei igazolták. Paál László stílusa egyike a legtisztább festői hangnak a magyar képrás sokszólamúságában. Nem tudjuk, hogy kiállított művei közül korábbi vásznát, melyen a zöld színek valóságos szimfóniává szélesednek, vagy pedig későbbi, drámai hangulatú tájképét tartjuk-e magasabbnak. Az utóbbi festmény legújabbban Balló Ede áldozatkészségé-

ből a Szépművészeti Múzeum magyar képtárának tulajdona lett. Szinyei Merse Pál művészetének korai gyöngyeit engedte át Wolfner Gyula kiváló magyar gyűjteményéből. Ezekhez csatlakozott Liezen-Mayer Sándornak hasonló stílusú kis képecskéje. Székely Bertalan festményeiből néhány aktot és egy női arcképet kell kiemelnünk, melyen a festés előkelősége versenyre kél a modell nemes szépségével. Lotz művészetét szintén leányainak arcképei mutatták a legeredetibb módon. Ez a kiállítás is bizonyította, hogy Pállik Béla milyen elsorangú arcképfestő volt és hogy báró Mednyánszky László a figurális festészetben milyen magasra tudott emelkedni. Benczur Gyulát a selyemfényű Dubarry-kompozíció és két előkelő képmás képviselte. De az úttörő mesterek is, mint Barabás Miklós, Borsos József, id. Markó Károly, Brocky Károly, Györgyi-Giergl Alajos, Madarász Viktor, Than Mór és Gyárfás Jenő, mind legjobb munkáikkal szerepeltek a retrospektív anyagban.

Egy külön teremben Ferenczy Károly és Rippl-Rónai József művészete jelent meg elsorangú módon. Ez a két, különben teljesen eltérő stílusú mester mind nagyobbra nő az utókor szemében. Ferenczy művészetének zamata, Rippl-Rónai stílusának geniálisan szellemes és ízléses artistikuma a magyar festészet örök értékei közé sorolandó. Rendkívül megkapó az a különbség is, amely Rippl-Rónai illatos, halvány női képmásai és Körösfői Kriesch Aladárnak szintén mesteri és bensőséges asszony-arcképe között látható. Két homlok-egyenest ellenkező világ és mégis két vitathatatlan értékű művészi vallomás. Feszty Árpád monumentális tájképe szintén a meglepetések közé tartozott. A retrospektív festményanyagot még Izsó Miklós megkapóan eleven szobor-képmásai és lipótújvári Strobl Alajosnak enigmatikus szépségű márványnői egészítették ki.

Az élő művészek utolsó harmincévi termésükből küldtek egy-egy darabot, legtöbbjük már jól ismert alkotást. Az újak között Aba-Novák Vilmos tempera-kompozíciója és Molnár C. Pál olasz trecento-jellegű, *Menekülés Egyiptomba* című, naiv szentképe volt a legmegkapóbb. Szentgyörgyi Istvánnak *A puszta művésze* című fiúaktjában a természet közvetlen igazsága nemesedik klasszikussá. Ez a bronzalak Szentgyörgyi István legkiválóbb alkotásai közé tartozik.

Rippl-Rónai József műveinek bemutatásával avatták fel a Szépművészeti Kiállítások új helyiségeit is. Egy sorozat alig ismert alkotást vonultattak fel, melyeket a néhai Nemes Marcell hagyatékából való, kiváló Rippl-Rónai-gyűjteménnyel egészítettek ki.

Bámulatosan érdekes az út, amelyet Rippl-Rónai első párizsi stílusától, a fekete-szürke tónusú olajfestményektől kései korának

könnyed paszteljeig megtett. De az egész úton végig mindig hallatlanul egyéni maradt, akár harsány színekből állította össze kompozícióit, akár pedig lehellestzerűen finom színakkordokat pendített meg. Senki más a magyar festők között nem jutott annyira közel a gallszellemhez, mint ő, a nélkül azonban, hogy mások utánzója lett volna, vagy a magyar földdel, a magyar étellel való kapcsolatát feladta volna. Francia ízlést, francia könnyedséget vitt festészetébe, melyet teljesen átjárt a magyar vidék színessége, a magyar lélek sajátos hangulata. Bár Rippl-Rónai teljességgel festő volt, aki színeken álmodott, mégis minden műve mélyén ott bujkál a líra, az átélés melege. Emberek lelki alkatát, mozdulatok jelentését, szobák néma varázsát kevesen tudták olyan bensőséggel kifejezni a magyar festészetben, mint Rippl-Rónai József. Minél nagyobb távlatból nézzük művészetét, annál jelentősebbnek látjuk alakját. Egyike volt a magyar művészet legjellemzetesebb és legművészebb egyéniségeinek.

A stílusváltozás érdekes útjain ismét újabb, jelentős állomáshoz érkezett Vaszary János, mint azt az Új Művészet Egyesületének kiállításán láthattuk. Az utóbbi idők világos, vázaltszerű impressziói után újból a színek hangsúlyozottabb uralma következett be nála. Az előadás most is könnyed és virtuóz, most azonban erősebbek a színárnyalatok. A kifejezés nagyvonalúbb, összevontabb, dekoratív hatása fokozódott. Kitűnően sikerült Vaszarynak a színek harmóniáját és lokális erejét a tónusoknak teret, mélységet kifejező értékével összeegyeztetni. Vaszarynak stílusa sommás, leegyszerűsített a nélkül, hogy naiv, primitív lenne, sőt minden munkájának egyik főjelleme a számító raffináltság. Mostani gyűjteménye örömteli, saját erejében bízó, határozott felkiáltás a festészet mai stílusbizonytalanságában, téveteg keresésében.

Szónyi István festészete is új arcot mutatott a Tamás Gallériában rendezett kiállításon. Művészetének mostani változása teljesen önállóan, az izmusoktól, modorosságoktól függetlenül játszódott le. Szónyi nagyon határozott, saját magából és a hazai művészetből kinőtt egyéniség, aki közvetlenül áll a természettel szemben és aki csak a korszellemre reagál, de nem kerül idegen irányok, művészek nyomasztó befolyása alá. Fokozatosan szakított a formák robusztusságával és szinte látomásszerűvé finomodtak benyomásai. Mindent színnel, finom tónusokkal fejez ki. Mintegy csak megjelöli a formákat, amelyek könnyedségük ellenére sem válnak bizonytalanná. Érdekes, egyénien igaz fény- és színhatásokat képes kihozni a zebegényi Dunakönyök különféle ábrázolásaiban. De most ezek a küzdelmek a felhők közül kirobbanó fény és a csillogó vízfelület között is finomabbak lettek, több bennük a lelki élmény, mint azelőtt. Szónyi

ezenkívül ráeszmélt a tónusba foglalt színek dekoratív szépségére is és ennek alapjául új harmóniákat éreztet táj- és interieur-képeiben. A komponálás minden képében ott lappang. Ez is a valóság szemlélet fölé emeli festői stílusát. Szőnyi István gyűjteményes kiállítása ismét eseménye volt képzőművészeti életünknek.

A Céhbeliek kiállításán szerepelt Csánky Dénes, akinek gyűjteménye mindenképen igazolta a festőművésznék külföldön elért sikereit. Tájképeit sajátos olaj- és vízfestéktechnikával festi, amely rendkívül kiegyenlített és fejlett művészi kultúrával párosul. A naturalista tájfestészet klasszikusait juttatja eszünkbe ez a nemes tónusú művészet bensőséges, szinte melódikus hangulatával, a motívumon felülemelkedő nemzetközi kvalitásaival. Különösen a vízfestmények fejezik ki tökéletesen Csánky mondanivalóit.

Az Ernst-Múzeumban mutatta be Patkó Károly hosszú olaszországi tanulmányainak eredményeit. Ettől az újabb bemutatkozástól a beavatottak sokat vártak, mert híre járt, hogy Patkó Károly Itáliában nagyot fejlődött. Ahol az utóbbi időben újabb munkáival szerepelt, így különösen az olaszországi kiállításokon, mindenütt figyelmet keltett műveivel. Művésznünk régebben Szőnyi István hatása alatt dolgozott. Ennek jegyében kereste a sommás, robusztus formákat, melyeknek vaskos szilárdsága, helyi színeiknek ereje a fénynek forma- és színlöbontó hatásával és az élénk reflexekkel szemben is érvényesült. Az ellentétek kiegyenlítése, összeolvasztása nehéz probléma és Patkó olajképei sem mentesek teljesen a zavarosságtól, a színek bizonytalanságától.

Az olaszországi tartózkodás bizonyos mértékben kirántotta Patkót ebből a kétlakiságból, de egy másik válaszút felé terelte. A régi Szőnyi robusztussága és a mai Aba-Novák dekoratív, izgató artisztikuma a két pólus, amely között Patkó Károly mai stílusa, minden látszólagos érettsége ellenére is, ingadozik. Művészetéből azonban hiányzik a fantázia, az ötletgazdagság, a vizionárius erő, ami Aba-Novák festészetének az ereje. Patkó még prózaian, szinte naturalisztikusan dolgozza föl az egyes motívumokat. Nála a természet még nagy úr, az ő képein a fények villanásait a lélek dinamikája nem alakítja át, nem teszi intenzívebbé.

A temperára való áttérés az ő stílusának is javára vált. Egységesebbek, előkelőbbek és világosabbak lettek színharmóniái. Újabbban ő is szívesen él a sötét tónusokkal, amelyek mellett a többi szín ereje dekoratív értékke fokokozódik. Némelyik festményének formafölépítése, kompozíciója már meglepően egységes. Egyes művei arról beszélnek, hogy Patkó hivatott lesz nagy kompozíciók megfestésére.

Patkó kiállítása ismét egy igaz magyar festőtehetség szárny-

bontását jelzi. Reméljük, hogy a további munka meghozza egyéniségének még erősebb kiteljesedését, művészetének belső gazdagodását. Rézkarcai a művésznek grafikai képességéről állítanak ki jó bizonyítványt.

Szobrászaink közül az utóbbi hónapokban Beck Ö. Fülöp és Medgyessy Ferenc jelentkeztek a legértékesebb gyűjteményekkel. Nagy szobrászi kultúra, a plasztikai stílus sajátosságainak ismerete jellemzi Beck Ö. Fülöp szobrai, domborműveit. Sok van közöttük, amely a magyar szobrászat igaz értékei közé tartozik. Beck Ö. Fülöp mindig számol az anyag különleges természetével, ennek megfelelően juttatja kifejezésre a kő keménységét vagy a terakotta elevebb könnyedségét. Minden alkotásában a formai elvonatkozás tiszta harmóniáját érezteti a nélkül, hogy az ábrázolt alak jellemét áldozatul dobná, sőt ezt legtöbbször még határozottabban kiemeli. Szoborképmásai erre kitűnő példák. *Aphrodite* című aktjában viszont minden banalitás nélkül a kiegyenlített szépség ormára emelkedik. Kis bronzai közül néhány darab stilizáló erejének különleges artisztikumáról tanúskodik. Érmei és plakettjei azt bizonyítják, hogy ezen a területen Beck Ö. Fülöp nemzetközi viszonylatban is a legstílusosabb modern mesterek közé tartozik.

Medgyessy Ferenc is igazi szobrász. Minden egyes alkotása híven magán viseli az anyag tulajdonságát. Stílusa sohasem bőbeszédű, az egyszerűséget, az archaizmussal határos, klasszikus nyugalmat hangsúlyozza. Mégsem elméleti, rideg a művészete. Medgyessy kő- és bronzalakjai mindig telve vannak a szunnyadó élet misztikumával, amely a holt anyagnak és az életábrázolásnak egymást átható egyesülését érezteti. Leginkább síremlék-szobrai jelzik ezt a stílusos kettőséget, de még arcképeiből sem hiányzik a megkötött életnek szimbólikus varázsa.

Az elmúlt évadban a Szépművészeti Múzeum a magyar művészet-történet szempontjából egy igen fontos alkotással lett gazdagabb, Mányoky Ádám önarcképével. II. Rákóczi Ferenc képmása mellett ez a legfontosabb Mányoky-festmény, mely régi képtárunkban látható. A Művészeti Múzeumok Barátai Egyesületének áldozatkészségéből, csere útján jutottunk a képhez, amely azelőtt a schleissheimi galériában függött. Az 1700 körül keletkezett képmás egészen fiatal korában ábrázolja a magyar mestert, aki nyílt, derült arccal tekint reánk a keretből. Nyitott inge nyakát és részben mellét meztelenül hagyja; jobbában ecset, baljában paletta. Különösen a fej és a szép tónusú sapka megfestése sikerült jól. A Művészeti Múzeumok Barátainak Egyesülete Schönfeld XVII. századi német festőnek egy kompozícióját adta cserébe a Mányoky-önarcképert a bajoroknak.

A nyár elején mutatta be Budapest székesfőváros nagy kiállítás keretében, a Múcsarnokban az utolsó nyolc év vásárlásainak eredményét. Budapest székesfőváros kétségtelenül dícséretes áldozatkészséggel támogatta az elmúlt esztendőök alatt a művészetet. Ezen idő folyamán népesedtek be Budapest terei, ligetei, kertjei a legtöbb dekoratív szoborral és ennek az időnek bőséges éveiben élhetett a főváros legbőkezűbben műpártolói hivatásának. De Budapest főváros illetékes vezetői helyesen látták meg azt is, hogy a főváros műpártolása nem merülhet ki az ötletszerű vásárlásokban, hanem arra kell törekednie, hogy a jól megválasztott alkotásokból komoly szintű városi képtár alakuljon ki.

A négyszáz műalkotásból álló anyagban kétségtelenül számos muzeális értékű munka található. Még több azonban a tárlatokon eszközölt kötelező vétel eredménye vagy a művészek anyagi támogatása céljából történt vásárlás. Az utóbbit természetesen nem róhatjuk föl a főváros illetékes urai terhére, sőt dícsérnünk kell őket azért, hogy a nehéz viszonyok között küzködő művészeket segítették. Örülnünk kell, hogy a főváros ezen a téren is pótolni képes az állam elégtelen eszközeit. De a gyűjtemény képén az is meglátszik, hogy nem biztos ítéletű műértő, illetőleg képtár-igazgató hozta létre, hanem hogy vegyes összetételű vásárlóbizottság munkájának eredménye. Sokszor csak meghallgatják a legilletékesebb műértőket, de nem az ő tanácsuk szerint döntenek. Ez történt például az 1927-ben rendezett nagy belga kiállítás alkalmából, midőn a belga és a magyar műértők véleménye ellenére Gilsoul Viktornak ezúttal is szereplő, nagy panorámás kikötőképét vásárolták meg muzeális értékű munkák helyett. Mindezek ellenére a négyszáz mű között találunk mégis számos olyan alkotást, amelyik a legmagasabb szintű gyűjteményekbe is besorolható. Így Rippl-Rónai Józsefnek rejtelmes szépségű *Kalitkás nője*, Csók Istvánnak nagy színraffináltsággal festett *Fekvő aktja*, Karlovsky Bertalannak mesteri rajzú *Bárczy István arcképe*, Vaszary Jánosnak szürkés tónusú, bravúros aktja és Thorma Jánosnak magyar levegőjű *Kártyázói* festőművészetünk reprezentatív alkotásai közé tartoznak. A régi, XIX. századi mesterektől is sikerült a fővárosnak néhány jelentős alkotást szerezni.

Ez a tárlat volt az elmúlt képzőművészeti évad záróeseménye, amely némileg feleltette a sok selejtes kiállítás emlékét.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Jancsó Benedek emlékezete.

Jancsó Benedek-emlékkönyv. Az Erdélyi Férfiak Egyesülete «Jancsó Benedek Társasága» megbízásából szerkesztette Asztalos Miklós. Budapest (Királyi magyar egyetemi nyomda), 1931. 8°. 413 l.

1903 novemberében, az akkoriban alakult Magyar Nemzeti Szövetség (mely elnökének, gr. Esterházy Jánosnak 1905 szept. havában bekövetkezett korai elhúnytával társadalmunk közönye folytán megszüntette munkásságát) egyik ülésén ismertem meg személy szerint is Jancsó Benedeket, kinek munkáiból vett érvekkel cáfoltam egy, a budapesti Petru Maior-körben fanatikus dákórománná vált erdélyi származású joghallgatótársamnak vérbeborult szemmel hirdetett kontinuitási elmékedéseit. Büszke voltam a Jancsó kézzorítására és örömmel töltött el, mikor évekkel utóbb közelebbi ismeretségbe jutottam vele.

Emléke iránt érzett kegyelettel vettem kézbe az Erdélyi Férfiak Egyesületének Jancsó Benedek-emlékkönyvét, melyet az előszó találóan nevez a fiatal magyarság szellemi seregszemléjének, mert a kötet 24 cikkéből mindössze hét került ki a Jancsó régebbi munkatársainak tollából, míg a többinek szerzője részben az utóbbi évtizedben, részben talán csak itt közölt dolgozatával lépett először a nyilvánosság elé.

A fiataloknak e nagyarányú felvonulása magában nem volna baj, ha mint tanítványok szerepelnének tanulmányaikkal, mert az *ilyen* természetű (és nem egy élő tudós vagy közéleti férfi valamelyik születésnapjára, esetleg egy tudományos intézmény fennállásának valamelyik jubiláris évfordulójára írott) emlékkönyv ép úgy lehet a tanítványok beszámolója a néhai mester szellemi hagyatékáról és az örökségül átvett munkaterületeken végzett kutatásaik újabb eredményeiről, mint az idősebb munkatársak visszaemlékezése az elhúnytra, akár személyes élmények, életrajzi adalékok, akár tudományos cikkek formájában, de lehet a vázolt munkamegosztás mellett az öregek és ifjak együttes hódolata is. A két nemzedék közreműködésének köre tehát egy ily emlékkönyvben adva van. A baj akkor kezdődik, mikor a fiatalok nem mint tanítványok, hanem

csak a fiatalság jogán jutnak szóhoz, holott a fiatalság magában ép úgy nem lehet jogcím, amint az öregség sem, csak az évek alapján.

Ilyenforma a helyzet a Jancsó-émlékkönyvvel is, melyben az idősebb munkatársak részint Jancsóról emlékeznek meg, részint az ő történetírói és publicisztikai munkásságához tartozó vagy legalább is rokon területekről közölnek becses tanulmányokat, míg a fiatalok néhány elismerésre, sőt teljes dícséretre méltó dolgozat mellett részben oly cikkekkel foglalnak a kötetben helyet, melyek a Jancsó elég széleskörű irodalmi tevékenységével alig vagy sehogy sem hozhatók kapcsolatba, — úgyhogy akárminő más emlékkönyvben is kiadhatók lettek volna — részben pedig oly cikkekkel, melyek Jancsóról szólnak ugyan, de az ő munkásságának elegendő ismerete nélkül.

Lévén azonban fiatalokról szó, szívesen elsiklottunk volna a kötet e fogyatékossága fölött, ha legalább egy-egy rövid visszaemlékezést kaptunk volna Jancsó ma is élő kitűnő barátaitól, egykori munkatársaitól, akikkel évtizedeken át benső viszony, közös életpálya és célok fűzték össze. Mennyivel értékesebb volna a kötet, ha olvashatnánk benne bármily kis cikket Ajtay Józseftől, Benedek Sándortól, Bethlen István gróftól, Csajthay Ferenctől, Herczeg Ferenctől, Hornyánszky Gyulától, Sebess Dénestől, Ugron Gábertől, Vári Rezsőtől is! E följegyzéseket, visszaemlékezéseket nem írhatja meg helyettük senki, bárha kétségtelenül újabb vonásokkal egészítették volna ki a Jancsó lelki egyéniségét és értékes adalékok lehettek volna egy megírandó Jancsó-életrajzhoz is.

A kötetben levő dolgozatok három csoportba vannak foglalva. Az elsőbe került a Jancsóról írt öt cikk *Emlékezések* gyűjtőcím alatt s összesen 64 lapot tölt be, vagyis a kötetnek nem egész egyhatod részét. A második csoport *Történelmi cikkek* címmel szintén öt cikkből áll 100 lap terjedelemben. Harmadik az *Időszerű cikkek* csoportja, tizennégy cikkel, 230 lapon. Ez a kis összeállítás is bizonyítja, mily mostoha elbánásban részesült Jancsó a róla elnevezett emlékkönyvben.

A kötet részletes ismertetésére térve, az első Kolosváry Bálintnak formában és tartalomban egyaránt kitűnő visszaemlékezése, melyben meleg színekkel jellemzi a magyar «Cassandrát» s vázolja pályafutásának fontosabb állomásait.

Gagyfi Jenő könnyed, vonzó cikkben ismerteti Jancsó életének azt a szakaszát, mikor a magyar kormánynak, illetőleg Bethlen Istvánnak megbízásából 1917 júniusától 1918 őszéig Bukarestben működött, mint a hadseregfőparancsnokság hírszerző csoportja politikai osztályának vezetője.

Három fiatal szerző következik ezután. Kétségtelen jóakaratum és igyekezetük azonban nem volt elég ahhoz, hogy kifogástalanul oldják meg feladatukat. Kozocsa Sándor Jancsóval mint irodalomtörténésszel foglalkozik. Három és fél sorban ír Jancsó születéséről, közép- és főiskolai tanulmányairól. A székely eredetű családból származott, de Pozsony megyében született Szenci Molnár Albertet megteszi erdélyinek, holott mindössze élete végén töltött néhány évet Erdélyben. Jancsónak Arany költészetét tárgyaló, 1883-ban megjelent munkájáról írván, «az akkor még élő Arany»-ról tesz említést. Disraeli, angol regényíró és miniszterelnök, a későbbi earl of Beaconsfield, kiról Jancsó *Disraeli mint regényíró* címmel írt cikket, nála csak a külföldi írók közt szerepel. Téved a Jancsót foglalkoztató tárgykörök időrendjében is. Jancsó 1884-ben írt (a megjelenési év alapján) a Mondolatpörről, 1879-ben és 1882-ben a kuruc költészetéről, közben 1880-ban pedig a cigány költészetéről. A cikk szerzője viszont a Mondolatpörről szóló művet úgy említi meg, mint amely a felsoroltakat megelőzte (48. l.). Kifejezései se mindig szerencsések; pl. szerinte Jancsó «Arany költészetéből vett példákön illusztrálja elméletének hitelességét» (50. l.), elméletének helyességét, igazságát helyett. Ugyanígy ír «az erdélyi föld átütő erejéről» (51. l.) az erdélyi lélek vagy szellem átütő ereje helyett.

Ennél sikerültebb Szalai Bélának *Jancsó Benedek és a történetírás* című dolgozata. Néhány megállapítása azonban ellenkezik a tényekkel. Szerinte Jancsó munkássága, mellyel a magyar közvélemény figyelmét az oláh törekvésekre igyekezett irányítani, azért maradt eredménytelen, mert «a 90-es és 900-as évek liberális szemléletének, a 30 millió magyarról ábrándozóknak kellemetlen volt az, aki a magyar parlag hibáiról mert beszélni, s zavarta állandó vészkiáltásaival a kápráztató álmokon andalgókat» (60. l.). Ha figyelmesebben olvasgatta volna Jancsó műveit vagy akár csak a lexikonokban megjelent életrajzait, bizonyára másként írja meg ezt a mondatát. Először is a «liberális szemlélet» egyik legerősebb oszlopa, báró Bánffy Dezső, mint miniszterelnök alkalmazta Jancsót 1895 legelején, a miniszterelnökségen felállított nemzetiségi ügyosztály elméleti és publicisztikai referenséül. Ez állásától Bánffy utóda, Széll Kálmán mentette fel a nemzetiségi ügyosztály egyidejű megszüntetésével, 1899 ápr. 5-én. Másodszor tudvalevőleg Rákosi Jenő hirdette a *Budapesti Hírlap* hasábjain a 30 millió magyart. Ugyanennek a B. H.-nak, melyben az 1900-as évek elején látott először folytatásokban napvilágot Rákosi Vikornak *Elnémult harangok* című megrázó regénye, volt egy évtizeden át megbecsült munkatársa Jancsó. Az is eléggé ismert, hogy gróf Tisza István,

a liberalizmus másik nagy képviselője, is többször fordult tanácsért Jancsóhoz, kinek *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota* című, hatalmas kétkötetes művét kitüntette az Akadémia és akit utóbb tagjává is választott ez első tudományos intézetünk, bár az oláhországi jobbágyokról (rabokról), a «rumunyak»-ról, kik még az 1840-es években is adás-vétel tárgyai voltak, megírni szándékolt¹ székfoglalóját már nem tarthatta meg.

Nem lehet tehát azt állítani, hogy Jancsót azért nem hallgatták meg, mert kellemetlen volt vészkiáltásaival a magyar ábrándozókra. Az igazi ok ott keresendő, hogy a magyar társadalom — közte az erdélyi magyar értelmiség nagy része is — elmerült a közjogi harcokban s végzetes rövidlátással egyszerre vette fel a küzdelmet Béccsel és a nemzetiségi izgatókkal. Másfelől nem szabad arról se megelégedoznünk, hogy Tiszának az oláh vezető férfakkal 1913 őszén megkezdett tárgyalásait 1914 elején maga Ferenc Ferdinánd trónörökös hiúsította meg, mert egy ily megegyezéstől, izzó magyargyűlöletében Gross-Österreich kiépítésére irányuló politikájának sikerét féltette.

Abban sem értünk egyet a szerzővel, hogy az oláh kérdés történeti anyagának feldolgozása a Jancsó irodalmi alapvetése után nem oly nehéz feladat. Valóságban ugyanis csak a bécsi levéltári anyag összegyűjtése, I. Ferdinándtól az összeomlásig, hosszabb időt igénylő, nagy munka, bár megéri a fáradságot, sőt közreadása nemzeti kötelesség.

Végül még utolsóelőtti mondatát kifogásoljuk. «Azóta ő is elköltözött, — írja — szívében nem csillámlott fel a jobb jövő reménysugara» (61. l.). Jancsó ugyanis, bár mindig óvott az ellenség kicsinylésétől, maga nem volt soha kicsinyhitű. *Defenziója* előszavának utolsó bekezdésében így ír: «Az elszakított területek magyarságára váró rettenetesen szomorú sors képe azonban nem fosztott meg attól a hittől, hogy ez a magyarság a most rászakadt veszedelemmel meg fog birkózni és nem fog elveszni, mert annak minden tagja teljesíteni fogja kötelességét.» *A román irredentista mozgalmak története* c. művének előszavában pedig e sorokat olvassuk: «Ezt a könyvet . . . írtam abban a hitben, hogy ezt a nemzetet semmiféle csaláson alapuló erőszakkal nem lehet tönkretenni vagy megsemmisíteni, mert erős vára neki a történeti, a jogi, a földrajzi és a gazdasági igazság.» És tovább: «Amíg élek, tollammal harcolni és küzdeni fogok az oláhok ellen Erdély felszabadításáért. És ha most sem fognak meghallgatni, azt sem bánom. Szokva vagyok hozzá.» stb. Úgy érezzük, e két idézetünkkel tartozunk nemes emlékének.

¹ 1929 őszén e sorok írója előtt tett kijelentése szerint.

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy nem teljes ifj. Könyves Tóth Kálmán összeállítása Jancsó gazdag irodalmi munkásságáról. Kiegészítésül, mert maga az összeállító sem tekinti felsorolását lezártnak, megemlítjük, hogy emlékezetünk szerint Jancsó írogatott cikkeket az *Egyetértés*be és 1894 folyamán a *Hazánk*ba is. Helyreigazításként pedig közöljük, hogy tévesen teszi meg Jancsót az *Oszták—magyar monarchia írásban és képen* c. nagy vállalat VII. (illetőleg XX.) kötete szerkesztőjének; mert csak két cikk való tőle, egyik Háromszék megye, másik Arad és Temes megyék hegyes részei s Krassó-Szörény megye címen — és tévesen jelzi az 1901-től 1907-ig fennállott *Magyarság* c. budapesti napilapról, hogy azt a marosvásárhelyi Székely Asztaltársaság adta ki, mert így az a látogat, mintha e lap Marosvásárhelyt jelent volna meg. Első szerkesztője Korbuly József volt. Tőle vette át 1902-ben a szerkesztői tisztet Benedek Elek, utóbbtól egy év múlva Gyórfy Gyula, aki később szintén megvált a laptól. Alattuk volt Jancsó e lap munkatársa. Végül a Jancsóról írt nekrológok közül kimaradt az *Országos Közpiskolai Tanár egyesületi Közlöny* 1930 szeptemberi számában megjelent szép megemlékezés.

A kötet második, *Történelmi cikkek* c. részét Treml Lajos becses tanulmánya vezeti be a románság őshazája és a kontinuitás kérdéséről, melyben csak nyelvészeti alapon, de a vonatkozó irodalom teljes felhasználásával tisztázza újra azt, a magyar és német írók nagy többségétől régen vallott és immár történetileg is eldöntöttnek tekinthető tételt, hogy az oláh kontinuitás Erdély földjén csupán naiv mese.

Deér József talpraesett cikkben mutat rá a magyar—horvát államközösség Szt. László és Kálmán által megalapozott kezdeteinek kizárólagos dinasztikus, magánjogi jellegére, melyből, mint azt horvát részről Sufflay Milán is kimutatta, hiányzik minden mai értelemben vett közjogi és nemzetiségi vonatkozás. A szép és alapos tanulmány értékéből mit sem von le az az elvi megállapításunk, hogy — miután Jancsó a társországok történetét kikapcsolta munkásságából — tárgyánál fogva kívül esik a Jancsó-émlékkönyv keretén.

Nagy csalódással olvastuk Asztalos Miklósnak *Adatok egy erdélyi imperiumváltás történetéhez* című dolgozatát, mely a bécsi udvari kamarai levéltár aktái alapján közöl az erdélyi református egyház és iskolák államsegélyének rendezéséről eddig ismeretlen részleteket a Habsburg-uralom első éveiből. Először is tévedésre ad alkalmat az alcím, mely a Habsburg-uralom kezdő évéül 1685-öt jelöli meg, mert a tárgyalások aziránt, hogy Erdély helyezkedjék

a magyar király jogara alá, már korábban megindultak; viszont az 1685 febr. 22.-i fogarasi országgyűlés még nem fogadta el I. Lipót megbizottjának, Dunod jezsuita páternek erre vonatkozó javaslatát. 1686-ban indult meg Erdély katonai megszállása és megfélemlítése. 1688-ban tették le az erdélyi rendek és maga Apafi fejedelem is a hűségesküt Lipótnak, de Erdély formai átvétele csak Apafi halála (1690 ápr. 15) után, jogilag pedig a Diploma Leopoldinum kiadásával (1691 dec. 31) történt meg, amint a szerző által feldolgozott bécsi akták is 1695—1699, 1700—1701, 1702—1705. évi iratesomókból származnak.

Azonkívül kifogásoljuk azt a beállítást, mely szerint «mikor az ozmán birodalom legyöngült s a Habsburg kézen levő magyar királyság megerősödött (?), Erdély ismét nyugati befolyás alá került». De kifogásoljuk azt a mondatát is, melyben legújabb nemzeti katasztrófánkról egyszerűen csak ekként emlékszik meg: «1918-ban újra nagy erőeltolódások történtek Középeurópában. Magyarország hatalmi súlya megesökkent s a keleti szomszéd... Románia súlya megnövekedett. Az erőviszonyok átbillenésével Erdély is a keleti szomszéd érdekkörébe került» (132. l.). Aki nem ismeri a magyar történelmet, ilyen fogalmazás mellett azt hiheti, hogy I. Lipót kormányzata a magyar nemzet nagyságát szolgálta, hogy a fejedelmek korában Erdély ugyanoly keleti befolyás alatt élt, mint ma, az oláh uralom idejében, és hogy Erdély sorsa 1685-ben csak a magyarság és a törökök, vagy 1918-ban csak a magyarság és oláhok erejéhez vagy gyöngeségéhez igazodott volna. Holott az «imperiumváltozás» mindkét esetben az I. Ferenc francia király és V. Károly német-római császár óta meg-megújuló, előbb csak dinasztikus, utóbb nemzeti jellegű francia—német vetélkedésből kialakult európai hatalmi helyzetnek, még pedig 1686-ban a habsburgi birodalom, 1918-ban Franciaország győzelmének volt következménye.

Főhibáját azonban abban látjuk a tanulmánynak, hogy a Habsburg-uralom meggyökerezésével az erdélyi magyar egyházak és iskolák helyzetében bekövetkezett mélyreható változásokat a történeti háttér megrajzolása nélkül vizsgálja, vagyis a nélkül, hogy, amikor a bécsi kormánynak papiroson tárgyilagos rendeleteit és az ezek végrehajtásában rendszeresen nyilvánult egyoldalúságot ismerteti, egyúttal keresné az összefüggést azokkal a kül- és belpolitikai eseményekkel, melyek 1685 és 1703 között az erdélyi magyarság sorsát meghatározták. Pedig csupán ez eseményeknek és az összes kormányzati tényeknek mérlegre vetésével mondhatunk végleges ítéletet erről az «imperiumváltozás»-ról.

A külpolitikai események között legfontosabbak voltak Bécs-

nek váltakozó szerencsével folytatott háborúi a törökökkel és a franciákkal, mígnem a zentai győzelem (1697 szept.) megszilárdította Lipót helyzetét Erdélyben, melynek birtokáról a török a karlovici békében mondott le végleg (1699). De nem hagyhatók itt figyelmen kívül I. Lipót protestáns szövetségesei¹ sem, kik közül Brandenburg és Anglia követei a leopoldi diploma megszerzésében is közreműködtek, és akiknek az erdélyi protestánsok iránt tanúsított jóindulatú érdeklődését mutatják a szerző által feldolgozott bécsi akták, amelyek végre nem hajtásáért ő egyszerűen az Apor Istvánék felekezeti túlbuzgóságát teszi felelőssé.

A belpolitikai mozzanatok közül tekintetbe kellett volna vennie Bécs erdélyi programját, melynek a hirhedt gr. Caraffa által kidolgozott alapelve szerint Erdélyt, mint Bécstől távol fekvő országot kegyelmesebben kell kormányozni, nehogy visszakiváncsozzék a török fennhatóság alá. Végül nem lett volna szabad mellőznie Bécsnek azt a rendkívül ügyes eljárását, mellyel a három nemzet és négy vallás egyensúlyán felépült magyar szupremáciát részben a magyarság egységének a katolicizmus támogatása és az előkelőbb családok főuri rangra emelése révén keresztülvitt megosztásával, részben a lutheránus szászok dédelgetésével, részben a katolikus egyházba áttérített (1698) oláh tömegeknek a maga szolgálatába vonásával meggyöngíteni és ezzel politikájának érvényesülését biztosítani igyekezett. Ennek a politikának volt folytatása az újabb oláh betelepülések támogatása és eredménye az erdélyi magyarságnak védelmi helyzetbe szorulása korábbi vezető szerepéből. Csupa oly mozzanat, melyeknél fogva ezt az «imperiumváltzás»-t első lépcsőfoknak kell tekintenünk azon a lejtőn, mely az 1918 végén és 1919 elején bekövetkezett második «imperiumváltzás»-hoz vezetett.

Ennek a nagyobb történeti perspektívának elhanyagolása okozza, hogy a szerző nem veszi észre az ellentmondást tárgyi adatai és következtetései között. Egyfelől megállapítja ugyanis, hogy pl. 1696-tól 19 éven át nem kapta meg az erdélyi ref. egyház a régi, gazdag államsegélyét, másfelől pedig azt állítja, hogy az új államhatalom «nem adta oda magát a kisebbségé lett volt hatalmi többség jogfosztás útján való letéréséhez. Hogy az államhatalom bizonyonyal politikumtól vezetett s a külföld szemével is ellenőrzött igazságossága — teszi hozzá — nem tudott pozitív alakban is megnyilvánulni, azt első s talán egyedüli sorban az államkassza korántsem

¹ I. Lipót protestáns szövetségeseinek, köztük főleg Angliának az erdélyi protestánsokhoz való viszonya szálait és bécsi közbenjárásaik több esetét kitűnő műben foglalta össze Angyal Dávid. (*Erdély politikai érintkezése Angliával*, 102—119. lapok.)

rózsás helyzete s csak másodsorban a végrehajtóknak az új hatalmi többséghez tartozása okozta». (149. l.). Vajjon hová fordították a 40—50-szeresre emelt adók jövedelmét Erdély új urai, kérdezzük a szerzőtől! Kemény Zsigmond írja, — igaz, a bécsi akták ismerete nélkül — hogy «a leopoldi kötlevél 17. pontján kívül egyik sem tartatott meg», a 17. pont t. i. egyszersmindenkorra német parancsnokok alá helyezte az erdélyi csapatokat. Szerző szerint viszont Bécs «igyekezett fékentartani a természetes szenvedélyeket az igazság megtartásával» (150. l.). Hogy ez nem sikerült, annak oka az volt, hogy «II. Rákóczi Ferenc a cselekvés terére lépett és Erdély viszonyainak bécsi rendezése megszakadt» (148. l.). Még szerencse, hogy nem viszi fejtegetéseit az 1703. éven túl, mert akkor nem hallgathatta volna el a császári hadaknak 1704 márc. 13.-i nagyenyedi pusztításait sem, melyekről így emlékezett meg Stepney, az I. Lipóttal szövetséges Anglia bécsi követe: «Ha e hírek igazak, végzetes szükségnyomasztó hatása alatt vagyunk, midőn politikaí érdekből támogatnunk kell e családot vérünkkel és pénzünkkel, miközben kiirtatja hitsorsosainkat a forradalom hamis ürügye alatt.»¹

A szerző logikájával csupa jót lehetne mondani a jelenlegi oláh uralomról is, hiszen Bukarestben is becikkelyezték a kisebbségek védelmét biztosító 1918 dec. 9.-i párizsi egyezményt, sőt költségvetéseikbe is fölveszik évről-évre a magyar egyházak államsegélyét, melynek némi töredékét ki is fizetik, miután az ő államkasszájuk sincs rózsás helyzetben. Papiroson vannak magyar tanítási nyelvű állami iskoláik is. Sőt előkelő népszövetségi kiküldöttek, köztük a norvég Colban és Lange urak is, azt jelentik a hivatalos akták alapján bukaresti kirándulásaikról, hogy a magyar kisebbségnek nincs oka panaszra, legföllebb a végrehajtó közegek túlbuzgóságában van néhol hiba; holott a valóságban a legteljesebb erővel folyik a vagyona nagy részétől kártalanítás nélkül megfosztott magyarság eloláhosítása, a kisebbségeket védő, nagyhatalmaktól garantált szerződések ellenére.

Ha másból nem, e hivatalos bukaresti jelentések példájából meggyőződhetik a szerző arról, mily kevésbé helytálló következtetésekhez jut az ember, ha egy nagyjelentőségű történelmi fordulatról kizárólag bizonyos politikai cél szolgálatában kiadott kormányzati akták alapján mond ítéletet a helyi közigazgatás végrehajtó intézkedéseinek, a mindennapi életnek figyelembevétel nélkül.

Végül még egy kisebb tévedést kell helyreigazítanunk. A cikk két ízben is (138., 144. l.) szól a dési sóbányáról. Désen sóbánya

¹ Angyal i. m. 127. l.

nem volt soha, ellenben a rómaiak kora óta a mai napig művelik a vele szomszédos, de önálló községnek: Désaknának sóbányáit.

Albrecht Ferenc komoly, tartalmas cikkben foglalkozik a kiegyezési korszak nemzetiségi politikájával. Helyesen, a liberalizmus ellen ma divatos jelszavaktól meg nem tévesztve állapítja meg, hogy nem e politika módszereiben, hanem ott követtük el a hibát, hogy nem ismertük fel a nemzetiségi kérdés igazi jelentőségét. E helyett nemzeti energiáinkat közjogi harcokban őrlöttük fel, ami annál végzetesebb volt, mert e közjogi küzdelmeink Bécs ellen felújították az osztrák politika régi kapcsolatait a nemzetiségekkel és így a magyarságnak két fronton kellett egyszerre állania a harcot, noha a nemzetiségi kérdést nagyjából már a kiegyezés előtt eldöntötte a szerb és oláh nemzeti államok fokozatos kialakulása és növekvő vonzóereje hazánk határán. Értékes fejtegetéseit azzal végzi, hogy a kiegyezési korszak magyar nemzetiségi politikája sokban tévedhetett, de az erkölcs és a tisztesség ellen nem vétett soha, és ez a kormányzati mód ma is egy magasabb államrendszer emléke a megszállott területeken, mint jobb jövőnknek biztos záloga.

Szabó Pál Zoltán Baranya, Somogy és Tolna megyék népesedését ismerteti az 1880. és 1920. évi statisztikai adatok összehasonlítása alapján. Szívesen láttuk volna végső kimutatásaiban a százalékok mellett az abszolút számokat is, mert így tisztább fogalmunk volna pl. a baranyamegyei hegyháti magyarság 11.13 %-os fogyásának és a pécsvárosi magyarság 43.78 %-os gyarapodásának jelentőségéről. Egyébként a cikk csak nehezen hozható kapcsolatba a Jancsó munkássági területével.

Az *Időszerű cikkek* között sorrendben első a gr. Teleki Pál tanulmánya a nemzetközi politikai kérdésekről a politikai földrajz megvilágításában, melyben a népszövetség, Páneurópa, a béke-revizió, a kisebbségek stb. példáin finom elmeélel és szellemességgel magyarázza az azonos domborzati és éghajlati viszonyok hatása alatt létrejött földrajzi egységek, «kamarák» földrajz-politikai következményeit.

Buza Lászlónak, Ajtay Gábornak és Jancsó régi, kitűnő munkatársának: Szász Zsombornak a kisebbségi kérdés egy-egy, nemzetünket is közelről érintő részletével foglalkozó tanulmányai után megdöbbenéssel olvastuk *Az erdélyi magyar kisebbség védelme a nemzetek szövetsége előtt* c. dolgozatot.

A Buza cikkéből látjuk azt az esetet, hogyan védte meg a népszövetség a győztes hatalmakhoz tartozó lengyelek panaszára a német-sziléziai lengyel gyermekek anyanyelv-használati jogát egy német tanítóval szemben, aki egy lengyel gyermeknek megtiltotta

a lengyel nyelv használatát az iskolában, bár a tanítót már maga a német kormány megbüntette (205. l.), és hogyan intézkedett más alkalommal egy lengyel szintársulat bántalmazása miatt a lengyel kisebbségi kultúra minden irányú megnyilvánulásának, szabad élvezetének biztosítására (212. l.). Szász Zsombor viszont megállapítja, hogy «nincs oly balkáni bíróság, amely a részreahajlatlan bíráskodásnak több garanciáját ne nyujtaná, mint a népszövetség tanácsa», mert «a kisebbségi védelmet ma nem az állami jogrend, az igazságszolgáltatás, hanem az európai politika érdekei döntenek el» (234. l.), lévén a népszövetség a győztes hatalmak érdekképviselete.

Mit mond ezekkel szemben a cikk? «Előre leszegezzük, — kezdi — hogy azok a támadások, melyek a Nemzetek Szövetségét a kisebbségvédelem gyakorlati eredménytelensége miatt érik, távolról sem állják meg a helyüket. A kérdés elfogulatlan tanulmányozása arra a megállapításra vezet, hogy a genfi sikertelenségek alapokai a kisebbségek szervezetlenségében s a védelem ki nem használásában rejlenek.» (235. l.) Alább egy panasz elutasításával kapcsolatban újból kiemeli, hogy azért «a Nemzetek Szövetségét semmiféle felelősség nem terheli. A sikertelenség oka kisebbségeink nemzetközi védelmi szempontból való szervezetlenségében rejlik.» (247. l.) Majd miután példákkal bizonyítja be, hogyan hazudoznak össze-vissza, hamisítanak, tagadnak, községekét tüntetnek el az oláh hivatalos körök (256—257. l.), így folytatja: «És most jön a legnagyobb kérdés: a Nemzetek Szövetsége nem veszi-e ezt észre? Ne vádoljuk a kisebbségi osztályt. Annak szervezete olyan, hogy minden jóakarátú közbelépése már előre eredménytelen.» (A lengyelek idézett panaszai ugyan mást bizonyítanak.) «Nem vonhatja kétségbe a kormány állításait — folytatja — egyszerűen azért, mert hatásköre ezt nem engedi meg (így!). A kisebbségek viszont eddig semmiben sem segítették elő munkálkodását. Petíciókat nyujtottak ugyan olykor be, de azonkívül semmiféle olyan lépést sem tettek, mely kézzelfogható támpontot nyujthatott volna az Osztály működéséhez.» (257. l.)

Úgy látszik, a népszövetségnek e rajongója nem is vette észre, mily súlyos kritikát mondott akarata ellenére is arról a magas nemzetközi testületről, amely elfogadja védekezésül a hazugságot és a tagadást, de az igazság előtt bedugja a fülét. És nem látja meg, mennyire igazolja Szász Zsombor idézett véleményét azzal a megállapításával, hogy 1920—1930 között a magyar kormány vagy képviselői által beadott jegyzékeket kedvezőtlenül intézték el Genfben, «amikor Magyarországot még mint legyőzött államot kezelték» (252. l.). Önkéntelenül felmerül a kérdés, vajjon mire alapítja az 1931-ben írott cikk meleg dícséretét a népszövetség kisebbségvédelméről,

miután «a kompetens román körökből származó információra» hivatkozó jóslások (249. l. jegyz.) ellenére a csíki magánjavak ügyében újabb képtelen határozattal mutatta meg ez a nemzetközi szerv, mennyire eszköze még mindig a győztes államoknak?

Semmi szavunk nem volna e cikkhez, ha a népszövetség adatta volna ki. Így azonban csak sajnálni tudjuk, hogy épp a Jancsó-émlékkönyvben és ráadásul a Jancsó Benedek-Társaság összeállításában látott napvilágot, noha nyilvánvaló, hogy a «szövetséges és társult főhatalmak» és Románia között Párizsban 1919 dec. 9.-én aláírt szerződés 12. cikkében a Nemzetek Szövetségének védelme alá helyezett magyar kisebbség az említett szerződés 8—11. pontjaiban lefektetett jogainak számos súlyos sérelmére Genfből még nem kapott komoly orvoslást.

Folytatva a kötet ismertetését, Buday Árpád Ghibu kolozsvári egyetemi tanárnak fanatikus magyargyűlölettől áthatott *Dacia superior egyeteméről* szóló munkájával foglalkozik. Kár, hogy Mátyás királyunk oláh származásának meséjét szó nélkül hagyja, továbbá, hogy csak állítja, de nem bizonyítja be a Ghibu szász eredetét.

Szász Béla a csonka ország magyarságára nézve négy lehetőséget lát az erdélyi kérdés megoldására: a revíziót, az imperialista politikát, az autonómiát és a kisebbségvédelmi intézkedések kiépítését, az utóbbit jelölve meg a legjárhatóbb útnak. Vellani-Dionisi Franco olasz írónak nemrég megjelent *Il problema territoriale Transilvano* c. műve, melyben az erdélyi magyarság jelentékeny részének a Csík, Háromszék és Brassó vidékén élő székely tömbökkel együtt való visszaesatolására terjesztett elő érdekes tervezetet, mutatja, hogy további lehetőségek is elképzelhetők. Annak azonban, hogy e lehetőségek közül bármelyikre is sor kerüljön, az a fontos, a szerző által nem említett előfeltétele, hogy Európa jelenlegi hatalmi viszonyai-
ban valami változás álljon be, amely legalább is gátat vet a kis-entente államok jelenlegi kíméletlen beolvasztó törekvései elé. Szerző «a román állam becsületügyé»-nek tekinti, hogy a magyar tanári és tanítói kart mentesíti a türelmetlenség szekatúráitól és számukra emberi megélhetést biztosít (289. l.).

Miként kezelte eddig az oláh állam ezt a becsületügyét, arra kitűnő képet vet Jancsó régi, hű munkatársának, Barabás Endrének oláh szerzők műveire és hivatalos oláh statisztikákra felépített értékes munkája, amely megérdemelné, hogy, mint az erdélyi magyarság rendszeres irtására és beolvasztására irányuló politikának beszédes dokumentuma, idegen nyelvekre is lefordíttassék.

Móricz Miklós Románia erdélyi tőkepolitikájának első tíz évéről közöl fáradságos munkával összegyűjtött adatok alapján

kitűnő összefoglalást, melyben a bukaresti jegybanknak, a pénzintézeteknek és az ipari vállalatoknak mérlegein keresztül szemlélteti Erdély gyarmati sorsát.

Kniezsa István okos cikkben fejtegeti a magyar tudományos élet szempontjából a szláv nyelvek tanulásának szükségességét.

Moravek Endre a cseh imperialista törekvések és a valóságos reálpolitikai tényezők, valamint a külpolitikai viszonyok szembeállításával igyekszik megrajzolni a cseh állam helyzetét s a várható eshetőségeket. Föltevéseivel nem mindenben értünk egyet (nem tudjuk pl. elképzelni, hogy Franciaország cserbenhagyhatná Oroszország újjászületése előtt azt a neoszláv politikát, melynek Csehország is egyik tényezője s amelyen Franciaország jelenlegi közép-európai túlsúlya nyugszik, ha pedig egyszer Oroszország talpraáll, a csehek ennek védőszárnyai alá fognak helyezkedni); de máskülönbben is, őszintén szólva, szívesebben láttuk volna, ha a Barabás Endre vagy a Móricz Miklós módszerével inkább a csehek felvidéki kulturális és gazdasági politikájáról adott volna összefoglaló képet.

Vitéz Nagy Iván lelkiismeretes tanulmányban állítja össze a magyarság világstatisztikáját, s kimutatván még a Szomáli-földre bevándorolt egy és az Új-Zélandba bevándorolt kilenc magyart is, alighanem némi túlzással 12.030,000 lélekre teszi az egész világon élő magyarság számát.

Pongrácz Kálmán az új Hungária eszméje és a mai fiatalság problémájával foglalkozva, az autonómiákon felépülő új közjogi berendezkedéstől reméli a történeti Magyarországon élő népek szolidaritását. Mindez nem új dolog. Új azonban, ahogy előadja, mikor a fiatalság merészségével mond ítéletet elevenek és holtak s a «csődöt eredményező mult» fölött, és büszkén jelenti ki, hogy «az új generáció a magyar állam- és nemzetfejlődés egy új korszakának megnyíltát látja e történelmi katasztrófában» (t. i. Trianonban). Majd így folytatja: «Az idősebb s ma is uralmon lévő liberális nemzedék a háború előtti Magyarország teljesítőképséget túlbecsülte . . . , nem rendelkezett azzal a helyes külpolitikai tájékozottságot kívánó «nemzetközi érzékel», melynek segítségével képes egy-egy politikai jelszó, program vagy célkitűzés erejét, jövőjét és terjedőképséget biztos ítélettel megállapítani. Ezért Trianon az ő szemükben «második Mohács», a nemzetiségi kibékülés «kényszerű, szomorú, de elkerülhetetlen kompromisszum», míg ugyanezek az új nemzedék szemében «történeti útmutatást» és a «magyar állam végleges stabilizációjának» kezdetét jelentik» (404. l.).

Amint látjuk, az ifjú szerzőt nem túlságosan feszélyezi a szerénység és annak a mértéktartásnak kötelessége, mellyel az új nem-

zedéknek meg kell ítélnie szüleinek nemzedékét, még akkor is, ha föltétlenül igaza van, de különösen akkor, ha ez a kegyetlen kritika annak a férfiúnak tiszteletére kiadott emlékkönyvben lát napvilágot, aki egyik kiválósága volt a bel- és külpolitikai tájékoztatlansággal vádolt generációnak. Ha másért nem, legalább ez emlékkönyvbé szánt cikk miatt illet volna szerzőnek elolvasnia Jancsó *Defenzióját*, hogy megismerhesse Nagymagyarország nemzetiségeinek politikai törekvéseit, egyházi, kulturális és gazdasági életét. Ez alapon összehasonlítást tehetett volna 1. a magyar és a külföldi, pl. francia, porosz, orosz vagy akár a moldvai csángókkal szemben folytatott oláh nemzetiségi politika módszerei és eszközei között és 2. a nagymagyarországi nemzetiségek vallási, iskolai önkormányzata, emelkedő jóléte, műveltsége és másfelől a napi sajtóból ismert jelenlegi állapot között, mikor már nemcsak az alig túrt, harmadrangú állampolgárok sorába taszított, vagyona és iskolái nagy részétől megfosztott, anyanyelve használatában és politikai jogaiban korlátozott magyar kisebbség, hanem a hódítókkal testvér, korábbi magyarországi nemzetiségek is a gyarmati helyzet nyomorúságait kénytelenek szenvedni.

De illet volna a szerzőnek valamelyest az utolsó 100 év történetét is tanulmányoznia. Néhány példa elég lesz arra, hogy megismerjük e kor egyik legfontosabb mozgató eszméjét: a nemzeti eszmét. Törökország vazallus tartományai a Balkánon önálló állami létre emelkednek. Norvégia elszakad Svédországtól. Majdnem ez időben kap többséget az 1905 januári választásokon hazánkban a függetlenségi párt, mely a perszonális úniót kívánta a 67-es kiegyezésben megállapított közösi rendszer helyébe. Viszont a horvátok az anyaországgal fennállott közjogi kapcsolataik lazítását írták zászlójukra, a szlovénok, olaszok, esehék, ukránok, sőt a nagynémetek is pedig Ausztriától akartak elszakadni. Ebből a szempontból a világháború a nemzeti elv végleges diadala.

Az azóta történt eseményekből világos, hogy a háború előtt a nemzetiségeknek önként megadott autonómia Magyarország belső szétesését jelentette volna a feltámadás reménye nélkül. Viszont most, amikor a népek önrendelkezési joga csak a győztesek javára érvényesült, úgyhogy 45 millió ember él ma Európában kisebbségi sorsban, ha Európa nem akarja önmagát lejtőre vinni, a politikai határokat nem ismerő rádió korában, a nyelvi kisebbségek autonómiája ép oly természetes fejlődési eredményként remélhető, mint ahogy a nagy vallásháborúk után bekövetkezett a vallási türelem. Mindez azonban most még csak a szebb, jobb jövő reménye, mert egyelőre a kisentente államai szabadon nyomják el és irtják véreinket s a hatalom birtokában, a szerzővel együtt, de kicsit több joggal

örülnek Trianonnak, melyben ők a saját államuk «végleges stabilizációjának» kezdetét látják.

Azt is illenék szerzőnek tudnia, hogy Magyarország 1914-ben felelős miniszterelnöke, Tisza István az utolsó pillanatig küzdött a háború ellen, megjósolván Olasz- és Oláhországok hadbalépését is, és csak akkor járult hozzá, mikor látta, hogy «nyakunkon a hurok». Vajjon mivel érdemelte meg tehát ő a szerző vádját, és mivel szolgált rá Jancsó, aki évtizedeken át figyelmeztette nemzetét a közelgő veszedelemre?

Utolsó cikk Deér József meleg visszaemlékezése Sufflay Milánra, a horvátok vértanújára. Tudós ember, népének hű fia volt, ezért tették el a nagyszerbek láb alól. Minden részvétünk övé, de — mint Deér előző tanulmányával kapcsolatban kifejtettük — a társországok története kívül esvén Jancsó munkásságának körén, elvileg ez a cikk sem tartozik az emlékkönyv keretébe. Egy tárgyi hiba is akad benne. Korosec Antalt megteszi horvát bánnak. Akire szerző gondolt, Mihalovics Antal volt, aki oly könnyű szívvel vitte át nemzetét a nagyszerb államközösségbe. Viszont Korosec szlovén kath. pap és osztrák képviselő volt, akit osztrák- és olaszgyűlölete tett mai napig a jugoszláv állam egyik oszlopává.

Most még a szerkesztésről kell röviden szólnunk. A bevezetésben megemlítettük azokat a közéleti férfiakat, tudósokat, írókat, — Jancsó barátait — kiket a munkatársak között szerettünk volna látni. Részletes ismertetésünkben pedig megmondtuk, mely dolgozatokat nem tartottunk elvi alapon a kötetbe valónak. E megjegyzéseink kiegészítéséül itt felsorolunk néhány címet, melyek alatt szívesen olvastunk volna egy-egy fejezetet. Ilyenek volnának pl.: Jancsó otthonában, a tanári székben, a szerkesztőségben, a Magyar Nemzeti Szövetségben, a Székely Szövetségben, a Magyar-Székely Szövetségben, a Székely Nemzeti Tanácsban; továbbá az ő munkásságának területéről, pl. a megszállott területeken élő magyarság politikai, társadalmi, egyházi és gazdasági élete, közoktatásügye, szaporodása, illetőleg népmozgalma, kivándorlása, az új magyar kisebbségi nemzedék elhelyezkedése különböző életpályákon, a magyar kisebbségi sajtó, irodalmi, tudományos és művészeti törekvések, az agrárreform következményei, magyar képviselők az idegen parlamentekben, a csonka országba menekültek elhelyezkedése; az erdélyi oláhok, a délvidéki szerbek és a horvátok, a tótok s ruthének az új állami közösségben, autonómista törekvéseik stb.

Igaz, hogy egy ilyen szerű program a szerkesztésben több céltudatosságot s a munkatársaktól részben nagyobb fáradságot kívánt volna meg, de bőven meghozta volna jutalmát, mert forrás-

munkája, útmutatója lett volna a megszállott területek magyarságának, menekültjeinek, és ami a legfontosabb, méltó lett volna a Jancsó áldott emlékéhez.

Nagy Miklós.

Két olasz-magyar nyelvtan.

Várady Imre: *Grammatica della lingua Ungherese*. Roma, Anonima Romana Editoriale, 1931. Pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa Orientale. V. 1. — Dezséri Bachó László: *Gyakorlati olasz nyelvtan és olvasókönyv*. Bpest, Stádium.

Két jelentős kiadványról kell beszámolnom, amelyek bizonyos mértékben ellentétei, bizonyos mértékben pedig kiegészítői egymásnak. Az egyik magyarok számára készült olasz nyelvtan, a másik olaszok számára írt magyar nyelvtan. Mind a kettő becsületes, alapos, komoly munka.

Az egyik, a jelentősebb, Várady Imre könyve. Várady Imre neve az olasz-magyar irodalmi vonatkozások terén már eddig is előnyösen ismert volt; a magyar tudományos világ érdeklődéssel várja megjelenőfélben levő hatalmas tudományos magyar-olasz bibliographiáját, amely ezer esztendő irodalmi életének minden olasz-magyar vonatkozását kimerítő teljességgel és tudományos alaposággal foglalja össze s így ezentúl alapja lesz majd minden idevágó tudományos és művelődéstörténeti kutatásnak. A szerző, mint a római magyar történeti intézet főtitkára, élénk összeköttetést tart fenn olasz tudományos körökkel s így került abba a helyzetbe, hogy a római Keleti Intézetben bevezethette a magyar nyelv tanítását is. Mint előszavából kiderül, vállalkozása nem volt meddő. Magyar tanfolyamai iránt hamarosan oly nagyarányú érdeklődés nyilvánult, hogy maga a Keleti Intézet is szükségesnek látta, hogy a hallgatók megfelelő tankönyvhöz jussanak, amely segítségükre legyen a számukra igen nehéz magyar nyelv elsajátításában.

Várady Imre lelkesedéssel vállalta e tankönyv megírásának nem könnyű feladatát. Igaz, hogy voltak előzői ezen a téren, maga is felsorol előszavában nyolc, olaszok számára írt magyar nyelvtant, ezek azonban ma már nem felelnek meg sem a tudomány, sem a gyakorlatiasság követelményeinek és általában nem igen haladják felül a középiskolai tanulók igényeit. Várady könyve szerencsésen egyesíti a tudományosság elvét a gyakorlatiasság követelményeivel. Már könyvének hatalmas arányai is mutatják, hogy feladatát komolyan vette. Ez az ötszázlappos könyv a filológiai pontosságnak és a tudós lelkiismeretességnek eredménye.

Bevezetésében rövid áttekintést ad a magyar nyelv történetéről és tájsházolásairól, aztán mindjárt áttér főcélja megvalósítására: a magyar nyelv tudományos megismertetésére. Rendszerének legfőbb előnye, hogy egyetlen kérdésben sem hagy kétséget, mindent a legaprólékosabban tisztáz s ebben a tekintetben különösen könyvének alaktani része fog méltó feltűnést kelteni. Ebben a részben kimerítően tárgyalja különösen az állandó határozókat, az igekötőket, a névszókként használt igeneveket s a határozószókat, végül a szóképzést, szóösszetételt, vagyis az alaktannak éppen azokat a fejezeteit, amelyekben a legtöbb sajtáságos hungarizmus megfigyelésre és közlésére nyílik alkalma. Százával ontja ebben a részben a magyaros szólásokat.

Módszerének egyik leglényegesebb vonása, hogy a szóláskincsnek ezt a hangsúlyozását következetesen megvalósítja egész alaktanában és mondatában, s ez egyúttal megfelelő eszköz kezében arra is, hogy a tudományos nyelvi alapvetés után átvezesse a tanulókat a könyv gyakorlati irányú fejezeteire. Előbb érdekes kis függelékben a rokonalakú, rokonértelmű, azonos alakú s különböző jelentésű szavak egész garmadáját sorolja fel. Végül következnek a gyakorlatok, amelyeket igen gondosan válogatott és szerkesztett egybe. Olvasmány-anyaga (Kisfaludy S., Jókai, Petőfi, Mikszáth) nem nagy, de megfelelő és magyarság szempontjából alkalmas, a hozzávaló magyar-olasz és olasz-magyar kis szótár kifogástalan. Egyik legértékesebb része könyvének a magyaros szólások összefoglalása (442—452. l.) és kis közmondásgyűjteménye (453—455. l.). Egyik sem törekszik teljességre, de hasznos anyagot ad mind a kettő.

A szerzőt elismerés illeti munkájáért, amellyel nemcsak a magyarságnak és az olaszágnak, hanem a tudományos nyelvtan-irodalomnak is szolgálatot tett.

A másik mű, amelyről szólni kívánok, Dezséri Bachó László könyve. Ez is meglep nagy terjedelmével: négyszáz sűrűn nyomtatott lapon tárgyalja anyagát, igaz, hogy kereskedelmi levelezés, gyorsírás, közmondásgyűjtemény és mindennemű tulajdonnevek és rövidítések jegyzéke is van benne, ezenfelül pedig igen gazdag olvasmány-anyag. E két utóbbi rész majdnem 150 lapot foglal el. Bachó László könyvének fő jellemvonása a gyakorlatiasság. A szerző a Ludovika Akadémián az olasz nyelv tanára, és célja az volt, hogy olyan könyvet adjon tanítványai kezébe, amelyből eredményesen megtanulhatnak olaszul. A könyv valóban nem vet súlyt a nyelvtudományos részletezésre, nyelvtani meghatározásai, elméleti részletei nem mindig ütnek meg a tudomány mértékét, sőt rendszere ellen is kifogást emelhetünk, amennyiben egyes kategóriák több ízben is szerepelnek a

könyvben (így a 2. és 51., a 3. 52—53., a 43—44. és 54—55. leckék azonos kategóriákat tárgyalnak), ez pedig az egység és világosság rovására megy. Azonban ezekért a tudományos kisiklásokért kárpótolja a tanulót a gyakorlati módszer alapossága és az idevágó részek gazdag anyaga. Mint Várady, ő is nagy gondot fordít az olaszos szólások, állandó határozók és vonzatok gyűjtésére, hiszen ezeknek ismerete igazi tűzpróbája a nyelvtudásnak. Az olasz fordításra szánt magyar szövegek természetesen, magyarosak. Minthogy a könyv elsősorban tisztjelölteknek készült, olvasmányanyaga is nagyrészt ezeknek szükségleteivel számol; épen ezért kissé egyhangú; valószínű üdülés, mikor az ember egy-egy Edmondo de Amicis szövegre bukkan benne. Számos szöveget a Berlitzből és Sauerből vett át, sőt Fest Aladár és Somogyi nyelvkönyveiből is kölcsönzött olvasmány-szövegeket. Ez határozottan helytelen; ezek helyett mindenütt eredeti olasz szövegeket kellett volna adnia. Mégis szívesen ismerjük el, hogy a rendkívül sűrűn nyomott 400 lapos mű komoly és becsületos munka eredménye, és bár túlságosan részletes és sokszor aprólékos, helyes vezetés mellett minden bizonnyal el fogja érni célját. Örömmel állapítom meg végül, hogy olasztsága kifogástalan.

Révay József.

A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG.

A gazdasági élet fejlődésének első alapfeltétele a biztonság érzete. Biztonság nélkül nincs bizalom. Bizalom hiányában nem ébred fel a vállalkozási kedv, a gazdasági tettvágy, pedig mindenkor ez a nemzeti termelő munka éltetője. A vállalkozási szellem hiánya az utolsó években általános. Nálunk ép úgy, mint a külföldön.

Amint a járványos betegségek az országhatárok ellenére végigszáguldanak a különböző államterületeken, úgy a gazdasági életnek a válságokban jelentkező betegségei is elterjednek fokozatosan az országok egész során, mert a nemzetközi személy-, áru- és értékforgalom, valamint a nemzetközi hitelszervezet kifejlődésével kialakult érdekazonosság következtében az egész világgazdaság szerves egységet alkot.

A világgazdasági válság keletkezésének, elterjedésének és elmélyedésének oka: az általános és egyre fokozódó árnyatlás. Az áresés az aranyak az utolsó években bekövetkezett érték-emelkedésével indult meg. Az arany a valuta alapja a világ legjelentősebb gazdasági területein. Az arany értékének alakulásától függ tehát a világpiacokon a pénz vásárlóereje. Ha az arany értéke emelkedik, a pénz vásárlóereje fokozódni fog, ami az áruk árának hanyatlásában jut kifejezésre, mert az értékesebb pénzből kevesebbet kell — *caeteris paribus* — a jószágért adni.

Az aranyak az utolsó években bekövetkezett érték-emelkedése és ennek — a Nemzetek Szövetségének aranybizottsága által kiadott jelentés szerint — még várható további fokozódása több mint ezeréves szabályos folyamatnak időleges megzavarása, mert az arany és ezzel a pénz értéke, századokon át tekintve, kisebb-nagyobb ingadozások

mellett állandóan hanyatló irányt mutatott, ami az áruk árának hullámozása mellett állandó áremelkedésben nyilvánult és a drágaság jelenségét váltotta ki.

Mire vezethető vissza a drágaság, a gazdasági életnek ez a mindenkor észlelt és mindenhol meglévő állandó jelensége? A javak árának — kisebb-nagyobb hullámozásokkal bár, de — állandó emelkedésére, amellyel a jövedelem gyarapodása nem tart lépést. A népesség széles rétegeinél a jövedelem kisebb mérvben emelkedik, mint az élelmiszerek, iparcikkek és egyéb javak ára. Az árak, hosszabb időn át tekintve, folyton emelkedő irányt mutatnak. Az árak alakulására ható tényezők bár többfélék és úgy a pénz vásárlóerejének változásaira, mint ettől független, tehát a javak oldalán jelentkező okokra is vezethetők vissza, de a javak áremelkedésének oka főleg az aranynek — nem tekintve kisebb megszakításokat — folytonos elértéktelenedése, amely folyamat több mint ezer éve tart és — amint látni fogjuk — csak az utolsó években szakadt meg.

Az arany értékvesztése szerfelett nagy. A pénz értéke Nagy Károly idejében (850-ben Kr. sz. u.) mintegy kilencszer volt nagyobb, mint a XX. sz. elején; Amerika felfedezése előtt pedig még hatszor volt nagyobb. De a francia forradalom idejében is még mintegy háromszor volt nagyobb a pénz értéke vagyis vásárlóereje, mint a XX. század elején.¹ A pénz értékcsökkenése a XX. század első negyedében tovább folytatódott.

A pénznek ez az elértéktelenedése, vásárlóerejének ez a csökkenése párhuzamos lépést tartott az aranytermeléssel, mely rohamosan nőtt és ezzel egyre több pénz került forgalomba. Az általános gazdasági fejlődés aránya ellenben a monetarius (pénzzé vert) aranyállomány növekedési arányát nem érte el.

Az Amerika felfedezését követő években, 1493—1520-ig — Soetbeer megbízható és általánosan elfogadott megállapításai szerint² — az aranytermelés mennyisége évenként

¹ Ch. Gide : *Cours d'économie politique*. I. Paris, 1921. (436. l.)

² Dr. A. Soetbeer : *Edelmetall-Produktion und Werthverhältniss zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerikas bis zum Gegen-*

átlag 5800 kg volt 16.182,000 márka, azaz 792,070 font st. értékben; míg 1851—1880-ig az átlagos évi aranytermelés már 187,345 kg volt 522.692,000 márka, azaz 25.584,500 font st. értékben; Kitchin¹ adataiból pedig megállapíthatjuk, hogy 1915—1929-ig átlag évenként 586,346 kg aranyat termeltek, 80.113,000 font st., vagyis 1,635.907,000 márka értékben. A termelés 1915-ben érte el a maximumot 706,450 kg-mal 1971 millió márka, 96·5 millió font st. értékkel.

Megjegyzendő, hogy a világ összes aranytermeléséből 1890—1929-ig átlag 58 % szolgált pénzverési, monetarius célokra, míg 42 %-ot ipari és egyéb célokra használtak fel.²

Megállapíthatjuk tehát, hogy négy és félszázad óta az aranytermelés rohamosan nőtt. Több mint százszorosra emelkedett. Az egyre növekvő aranykínálatot ellensúlyozta ugyan a népesség szaporodásával és a csereforgalom fejlődésével járó kereslet emelkedése, de ez az arany elértéktelenedési folyamatát, vásárlóerejének hanyatlását feltartóztatni nem volt képes, ami az árak emelkedésében jutott gyakorlatilag kifejezésre.

Így a *Statist* kiadójának index-számai szerint³ a javak nagybani ára 1850—1867-ig 77-ről 100-ra emelkedett; az 1867—1877 évek átlagát 100-nak véve, a javak nagybani ára 1924-ben 139-ig emelkedett. Vagyis a drágulás 1850-től 1924-ig 80·5 %-ot mutat.

wart. Gotha, 1879. (107. l.); továbbá ugyanazon szerző: *Materialien zur Erläuterung und Beurtheilung der wirtschaftlichen Edelmetallverhältnisse und der Währungsfrage*. Berlin, 1885. (7. l.) Az adatok finom aranyra vonatkoznak 2790 márka értékben kg-ként.

¹ J. Kitchin: *Memorandum on gold production*. (The International Gold Problem. Oxford University Press. London. 1931. (47. l. és II. táblázat.) Az átszámítást úgy eszközöltük, hogy 1 font st. = 20·42 M. és egy kg színarany megfelel 2790 márkának, vagyis 136 font st. 12 shilling 7 pence-nek. Lásd továbbá: J. Kitchin: *Production et consommation de l'or dans le passé et dans l'avenir*. (Société des Nations. Rapport provisoire de la Délégation de l'or du comité financier. Genève, 1930. 63. l.)

² J. Kitchin u. ott 63. l.

³ *Journal of the Royal Statistical Society*. 1932. Part. II. (304. l.) Alap: 1867—1877 = 100.

Magyarországon a nagykereskedelmi index-szám, — az 1913-ik évet 100-nak véve — 1925-ben 140-re emelkedett.¹ A Németbirodalomban ugyanily alapon számítva, 142-re,² Franciaországban 133-ra,³ Olaszországban 133-ra, az Egyesült-Államokban 148-ra.⁴ Hasonló az árirányzat a többi országokban is.

Miután a különböző áruknál nem azonos az árhanyatlás mérvé, és miután a különböző országokban az index-számok nem teljesen egyformán alakulnak, ez mutatja, hogy nemcsak a pénz, hanem az áru oldalán is érvényesülnek áralakulásra ható tényezők ; de mert az árak alakulása minden országban kivétel nélkül emelkedő, ez a körülmény bizonyítja, hogy az arany — mint a valuta közös alapja — döntő befolyást gyakorol az áralakulásnál és az árak emelkedése az arany vásárlóerejének csökkenésére vezethető vissza. Az árak általános színvonala, hosszabb időt véve alapul, főképen az egyidejű monetarius (pénzzé vert) nemesérc-készlettől függ.⁵

A monetarius összaránykészlet (Európában és Amerikában) 1884-ben — Soetbeer megbízható megállapítása szerint⁶ — 13·091 milliárd márka volt, míg Kitchin⁷ az 1929. évre azt 47·705 milliárd márkára becsülte. Az árak emelkedését kétségtelenül főképen az arany pénzkészlet hatalmas megnövekedése okozta, ellenére az áruk oldalán a termelés fokozásának és a termelési költségek csökkenésének. Önként értendőik, hogy az árak emelkedése nem teljesen párhuzamos

¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1930. Budapest, 1931. (362. l.)

² *Statistisches Jahrbuch f. das Deutsche Reich*. 1931. Berlin, 1931. (112. l.)

³ U. ott. 112. l.

⁴ U. ott. 113. l.

⁵ Az ötvenes évek eleje után a kaliforniai és ausztráliai aranybányák hatalmas kiaknázásának megindulásával sok fontos cikk ára jelentékenyen emelkedett, az aranytermelés fokozásának természetes következménye gyanánt. (Soetbeer id. *Materialien* 84. és köv. l.)

⁶ Soetbeer : Id. *Materialien* 80. l.

⁷ Kitchin : Id. m. I. táblázat. A kimutatott 2·3362 milliárd font st. monetarius aranykészletet 1 font st. = 20·42 M. alapon számítottuk át.

az arany mennyiség szaporodásával, mert az általános gazdasági fejlődés egyre több aranyat igényel.¹

Az áruk árának — átmeneti ingadozásokkal bár, de — évszázadokon át tapasztalható emelkedését, a drágulási folyamatot, az utolsó években általános árhanyatlás váltotta fel. Az áruk általános árcsökkenése az aranytermelés tartós visszaesésével indult meg, ami az arany vásárlóerejének fokozódását vonta maga után.

Az aranytermelés csökkenését a következő adatok mutatják:²

Az aranytermelés értéke

1910—1914	469·7	millió	font	sterling
1915—1919	430·2	«	«	«
1920—1924	359·0	«	«	«

Az aranytermelés 1910-től, öt éves időszakonként számítva, állandóan csökkent. 1925—1929-ig 412·5 millió font st. volt az aranytermelés, mely némi emelkedést jelent ugyan, de nem érte el az 1910—1919-ig terjedő 5—5 éves időszakokban termelt értéket.

A legkiválóbb szakértők véleménye szerint az aranytermelés a legközelebbi 20 évben sem fogja elérni ezt az értéket. Kitchin József becslése szerint³

1930—1934-ig	416	millió	font	sterling
1935—1939-ig	399	«	«	«
1940—1944-ig	350	«	«	«
1945—1949-ig	290	«	«	«

lesz az aranytermelés értéke.

Az aranytermelés e szerint nemcsak abszolút értékben mutat csökkenést, hanem a Nemzetek Szövetsége által küldött aranybizottság több szakértő tagjának véleménye szerint a jövőben az aranytermelés az eddiginél is erősebb visszaesést fog mutatni.

Az aranytermelés csökkenő iránya nem maradt hatás nélkül az arany vásárlóerejére, amelynek növekedése ará-

¹ Prof. G. Cassel: *L'offre d'or.* (Id. Rapport provisoire 74. l.)

² Id. *Rapport provisoire* 63. l.

³ Id. *Rapport provisoire* 63. l.

nyában hanyatlott az általános árszínvonal. Így a *Statist* kiadójának index-számai szerint a javak nagybani ára volt :¹

1924-ben	139	1928-ban	120
1925-ben	136	1929-ben	115
1926-ban	126	1930-ban	97
1927-ben	122	1931-ben	82

Ez az index-szám 1932 január havában 70·70-ig mélyült.² Magyarországon³ a nagykereskedelmi index-szám

1925-ben	140	1929-ben	121
1926-ban	124	1930-ban	96
1927-ben	132	1931-ben	95
1928-ban	135		

Ugyanígy estek az árak a többi országokban is.⁴

	Német- birodalom	Francia- ország	Olasz- ország	Egyesült- Államok
1925	142	133	133	148
1926	134	117	131	143
1927	138	126	139	137
1928	140	126	134	140
1929	137	124	131	138
1930	125	108	112	124
1931	111	90	90	95
1932 márc.....	100	84	87	79

Az árirányzat a többi országokban is hasonló esést mutat. A fenti országok ár-indexeinek átlaga szerint az árak 1925-től 1932 március haváig 139-ről 86-ra estek. Az árak általános színvonalának évenkénti hullámlása az aranykínálattal nincs kapcsolatban; az évenkénti árhullámlás az általános gazdasági helyzet ciklikus mozgalmának felel meg és az évi áralakulásban visszatükröződik a fizetési eszközök szaporodása vagy csökkenése, függetlenül az aranykínálattól, amint erre Cassel figyelmeztet.⁵ Ellenben az árak

¹ Id. *Journal of the Royal Statistical Society* 304. l.

² Id. *Journal of the Royal Statistical Society* 305. l.

³ Id. *Magyar Statisztikai Évkönyv* 362. és *Magyar Statisztikai Szemle* 1932. (320. l.) Alap: 1913 = 100.

⁴ Id. *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich* 1931. (112. l.); *Institut International de Statistique. Bulletin mensuel de l'Office permanente*. 1932. Avril. (24. l.) Alap: 1913 = 100.

⁵ Id. ért. *Rapport provisoire* 75. l.

általános színvonalának hosszú tartamú mozgalmi csaknem párhuzamosan követik a világ aranykészletének növekedését, amely készlet-gyarapodás állandó ugyan, de az aranytermelés mérvéhez viszonyítva az évek során nem mutat egyforma intenzivitást. Az aranytermelésnek éveken át tartott (és a szakértők szerint még várható további) csökkenése kifejezésre jut az arany értékének fokozatos emelkedésében, tehát a pénz vásárlóerejének növekedésében.

Cassel professzor számításai szerint az egész világ összes aranykészlete 1850—1910-ig évenként átlag 2·8 %-kal növekedett. Az általános gazdasági fejlődés egyre több aranyat igényel. Ha az általános gazdasági fejlődés ugyanolyan arányú volna, mint az aranytermelés, akkor az aranyállomány növekedése nem gyakorolna hatást az általános árszínvonalra. A világ gazdasági haladásának, fejlődésének arányszámát Cassel 3 %-ban állapítja meg, a kohótermelés, vasipar és mezőgazdaság fejlődéséből.¹ Cassel számításait alapul véve és azokat a Nemzetek Szövetségének aranybizottsága által 1932 június havában közzétett jelentésnek legújabb adataival kiegészítve² megállapíthatjuk, hogy 1910—1916-ig az évi aranytermelés az aranykészletnek átlag 3·47 %-a volt, tehát túlhaladta a gazdasági fejlődéssel járó évi 3 %-kal növekvő aranyszükségletet, ellenben 1917—1924-ig, az aranytermelés csökkenése következtében, az évi aranytermelés az aranykészlethez viszonyítva ennek már csak átlag 2·25 %-a volt, tehát az aranyszükséglet mögött maradt; még erősebb lett az aranyhiány a termelés elégtelensége folytán 1925—1931-ig, midőn az évi aranytermelés átlaga már csak 1·80 %-át tette az aranykészletnek.

Ebből az következik, hogy midőn az átlagos évi aranytermelés az aranykészlethez viszonyítva (3·47 %) jóval túlhaladta a gazdasági élet fejlődésével járó aranyszükségletet (3 %), az aranytermelés nemcsak fedezte az aranyszükségletet, hanem túl is haladta azt, ami általános áremelkedésre

¹ Id. *Rapport provisoire* 76. 1.

² *Société des Nations. Rapport de la délégation de l'or du Comité Financier.* Genève, 1932. (86—87. 1.)

vezetett; midőn pedig az évi átlagos aranytermelés már nem tartott lépést a szükséglettel, az árak az arany vásárlóerejének növekedésével — hanyatlani kezdtek. Az áresés fokozódott, midőn az aranytermelés a 3 %-os kulccsal szemben tovább csökkent 1·80 %-ra a készlethez viszonyítva.¹

Az aranytermelés csökkenése az aranynek, vagyis a pénznek értékét növeli.

A pénz értékének emelkedése fokozza a pénz vásárlóerejét. A pénz értékemelkedése közgazdasági szempontból szerfelett káros hatásokat vált ki. A pénz vásárlóerejének növekedése a javak és szolgáltatások árát csökkenti. Árhanyatlást von maga után.

A javak árhanyatlása és várható további esése megbénítja a termelést, mert az eladási árak hanyatlása a nyereséget egyre csökkenti, sőt meg is szüntetheti. Tehát nincs beruházás, nincs készletre termelés. Az árhanyatlás lassasztja a vállalkozási szellemet, tespedést idéz elő a gazdasági életben. A szolgáltatások árának csökkenése pedig a munkabérek és illetmények leszállításában, tehát jövedelemcsökkenésben jelentkezik.

A jelentékeny áresések ellenére olcsóság nincs. Mert olcsóság csak akkor van, ha változatlan jövedelem mellett esnek az árak; ha azonban az árhanyatlással együtt a jövedelmek is csökkennek, a fogyasztó az általános árhanyatlás magángazdasági előnyeit nem élvezheti vásárlóerejének, fogyasztási képességének meggyengülése következtében.

Csökkenő árak mellett az árukba való befektetések veszteségesek, úgyhogy a kereskedők és iparosok óvakodnak ily befektetésektől, ami az áruk iránti keresletet csökkenti és így a kereseti lehetőségek kevesbednek. A földbirtokosok is

¹ A világ pénzzé vert aranykészlete 1925 végén 10·244 milliárd dollár volt, 1931 közepén pedig 12·078 milliárd dollár. (Id. *Rapport* 87. l.) Az összes és a pénzzé vert készlet növekedésének aránya nem mutat számbajövő eltérést. Megjegyzendő, hogy az aranybizottság — szemben Cassel álláspontjával — a jegybankok aranytartalékának növekedését 1925—1931-ig 9·150 milliárd dollárról 11·350 milliárd dollárra becsüli (Id. *Rapport* 33. l.), ami évi átlagos $3\frac{2}{3}$ %-nak felel meg, tehát nincs a normális szükséglet növekedése alatt.

vesztenek, mert annak következtében, hogy földbirtokuk és termelvényeik ára esett, sokkal nehezebben tudják jelzálogos és egyéb adósságaikat törleszteni.

Az állandó és fokozatos áresések egyre több üzem szüneteltetését és beszüntetését vonják maguk után, növelvén a munkanélküliek tömegét.¹ Szóval, az árhanyatlás kedvezőtlenül hat a termelésre, tehát egészségtelen gazdasági tünet.

További hátrányos hatása a pénz értékelkedésének, hogy kedvezőtlen az adósokra, akik egészen más viszonyok közt vállalták az adósságterhet, akkor ugyanis, mikor a pénz értéke csekélyebb volt; a pénz vásárlóerejének emelkedése után csak nagyobb érték szolgáltatásával szabadulhatnak tartozásaiktól, mint amennyit kaptak annakidején hitelezőiktől. Áruban kifejezve az adósság összegét, az adós a pénzérték emelkedése folytán ennek megfelelően több áruval tartozik, mert az eredeti kölcsönnek megfelelő összegért — a pénz vásárlóerejének emelkedése mellett — több árut kap a hitelező. Az adós gazdasági erejét csökkenti, a hitelezőét emeli a kölcsön. A hanyatló árak, a csökkenő munkabérek és illetmények folytán megcsappant jövedelemből mind nehezebb pénzben fizetni a kamatot és eszközölni a törlesztést. Ha az adós értékesebb pénzben fizeti a kamatot és törleszti tartozását, ennek olyan a hatása, mint a kamatláb emelésének és a tőketartozási összeg ellenszolgáltatás nélküli felemelésének. A legnagyobb adós az állam. Az állam adósságát, amelyet hosszú lejáratra és meghatározott kamatra vesz fel, egyre értékesebb pénzben kamatoztatja és törleszti, viszont bevételeit a pénz értékelkedésének arányában nem emelheti, sőt bevételei egyre csökkennek, mert az egyesek jövedelmei is — melyekből az állam bevételeit meríti — megcsappannak. Ez a körülmény lehetetlenné teszi, hogy az állami adósságok folytonos és rohamos növekedése mellett az államháztartás egyensúlya fenntartható legyen. A pénz

¹ Hogy a csökkenő árak időszakát az emelkedő munkanélküliség jellemzi, arra a nemzetközi munkaügyi konferencia tizenkettedik ülészsaka is rámutatott. (*Unemployment and monetary fluctuations*. Geneva, 1929. 2. 1.)

értékemelkedésének arányában egyre nyomasztóbb az adóságteher az állam és egyéb közületek háztartásában, mert annak kamatoztatását és törlesztését közadókból fedezik, már pedig a személyi és fogyasztási adók egyre kisebb összegben folynak be. Mindez a közháztartások egyensúlyának megzavarására vezet.

Az állami személyi és dologi kiadások kényszerű leszállítása viszont az egyes magángazdaságok jövedelmét csökkenti, azok vásárlóerejét gyengíti, tehát azok fogyasztóképességét korlátozza.

Az értéktelenebb pénzben kontrahált állami kötelezettségek, mint pl. a jóvátételi fizetések, a pénzérték emelkedésével egyre súlyosabb terhet jelentenek, amelyeknek teljesítése mindinkább megnehezedik; fokozza a tartozások fizetésének nehézségét az állami bevételek csökkenése is.

A pénz értékemelkedése — amint látjuk — hátrányos a termelőre és az adósra. De akkor — vetheti ellen valaki — ugyanily mértékben kell kedveznie a fogyasztónak és a hitelezőnek. Ez igaz. De ezek az előnyök tartósan nem érvényesülhetnek. A fogyasztó nem képes az árhanyatlásból reá háramló előnyöket kihasználni. A pénz elértéktelenedésével járó olcsóság a kiadások csökkentését jelenti ugyan a fogyasztóra nézve, de ez nem könnyíti meg számára a szükségletkielégítést, mert az ő jövedelme is kevesbedik. Csökkent jövedelem mellett az alacsonyabb ár nem fokozza a szükségletkielégítés lehetőségét, tehát a keresletet. Ez az oka annak, hogy árhanyatlás mellett is hallani panaszt a drágaság ellen. Ha a fogyasztó egyúttal önálló termelő, az általa előállított termékekért is kevesebbet kap; ha pedig munkájából él, akkor munkabére is csökken a pénz értékének emelkedésével. Igaz ugyan, hogy az árhanyatlás rendszerint hamarabb következik be, mint a munkabérleszállítás, de az élelmiszerek és egyéb cikkek áresése nem nyújt kárpótlást a bérvészteségért és a munkaalkalmak tömeges megszűnéséért.

Ha a fogyasztó nem termelő, sem munkás, vagyis nem tartozik a dolgozó társadalomhoz, hanem meghatározott járadékból vagy tőkéje kamatjából él, akkor az általános áresés javára szolgál. Ez nem volna baj, ha meggondoljuk,

hogy a járadékosok és tőkések között sok az öregkorban lévő, a már munkaképtelen, aki egy emberöltőn át dolgozott és takarékoskodás útján gyűjtött tőkéjének nagy része ment a pénz devalvációja következtében veszendőbe. Mivel azonban sok olyan munkaképes járadékos van, aki a pénz értékelkedése arányában egyre nagyobb vásárlóerőt képviselő fix járadékjövedelméből mind könnyebben tud megélni, tehát nem kénytelen dolgozni, közgazdasági szempontból nem kívánatos, hogy a járadékosok megélhetése egyre könnyebb legyen, mert ez az improduktív fogyasztók számának emelkedésére vezet, tekintettel arra, hogy ugyanaz a járadékösszeg egyre több személynek biztosít megélhetést. A járadékosok meghatározott pénzjövedelmében rejlő nagyobb vásárlóerő olyan, mint a munkásosztály leszállított munkabérijövedelméből szedett adó. A nem dolgozó osztály jövedelme a munkástömegek terhére emelkedik.

Ha az adósra a pénz értékelkedése káros, tévedés volna azt a hitelezőre viszont előnyösnek tekinteni. Az ú. n. hitelező országok azért látják szívesen az arany értékelkedését, mert követeléseiket egyre értékesebb pénzben kapják vissza. De ne felejtjük el, hogy miként a fogyasztó, úgy a hitelező sem élvezheti tartósan a pénz értékelkedéséből reá háramló előnyöket. Mert az adós, ha tartozása rövidlejáratú, annak visszafizetésével fog szabadulni egyre terheesebb kötelezettségétől; felmondhatatlan, hosszúlejáratú, tehát állandó jellegű tartozás esetén ellenben az adós nem fizethet tartósan egyre értékesebb pénzben kamatot és tőketörlesztést. Így nehézséggel jár a hosszúlejáratú életbiztosítási szerződésekben a megállapított fix díjak fizetése is. Az adósnak gyengülő gazdasági ereje következtében a hitelező követelése veszendőbe mehet. Indokolt ennél fogva legalább a kamatok leszállításával segíteni az egyre erőtlenebb adóson, amit az a körülmény lényegesen megkönnyít, hogy a kereslet a tőke iránt áresés mellett úgyis hanyatlik, mert nincs beruházás, nincs raktárra vásárlás és az alacsony árak — *ceteris paribus* — kisebb jegyforgalmat igényelnek. Az állandóan alacsony kamatszint a magas kamatozású, hosszúlejáratú kölcsönök conversióját készíti elő, ami elengedhetetlen elő-

feltétele az értékesebb pénzben való teljesítés folytonosságának.

Az arany értékének emelkedése, a pénz vásárlóerejének növekedése, vagyis az általános árhanyatlás — a kifejtettek szerint — közgazdasági szempontból káros, mert lehetetlenné teszi a gazdasági élet fellendülését. A tartós és egyre nagyobb áresés súlyos következményei a társadalmi rend fennállását is veszélyeztetik.

Az aranytermelés csökkenésével kapcsolatos árhanyatlással megindult gazdasági válságot még fokozta a világháború után megszaporodott önálló gazdasági területeknek autarchiára törekvő gazdasági politikája, mely az országok közt, a gazdasági nacionalizmus hatása alatt eszközölt meddő mezőgazdasági és ipari beruházások segítségével és magas védvámok alkalmazásával gazdasági elzárkózásra vezetett az egyes országok termelési feleslegeinek kicserélése helyett. A termelésnek és fogyasztásnak szükséges egyensúlya a nemzetközi árucserre segítségével ily módon nem volt biztosítható.

Az egyes országok önellátásra törekvése olyan elzárkózásra vezetett, amely mindenféle korlátozó rendszabályok (behozatali tilalmak, kontingensek, kompenzációs szerződések, monopolok) alkalmazása mellett a nemzetközi kereskedelem volumenjének igen jelentékeny visszaesését idézte elő, amennyiben a világkereskedelem, mely 1925-ben még 369·263 milliárd pengőnek felelt meg, 1931-ben már csak 223·618 milliárd pengő értéket képviselt.¹ Tehát 60·57 %-ra csökkent. A világkereskedelem értékének visszaesésében az általános árhanyatlás mellett a nemzetközi forgalomba került áruk mennyiségének csökkenése is kifejezésre jut. A világkereskedelem hanyatlása lényegesen kimélyítette a válságot.

Azáltal, hogy az egyes országok termékfeleslegeiket egymás között ki nem cserélhetik, nem szerezhetnek külföldi követeléseket, amelyek a nemzetközi kölcsönberuházások után idegen valutában fizetendő kamatoknak és törleszté-

¹ *Magyar Statisztikai Szemle* 1932. (280. 1.); *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1926. (321. 1.)

seknek természetes és normális fedezésére volnának hivatva szolgálni.

A világ aranykészletének — a nemzetközi áru- és értékforgalom normális kialakulásával járó — egészséges megoszlása ily módon meg van zavarva, amely normális aranymegoszlás kialakulását a nemzetek között a jóvátételi fizetések is állandóan gátolták, úgyhogy a világon csak hat államban funkcionál az aranyvaluta minden különleges megszorítások nélkül.

Az adós államok — a lényegesen megcsappant árukivitel következtében nem rendelkezvén elegendő devizával — aranykivitellel sem fedezhették külföldi tartozásaikat, mert a minimálisra apadt csekély aranykészletük a bankjegyek fedezetére szükséges. Az adósságrendezés további módja nem volt igénybe vehető, mert rövidlejáratú hitelek nem állottak rendelkezésre bizalom hiánya miatt. Ez a behozatal további megszorítására vezetett, a deviza-forgalom szabadságának felfüggesztése mellett.¹

Miután feltártuk a világgazdasági válság keletkezésének és elmélyedésének okait, keresnünk kell a kivezető utat. Ha a válság az általános árhanyatlásból indult ki, akkor kétségtelen, hogy csak az általános áremelkedéssel veheti kezdetét a kibontakozás.

Az áremelkedés ösztönzi a termelést; felébreszti a vállalkozási szellemet, tonikus hatása van. Az üzemkiterjesztés és új alapítások szaporítják a kereseti alkalmakat. A munkanélküliek száma apadásnak indul. A munkabér-alakulásra a termelés fellendülése kedvezően hat, amennyiben a bérnek és az illetményeknek emelésére vezet. A jövedelmek emelkedése a fogyasztási képességet emeli. Fellendíti a keresletet az áruk és szolgáltatások iránt. Az adóbevételek emelkednek;

¹ Egyesek, így pl. hazai íróink közül Heller Farkas is a túltermelésben látják a világgazdasági válság főokát. (Heller F.: *A világgazdasági válság okairól*. Magyar Statisztikai Szemle. 1931. 723. 1.) Túltermelésről azonban nem lehet szó, ha a nép széles rétege nem képes elsőrendű szükségleteit sem fedezni és így nagy nélkülözések között él. A szükséglet nem elégíthető ki, mert a kereslet nem fizetőképes. Nem az áru, hanem a pénz oldalán mutatkozik a baj.

az államháztartás helyzete kedvezőbb lesz. Mivel az áremelkedés a pénz értékének csökkenéséből indul ki, kedvez az adósoknak, mert csekélyebb, illetőleg nem több érték szolgáltatásával szabadulhatnak tartozásaiktól, mint amennyit kaptak annakidején hitelezőiktől. Ha az adós értéktelenebb pénzben fizeti a kamatokat, ennek olyan a hatása, mint a kamatláb leszállításának. Az adósság reális terhének csökkenése legfőképpen az állam érdeke, mert az állam a legnagyobb adós. Minthogy az állam bevételeit a pénz elértéktelenedésének arányában mindenkor emelheti, hosszúlejáratú és meghatározott kamatozású adósságát pedig egyre értéktelenebb pénzben kamatoztatja és törleszti, ez a körülmény teszi lehetővé, hogy az állami adósságok folytonos és rohamos növekedése ellenére az államháztartás egyensúlya fenntartható.

Kérdés: mily módon állhat be általános áremelkedés? Két módon. Mesterséges és természetes úton. Mesterséges úton áremelkedésre vezet a pénzhelyettesítő eszközök szaporítása. Az infláció semmiféle alakja nem vehető igénybe a bajok orvoslása végett, mert a gazdasági fellendülés csak rövid átmeneti ideig tartana és azt még a mainál is súlyosabb bajok váltanák fel.

Ép így nem segítene tartósan az a másik mesterséges úton megvalósítható áremelkedés, amely a pénzegység aranytartalmának leszállításában, tehát az aranyalap feladásában áll. Ez az eljárás ott követhető, ahol az államkölcsön túlnyomó része belföldön van elhelyezve, az állam tehát értéktelenebb pénzben fizeti névleg azonos összegben a kölcsön kamatait és törlesztő részleteit; ahol a munkanélküliek segélyezésére fordítandó összegek politikai okokból le nem szállíthatók, tehát névleg azonos összegben folyósítatnak, de tényleg értéktelenebb pénzben. Ezzel az államháztartás egyensúlyának helyreállítása könnyebben biztosítható.

Az általános áremelkedést mesterséges eszközökkel tehát nem helyes megindítani. Csak a természetes úton bekövetkező általános áremelkedés vezethet ki a válságból, amely áremelkedés az arany vásárlóerejének — az aranykínálat növekedése következtében beálló — csökkenése után fog kialakulni.

Kérdés: van-e kilátás a közel jövőben az aranykínálat növekedésére?

Az arany termelésének sajátos természete van. Az arany — amint ismeretes — erekben, vagyis mélyen a földbe hatoló repedéstöltelékben fordul elő; nyerése lassú, a termelés költségei nagyobbak. De előfordul az arany vízmosásos területeken is, laza tömegekben. Az aranytermelés a vízmosásos területeken nagyobb ingadozásoknak van kitéve, mint ha erekben fordul elő. A vízmosásos arany idegen alkotórészeket tartalmaz; az erekből nyert aranyat is más ércekkel egybekötve találjuk. Az aranyat tehát mindig két, sőt több érccel együtt nyerik. Így az arany mindig az ezüsttel fordul elő és pedig különböző arányban.¹

Az arany és ezüst együttes előfordulása következtében nem a bányász tetszésétől függ, hogy a szükséglethez mérten több aranyat vagy több ezüstöt termeljen; az egész érc-tömeget együtt aknázzák ki és vegyi úton választják szét. Önként értetődik, hogy ezáltal az árak kölcsönös függősége áll elő, mert ha ugyanabban a bányaműben kétféle ércet nyernek és az egyiknek, pl. az ezüstnek ára esik, az aranyak a termelési költség nagyobb részét kell viselnie, az arany ára ennél fogva emelkedő irányt mutat. Vagyis a bányászat a termelési költséget nem az arany, hanem az arany és ezüst termelése után számítja, sőt talán a réz, ólom vagy más anyagokéval együtt, és ennyiben a különböző ércek termelése között kapcsolat lévén, az egyik elértéktelenedése mindig figyelembe veendő a termelési költség szempontjából.

Az arany hazája a földnek nagy mélységeiben van. Ezért csak kis mérvben lehetett napvilágra hozni. Az arany legnagyobb része az izzóan folyékony rétegekbe süllyedt, ahol az emberi bírvágy elől talán örökre el van vonva. A földnek csak a felszíne és a felső köves borítványa hozzáférhető, mintegy 3000 m mélyséig.² Mi ez a 6·5 millió méterhez

¹ Eduard Suess: *Die Zukunft des Goldes*. Wien. 1877. 44., 56. és 58. lap.

² Suess idejében, 55 év előtt még csak 1000 m mélységről aknáztak aranyat. (Id. m. 88. lap.)

képest, amelyet a föld átmérőjének fele képvisel! Minél mélyebbek a bányák, annál nagyobb forróságban folyik a munka. A csak párszáz méternyi mély aknában, 40 fok R. körüli hőmérsékleti zónában, már hatalmas szellőztető készülékek mellett lehet csak dolgozni. A föld mélyében rejlő aranyak tehát csupán kis része hozzáférhető az emberiség részére.

Minél mélyebbről kell az aranyat kiaknázni, annál nagyobb az üzemi költség. Bizonyos mélyebb bányákból az arany kiaknázása már nem nyereséges.¹ Suess — a nagyhíró geológus — már 1877-ben, majd 1892-ben figyelmeztetett, hogy az aranybányák gazdasági szempontból egyre jobban kimerülteknek tekinthetők, és ha átmenetileg az évi hozadék emelkedik is, ez nem változtat a végső eredményen, hogy az aranytermelés végéhez közeledik.² Suesst a gyakorlati élet megcáfolta.

Suess pesszimista álláspontjától nem áll messze az aranybizottság jelentése, amelyet a Nemzetek Szövetségének pénzügyi bizottsága küldött ki, amely szerint az aranytermelés 1930—1949-ig az eddiginél sokkal erősebb visszaesést fog mutatni.³ Az aranybizottság pesszimista becslése az első két évre nem vált be. Míg 1930-ra a jelentés⁴ az aranytermelés értékét 405 millió dollárra, 1931-re 401 millió dollárra becsülte, addig tényleg a világ aranytermelése 1930-ban 416,7 millió, 1931-ben 445—450 millió dollár volt.⁵ Az általános árhanyatlás következtében ugyanis a csökkenő termelési költségek lehetővé tették a már nem nyereséges üzem miatt abbahagyott bányáknak ismét üzembe helyezését.

A tapasztalatok szerint továbbá az aranytermelés fokozását a technikai haladás is lehetővé teszi.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az aranytermelés az általános áresés következtében csökkenő termelési költségek

¹ Eduard Suess : *Die Zukunft des Silbers*. Wien und Leipzig. 1892. (4. lap.)

² U. ott 94. és 103. lap.

³ L. jelen ért. 261. lap.

⁴ *Rapport provisoire*. Genève, 1930. 12. lap.

⁵ *Neue Freie Presse*. 1932 márc. 27. és id. *Rapport* 1932. 33. lap.

révén automatikusan emelkedik, ami a további áresésnek elejét veszi, majd áremelkedésre vezet. És még egy körülmény fogja az aranykínálatot fokozni. A bizalmi válság következtében nagyon tekintélyes mennyiségű aranyat thezauráltak; az arany elrejtése úgy hat, mint a termelés csökkenése. Mihelyt helyre áll a bizalom, a termelő munka alapja, előkerül a nagymennyiségű elrejtett arany, amelynek rendeltetészerű felhasználása úgy fog hatni, mint az aranytermelés megnövekedése.

A kibontakozásnak tehát nem fog útjában állani az aranytermelésnek megjósolt, de be nem következő rohamos visszaesése, és csak a bizalom helyreállítására van szükség, hogy a termelés lendületre jusson. Ennek minden előfeltétele megvan. A föld, mint minden hasznosítható anyag főforrása, esorbíthatlan termőerejével és teljes leltárával rendelkezésre áll. A gyárak berendezéseikkel, nyersanyagaikkal üzemképes állapotban vannak. Tőkehiányról tehát nem lehet szó. Ha a gazdasági világválság az egyes kultúrországok hitelszervezetén erős réseket vágott is, az fokozatosan egyre jobban fogja hivatását, a gazdasági életnek a szükséges pénzeszközökkel való ellátását, megint betölteni.

Ha a természeti erőknél és a gazdasági törvényeknek szabad érvényesülését az államférfiak politikája végre egyszer már nem fogja többé akadályozni, a gazdasági élet rendje hamar helyre fog állani és ezzel a bizalom is, amely minden nemzeti termelő munka éltetője.

FELLNER FRIGYES.

ÚJ OLASZ SZOBRÁSZAT.

A XVIII. század közepén az olasz szobrászat elérkezett mélypontjához. Úgy látszott, hogy az utolsó lépés megtörtént s a katakombákból kilombosodott művészet az évezredes fejlődés és változás során eljutott odáig, ahonnan már nincs tovább. A barokk stíl nagy fellángolása mintha az utolsó suhintás lett volna, amelybe a haldokló harcos minden erejét beleadta. Bernininek szédítő technikai tudással megalapozott hangos és bonyolult művészete nem bizonyult továbbfejleszhetőnek. Nemcsak a hit, az erő és az érzés satnyult el követői kezén, hanem a forma is. A technikai tudás visszafejlődött: ismeretes tünet a késő-római korból. Ez az utolsó pillanat a halál előtt. A XVIII. század közepének szobrászairól Cicognara azt írja: «Non si facevano piu che ristauri per gli stranieri, o per Museo Vaticano, o copie mediocri di cose antiche». Restaurálásokból, kópiákból nem él meg a művészet.

A XVIII. század közepe Itáliának tragikus döntő fordulója. A nagy építészek utolsói, Salvi és Fuga még dolgoznak, a festők közül Crespi és Tiepolo még őrök áll, de lassan ők is elköltöznek az élők sorából és helyet engednek a semminek. Olaszország nemzetközi irányító szerepe velük együtt foszlik a multba, ettől kezdve minden valamirevaló kezdeményezés Franciaországból indul ki. Az olasz művészet elveszti vezetőszerepét és másodlagos művészetté válik.

Még egyszer, utoljára kiáll a nagy színpadra egy szereplő, akinek hangja túlszárnyalja a franciákét és mind a többiekét. Canova (1757—1822) ez a csillag. Alakja természet-szerűen adódik a modern olasz szobrászattal foglalkozó dolgozat bevezetőjéül, noha stílusbelileg semmi köze hozzá. Fejlődéstörténetileg sokrétű alakja elszigetelten áll az egy-

másutánban. Nemzetközi irányító, de másodlagos művész : ez a különossége. Vele végződik az olasz művészet nemzetközi jelentősége s vele kezdődik a másodlagos művészet ideje. Mult és jövő találkozik benne, nagy mult és fáradt jövő.

A nagy kapcsolatok szempontjából, mintegy madártávlatba emelkedve, ez a furcsa történeti helyzete érdekesebb, mint művészete. E nagyon okos, fölényes és technikai akadályokkal alig küzdő művésznél jelentkezik először az a jellemzően modern betegség, amelynek sorvasztó lázát ma sem heverte ki a szobrászat. A külső törvények tisztelete, a kívülről önmagára erőszakolt parancs, az elmélet elsődleges volta az ő esetében kezdi hervasztani az alkotás folyamatát. Nem önmagából, hanem egy gondolatból indul ki; nem azt mondta : így akarom, hanem : az antik művész így akarta volna. A természetet az antik emberek szemén keresztül kell nézni, így mondta. A másodlagos művésznek nem lehet szabatosabban fogalmazott programja. Az antik szemüveg egészen különöset jelentett nála, ami az antikot illeti, s ez még bonyolítja a dolgot : nem a görög-római művészetet, hanem annak negédes, édeskés és lírikus képzeletbeli változatát, egy szubjektívumot, amely való nem volt soha.

A szobor, amely hírnevét megalapozta, XIV. Kelemen pápa síremléke (1784, Róma, SS. Apostoli), érdekes átmenet a barokkból az új szellemhez s bizonyítja, hogy ez a ritka mértékben fogékony művész önmagából teremtett világot, ha nem is a maga, hanem a képzelt antik világ képére és hasonlatosságára. A klasszicizmus formai kialakulásának oroszlánrésze az övé, az új stílust önmagától, külső útbaigazítás nélkül is megtalálta. Már ezen a síremléken például a mellékalakok Canova lelkéből lelkedzett művei, míg az áldó mozdulatú Ganganelli pápa egyenes utódja Bernini VIII. Orbánjának és Algardi XI. Leójának — barokk szobor még, ha erőtlen és fáradt is azokhoz képest.

Canova csukja be a kaput a barokk mögött, s az az új művészet, amelyet megindít, ha másodlagos is, sok rejtett szépséget gyűjt csokorba. Programjának megkötöttsége ellenére is merész és szárnyaló tudott lenni mintaképeinek

úrafogalmazásában. Noha lelke gyökeréig utánzó művész volt, nem ragaszkodott a való világ formáinak részletességéhez. Összevonta és átcsoportosította, amit látott. Egy-egy vonalában, mellyel a test körrajzát meghúzza, raffinált egyszerűség és hihetetlen sok szubtilis szépség van. Műveiben a silhouette-hatás igen fontos, tömegekben sohasem szerkesztett. Legjellemzőbb műveit a körrajz lágy és melódikus vonala öleli körül, példa rá a XIII. Kelemen-sír alján üldögélő szép génusz, amely nem kerek szobor, nem is relief. Részletformák tekintetében majdnem schematikus, a mellkas lágy simaságú felületén sem csont-, sem izomrendszernek nyoma sem látszik. Értelmét és értékét az a vonal adja meg, amely a fejtől a hozzátámasztott karon keresztül lefut a lábszáron végig s a gyengéden mintázott lábujjakban ágazik szét, mint függönyök bojtja. Canova nem a Querciák és Michelangelók értelmében volt szobrász; az igazi lehetőségeket önként feladta, mikor az elsődleges szobrászi problémákkal, statikával, tömegszerűséggel, reliefképzéssel nem törődött. A vonal szépségét kereste abban a művészetben, amely sajátlagosan térbeli. S hogy mégis nemzetközi irányítóvá, csodált vezérré válhatott, azt nem egyéni érdemeivel, nem a halk és intenzív erejű vonalkultuszával, hanem a halódó barokk stílussal szemben vállalt ellenszegülésével érte el. Ehhez az ellenszegüléshez műveinek szelleme is hozzájárult. Az a szikrázóan hideg érzékiség, amely legjobb szobraiban felváltja az édeskés, érzelgősen erotikus ábrándozást, szöges ellentétben állt a barokk szobrászat általános erotikamentességével, éppúgy, mint Bernini szellemével, amely Rubens heroikus érzékiségét szaggatott és ideges átiratban szólaltatta meg.

Rejtett értékei, vonalainak szubtilis szépségei miatt nem talált méltó utódra. Tanítványai, Angelo Pizzi, a bolognai Cincinnato Baruzzi, a firenzei Stefano Ricci egyhangú hidegségre váltották az ő kecses egyszerűségét. Ellenlábasa, a dán Thorwaldsen, aki csaknem olasznak számít, hiszen negyven évig Rómában dolgozott, lassan elsülyed a mult jótékony homályában. Ma már érthetetlennek tetszik, hogy ez a csikorgóan száraz és vértelen elme, aki nemcsak művész-

nek volt jelentéktelen, hanem még szerény technikai bravúrokig sem tudott felemelkedni, mikép került az egész világ érdeklődésének központjába. Tanítványa, a ma már alig ismert carrarai Pietro Tenerani (1789—1869) néhány jó kvalitású empire képmásával s lateráni *Sírbatételével* többet ér nála az utókor szemében.

Az empire és biedermeier művészet későbbi idejéből két név méltó az említésre. A savignanói Lorenzo Bartolini (1777—1850) a közvetlenül Canova utáni nemzedék szobrásza, még telve a klasszicizmusnak sima modorú, hűvös eleganciájú édeskészségével. A másodlagos művészetnek egyre erősebb külföldi függőségét mutatja, hogy már nem is otthon, hanem Párizsban, David D'Angers-től tanult. (Canova is járt Párizsban, sőt, mi több, dolgozott is ott.) A képzelt antik mintaképek helyett Canovából indul ki, de művészetében már jóval nagyobb szerepet kapnak a naturalisztikus utánzó elemek. Jellemző műve a *Bizalom Istenben* című térdeplő leányakt (Milano, Museo Poldi Pezzoli). Giusti szonettben énekelte meg szépségét. Klasszicisztikus simasága már nem hiánytalan. Parasztosabbnak, földhőztapadóbbnak, kevésbé idealizálónak tűnik fel Canova mellett, noha a későbbi, századvégi szobrok utánzó valóságosságának szempontjából nézve még telivér klasszicisztikus munka. Meg kell említeni, hogy Bartolini már igen sok emlékművet készített s e jellemzően korszerű, szomorú műfaj itáliai meghonosításában tevékeny részt vállalt, ami nem válik dicsőségére.

A sienai Giovanni Dupré (1812—1882) lágyabb, közvetlenebb művész. Megbízható technikai tudás, póztalan egyszerűség, bizonyos halk elegancia és kérkedés-mentesség jellemzi szobrait, amelyek közül a *Sappho* (Roma, Galleria d'Arte Moderna), vagy a sienai temető *Pietája* válik ki. Ezt a szobrászt, virágzása idején, második Michelangelóként ünnepezték s becsületére szolgáljon, hogy a nagy tömjénezéstől nem kapta el magát. Nem volt szárnyaló lélek, ihlete fogyatékos, formakészlete egyhangú volt, hidegebb, mint Bartolini, s csaknem azonos fejlődési fokon áll vele, noha egy emberöltővel fiatalabb. Az édeskészség azonban hiányzik belőle s a munka nemessége vonzóvá teszi akkor is, ha nagy-

vonaltól összefoglalásaiban a tervszerűség kissé meg is hervasztja kompozícióit.

A XIX. század végének tarka szobrásztáborához közeledve, nevek tömegébe való elmerülés fenyeget. A sok mű helyett szóljanak az elvek tehát, ha ugyan elvekről s nem elvtelenségről lehet beszélni e szomorú időszakban. A század fordulójának idején a helyzet mindenütt a világon egyformává silányult, ami a szobrászatot illeti. Az akkori szellemi tudományok a történelmi materializmus sivár prózájának, a pragmatizmus hasznossági elvének jegyében fogantak. Az építészet az elmúlt nagy stílusoknak meg nem értő és semmitmondó újraábrándozásaiból tengődött. Méltó párja mindezeknek a kor szobrászata, amely immár nem szobrászat, hanem új neve szerint emlékmű-szobrászat. Ez a műfaj torz és száználmas művek tömegét teremtette meg. Emlékszobrokat régebben is emeltek s akadt közöttük sok kitűnő is, hogy csak a *Gattamelatát* említsük, s a műfaj önmagában nem kárhoyzatható. Az azonban példátlan, hogy a XIX. század vége mily ipariás leleménnyel és tömegben örökítette meg neves embereit, sajnos, a városok legszembetűnőbb pontjain; s hogy ezen emlékmű-szobrok között egy-két fehér holló kivételével Franciaországban vagy Itáliában, Németországban vagy nálunk alig akad valamirevaló munka. Az átlagos színvonal megdöbbsentően lesúlyedt. Soha emberek szervezettebben nem fogtak össze kontárművek teremtésére.

Az olasz emlékmű-szobrászat története külön fejezet a nemzetközi emléklasztika vaskos és vigasztalan könyvében, amelyet remélhetőleg nem fognak megírni soha. E korak fejlődéstörténetileg semmi szerepe sincs s így a helyi elszíneződéseket, az olasz jelleget sem keressük ki a nagy összességből. Akit ez érdekelne, lapozza végig Venturi könyvét, amely a leghangosabb sikerű, Amerikában is felkapott olasz emlékmű-szobrászról, Ettore Ximenesről szól.¹ A művekből kiáramló elvnek azonban érdekelnie kell bennünket. Az elv: a természeti valóságnak teljesen hű és teljesen problé-

¹ Adolfo Venturi—Ugo Fleres: *Ettore Ximenes*. Bergamo, év nélkül.

mátlan visszaadása. A szándék egyre jobban közeledik a külső valóság felé, az utánczó célzatok mind jobban erősödnek. A valóságos forma egyre több szerepet játszik a művészi formánál. A való tér elnyeli a szobrászi teret. Az emlékmű-szobrász nem szobrot alkot, hanem X vagy Y kőbe vagy ércbe mintázott mását. Nem érdeklik őt a plasztika bonyolult stílusproblémái, a látottakat adja gondtalanul. A szobrászi munka legveleje, a koncepcióteljesen kimarad ebből az utánczó játékból.

Az emlékmű-szobrászat sodra magával ragadta a plasztika többi témakörét, megfertőzte maga körül a levegőt. A nápolyi szobrásziskola, élén Vincenzo Gemitóval († 1929), teljesen utánczó célzatú; «eszmei tartalmat», novellisztikus és burleszk elemet ad hozzá a valósághoz. Leonardo Bistolfi, akinek néhány sikerültebb aktja is van, szélesen elterülő rétet mintáz meg bronzból, rajta libáit őrző parasztleánykával. *Piove* («Esik») a címe. A palermói Domenico Trentacoste hol Rodint, hol Gemitót utánozza, *Női aktja* (Roma, Galleria d'Arte Moderna) földönfekve nyúlik el, egyike azoknak a rendkívüli szobroknak, amelyeknek sehonnan semmiféle nézetük sincs. Több szomorú példát idézhetnénk még. Végül a természet Molochja felfalja a művészetet, a kettő eggyé válik egészen groteszk és komikus módon. A római galleriában egy *Come Freddo* című bronz fiúakt látható, — Eugenio Maccagnani műve — amelyről kétségtelenül bizonyos, hogy nem más, mint egy élő fiúakt leöntése. Így győzte le a valóság kétségbeesett keresése a művészetet, így vált a szobrászat fényképezéssé. Az «utánczó művészet» fából vaskarikája itt érkezett mélypontjához s egyúttal meg is semmisítette önmagát. Mindez, Itália mentiségére legyen mondva, nemcsak a félszigeten történt így, hanem mindenütt a világon.

1.

A bántóan valóságos, művészietlen korstílus nemsokára erős ellenzékre talált. Egyszerre, egymással párhuzamosan két új megoldási kísérlet jelentkezett, az impresszionizmus és a futurizmus, amelyeknek fejlődéstörténetileg tulajdon-

képen egymásután, egymást felváltva kellett volna következniök. Itáliában azonban, ami a plasztikát illeti, az emlékmű-szobrászat fojtó légköre egyszerre robbantotta ki a kétféle tiltakozást. Az újítók maradibb csoportja az impresszionizmushoz csatlakozott, amely importképen Franciaországból került a félszigetre, nem honi talajban gyökerezett. Meg kell jegyeznünk, hogy az impresszionizmus, amely a természet valóságos helyett a pillanat realitását kereste, Olaszországban sohasem tudott gyökeret verni. Olasz impresszionista festészet nincsen. Segantiniék divizionizmusa, amely a lírikus összefoglalást s végső megoldáskép a monumentalitást kereste, mélységesen idegen a francia impresszionizmustól. Rodin elemi hatását azonban az olasz szobrászat sem tudta elkerülni s ezt a hatást másodkézből az orosz Trubeckoy is alátámasztotta. Trubeckoy, nagy sikereket aratva, évek hosszú során keresztül dolgozott Olaszországban s munkássága félreismerhetetlen ösztönzéseket adott olasz kortársainak.

Az olasz impresszionista szobrászat, mint minden konzervatív jellegű művészeti ellenzék, nem élt sokáig s kiemelkedő műveket alig termelt. Életének gyors múlását erős importjellege is siettette. Képviselői közül Domenico Trentacostét fentebb említettük. Trentacoste Rodin *Gondolkodójának* már-már veszedelmesen erős hatása alatt készítette el *Kain* című bronzszobrát (Roma, Galeria d'Arte Moderna). Néhány apróbb művében friss és impresszionisztikus hangokat üt meg. Munkásságának javarésze azonban még a naturalizmus örökségéből él. Alfredo Pina képmás-szobrainak izgatott felületi élete Rodin híres férfi-mellszobrait (Laurens, Rochefort) idézi emlékezetbe. Technikája is ugyanaz, mint a francia mesteré. Nem nyomja el, nem simítja szét a szobor arcán a kiálló agyagrészecskéket, ami bronzbaöntés után sok mozgalmas törési felületet juttat a fénynek. A modenai Graziosi, aki grafikai munkáiról is ismert, *Nöstényfarkas* című női aktjával (Roma, Galleria d'Arte Moderna) tartozik e csoportba.

Mielőtt a párhuzamos futurizmusra fordulna a szó, meg kell emlékezni Pietro Canonicáról, aki tulajdonképen

naturalista művész, de az impresszionisták tartózkodóbb szárnyához is vehetnők olyasféle stílusával, amelyet Magyarországon Ligeti Miklós képvisel. Canonica egész fejjel válik ki konzervatív kortársai közül. Többnyire képmás-szobrokat készít, felkapott, majdnem divatos művész a szó bántó melléköngéje nélkül. Modelljei az olasz főrangúakból kerülnek ki: ízléses és előkelő stílusa keresve sem találhatott volna külön ábrázolási tárgykörré. Mellészobrait egyszerűségük teszi vonzókká. Alig ad hozzá valamit a látottakhoz, gyengéden eszményesíti női képmásait, amelyekből keresetlen és közvetlen nemesség árad, innen a művész nagy sikere. Zárt és halk stílusán végigrezeg a fejlődés sorrendje; vannak impresszionista hajlandóságú művei, legjobb szobraiban pedig Hildebrandra emlékeztet. Az öreg Fiedlerné, Hildebrand e megható képmása, mintha elődje lenne a genovai főhercegnőről készült Canonica-mellészobornak. Ez a művészet nem nagyigényű, mégis senkivel sem fejezhettük volna be méltóbban a konzervatív olasz szobrászatról való mondanivalónkat, mint ezzel a vonzó, csendes szobrással.

Ami a futurizmust illeti, mely a szobrászi impresszionizmussal csaknem egyidőben bontotta ki zászlaját, vele ellentétben teljesen nemzeti talajban gyökerező, jellemzően olasz megmozdulás. Azoknak, akik az okot keresve, nem elégedhetnek meg a lenéző kicsinylés kényelmes fölényével, ritka tanulságos erjedési időszakot jelent. Világnézeti vonatkozásait itt nem bogozzhatjuk, elég csak annyi, hogy a futurizmus akkor jelentkezett, mikor az emlékmű-szobrászat telhetetlen kolosszusa minden lehetőséget elnyelt. A modern művészetnek amúgyis nehéz helyzete volt és van is Olaszországban, ahol a páratlanul gazdag mult már-már türhetetlenül erős hagyományokkal béklyózik meg minden indulást. Ily fojtó levegőjű helyzetben harsant fel a futurizmus veszkialtása: tűz és csákány a múzeumokra, hogy megszülethessék a szabad, új művészet.

Futurista tünetek jelentkezése sehol a világon másutt nem lehet őszinte, csak Olaszországban. Sehol sem elevenebb a mult, sehol sem kér oly nagy részt a napi életben, sehol sem áll évszázados hagyományaival a művészet további útja elé.

A futurizmus vészkiáltása tagolatlan volt, mint minden vészkiáltás, de őszinteségében nem lehet kételkedni. Műremekeket nem termett, egyetlen igazán kiemelkedő alkotást sem hagyott maga mögött, ami pedig a plasztikai stílusba való beavatkozását illeti, ébenséggel szerencsétlen volt. Boccioni dinamikus plasztikája a szobrászati stílusproblémák teljes félreértésén alapszik, hiszen a szobrász egyszerre két- vagy többfajta mozgási stádiumot képtelen ábrázolni. De a futurizmus önbizalmat adott a művésznek, képessé tette arra, hogy önmagából induljon ki, legalább formanyelvében megszabaduljon az addigi nyomasztó hagyományoktól. Alig van új olasz szobrász, akinek pályája folyamán a felszabadultság jótékony hatása ne érződne.

A kétfajta ellenzékből, impresszionizusból és futurizusból szövődik egy érdekes új olasz mesternek, Medardo Rossónak munkássága. Rosso neve a félszigeten kívül is ismeretes, mint aki Rodin elveiből levonta a legvégső következtetéseket. Azt azonban már kevesebben tudják, hogy Rosso egyúttal a futurizmus egyik legkorábbi harcosa és zászlótartója volt. Munkásságának értéktelenebb fele az, amely miatt az impresszionizmus lezárójának nevezik. Azok a viaszképmásai (szobrainak anyaga csaknem mindig viasz), amelyek az elsuhanó fény cikázását, futó női mosoly visszfényét pillanatszerűen adják, túlon-túl erősen kacérkodnak a francia impresszionista festészetnek legkésőbb, legfelbontottabb műveivel s így tulajdonképpen alig tartoznak a szobrászat tárgykörébe. Néhány gyermekképmása azonban vérbeli szobrásznak mutatja őt, ezeknek kevésbé elmosott plasztikai formáiból sok kvalitás és nagy közvetlenség árad. Ha nem lennének oly tanulmány- és vázlatjellegűek, az új olasz szobrászat legjobb termékei mellé állítanók. Így is a jobbak közé tartoznak.

A tegnap művészetétől, a futurizmustól egy lépés még s a mai problémák küszöbén állunk. Mielőtt arra a néhány szobrászra kerülne a sor, akik Itália mai szobrászatának legjellemzőbb alakjai, megemlíthető, hogy a külföldhöz való viszonyuk más, mint elődjeiké volt, hiszen az idő is elmúlt a naturalista és impresszionista stílperiódus feje felett. Leg-

többjük francia iskolázottságú, s azok közül, akik munkásságukra hatottak, három szobrász válik ki, két francia és egy délszláv: Emile Bourdelle, Joseph Bernard és Ivan Mestrovic. Bourdelle hatása a legerősebb. Néhány vékonyabb szál a századeleji németekhez (Metzner, Lederer) vezet, s mint érdekességet megemlíthetjük, hogy korunk legkiemelkedőbb szobrásztehetségének, a francia Aristide Maillolnak irányító erejét egyikükön sem érezni.

2.

A modenai származású Ermenegildo Luppival (szül. 1877) kezdjük a sort. Graziosinál tanult, aztán Rómában telepedett meg, majd két évre Firenzébe rándult át. A firenzei plasztika csodálattal és lelkesedéssel töltötte el. «Donatello megváltott engem» — mondotta s nem akart tudni többé előbbi kísérleteiről. Hódolattal eltelve ácsorgott a dóm főoltára mögött, Michelangelo öregkori remekét, utolsó művét, a *Pietát* nézegetve. Első műveiben semmi sem látszik ilyféle lelkesedéséből, de a *Pieta* árnyéka hosszú, ráborul Luppi későbbi főművére. Évek multán nagy feladat előtt a művész újból Michelangelóhoz fordult, tőle kapott ihletet.

Luppi a leleplező tendenciájú, szegényes naturalizmus harcosaként kezdette pályafutását. Emberi rútságot, öregségtől eltorzult testeket, gondszántotta, komor arcokat szívesen ábrázol. Kezdő éveiben megcsodálta a belga Laermans hasonló témájú vásznait, amelyek a velencei kétévenkénti kiállításokon nagy sikert arattak. Mestrovic is erősen hatott rá. Alighanem tőle kapott kedvet az élet rútságaival való foglalkozáshoz. Első műveiben erős irodalmi célzat tükröződik. *A múlt víziói* (1913, Roma, Galleria d'Arte Moderna) című szobra például egy öreg nő fél alakját ábrázolja, kellemtelen realizztikus külsőségek között, amint elrévedezik fiatakorának emlékein, megdőbben az idő kérlelhetetlen múlásán. Technikája még merőben impresszionisztikus. Az agyag foltszerű megmunkálásának nyomát meghagyta a bronzon s így a felület hatása vibráló.

Az impresszionizmus nem sokáig hatott rá. Két-három

évvél későbbi szobraiban (*Senza sole, Anima sola* stb.), amelyek különös szeretettel foglalkoznak a vakság szobrászi ábrázolásának problémáival, stílusa megváltozott. Lágyan, szinte viaszszerűen mintáz, illetőleg az érdes felületeket lágy-simaságú foltokkal mossa végig. Ezzel az eljárással szobrai rendkívül festőiekké válnak, a fény szabadon, gazdag ragyogással játszik felületeiken. *Önarcképe* (1916. Firenze, Uffizi) érett, jellemző műve. A rodini mellszobrok előremeredő tartásával ábrázolja magát, a látottat kereken, szabatosan összefoglalva. Hajat, szakállat és arcformákat összegezően és festőien munkál meg. Festői és nagyvonalú, szemben Rodinnel, aki mellszobrainak hallatlan elevenségét jól megválasztott apró részletformák festői felrakásával éri el.

Más műveiben is szerencsésen alkalmazza festői technikáját. Többalakos csoportjaiban vagy egyes, egész alakjaiban azonban a kompozíció hiányai elrontják a tiszta hatást. Lippi rosszul szerkeszt. Aránytalan tömegeket meggondolás nélkül helyez egymás mellé. A tömegek átvágják, takarják, fedik egymást. Jelentéktelen mozzanatok olykor uralkodóan kiemelkednek. Alakokat nem tud csoporttá fűzni, alakjai nem tartoznak össze. A Monte Berico-i nagy emlékműve pl. vadmozgású rengeteg alakjával sem tud megkapóvá válni.

Ahol azonban kevesebbet hasít ki a természetből, egy fejét csak, vagy egy félalakot, jó tulajdonságai gátlás nélkül érvényesülnek. Van egy *Női tanulmányfeje* (1920), igénytelen külsőségű bronz mellszobor, amely a legújabb olasz művészetnek ritka remeke. Egy leány aszketikusan sovány fejét, lázas szép arcát szinte eszközök nélkül a jelenség titkának lerögzítésével ábrázolja. Hallatlanul életteli ez a szobor, a nélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék. A lélek kiül az arcra és többet mond el, mint más szobrászoknál az arcformáknak aprólékos és kínlódó utánozgatása.

Itt, ilyféle feladatok megoldásában rejlik ereje, nem a nagy kompozíciókkal való kísérletezésekben. Híres *Pietája*, amely a Pomiglió-család francavillai sírjára készült (1921, gipszmintáját a művész a római galériának ajándékozta), sok megkapó részletszépsége ellenére is elhibázott alkotás. Mária Krisztust két karja alatt fogja meg, magához próbálja

emelni. A Megváltó hosszú, halálosan dermedt alakja végignyúlik a térben, a szemlélő felé. A főnézetből így a halott test teljesen előreszalad, a lábak kilógnak a kompozíció adott kereteiből, elnyújtják a szobrot s elveszik erejét. Michelangelo firenzei pietája sugallta ezúttal, a művészt, sajnos, nem a kompozíció szerkesztésében. Fájdalmasan oldalra fordult Krisztusfeje a firenzei Krisztus kinagyolt, be nem fejezett fejének mására készült. Ojetti a szobron a Rondanini-Pieta hatását is felismerni véli s ami Máriának magához emelő gesztusát illeti, igaza is van. A szobrok szerkezete azonban lényegbevágóan különbözik egymástól. A Rondanini-Pieta felfelé törő, szinte gótikus karcsúságával szemben Luppi kompozíciója vízszintesen terül el, szétfolyik a térben. Meg kell említeni a fejek, kezek és lábak élettelt telt, bár kissé karikírozott mintázását, amely azonban az egész mű szét-hulló szerkezetén, sajnos, nem tud segíteni.

Gyakran foglalkozik vallásos témákkal. *Krisztusfeje* (1920) bármily festői is, előadását tekintve, a nagy fájdalom ábrázolásában nem őszinte, hatásvadászó. Általában újabb műveiben Luppi mintha Wildt babérjaira pályáznék, affektált szenvedélyeket, különösen eltorzult fejeket mintáz, azonban ezeket is régi, foltokban szerkesztő modorában. Ezek a szobrai — *Angoscia*, 1922 stb. — nem méltóak hozzá s remélhetőleg nem jelentik stílusának tartós megváltozását.¹

3.

Adolfo Wildt (1878—1930) régi milanói családból származik. Autodidaktaként kezdte pályafutását, annál érdekesebb, hogy első műveiben semmi sincs az önmagából kifejlődő művész formai egyenetlenségeiből. *Atte* című fiatal leányt ábrázoló márványmellszobra (1894, Róma, Galleria d'Arte Moderna) az anyag szolid ismeretéről tanúskodik. Lágyan és finoman mintázza meg a szelíd női arcot, rendkívül gyengéden eszményíti a természet formáit. Ha gyökerét keresnők

¹ V. ö. : Ugo Ojetti: *Ermenegildo Luppi*. Dedalo, III. évfolyam, 109—124. l.

ennek az őszinte, igazán keresetlen, nem nagyigényű alkotásnak, a francia impresszionizmus ösztönző erejére bukkannánk s talán a Robbiák áhítattal teli felfogására, ami a belőle sugárzó szellemet illeti.

Fájdalom, Wildt nem maradt meg ezen az úton. Rövid pár év múlva megkezdődött formáinak erjedése. Úgy dolgozta ki a márványt, mint ha félbehagyott, kinagyolt faszobor lenne (*Alvó férfi*, 1896), de az erőszakos stilizálásból ez sem volt elég. 1905 körül kiérett új stílusa, amely azóta nem sokat változott, legfeljebb szabatosabbá vált. Húsz és egynéhány év termését egy kalap alá foghatjuk.

A nagy hagyományoktól elfordulva, nemcsak új tartalmat, hanem új nyelvet is keresett mondanivalói számára. Ami a tartalmat illeti, szereti a váratlant, a megdöbbentőt, a szenvedélyek természetfeletti túlságát. Nem ismeri a fuvola lágy futamait, a cselló érzéki bűgását sem. Harsonákon játszik, vad és szilaj indulókat, mint az ítélet angyalai, mindig csak harsonákon. Pátosza az eget veri, a wagneri zenekaréhoz hasonló. Hatalom és vágy, mártírság és aszkézis, ha mintázni valónak találja, a legvégletebb formában ölt testet műveiben. A kifejezésért mindent feláldoz. Assisi Sz. Ferenc-mellszobra már-már nem is az áhítatos szentet ábrázolja, hanem a gyötrelmes aszkézisnek testet sorvasztó maximumát. Bernini Sz. Terézének hallatlan expanzivitása szinte naturalizmussá fakult Wildt szörnyű torzításai mellett. Egy lépés még és kívül jutottunk a művészet körén.

Ez a harsonázás nem őszinte s a legbántóbb benne az, hogy érezni rajta. Maga a szobrász is rájött erre, mert utóbb felvette eszközei közé a groteszk komikumot is. *Franz Rose* feje (1914) pl. nem hősi fej, inkább tudósé, nem illik hozzá a széles, inkább tegegyes nyak s még elképesztőbbé teszi a száj felett meredező széles és egyenes, leírhatatlan hatású bajusz. *Toscanininek*, a karmesternek mellszobra (1923, Róma, Galleria d'Arte Moderna) természetfeletti arányaival sem egyéb, mint egy óriási, harsány karikatúra.

A tartalom rokonformára talált. Ez a különös művész nem teremtett stílust magának, hanem csak stilizál, sajátos kalligrafikus módon. Ki kell emelni panoptikumszerűségét,

ami borzalmas hatású verizmusából folyik. Szobrai heterogénné válnak a mélységek miatt, amelyek szem- és szájuüregeik helyén tátonganak. Ezeknek a fekete lyukaknak mélysége valóságos, nem ideális. A stilizált és elvonatkoztatott képmásokba az életnek oda nem való sajátosságait keverik bele. Azonkívül a hatás érdekében Wildt nem riad vissza a legfurcsább formai különösségektől. Olykor elképesztően túlozza az izmokat. *Vir temporis acti* (1913) című kompozíciójának háttérében a márvány fehér húsába teljesen naturalisztikus bronzkardot döf. Vagy a mellbimbókat virágkehellyé stilizálja. Vas-, fa- lombkoronájára ónixmaszkot akaszt. Fémcsillagokat ver bezárt szemű *Női fejére*. Sok példát idézhetnénk még, de mindannyiból egy a tanulság. Dekoratívítása túlzott, stilizálása önkényes, mert nem az alkotásból virágozik ki. Nem annak törvényeit követi, hanem a szobrásznak kívülről reá kényszerített akaratát.

Technikája egyéni. Főképp nemes kőben dolgozik, amelynek felületét ragyogóra csiszolja. Az olasz barokk szobrászok is próbálkoztak ezzel az újítással, de ennyire kihangsúlyozottan sohasem. Teljesen eltünteti a vésőnyomokat. A szélesen stilizált merev felületnek tulajdonképp csak csiszolási fények adnak életet. A márvány elveszti anyagszerűségét, porcelánná lágyul kezében. Különös ez oly művésznél, aki kitűnően ismeri a faragás csínját-bínját, olyannyira, hogy egy szép könyvet is írt a márvány kidolgozásának módjáról.

Ez a furcsa művészet sok elvetélt alkotás mellett néhány igazán érdekeset termelt, amelyek a többi helyett is, a jövőért beszélnek. A *L'anima dei padri* című maszkja például hátorzongató, de minden különössége mellett megragadó is. Az anyagtalán lélek fagyos szomorúságát szuggesztív erővel eleveníti meg. Legutolsó művei (pl. *Boito feje*, 1924) arra engednek következtetni, hogy a művész visszatérőben volt fiatalkorának eszményeihez. Új eredményeit szerette volna átmenteni a realizmus védettebb öblébe. Ki tudja, mily meglepetések következtek volna, ha le nem húnyja szemeit.

Megjegyezhetjük, hogy néha átlátogatott a művészetnek szomszédos területeire is. Olykor sikerrel. A Rossi-család síremléke a gallaratei temetőben (1921, bronz, figurális dísz

nélkül) izléses és korszerű munka. Sokat rajzolt, ezek a kontúrrajzok azonban, amelyek görög vázáképek, Beardsley és Klimt hatását mutatják, ha olykor finomak is, nem jelentékenyek.¹

4.

Antonio Maraini (szül. 1886) vele szemben az intellektuális művészek táborába tartozik. Jogi doktor, tulajdonképpen művészettörténész, aki leginkább az építőművészet iránt érdeklődik, évekig a *Tribuna* képzőművészeti kritikusa volt. Mindez rossz ajánlólevél egy alkotóművész számára, de Maraini esetében épen az intellektualizmus az a jótékony hatóerő, amely szerényebb tehetségét, fogyatékos leleményét olykor jól átgondolt összhangos alkotások teremtésére sarkalta.

Eklektikus szobrász, aki a régi olasz szobrászatból indul ki, de igyekszik mondanivalóját korának ízléséhez idomítani. Stílusa ingadozó, de egy pontban változatlan: a festőiséggel nem vállal közösséget. Egyik legsikerültebb műve, egyúttal legkorábbi is, *Adelaide Ristori*nak Civaldaléban állított emlékműve. A híres színésznő bronzfigurája két hatalmas maszkkal diszített oszlop között áll. A nemes arcélú fej balra fordul, a jobbkez szépen ívelő taglejtéssel érinti az egyik oszlopot. A királynői tartású asszonyalak megjelenítése kifogástalan. Archaikus görög redőzésű motívumok élednek újjá ruháján. Az emlékmű szerkezete azonban szerencsétlen, a két oszlop elnyomja az alakot.

Maraini sokszor mintázta feleségét és gyermekeit. Foscónak, a művész fiának bronz mellszobra (1913) a nemzetközi új szobrászat stílusát mutatja, ez a legjobb a családi tárgyú szobrok közül, a többi vagy novellisztikus vagy kissé kereketten iparkodik kifejezésteljes lenni. A művész nővérének viaszkefejét (1916) kell még megemlíteni, amely igen finoman, nagyvonalúan és mégis élesen karakterizálva jellemzi a modellt.

¹ V. ö.: Wildt (110 művének reprodukciója) Milano—Roma, év nélkül. — Giorgio Nicodemi: *Adolfo Wildt*. Milano, 1929.

Legjobb s egyúttal legismertebb műve az *Anyaság* című kődomborműve (Roma, Galleria d'Arte Moderna). Aryát ábrázol, pólyába burkolt gyermekével az ölében s a szépen hajló kompozíciót egy háttérül odavetett hatalmas kendővel egyensúlyozza ki. Lehetne Madonna gyermekével is, annyira templomian ünnepélyes. Részletekben egyáltalán nem érdekes, elnagyolt és schematicus, de a benne élő áhítat, az egészen végighullámzó nyugodt ritmus kárpótol érte. Ez a mű elképzelhetetlen a firenzei reliefszobrászok, főképp Donatello hatása nélkül. Ritka példája annak, hogy a régi művészet megtermékenyítheti az új szobrászat alkotásait a nélkül, hogy azok elvesztenék korszerű jellegüket.

Maraini nem ösztönös alkotó, a temperamentum fékezhetetlen hevét hiába keresnök nála. Szobrainak nagyrésze hideg és száraz, felfogása klasszicista. Szinte féltékenyen sokat ad kompozícióinak feltétlen tisztaságára. *A csók* című kőcsoportja (1921) ismét az anya és gyermekével foglalkozó kimeríthetetlen témát variálja. Szinte kínosan szabályos szobor ez, elrendezése szimmetrikus.

Kutakat, dekoratív kerti szoborműveket is készít. Biztosan odavetett, vázlatos aktrajzai pedig arról tanúskodnak, hogy a részleteket elhanyagoló mintázási módja tudatos, nem technikai hiányok miatt való. Diófából faragott, remek és ízléses casonne-i mint dekoratív művészt a legszerencsésebb oldaláról mutatják be. Ornamentális, olykor figurális díszű ládáki kiállják a versenyt a modern francia és német iparművészet legszebb alkotásaival.¹

5.

Libero Andreotti (szül. 1875) az új szobrászati stílus legpregnansabb olasz képviselője. A toscanai származású művész tanulmányainak elvégzése után sok nyomorúságon

¹ V. ö.: *Mostra di scultura, disegni e mobili di Antonio Maraini*. Aprili 1921. Milano, év nélkül (C. E. Oppo bevezetése.) — U. Ojetti: *Lo scultore Antonio Maraini*. Dedalo, I. évf. 742—758. l. — N. G. Fiumi: *The Sculptures of Antonio Maraini*. The Studio, Vol. XCIV. 1927., 383—387. l.

esve át és megjárva a kényszer-karikatúrarájzolás kemény iskoláját, eljutott Párizsba. Nyolc évet töltött ott kemény munkában. Ez a nyolc év művészi fejlődésének szempontjából igen szerencsés volt. Megismerkedett a Rodin utáni nemzedék törekvéseivel, Bourdelle, Joseph Bernard, Archipenko művészetével s a néger-plasztika divatjának fellángolását közvetlen közlől látta. Sokat dolgozott, főképp francia és angol pénzmágnások (Charles Stern, Philip Sassoon) számára. Aztán hazatért és szűkebb hazájában ráismert a nagy olasz ősökre, Niccolo Pisanóra, Querciára, Matteo Civitalira. Ekkor már szabad volt felfedeznie őket. Formanyelve kialakult, megtalálta a maga hangját, nem kellett attól félnie, hogy az elődök gyarló másolójává válik. Hazája csakhamar felfedezte tehetségét. A háború utáni Itáliának egyik legismertebb, sokat foglalkoztatott művésze. Ő díszítette ki a firenzei S. Croce olasz anyákról nevezett fogadalmi kápolnáját, elkészítette a saronnói és roncadéi hősök emlékét, sok síremlék került ki a keze alól. Ma a firenzei iparművészeti főiskola szobrász-tanára.

Olasz lélek és francia iskolázottság tanulságosan olvad össze műveiben, hol egyiknek, hol másiknak erősebb hullámvéréseivel. Franciás szellemű ízléses apróságai époly őszinték, mint igazi olaszra valló patétikus szárnyalásai. A téma bizonyos megkötést jelent s Andreotti tudja jól, hogy citromárus leánykák nem kelteneek monumentális látomásokat. A tartalom szempontjából munkássága két csoportra bomlik.

Az első csoportba hadiemlékei, nagyobb kőszobrai tartoznak s a S. Croce kápolnájának architektónikus-plasztikai díszítése. Ez utóbbi sok tekintetben főműve Andreottinak, aki itt igen nagy feladattal birkózott meg. A franciskánusok ősi firenzei temploma csaknem múzeum, hiszen roskadásig telve van különbnél különb műkincsekkél. Ember legyen, akinek műve megállja a helyét egy tető alatt Donatello, Benedetto da Maiano vagy Rossellino szobraival. Andreotti sikeresen birkózott meg a kemény munkával. Építészeti-leg is kiképezte a kápolnát, óriási süket architektónikus tömbök közé helyezte domborműveit. A kis kápolna hatása nyomasztó és méltóságteljes. A dekoráció teljes lecsökken-

tése miatt a széles nagy felületekből erő és változatlanság árad. Ez az egy eshetőség marad számára, hogy nyugalmas formáival meg ne zavarja a szomszédos Giottók és Orcagnák beszédes némaságát.

Háborús tárgyú nagy szobrai vad pátosz, szárnyaló mozgás jellemzi. Ezek a művei Bourdelle-re emlékeztetnek. Erős gondolati tartalom fűti félistenné magasztosult harcosait. A duzzadó erők rakétázása azonban sokszor formai fogyatékoságokat takar. Néhány hősi emléke nem egyéb, mint hátoldalán is megmunkált relief. Az elő- és hátsónézet közül hiányoznak az átmeneti formák. A roncadéi hősi emlék hátsó nézete teljesen hibás, csonka és zavaros. Nem kerek szobrok ezek, nem körüljárható plasztikai tömegek, hanem reliefek hátlappal egymáshoz ragasztva. Legjobban illusztrálja ezt *Il perdono* (1920, Róma, Galleria d'Arte Moderna) című bronzcsoportja, amely ugyan nem hadiemlék, de arányaival, erős gondolati tartalmával és szuggesztív líraiságával e csoportba tartozik. Fiatal nő közeledik lehajtott fejjel egy öreg asszony felé. Egymással szemben állanak, közöttük jó két lépésnyi tér tátongana, ha ez a szokatlanul nagy távolság üresen maradt volna. A művész azonban szobrászi formákkal töltötte meg, olyannyira, hogy a két alak formailag egyetlen tömegbe olvad. Egyik oldalon kis kutya, másik oldalon pufók meztelen gyermek tölti be a két alak közötti teret. A csoportnak így, igen szerencsétlenül, két főnézete van s mindkettő oldalról mutatja a két asszonyt, a tulajdonképeni szereplőket. Ha azon az oldalon nézi az ember, ahol a gyermek látható, eszébe sem jut, hogy a másik oldalon egy kutya ágaskodik. A két reliefnézetnek semmi köze sincs egymáshoz. Körüljárás után nem ad egységes, gondolati képet. Az asszonyokból szépen mintázott, kifejezésteljes arcukon kívül csak a hátukat látni s ezek — egyenként — takarják a szobor valamennyi többi részét. A farnesei bika sokat ócsárolt csoportszerkesztése Andreottinak e művéhez képest szinte klasszikus tisztaságú, bár Andreotti ideális teret iparkodik adni az ismeretlen hellenisztikus művész kellemetlenül valóságos térközeivel szemben. A megoldás elsikkad azon, hogy a művész az anyag külsőséges egysége

kedvéért feladta a szobor egységét s e nagy hibán az sem javíthat, hogy a csoport erőteljesen és plasztikusan van mintázva.

A reliefben való gondolkozás könnyen érthetővé teszi, hogy Andreotti kitűnő domborműveket alkotott. Resinelli nőorvos-professzor emléktáblája, amely a firenzei egyetem auláját díszíti, jó példa képességeinek bemutatására. Alig néhány alak betölti a szűk relief terét. Gazdag részletformák, merész rövidülések hullámszerűen a keskeny térrétegen, a nélkül, hogy a képet zavarossá tennék. A nőorvos nemes hivatásának emlékéül egy új élet világra hozatalának jelenét mutatja be, szinte biblikus áhítattal.

A másik csoportba burleszk életkép-alakjai sorakoznak. A régi páduai és velencei kisplasztikusok, Riccio és Cattaneo hagyományai éledtek fel ezekben. Vidám, ötletesen mintázott alakok ezek, csaknem kizárólag kisbronzok. A *Gyümölcs-árusnő* (1915) pompás frissességű alakja mintha az új törekvésű, artisztikus kabaréelőadásokból szabadult volna ki babos fejkendőjével és groteszk mozdulataival. A *Dinnye*, a *Légyfogó leány*, a *Citromárus leány* (valamennyi 1917) hasonlóan összhangos jókedvű apróságok, a nélkül, hogy életképszerű tartalmuk kártékonyan hatna formálásukra. Valamennyi egy-egy érdekes mozdulati problémát rejt magában. Előadásuk virtuóz, sommázó és plasztikailag kifogástalan. Alakjai karesúak, kissé elfinomodottak, egy-két aktján — pl. *Nyugalom* (Párizs, 1916) — a modern német szobrászat tragikus sorsú úttörőjének, Lehmbbrucknak hatása érzik. (Lehmbbruck körülbelül vele egyidőben dolgozott Párizsban.) A *Halárus fiú* (1919), amely darabosan mintázott, rendkívül gazdag formákat foglal egységbe, vagy a játékos mozdulatú *Táncosnő* (1912) legjobb efféle művei közé tartozik. Ez utóbbi aktján a művész mesterien osztotta el a fényeket. A női test lágy és hallatlanul finom felületi élete emlékezetbe idézi, hogy a szirakusai Afroditéről, minden Afroditék legérzékenyebbikéről készült rajza alapján engedték meg neki tanulókorában az esti akt látogatását. Jól ismeri a hellenizmus technikai sajátosságait.

Művei sokat köszönnek a francia iskolának. Ha Maillol súlyos problémáit elkerülte is, Bourdelle heroizmusa, Joseph

Bernard keces finomsága nyilván hatott reá. Formanyelve tipikusan XX. századi, szobrai erősen tömegszerűek, súlypontjuk megválasztása mindig kifogástalan. Kisbronzainak vidám szellemességével, aktjainak könnyed eleganciájával társtalanul áll az új olasz szobrászatban s nagyobb műveivel is megállja a versenyt.¹

6.

A mai olasz szobrászat mestereihez az idegenbe szakadt Ernesto da Fiorit (szül. 1884) is hozzá kell csatolnunk, mert munkásságában tisztán érezhető olasz sajátosságok élnek. Fiori Rómában született, ott is tanult, de 24 éves korában elhagyta hazáját s azóta — húsz éve elmúlt már — külföldön dolgozik, főkép Zürichben, Berlinben és Kölnben, amely utóbbi városban a művészeti akadémia igazgatója. Neve nemzetközien ismert, mint honfitársáé, a festő Modiglianié, aki életének javarészét szintén külföldön töltötte.

Fiori sajátosságosan mai művészetének gyökere a naturalizmus. Kevés mai szobrásznál érezni annyira, hogy a test reális, adott szépségeit akarja a lehető teljességgel kiaknázni, kevés szobrász ragaszkodik annyira a minta esetlegességéhez, mint épen ő.

Ezeknek az erős művészetellenes célatatoknak eredménye, hogy legjellemzőbb szobrai — amelyekben törekvései napnál világosabbak — egyúttal a legrosszabbak is ; vagy fordítva : jó műveiből hiányzik az egész munkásságán végighúzódó vezérmotívum, ezért nem mutatnak egymásra, nem magyarázzák egymást, hanem elszigetelten állanak térben és időben.

Az a naturalizmus azonban, amely Fiorit hevíti, természetesen nem azonos és nem is lehet azonos a múlt század végének leleménytelen utánozgatásaival. Szobrai elgondolásokban már naturalisztikusak, a modelltől indulnak ki s a maga szűk körére szabott lehetőségeiben Fiori leleményes

¹ Ugo Ojetti: *Lo sculture Libero Andreotti*. Dedalo, I. évf. 395—417. l. Hősi emlékeiről: Dedalo, III. évf. 793—797. és IV. évf. 793—796. l.

és változatos művész. Nem tart meg mindent a természetből, csak néhány kiválóan jellemző részletet olvaszt laza szerkezetű műveibe. Nem zenekari művész, csak a szóló-hangszer mellett érzi jól magát. Megmintázza a testet (műveinek túlnyomó része akt és képmás, idegenkedik a drapériától) úgy, ahogy, s aztán egy-egy szem részletezésében, csípő hajlásában, mell vonalában hallatlan sok természeti valószerűséget hint el. Ezek a részletek szabják meg az egésznek jellegét. E miatt történik sokszor, hogy szobrai a valóság kínos érzését keltik, esztétikai hatásuk rovására. *Nárcisz* című férfiakta (1918, Winterthur, Reinhart gyűjtemény) nem mint szobor érvényesül a maga sajátos kvalitásaival; a néző kénytelen arra gondolni, hogy itt egy fiatalember levetközött másával áll szemben: *másával*, nem szobrával. Több női aktja hasonlóan furcsa, nem műalkotáshoz illő érzelmeket kelt. Példa rá az *Angol leány* című (1924, Berlin, Wedderkopgyűjtemény). Nem tekintve azt, hogy lába magas sarkú cipőbe van bujdatva, sajátságosan arányosított testével, esetlegesen lecsüngő karjaival leginkább race-tanulmánynak nevezhető. Itt angol leányról van szó, azaz egy angol leányról a többi helyett: az a fontos, nem a szobor. Levetközött leány ez, nem ruhátlan, mint lennie kellene. Szellemében erotikus, sőt erkölcstelen művészet ez, a nélkül, hogy formailag az lenne, sőt a nélkül, hogy célja, irányzata az lenne.

Képmás-szobrai közül kiemelkedik *Elisabeth Bergneré* (1925, Berlin, magántulajdon), sajnos azonban sok oly képmást ad ki kezéből, amelyeknek vázlatnál nagyobb jelentőségük nincs, tulajdonképpen befejezetlenek.

Naturalisztikus értékei eltagadhatatlanok, de ez tehetőségének legkevésbé méltányolható oldala. Ami menthetővé teszi művészetét, az bizonyos könnyedség és játékos változatoság. Csak a XX. század teremthette ezt a szobrászt, a naturalizmus furcsa átfogalmazása jellemzően modern művésszé avatja. A modern íz azonban olasz sajátságokat rejt magában, ha azok a nemzetközi munka iramjában vesztettek is intenzitásukból. Wildtnél, Luppinnál és Andreottinál is meg lehet találni ugyanezeket a lényegbevágó egyenetlenségeket. Wildt absztrakt stilizálását megdöbbenően natu-

ralisztikus mélységkivágások akasztják meg, Luppínál szenvedő érzéstúlzások vegyülnek monumentális elképzelésekbe, s Andreotti is, aki közöttük a legkiegyenúlyozottabb, nagy szárnyalásai közben primitív formai hibákat ejt. Ilyen módon komplex művésznak, mint Fiori, csak mai olasz képzelhető el. Ha franciának születik, játékos és könnyed felfogás szorítja ki idővel művészetéből annak lényegét, a verisztikus célzatot, ha viszont németnek teremti a sors, könyörtelenül levonja a naturalizmusból adódó következtetéseket s oly visszariasztó szobrásszá válik, mint amilyen festő az elviselhetetlenül következetes Otto Dix.¹

A legfiatalabb nemzedék tagjai közül kiemelhetnénk még jó néhány nevet, ez azonban nem történhetné bizonyos lelkiismeretlenség nélkül, hiszen Olaszország sok-sok városában mindenütt serényen dolgoznak a fiatalok, s nem tudni, hogy közöttük épen az ismertebbek-e egyúttal a tehetségesebbek is. Annyi bizonyos, hogy attól a nemzedéktől, amely a velencei kétévenként ismétlődő vagy más szerényebb kiállításokon most kezdi bontogatni szárnyait, igen sok komoly érték várható. Nem áll ez a fiatalok legismertebbjére, Quirino Ruggierire, akinek különös domborműveiben négerplasztika, francia modernnek, olasz trecentisták és konzuláris diptichonok adnak találkozót. Ez a művészet mai állapotában kevésbé eredeti s a fejlődés csíráit is aligha rejti magában.

Azok a szobrászok, akiknek munkássága a fentebbi sorok gerincét adja, sorsszerűen szükségesek voltak, hogy az emlékmű-szobrászat szörnyűségei után tisztább levegőt hozzanak a mai Itáliába s a helybeli nagy hagyományoktól függetlenül s azokkal mégis történeti egységet alkotva korszerű stílust alakítsanak ki. Ez a nagy és nemes hivatásuk avatja őket emberileg rokonszenvesse s teszi megbocsáthatóvá hibáikat, amelyeknek végleges kiküszöbölése az új kőből faragott mai olasz fiatalság feladata.

GENTHON ISTVÁN.

¹ V. ö.: Kuhn, dr. Walter: *E. da Fiori*. Deutsche Kunst u. Dekoration, 1927. április. — Emilio Szittya: *E. da Fiori*. Milano, 1927.

FRANCIÁK MAGYARORSZÁGON, MAGYAROK PÁRIZSBAN.

Az időgép ma még csak szimbólum, de a térgépek itt nyüzsögnek körülöttünk, összezsugorítva hajdan büszke földgolyónkat, valósággá fakítva álmainkat, közönséges jövendőmondókká alacsonyítva az olyan költőket, mint Jókai vagy Verne. Az exotizmus veszedelmes bestiából kíméleti időre és területre szoruló, becézett vadállomány lett, mert nem-sokára hírmondó se marad belőle. A tér meghal itt e földön, mert egyes részeit nem lehet majd megkülönböztetni egymástól. . .

De a térbeli különbségek összeomlásának más oka is van. A keresztes hadjáratok, a napoleoni háborúk rengeteg fölfedezést, valóságos csodaesőt árasztottak Európára, de a világháború e tekintetben is felülmulta őket. Kisázsia vagy Oroszország, távoli vidékek fölfedezése eltörpül a szomszédok megismerése mellett. Ez a megismerkedés pedig nem a háború alatt történt meg, amikor a szembenálló hatalmak mindegyikének sajtója gigászi karikatúrákat rajzolt az ellenséges nép közvéleményben élő jelleméről és merev típusálarcok alá rejtette az ellenségben is lüktető emberarcot; hanem a háború után, amikor valóságos utazási és fordítási düh (a fordítás szellemi utazás) árulja el, hogy az ember — dicséretreméltó önmegtagadással — az utolsó orvossághoz fordul sorsdöntő kúráért; meg akarja ismérni a másfajta embert, hogy urává vagy esetleg barátjává válhassék. A XVIII. század eleje óta szakadatlanul erősödő milieu-elmélet hatása alatt az utazást, a helyszíni szemlét tartja legcélravezetőbbnek a nyugati ember. Legjellemzőbb a francia szellemiség átalakulása: az elszigetelt és otthonülő francia nép egész utazórajokat bocsát ki magából s könyvpiacát

elárasztják az azelőtt mindig elutasított idegen szerzők. A megértés, a próba-asszimilálódás is nagy távolságokat szünt meg s ez megint új utazások lavináját indítja el.

Volt idő, amikor az utazást — bizonyos konvencionális keretek között — a nevelés szükségszerű eszközének tekintették. Nem is szólva arról, hogy Telemachos-Télémaque, az ifjú Anacharsis hosszú időre eljegyezték a pedagógiai regényt az utazással, Prévost abbé «nemesembere» is Mentor szerepét játssza egy gazdag és előkelő úr fia mellett, aki Spanyolországba és Angliába megy tapasztalni — s általában a XVIII. század, amelynek oly sok gondolatbimbója szökkent azóta virágba, a modern utazásnak majd minden eszméjét és eszményét ismerte. A XIX. század továbbfejlesztette a közlekedést, de az utazás nemzetközi jelentőségét nem tudatosította abban a mértékben, amint azt várni lehetett volna. A vasutak is mintha csak egyik, kelet-nyugati, ill. észak-déli irányban közlekedtek volna, legalább is fontos és értékes utast ritkán szállítottak az ellenkező irányban, pl. Közép-Európa felé. Nem lehet itt a feladatunk, hogy ennek minden okát s minden következményét megvilágítsuk. Nem beszélhetünk itt az osztrák spanyolfalról, Magyarország utainak és műemlékeinek elhanyagolt állapotáról, kereskedelmének pangásáról és «idegenforgalmi propagandájának» teljes hiányáról. És nem vesztegethetünk sok szót az utazók elmaradásának káros hatására sem. De nyilvánvalónak kell kijelentünk azt, hogy minél kevesebb utazó járta be hazánkat, annál szabadabban általánosíthatták gyér benyomásaikat, s minél rövidebb ideig tartózkodtak nálunk, annál könnyebben eshettek áldozatul a másoktól átvett, banálissá vált benyomások hatásának. Így a Magyarországon járó idegen utazó akármit mondhatott Magyarországról; ám rendszerint még kevésbé mondott eredetit, mint a másutt utazók.

Egy bizonyos: a közeli jövőben tisztáznunk kell a «magyarországi úti benyomások» típusainak váltakozását, ill. fejlődését. Ha a magyar európai jóhírét orvosolni akarjuk, vagy — ahol erre szükség van — meg akarjuk alapítani, akkor össze kell állítanunk a magyar földre és nemzetre vonatkozó közvélemény jellegzetes nyilvánulásait, s ha az anyag-

gyűjtéssel készen vagyunk, le kell vonnunk a janusarcú tanulásokat miránk s az illető nemzetekre nézve. Gyakorlati eredménnyel is kecsegtet ez a munka: lehetővé teszi a propagandát kifelé s a nemzeti lélek külsőségeinek átalakítását idebenn, s egyúttal a nemzetek egymásratalálásának nemzetközi érdekű, aktuális kérdéséhez is szolgáltat adalékokat.

*

Az utazás nemzetközi és nemzeti jelentőségét a keletnyugati irány «boldogabb végén» is érezték. Magyar és közép-európai szempontból korszakos jelentőségű az egyébként alig ismert Stanislas Bellanger 1842-ben megjelent útikönyvének¹ előszava.

Az előszó, melynek címe: *La Cause et l'effet*, 90 év múltán ma új aktualitáshoz jutott. Bellanger kikel kora blazirt «sportsman»-jei ellen, akik otthon hajszojlik a hamis élvezeteket, a helyett, hogy postakocsiba ülnének, utaznának. Szerzőnk Dumas-t idézi, a híres regényíró, akit még a Kaukázusban is mint ismert világnagyságot ünnepeltek: «Utazni annyit jelent, mint a szó legteljesebb értelmében: élni.»²

A megszokott, tehát semmi újat nem hozó úticélok: a német és francia fürdők, Anglia, Olaszország vagy Svájc második sorba kerülése Bellanger jámbor óhaja, amit egyébként szubjektív ok alapoz meg: ő maga — véletlenül és nem elvi

¹ *Trois ans de promenades en Europe et en Asie, par Stanislas Bellanger*. I—II. kötet. Paris, Arthus Bernard (23, rue Hautefeuille), 1842. — Biblioth. Nat. Inv. G. 19,449. — Bellanger-ról sehol sem találtunk részletes személyi adatokat. Csak azt tudjuk, hogy tours-i (Desnoyers a *Les Étrangers à Paris* előszavában, XVIII. l.; ő maga a *Le Kéroutza* XI. fejezetében, ahol «Tourangeau»-nak és proletárnak nevezi magát). A még említendő két munkán kívül épen a Touraine-ról írt egy képesalbumot: *La Touraine ancienne et moderne... avec une préface de M. l'abbé Orsini... Paris, Mercier, 1845*. Erről polemizál egy 81 lapos füzetben: *De l'inconvénient d'être né quelque part, réponse à des petites critiques à propos de «La Touraine ancienne et moderne»*. U. o. 1846.

² «Voyager... c'est vivre dans toute la plénitude du mot.» (4. l.) Ha honfitársai angománok, miért utánozzák mintáikat félig? «Qui donc les arrête? L'insouciance et la légèreté.» (5. l.)

meggondolások alapján — Európa keletére vetődött. Öt éven át összes utazása az a napi vándorlás, amely XI. kerületi lakásából (a párizsi Rue de Savoie-n) elfoglaltsága színterére, a III. kerületbe (Place des Victoires) vitte. Egyszer a Pont-Neufön orvos-barátjának, A*** de Brioude-nak keze csap le Bellanger vállára. Elmondja, hogyan mentette meg a bécsi származású H*** báró nejét, s hogy most a báró meghívta magához az osztrák császárvárosba. A doktornak útítárs kell és Bellanger hirtelen elhatározással felcsap, hiszen két-három hónapi távollétről van szó, amiből aztán három év lesz . . .

A kétkötetes könyv Párizstól Bukarestig kommentálja Bellanger utazását, amelynek magyar vonatkozásait érdemes lesz itt kiböngésznünk. Már Strassburgban találkozunk Magyarország nevével; igaz, hogy itt csak egy derék halról van szó, amely becsületet szerez a magyar névnek M. Hammer vendéglőjében s egy angol utazó lelkesedését érdemli ki.¹ A hal után a pióca teremt kapcsolatot utazóink s Magyarország közt. Münchenben ismerkednek meg egy francia nadálykereskedővel: «A nadálykereskedő ép olyan ember, mint akárki más, azzal a ráadással, hogy néha szellemesebb, műveltebb és kedélyesebb náluk, amint ez például a mi esetünkben így is volt. A mi ismeretlenünk harmincéves, kellemes arcú és előkelő megjelenésű fiatalember volt. Ch*** D***-nek hívták, amiensi volt s évenként egyszer elutazott Magyarországra, Európa egyetlen országába, ahol a mocsarak még most is termelnek néhány ezer példányt abból a szörnyű kis féregből, melynek szolgálatait annyiszor igénybe vesszük. Ch*** D*** úr tanult ember volt, még érettségizett is . . .» A nadálspecialista felajánlja franciánknak különleges kocsiját (le phaéton de ses sangsues) s a határon Bellangert a piócás-kádban találja meg a híres osztrák «politzei».

Ezután már sor kerülhet földrajzi és történelmi általános-ságokra. Ausztria e szerint nem más, mint «Felső-Pannónia» (la Haute-Pannonie), melynek keleti szomszédja Magyar-

¹ «Lotte de Hongrie.» Pokorny szerint «menyhalgadóc». — L. Bellanger id. m., 37. k. 1.

ország és szó esik «Fenséges Lipót örgrófról, aki elúzta a magyarokat s feleségül vette Madarász Henrik leányát, Richardát.» Zápolya János és Ferdinánd versengésének kimenetelét két város : Székesfehérvár és Pozsony hagyományainak különbségével magyarázza : «Zápolya János királlyá választatta magát a testületileg Székesfehérvárra gyülekezett mágnásokkal, ám I. Ferdinándot Pozsonyban koronázták meg ünnepélyesen. Mivel pedig Pozsony az Magyarországának, ami hajdan Reims volt Franciaországának, szent város, amelyen kívül a királyok nem iktattathatják be magukat törvényesen, ebből az következett, hogy Ferdinánd jogainak több volt az érvénye, mint a vajda jogainak.» Bellanger nem marad egyedül a félreértések merész papírra-rögzítésében : utána is az utazók hosszú sora elégszik majd meg félfüllel hallott felvilágosításokkal, hiszen ugyan ki tudná ellenőrizni állításait!

Bécsben következik a nagy meglepetés. Az út célpontjából jóformán kiindulási pont lesz. Bellangerhoz beállít M. G***, aki Párizsból hoz neki leveleket. Az egyiket apja írja, aki sógoráról, a hajdani oláhországi francia konzulról akar bővebbet megtudni ; a másikat Bellanger egy nőismerőse, aki G. urat figyelmébe ajánlja. G. már évek óta Oláhországban¹ él s most is oda megy vissza : a doktor helyett most ő lesz a francia ujságíró utitársa. A nadályhintó után a «heilwagen», a császári delizsánc² röpíti őket tovább, a már télies Magyarországra.

Mielőtt lábát magyar földre teszi, jellemzésül is szolgáló mentegetőzését halljuk, amiért további útjáról olyan futólagos vázlatot ad. «Talán különösnek fogják találni, mondja, hogy olyan könnyedén elsiklunk Bécs fölött, amely pedig az út egyik legérdekesebb pontja. Mivel éppen így járunk el Magyarországgal és Erdéllyel is, pedig ezek nagyon érdekes országok, arra fogjuk kérni az olvasót, legyen szíves először is e mű címére gondolni, aztán figyelembe venni, hogy csak

¹ «Valachie.» Mindenütt ezt vagy a «Moldo-Valachie» elnevezést találjuk.

² «La diligence impériale» (II. kötet 276. l.).

azt akarjuk megírni, amit valóban láttunk; napról-napra, óráról-órára följegyezzük s híven átadjuk neki különféle benyomásainkat, emlékeinket.»¹

Ezek után kerül sor a II. kötet IX. fejezetére s meglepetésünk annál kellemesebb, mert az előzmények után igazán nem várhattunk annyit, amennyit nyújt. A szokásos tudnivalók helyett legelőször is egy budai téli este eredeti leírását kapjuk.² Mit csinálhatott a mult század harmincas éveiben egy francia fiatalember, ha a zajló Duna Budán rekesztette?³ Legelőször is: «két rossz hír» várta: «az egyik egy franciáról szólt, a másik a Dunáról. A francia, rendes magánfutár,⁴ a Balkán hegységen átjövet megfagyott. Két napja a kórházban van». Utasaink azonnal hozzá sietnek, de a kirurgus azzal biztatja őket, hogy «huszonnégy óra eltelte előtt eltemetik». «Ami a Dunát illeti, az meg olyan jéghegyeket hordozott, hogy hirtelen el kellett távolítani azt a hajóhidat, amely körülbelül 500 öl szélességben összeköti Budát Pesttel s amelyet különben magával ragadott volna. Mivel mindenképen át kellett jutnunk a tulsó partra, s nem volt más út, kénytelenek voltunk megvárni, mikor méltóztatik a nagy folyónak beállni.»

S most következik a könyv legfontosabb része. A magyar nemzeti jelleg ismeretébe a francia író különös cicerone: egy unatkozó huszártiszt vezet be. Bellanger, aki később a század egyik legszélesebb s legrészletezőbb képét rajzolja meg «a magyar»-ról, ennek a magyar katonának agglégénylakásán alapozza meg az arckép minden jellegzetes vonását.

¹ II. kötet 280. l.

² II. kötet 281. k. ll.

³ Pl.: «Bude, ou Ofen, est une ancienne ville située sur la rive droite du Danube, immédiatement au bas d'une montagne qui semble la repousser dans le fleuve, et dont les hauteurs sont couronnées par deux palais non pas imposants, mais bien importants: celui du comte de Chandor (Sándor gróf), gendre de M. de Metternich, et celui du prince palatin, frère de François Ier, et oncle de l'empereur actuel. Bude était autrefois la capitale de la basse Hongrie. Elle a cédé ses titres et ses droits à Pesth, sa rivale, qui est venue s'établir immédiatement en face de ses quais, sur l'autre rive du Danube.»

⁴ «Courrier de famille ordinaire».

De itt már egészen át kell adnunk a szót Bellanger-nak : «Amikor visszaértünk a postára, G*** úr egy barátját talál-
tuk ott, aki, nem tudom, hogyan, tudott megérkezésünkről
s most azért jött, hogy meghívjon bennünket vacsorára.
Huszártiszt volt, a neve *Déra*. Nagyon jól beszélt franciául.
Annál szívesebben mentünk vele, mert örültünk, hogy estén-
ket valamiképen el tudjuk tölteni. Déra úrnak igazán mar-
ciális arca volt, fekete haja, sűrű szakálla s olyan napsütött
arca, mint egy arabnak. Nagyon szerette a franciákat.
Francia-barátsága onnan származott, hogy 1814-ben soha
el nem múló emléket hozott magával Franciaországból : egy
pompás kardvágást az arcán. Különösen nagyra becsülte azt
a «grognard»-t, aki így feldiszipette.¹ Agglegénymódra vendé-
gelt meg bennünket, saját szobájában. A következő búto-
rokat találtuk benne : négy széket, egy divánt, egy ágyat,²
egy asztalt, 30 pipát, 30 palack különféle bort, — köztük
legalább a fele tokaji — s mindezt egy húsz négyzetlábnyi
szoba közepén, melynek a falain kárpit gyanánt 800 pisztoly,
puska, szablya, jatagán, íjj, nyíl, buzogány, csákllyázó és
utász-szekerce. A négy sarokban, kezében lándzsával, le-
eresztett sisakrostéllyal, négy páncélos lovag állt. Déra úr
fölemelte ágyáról a paplant : az ágy négy kis tarackra támasz-
kodott! Legvégül a szoba mennyezetére mutatott : kardok,
plasztronok, vívőtörök, vívókardok, vívóálcok, vívókez-
tyűk, kardvédők, sisakok és páncélingek lepték el szélteben-
hosszában. Ez igazán magyar katona, spártai ember lakása
volt! Nem emlékszem, hogy valaha hasonlót láttam volna ;
az Aquinói Szent-Tamás-utcai múzeumba képzeltem ma-
gamat.»

Az ember azt hinné, hogy az idegenek a történelem-
könyvekre vagy régebbi útleírásokra támaszkodva hang-
súlyozzák a magyar harcias vonását. Ki gondolná, hogy ilyen
ritka erejű esszenciában zúdulhat egyik-másik utazóra a
magyar katonásság benyomása?! Déra úr Jókai különcei közt
is tiszteletreméltó helyet «vívna ki» magának.

¹ «Décoré». V. ö. ezt a részletet a *Les Étrangers à Paris* meg-
felelő részletével.

² Pontosabban : «lit de bourre» : lószőrrel párnázott, «tábori» ágy.

«Nagyon kedves estét töltöttünk itt. Ha olyan közel lettünk volna Bukaresthez, mint amilyen messze voltunk tőle, Déra úr kedvéért utóbb még sajnáltuk volna, hogy a Duna pár nappal tovább nem zárta el utunkat. Kevés olyan emberrel voltam együtt társaságban, akinek humora és komikai érzéke ilyen tökéletes lett volna. Töméntelen kalandot és adomát mondott el a legfinomabb szellemességgel.¹ Ő tanította meg rá, hogy a «hussard» szó, amit Franciaországba importáltunk, «huszadikat» jelent. Onnan ered, hogy az ország törvényei szerint minden járás húsz földművesének kell kiállítaniuk a magyar lovasság részére egy saját költségükön fölszerelt s lóval ellátott lovast. Az ő ezrede Magyarország Krózusának, a dúsgazdag Esterházy hercegnek volt a tulajdona. Ötszáz emberből állt, aki mind tiszti rangot viselt. — Köztudomású, hogy senki sem olyan büszke és olyan híú, mint egy magyar nemesember: Esterházy herceg e tekintetben minden honfitársát felülmúlta. Ezredének egyenruhája csakugyan pazar volt.

Kifejeztük azt a vágyunkat, hogy saját tapasztalásunk alapján szeretnők megítélni, s erre Déra úr mindjárt fölvetette a magáét. Ruhája finom skarlátszín posztó atillából és feszes kék pantallóból állt, mind a kettő telidestele barnás ezüst hímzéssel; azután egy mentéből (veste), ugyanebből a fémből való sujtásokkal (tresses) s a mellen arany hímzésekkel, a kabátujjak felhajtásán cobolyprémmel és fénytelen aranyból való sujtásokkal. A gallér körül párduebőr lebegett, mely a balválltól a jobbkar alatt vonult át s ott tömör ezüsből vert erős karmokkal kapcsolódott. A kalpag ugyanolyan prémből volt, mint a kézelők, rajta vastag sujtás és egy arany mak; a tetején forgó s ezt az alján szép ezüstrózsa (rosace) fogta le. Végül sárga, kihajtos csizmája volt, térdmagasságban azon is arany mak.

Képzeljük csak el, hogyan hatott 500 ember ilyen egyenruhában, csupa fehér lovon, amelyeknek szerszámzata, zab-

¹ «J'ai rencontré peu de convives dont l'humour et le vis comica fussent aussi parfaits. Il nous conta une foule d'aventures et d'anecdotes d'un spirituel d'un fort bon aloi.»

lája, láncocskái (chaînettes) és kengyele masszív ezüsből voltak, takarója pedig pompás csikos bőrből! — különösen, amikor élükön olyan ezredes haladt, akinek egyenruhája nem arannyal, hanem tisztavízű gyémántokkal volt kivarrrva!

Esterházy herceg, Ausztria legutóbbi londoni nagykövetének apja magára az egyenruhájára hatmillió forintot költött. Tömör ezüsttel patkolt hat ló vonta hintóban ment a császári udvarba és kocsija tele volt szórva drágakövekkel. Lenyűgöző fényűzéssel öltözött fullajtárok tartották a lovak kantáriját, hogy fékezék tüzességüket.»

Rázzuk fel egy pillanatra Bellanger-t bódulatából, az arany, ezüst és a drágakövek, a sujtások és a prémek bőségének ígézetéből, s véssük emlékezetünkbe, hogy egyrészt Esterházy, másrészt a magyar díszruha «a magyar» későbbi arcképéhez is szükséges lesz.

«Maglehet, sokan ismerik az ifjabb Esterházy (a nagykövet) esetét, ami legutóbbi londoni tartózkodása alatt történt, körülbelül tizenkét esztendeje. Ez az eset olyan kivételesen excentrikus, hogy habozás nélkül elmondjuk e helyen. Egy csodásan szép paripa volt eladó; 50,000 frankot kértek érte! Az angolok, akik gazdagok és rátartiak voltak, mint általában a jómódú «gentlemanek», azt tartották, hogy csak ők vannak hivatva megszerezni egy ilyen állatot. Az ifjú herceg éppen ott volt ennél a jelenetnél, sértve érezte magát s elhatározta, hogy mindjárt bebizonyítja az angoloknak, hogy tévednek. A szolga felé indul, aki a lovat tartotta; maga elé vezetteti a paripát; egy pillanatig mustrálja, megveszi s pisztolyával főbelövi, miközben fölényes hidegvérrel azt mondja az elképedt gentlemaneknek, hogy «ezután helyesebben ítéljenek vagyonáról s hogy egy magyar nemes megvehet s el is veszthet egy 50,000 frankos lovat». Aztán, száz dukát borralalót adván a szolgának, szó nélkül távozott.»

Ez a történet is újraéled Bellanger későbbi cikkében. Nem is lehet elfelejteni az ilyesmit a romantika virágkorában, amikor az írók a renaissance nagy szenvedélyei és meglepő gesztusai után sóvárognak. A magyar nemes tüzes flegmája, «point d'honneur»-je, imponálni tudása nemcsak különc-adomákat táplál, hanem egy kissé tetszik is, főképp Corneille, Victor

Hugo, Rostand nemzetének. 1840 körül a fenségestől a nevetéségesig nem volt olyan rövid az út, mint manapság, amikor az ellenséges propaganda mindenáron azt akarja kidomborítani, hogy a magyarok mindig «urak», tehát elavultak és kiküszöbölendők. Ma Esterházy gesztusában csak a «kapitalista» lelki fényűzését látják, aki haszontalanságokra kidob olyan összeget, amelyből sok szegény ember megélné. De kilencven évvel ezelőtt Esterházy még nyugodtan úgy érezhette, hogy nemzeti «propaganda» volt ez a fölösleges tett, — áldozat a magyar «becsület» oltárán. S csaknem így érezték francia kritikusai is. Annyi bizonyos, hogy Bellanger mérlege Esterházy javára billen, most is, évekkel később is.

De akármilyen érdekesek is Déra anekdótái, kinn a Duna zajlik, vagy talán már nem is zajlik?! «Éjfél ütött, amikor elbúcsúztunk Déra úrtól. Hazamenet egy pillantást vetettünk a folyamra: mintha aludt volna, jégtáblái megállottak. Hát beállt már? Ha meg mernők próbálni! De talán nagy meg gondolatlanság volna... Egyébként tompa recsenések figyelmetztettek arra, hogy a jeges ár még mozgásban van. Jobbnak láttuk másnapig várni.

Másnap, kora hajnalban, rámerészkedhettünk a jégre. Ekkor már nehéz szekerek mentek át rajta; előttük, utánuk, körülöttük kíváncsi nép, semmi sem mutatott a legkisebb veszélyre sem. Iparosok reszelték le a dombokat s töltötték föl a mély völgyeket, amiket az összetömörülő jég rajzolt mindenfelé. Épen szánkójáratok rendszeresítésére készültek nemcsak azért, hogy Buda és Pest lakóit egyik partról a másikra szállítsák, hanem azért is, hogy a szánkédvelőket megutaztassák a folyón.

Ero'teljes fiatalember szánkóját fogadtuk föl s csakhamar a túlsó parton voltunk.

Pest — a tótok¹ Pessy-nek hívják, a magyarok Pest-nek — Németország egyik legszebb városa.² Ha e város arcu-

¹ Voltaképen: «Eslavons».

² Sohasem volna szabad elfelejteniök a magyar vonatkozások kutatóinak, hogy a mult századi franciák számára Magyarország mégis csak Ausztria, ill. a német föld egy része. Így Viardot a német múzeumok között említi a pesti nemzeti múzeumot. L. *Francia*

latáról ítélnénk, amely egész fehér s egész ifjúi, nemes és kecses, arisztokratikus, bájos és virágzó, azt hihetnők, hogy nemrég keletkezett, — ha nem tudnók, hogy a herulok, majd ezek után a rugiusok, aztán meg a magyarok építették egy régi római castrum helyén, melyet Ammianus Marcellinus *Contra-* vagy *Transaquincum*nak nevez s amelyet végül a törökök foglaltak el s égettek le két ízben, 1604-ben és 1684-ben.»¹

Sajnos, Pestet sem nézheti meg alaposan a francia utazó, aki előtt még 355 mérföldnyi nehéz út áll. Későbbre tartogatja ezt az élvezetet; úgy látszik, biztosra veszi, hogy hazafelé is Pesten keresztül visz az útja. A hideg újév táján a 20 fokot is meghaladja s Bellanger-nak előre is borsózik a háta a rossz országutaktól.

Szerencsére ott van utitársa, aki ismerős a viszonyokkal. Lám, Pesten is a «Fehér hajót» választja ki ebédelőhelyül s a postakocsi helyett bérkocsit fogad a hosszú útra. És Bellanger leírja a Pest—Brassó közt közlekedő kocsik pesti «pályaudvarát»: «G. úr cókókunkat a Fehér hajóhoz vitette, ahol ebédelőnk¹ voltunk. Onnan egy nagy tér felé vettük utunkat; e tér neve . . . de minek a név? Ezen a téren állomásoztak a Pestről Brassóba induló kocsik. Terjedelmes kocsiszínek foglalták el, bennük egymás hegyén-hátán száz szekér, ötszáz ló meg a kocsisaik. Csak választani kellett közülük.»² Az osztrák postakocsi azért nem jön szóba, mert egyrészt csak egy hét mulva indul, másrészt meg kényelmetlen, döcögős, kemény párnázású. Aki egyszer bemerészkedik ebbe a skatulyába, nem valószínű, hogy egészben kerül ki belőle. Kinek a szeme hiányzik, kinek a karja, vagy pláne a feje . . .

A nagy tér tömérdek lova között nehéz a választás.

kritika a múzeumi képtár gyermekkoráról c. cikkemet a Magyar Művészet 1928. évf. 3. számában.

¹ II. 290 k. 1.

² «Il fit porter nos effets au Weissenschiff (bateau blanc) où nous devions déjeuner. De là, nous nous dirigeâmes vers une grande place nommée . . . qu'importe le nom? Cette place était le lieu où stationnaient les voitures de Pesth à Kronstadt. De vastes hangars la couvraient. Sur ces hangars étaient entassés pêle-mêle cent chariots, cinq cents chevaux et leurs conducteurs. Il n'y avait qu'à choisir.» (292. l.)

Vannak itt magyar, erdélyi, galíciai, bukovinai, tatár, oláh, szerb, tót, illir, cseh, lengyel lovak s szerzőnk mindnek tudja az ismertetőjelét. Különösen attól a nyole lótól van elragadtatva, amelynek gazdájával megalkuszik. Az öreg tót (Schlavaque, de talán inkább rác, mert a párbeszéddek délszláv nyelvre vallanak) 30 dukátot kér, de 15-tel beéri. S most a kocsis, kocsija és nyole fekete lova Brassóig az övék volt, annál is inkább, mert a borralaló kiszolgáltatása e vidéken közjegyzői aktust pótol.

A kocsis-tértől a fogadóig vezető úton Bellanger majd hogy el nem vesztette feje egy fontos darabját : az orrát. Pest széles utcáin kemény szél fújt s egy járókelő rekedt hangjára : «Uram, az orra elfagy!» hősünk, aki a *fagy* szót már vagy tízszer hallotta, hirtelen hasravágtá magát s a kétségbeesés erejével dörzsölte orrát az egyedüli orvossághoz : a hóhoz. Mire felállt, megmentője már eltávozott. Bizonyára orosz volt, — mondja kissé naívan szerzőnk, — mert csak az oroszok lehetnek ilyen közönyösek az udvariassággal szemben. No meg aztán annyira hozzá van szokva hazulról ehhez a kis szívességtételhez, s ha utána levenné a kalapját, félő, hogy a megmentett orr helyett az ő füle fagyna le . . .

Ezután a kocsis s a fogat önérzetéről s eddigi hőstetteiről van szó : egyszer már vassal megrakodva ment Temesvárra és Péterváradra. Aztán bemutatkozik a tót kocsis stájer dogja, amely Stock nevét annak köszönheti, hogy bottal tanították móresre. A kocsi leírása álljon itt fordításban : «Nehéz négykerekű szekér, náddal fődve s nagyjában a (francia) molnárok hatalmas kocsijaihoz hasonlít . . . A lehető legkevésbé kényelmetlenül helyezkedtünk el két köteg kukoricán, amely a padok hivatását töltötte be ; térdünkre medvebőröket teregettünk s tisztelettel felkértük Stockot, hogy fekdjék a lábunkhoz melegítőül, amit ő valóban megható kedvességgel teljesített is, s ekkor jelt adtunk emberünknek az indulásra.»

Ha eddig csodálkoztunk a nélkülözhetetlennek tartott magyarországi «úti kalandok» elmaradásán, most megnyugodhatunk. «A hűbériség klasszikus földjén» nem mehet át az utazó a nélkül, hogy egy-két különös eseményt ne szúrna

gombostűre.¹ Kilenc napi szerencsés utazás végén két «látszólag jelentéktelen» kaland ad szint a kissé szürke etnografizálásnak. Az első: utasaink tanui egy régi germán szokás, a tetemrehívás szörnyű gyakorlatának. A «Wehrgeld» vagy «Rançon du meurtre» Bellanger szerint azt követeli a falu lakóitól, hogy a meggyilkolt asszonynak három napra eltemetett s újra kiásott tetemét minden gyanúsított tíz lépésre maga után vonszolja s eközben hangos szóval átkot mondjon a gyilkosra. Az igazi gyilkos kezében megindul a seb áruló vére. Az így leleplezett gyilkos pénzbírsággal is megválthatta életét, de pusztulnia kellett a környékről. Ezt a szokást Bellanger szerint a barbárok hurcolták be Németországba és a Nápolyból hazatérő II. Frigyes császár tiltotta be 1236-ban. A kivándorló szászok magukkal vitték a «Wehrgeld»-et Magyarország és Erdély némely eldugott fészkebe, így Gartdzy (Garesin) falvába is, ahol Bellanger tapasztalhatta a XIX. század közepén.²

Ha ez a hiteles történet, amely Bellanger szerint a német származású lakosság között esett meg, Arany Jánost juttatja eszünkbe, már inkább a debreceni lunátikus jóízű elbeszélőjét igazolja előre a másik kaland: egy rejtelmes és félelmes éjszaka históriája. Erőteljes és jellemző a bevezetése. «Köztudomású, hogy Magyarország egyes részei mennyire terméketlenek, műveletlenek és puszták. Gyakran tíz, tizenöt, sőt húsz mérföldet tesz meg az ember a nélkül, hogy egy falut, egy házat, egyetlen fát, egyetlen madarat látna. Óriási síkságok ezek, amelyeket nyáron sárga homok és fehér moha borít, télen a szélről megkeményedett hó. Szerencsés az az utas, aki a zord évszak idején, hosszú és fárasztó napi utazás végén egy kocsiszínt talál, ahova kocsiját beállíthatja, egy be nem fagyott kutat, ahonnan lovait megíthatja, s valami nyomorúságos putriban egy sárkemencét, amelynél fölmelegedhetik s eltöltheti az éjszakát.

Nos, mi egyvégtében tizenkét kiadós mérföldet tettünk

¹ Nos débuts dans la terre classique du féodalisme pur sang furent des plus heureux.» (300 l.)

² 301. k. l.

meg s a nap már nyugovóra hajolt és még semmit sem találunk. Gyászos csönd uralkodott mindenfelé. Semmi sem szakította meg e holt és vad természet szomorú egyhangúságát, amely nyomasztólag hatott kedélyünkre.

Szemünket kifárasztotta a hó vakító verője: magától becsukódott; szemünk héja megnehezült és mi nem is próbáltunk ellenállni ennek az éber álomnak (ha szabad ezt a kifejezést használnom), amikor Dougoz, a tót, egyszerre felkiáltott a szárazföldet jelző matróz erős hangján: «Goszpodini, una kukia, una konak!»

G. úr megcsörgette erszényében a pénzt s a tót kocsis egy-kettőre odaért a fogadónak nevezett nagy, ablaktalan házhoz, melynek egyetlen bútordarabja egy durván kidolgozott, hosszú asztal. A tulajdonos, Slo-Velik, azaz a «Nagy Gonosz» (Grand-Mauvais), akinek arcképe nem vall magyar emberre, nehezen akarja beereszteni a vendégeket. Táskájukból vacsoráznak s aztán ketten feküsznek rá az asztalra. Hajnali két óra felé egy test esésének tompa zaja riasztja fel utazóinkat, akik rémülten készülnek valami stilszerű betyártámadás elhárítására. Hajnalban kiderül, hogy a kocsis jófajta pálinkájától (absinthe) felvillanyozott házigazda esett le a kemencéről, ahol «a magyar parasztok szokása szerint» azon ruhástul aludt...¹ Bellanger nem az első s nem is az utolsó idegen, aki Magyarországot nem-magyar cicerone karján sétálja végig. Szláv kocsisát akarva vagy akaratlan szláv fogadók láncolatán járhatja a megszokás s az egyéni kényelem. S e furcsa, apokrif szöveghez egy Oláhországhoz szokott úrtól kell várnia a glosszákat.²

Beckerekben is szerb pópa jellegzetes képe vésődik be emlékezetükbe. A «renaissance du baptême» nagy ünnepén

¹ «Les paysans hongrois n'ont d'autre lit que les bancs qui leur servent de siège. Pendant l'été, ils s'étendent dessus sans changer de vêtements; pendant l'hiver, ils grimpent sur leurs poêles dont la chaleur les endort.» 308. l.

² A tomorniki szálló «eleven dunyhái» németül üdvözik az idegen utast. Ettől ugyan lehetnek akármilyen nemzetiségűek e szép és naív házibútorok, akikről Bellanger nem irodalmi, hanem néprajzi szándékkal emlékezik meg (314. kk. l.). De G. is hangoz-

áldást osztó velasquezi alak hallatlan tekintélye az első kereszténység idejére emlékezteti a nyugati embert, s ő is megcsókolja a pópa puszpángkeresztjét. Kevésbé zavartalan a szerb zene és tánc hatása¹ és a vendégek csakhamar megszöknek, különösen, amikor le kell hajtaniuk egy pohárka «rakiou»-t a szőrös és piszkos vendéglátó gazda² poharából.

Temesvárról³ is hamar megtudja Bellanger, hogy az oláhok Timisoaranak hívják, hogy környéke mocsaras és egészségtelen és hogy falai közt 120,000 lakos, leginkább rácok (Rasciens) és németek húzódnak meg. Mint más francia utazók, ő is megemlíti azt a föltevést, hogy Temesvár Ovidius hajdani Tomija: — de mindjárt meg is cáfolja D'Anville-t. A gótikus székesegyház, a városháza, a zsinagóga és a kórház — Temesvár e korbéli nevezetességei — helyett a török fürdőt nézi meg a francia utazó, aminthogy még a háború előtt is a sok fürdőt csodálták meg leginkább a Budapestre érkező franciák.

A következő nap «Kiszeto»-nál kelt fel és Lugosnál hagyta sötétben utasainkat. Két nap múlva belépnek «Erdely-Orzag»-ba, a románok «Dacia Consularis Mediterranea»-jába. Most szó esik a három nemzetiségről, akik Bellanger megítélése szerint felfalták a bennszülött «transylvánokat».

tatja, hogy főképp az «illir és szlávón parton» («de Presbourg à Belgrade, sur la côte illyrienne et slavonne surtout, à Eroceny, Adony, Pentile, Paks, Tolna, Szechsard, Battazesk, Szecheso, Mohacz, Herzog, Laskafeld, Essegg, Werra, Wutkowar, Oppatowacz, Illow, Czerewitz et Peterwardein») vannak divatban. S minél tovább megy az ember dél és kelet felé, annál gyakoribbak a kényelmes fogadók s a balkán szokások.

¹ Addig is, amíg valaki feldolgozza Bellanger útleírásának szláv-oláh anyagát, álljon itt néhány néprajzi szempontból jellemző kifejezés: «*viora*, espèce de viole albanaise», «*cobza*, ou tambour de basque», «*muscal*, ou pipeau de joncs noirs», «*tchempaï* (csimpolya), musette à pression», «*flouïer*, ou petite flûte de Pan»; «*ora*, ou danse nationale», «*serbeasca*, ou danse slave».

² «Le Joupouiné, maître du lieu.»

³ «Autant turque que hongroise, ce qui s'explique par le long séjour qu'y ont fait les Ottomans depuis 1551, époque à laquelle Soliman Ier s'en empara, jusqu'en 1716, époque à laquelle le prince Eugène la reprit.» (326. k. l.)

A három nemzetiségről azt mondják neki, hogy három kultúrfokot képviselnek. A legrégebben (!) jött szászok a legcsinosabb házakban laknak; aztán jönnek a székelyek vagy besenyők, akiket Attila vezetett ide s akik a «rastadti szörnyűséges lesböltámadás óta oly szomorú hírnek örvendenek»;¹ végül az oláhok, akiknek elmaradottságát, «rohadt falvait» (rotten-boroughs, bourgs pourris) már saját tapasztalatából írja le a történelemben fölöttébb járatlan utas.² Itt is csak azt kell komolyan vennünk Bellanger megjegyzéseiből, ami akár egy-két ismeretlen részletet örökít meg számunkra, akár az ő felfogását s tapasztalatgyűjtésének szeszélyes felületességét jellemzi. Székely területen aligha haladt keresztül s akkor is vágatva. Amit mond, nagyjából útítársától hallhatta és így ezt a címet lehetne adnunk útleírása erdélyi részének: «Hogyan alakította ki egy jóhiszemű párizsi felfogását Erdélyről egy bukaresti alkalmi idegenvezető?»

Brassó (Kronstadt) «Burzenland» fővárosa, a kárpáti viharok földje több napig látja vendégül a két utazót. Megtudjuk, hogy a kormányzó 500 «Schnefeger»-t³ küldött ki a Kárpátokba,⁴ hogy a «Témesche» szorosát megtisztít-

¹ «Des Saxons venus à la suite d'Elwige, soeur cadette de l'empereur d'Allemagne Henri II, à l'époque (1143) où cette princesse épousa (?) Étienne, roi de Hongrie; puis, des Sicules, ou Pactzinacites am enés par Attila, et si tristement célèbres sous le nom de Szecklers, dans l'horrible guet-à-pens de Rastadt.» (329. l.) II. Henrik nővére Gizella, Szent István felesége; III. Henrik nővére, Judit a Salamoné. A rastatti kongresszuson magukat gyűlöletessé tett francia követeket (1799) székely huszások támadták meg, kettőt megöltek és irataikat elrabolták. L. Weber, IV. köt. 63. l.

² «Les Sicules occupent des habitations recrépies de terre glaise et de glaieuls hachés.» (329. l.) Ennyi bizony nem sok az oly érdekes székely házról. — Az oláh ház leírása külön cikkbe kívánkoznék. Említsük még meg, hogy az oláhok tél idején is mezítláb, hajadonfővel, egy szál durva ingben járnak. (333. l.)

³ «Déblayers de neige.»

⁴ Szerzőnk részletesen foglalkozik a Kárpátokkal — vesztére. Polihisztornak akar látszani s e közben a tévedések, a «leiterjakabok» egész sora fut a tolla alá. Pl. «Les indigènes les (t. i. a Kárpátokat) appellent Szepesi, Krempack, et Brès Sciadi; les Hongrois Tarczal, les Allemands der Munch, et les Esclavons Tartari. Laissons donc

sák.¹ A pesti tót kocsis szerepe véget ér s most Guiorgues Popobankiala lép előtérbe tizenkétlovas hegyi kocsijával. E kocsi neve Bellanger következő két kötetének a címe: «Le Kéroutza».²

*

Nem lehet hosszabban időznünk Bellanger további tapasztalatainál és kalandjainál. El is búcsúznánk tőle az oláh határon, de előbb, régi jó szokás szerint, mindazok oltalmába és figyelmébe kell ajánlanunk, akiket illet. Különösen azokéba, akik a mult század Oláhországra, annak mentalitására s az idegenekhez, valamint a magyar szomszédhoz való viszonyára kíváncsiak. Itt elég lesz egy-két lap izelítőnek.

Multjukra nézve azt tudja meg a francia utazó oláh barátaitól, hogy a tatárjárás idején (a IX. és XIII. század között) a craiowai kerületbe (az Olt és a Duna köze) menekültek. Csak amikor kifáradtak a barbár támadásoktól, akkor lépték át a Kárpátokat, terjedtek el Erdélyben Béla fejedelem (grand duc) engedélyével, aki nemcsak elismerte őket erdélyi alattvalóknak, hanem azt is megengedte, hogy megőrizzék nemzetiségüket (pontosabban: «qualité générique»). Ime, 1836-ban (mert ekkor járt Bellanger Oláhországban) az oláhok sem mondtak mást, mint hogy *a tatárjárás után* Béla király engedelmével *kerestek menedéket az első oláhok Erdélyben*. (Csakugyan, a váradi regestromban még nem szerepelnek

à chacun sa manière de voir, et disons que les Bohêmes les désignant sous le nom de *Krapac*, et les Serviens sous celui de *Karpat*, nous avons cru devoir nous en tenir à ces noms.» A főbb csúcsok neveit meg így írja: «le *Lousitz*, le *Krywan*, les *Strutti-Pensola*, la *Trata* et le *Leutsch*». A Kárpát szó származására vonatkozó föltevésekről (szerepel köztük a *Chrobotes* vagy *Khoruates* népnév is) majd talán más alkalommal számolunk be. (II. köt. 354. l.)

¹ Brassó mellett a «Kivégzettek tornya» (*Tour des supplicés*), friss áldozattal («les restes hideux d'un pendu», 343. k. l.). — Még az osztrák vám körülményeskedése ad egy-két vonást az eredeti, bár felületes kultúrképhez. A «boletta» szó használata nem új hazánkban («Les bolettes de ces colis paraphées»)...

² *Le Kéroutza, voyage en Moldo-Valachie*. I—II. köt. Paris, 1846. Librairie Française et Étrangère. (Budapesti egyet. könyvtár, Ge. 827.) — A szó mai írásmódja: căruța.

oláhok.) Aztán két telepet (colonies) alapítottak Fogarasban és Máramarosban s két bánjuk vezérlete alatt visszafoglalták Moldo-Valachiát. Raddo-Negro (Fekete Rudolf) fogarasi bán Oláhország vajdája lett, Bogdán máramarosi bán Moldváé. A török elleni harcokban is a magyarok támogatták az oláh vajdát.¹

Egyébként Bellanger, aki sokszor hangoztatja, hogy rokonszenvez az oláhokkal s jól ismeri őket,² megállapítja, hogy a magyar-oláh határ kultúrhatár is. «Amikor e sorokat írom, — mondja — egy bukaresti levél hírül adja, hogy egy meglehetősen nagy ezüst-eret fedeztek föl Oláhország és Erdély határterületén; az Erdélyre eső részt azonnal megmunkálás alá vették, míg az oláhországi még kiaknázóra vár, és talán várni is fog mindörökre.»³ A magyar cigány is különb az oláh cigánynál. A francia utazó megegyezik az angollal (Urquhart) és a magyarral («Karackzay» — Karacsay⁴) abban, hogy Oláhországban nagyon feslettek az erkölcsök.⁵ Nem jobb a német konzul (Wolff) véleménye sem és Bellanger, a jóbarát közli — a maga igazolására — egy oláh fejedelem tanúságát: «Demetrius Cantemir fejedelem, aki uralkodott felettük, azt állította, hogy jellemük alapvonásai: a dölyfösség, a fősvénység és a tudatlanság.»

De mindennél érdekesebb az, amit a Hunyadiakról az oláhoktól s egyéb forrásokból megtud,⁶ különösen pedig az a

¹ Viszont 1486 márc. 6.-án a roman-i mezőn István vajda leveri «Kraïot» (Garai Jób??) magyar vezért (générál), aki maga is elesik (II. köt. 312. kk. 1.). — 1467 lehet a helyes évszám.

² «Un peuple auquel, depuis longtemps, toutes mes sympathies sont acquises.» (I. köt. 127. k. 1.) Idéz irodalmukból is (Rosetti *Boldog ember ingé-t* I. köt. 304. kk. 1., a curt-d'argis-i templommal kapcsolatban Manoli — Kőműves Kelemen mondáját, II. 433., J. Éliade *Egy éj Tergoviste romjain* c. köteményét, II. 359.).

³ I. köt. 111. l., jegyzet.

⁴ Vályékszáki gróf Karacsay Fedorról (1787—1859) lehet szó. Moldva leírását megtaláljuk *Beyträge zur europäischen Länderkunde* (Wien, 1818) c. munkájában.

⁵ I. köt. 344. k. 1. Erre hivatkozik a *Les Étrangers à Paris* megfelelő helyén is.

⁶ «Son père, Jean Corvin, woïwode de Transylvanie, régent de

monda, amelyet a kimpolungi kocstól (l'isprawnick de Kimpowlongho) hall Mátyás király megkövesült fejeéről. E szerint Mátyás szerelmes Bánffy pozsonyi gróf¹ feleségébe, Hiermába s kétségbeesik, amikor Hierma eltűnik s férje nem akarja megmondani, hova rejtette. Bánffy ezért a «magyarok Spielbergjében»,² a kolozsvári várban fejezi be életét. De meghal Mátyás király is és Bánffy fia, Wladimir, arculüti a halottat, aztán levágja fejét s magával viszi, miután török módra kiszedte belőle a velőt és sót s szénát tömött a helyébe. De fáradt paripája egy hegyi patakba zuhan és Mátyás feje 120 év múlva egy tóból kerül elő — kővé válva . . .³

Oláhországi tapasztalatait szerzőnk Louis Desnoyersnak ajánlja, a *Le Siècle* irodalmi szerkesztőjének, aki az újságírói pályára kalauzolta s ebből a könyvből is közölt már részleteket. Desnoyers szerkeszti azt a ritka érdekességű képesalbumot is, amely a Párizsban járó idegenek nemzeti típusait jellemezgette rokonszenvező gonddal. A könyv címe: *Les*

Hongrie, était né à Craïowa, en Valachie. La valeur de Jean était européen. *Philippe de Commines* l'appelle dans ses «Mémoires» le Chevalier blanc de Valakie (l. Commines [éd. J. Calmette, «Les Class. fr. de l'Hist. de France», fasc. 5. II. köt. 335. l., Livre VI., chap. XII.]: «Le roy Mathias de Hongrie estoit filz d'ung très gentil chevalier appelé le chevalier blanc de Vallaquie») et les Turcs l'avaient surnommé le Diable. Ces peuples, pour effrayer leurs enfants, se servirent de son véritable nom, Huniade, comme on se sert chez nous de celui de Barbe-Bleue.» — Mátyás «decretum majus»-áról is szó esik.

¹ Bánffy Pálról lehetne szó, aki *Mátyás ellenfele*. Ezzel szemben Bánffy János és Miklós, Mátyás lelkes hívei, az utóbbi *pozsonyi főispán*, aki a királyt *Moldvába kíséri* s ott egy támadó csapat ellen megvédelmezi.

² «La célèbre forteresse de Clausembourg, le Spielberg des Hongrois.»

³ «Un long séjour dans l'eau, en tuméfiant les chairs, avait altéré les traits du visage, et cependant, il conservait encore forme humaine . . . Un érudit étranger reconnaît ou croit reconnaître la tête à une espèce de boucle d'oreille qu'elle portait encore incrustée dans la pierre de l'une de ses joues.» «Nous examinâmes la tête avec toute l'attention que méritait une semblable curiosité, et parûmes enchantés de l'avoir un instant tenue dans nos mains.» (II. köt. 347—53. l.)

Étrangers à Paris,¹ az egyes cikkek írói: Desnoyers, Jules Janin, E. Guinot, Marco Saint-Hilaire, E. Lemoine, Roger de Beauvoir, Ch. Schiller, A. Frémy, F. Mornand, P. Merruau, A. de Lacroix, A. Royer, Destigny, L. Couailliac, L. Huart, Capo de Feuillide és Bellanger, aki a magyarról, az oláhról («Le Moldo-Valaque») és a hollandusról szóló cikkeket írta.² A szerzők neveinél nagyobb betűkkel nyomták az illusztrátorok neveit. Nem csoda: Gavarni, Th. Frère, H. Émy, Th. Guérin és Ed. Frère munkája lényegesebb lehetett az ujság s a könyv olvasói számára, mint azok a többé-kevésbé szubjektív és szellemes elmefuttatások, amiket illusztráció nélkül alig lehetett volna elképzelni.³ Az egész könyvön előmlik valami szelíd ironia is s az udvariasság nem mindig takarja el az idegen szokások ellen mindenkinben kapálózó türelmetlenség lólábait. Az idegen érdekes furcsaság Párizs utcáin, ahol «igazán idegen csak a párizsi maga»⁴ s ahol érdemes «álidegennek»⁵ lenni. Az idegen még nem «métèque»,⁶ de néha már közel jár hozzá.

Nem akarjuk itt fölvetni azt a kérdést, hogy lehet-e nemzeteket jellemezni.⁷ Elérik-e a nemzetportrék a valóságuknak legalább azt a fokát, mint a típusoké: a professzor, az anyós, a fősvény konvencionális arcképei? Azokban az esetek és pletykák lágy habjain ringó novellákban, amelyeket

¹ A kiadó: Charles Warée, Paris, Rue Richelieu 45 bis. É. n.

² A nemzetek így következnek: angol (Old Nick), arab (F. Mornand), oláh, magyar, szavojai (Destigny), kínai (Méry), lengyel (Marco de Saint-Hilaire), német (Huart), porosz (Charles Schiller), olasz (Janin), hollandi (Bellanger), gyarmati («le Colon», Capo de Feuillide), egyiptomi (Lemoine), belga (Couailliac), görög (Aug. de Lacroix), braziliai (Merruau), svájci (Schiller), amerikai (Frémy), perzsa (Maleck-Zadéh), török (Royer), portugál (Frémy), spanyol (Roger de Beauvoir), svéd, norvég és dán (Warée), orosz (Guinot).

³ A magyarról szóló cikk illusztrátorai Th. Frère és H. Emy. Az előbbi illusztrálta a *La Touraine*-t is, tőle való a gyönyörű színes címkép.

⁴ XXXV. l.

⁵ «Faux étrangers.» XX—XXI. l.

⁶ Lásd különösen Binet-Valmer regényét: *Les Métèques* (1907), oláh és levantei főalakjaival és Bourget *Cosmopolis*-át (1893).

⁷ L. Jules Verne c. könyvem (Budapest, 1930) 104. k. lapját.

Desnoyers gárdája bocsátott vízre, ritka az iránytű, alig van kemény kéz a kormányon. Azaz, hogy vannak jellemzésre törekvő írók s vannak puha, elcsatangoló csevegők. Szerencsére Bellanger a legcéltudatosabbak közé tartozik s a magyarról festett széles képe majdnem tökéletes felvilágosítással szolgál nekünk, ha tudni akarjuk, milyennek látszottunk 1840 körül. E mellett Bellanger a legtürelmesebb szerzők közül való.

Csakugyan *képet* akar festeni. A *La Touraine* előszava (Orsini abbétól) és bevezetése hangsúlyozza az írói munka, a feltámasztást teljessé tevő fantázia szerepét. Chateaubriand Bretagne-ára s a nagy romantikus történetírók remekeire hivatkozik.

Őt alig ejti rabul a szatíra ördöge. Pártatlanságra törekvését a *La Touraine* bevezetésében is hangsúlyozza.

Nem úgy, mint a szerkesztő Desnoyers, ez az elkaptott «causeur», aki az előszóban¹ egy párizsi átlagházat vizsgál meg nemzetiségi szempontból. A ház tele van vidékiekkel és idegenekkel. A hetedik emeleten egy bajor leány s egy nantes-i aranyozó mellett egy öreg magyar lakik. Foglalkozása nem előkelő s még kevésbé jószagú: «kukac-készítő»,² aki szobájában húst rothaszt s a férgeket eladja a horgászoknak. Ez a magyar mintha a piócaexport Magyarországaival függne össze. De nem hasonlít ahhoz a magyarrhoz, akit Bellanger jobban ismer és imígyen ábrázol:³

¹ «Aperçu général sur les étrangers à Paris.»

² «Vendeur d'asticots pour la pêche à la ligne.» XVI—XVII. l. Desnoyers magyarja régi bőrnadrágot és gyertyát eszik, mint a kozákok. Nem valóságos alak, hanem az 1813-as «hódítás» bűnbakja, azért is keveri össze a kozákokkal a liberális Franciaország írója. Hogy a magyarok hogy viselkedtek a meghódított Franciaországban, azt Bellanger itt következő írásából is látjuk.

³ Szükségesnek tartjuk egész terjedelmében közölni ezt a képet, amelynek alig van párja a maga nemében. Ennyit talán senki se mondott «a magyarról» a XIX. században.

A Magyar.

Ha egy szép napon megesik veled, hogy tizenkét óra és öt óra között, a Rue Grande-Batelière-től a Rue du Mont-Blanc-ig terjedő útvonalon, a párizsi csinos nők, henyélők és modern utonállók emez alfáján és omegáján észreveszel egy harminc-harminckét éves, karcsú és jó alakú, katonás járású, jellegzetes arcú, hosszú fekete-bajszos, büszke tekintetű férfit, aki fejét magasan hordja és úgy hadonászik a sétapálcájával, mint dragonyos a kardjával, biztosra mondhatod: Ez az ember magyar.

Az ő hazájáról nem fogunk úgy beszélni, mint ahogy Oláhországról¹ beszéltünk. Ki ne tudná, hol fekszik Árpád és Korvin Mátyás bátor gyermekeinek hazája? Ki ne ismerné területét?² Ki ne hallotta volna dicsérni e föld termékenységét, patriarkális színezetét,³ nyájit, pásztorait s főképp elbűvölő nőinek ellenállhatatlan varázsát, akiknek jótékonysága⁴ szépségükkel vetekszik? Egy szó mint száz: ki ne kóstolgatta volna Tokaj borát? Manapság nem ép oly ismerős-e nekünk Magyarország, mint ahogy mindannyian töviről-hegyire bejártuk volna? A népek között van olyan rokonszenvekötélék, amely közelebb hozza őket egymáshoz, összefűzi őket, összekeveri őket, s lelki szemekkel láttatja velük azt, amit testi szemekkel⁵ nem láthatnak. «Ha igazán azok lennének, amik nem vagyunk, — mondta nekünk egy magyar katonatiszt, akiről a legmelegebb emlékeink maradtak — ha Magyarország Svájc vagy a német szövetség helyét foglalná el, mi már régen franciák volnánk.»

A magyar katonának születik és bátornak, mint ahogy Tizián festőnek született, Haydn József muzikusnak, Michelangelo szobrásznak. Ha az ember azt a csodálatos ügyességet látja, amellyel a magyar a kardot kezeli, hajlandó volna azt hinni, hogy akárcsak Minerva — nem ugyan egy agyból (ez túlságosan mythologiai ízű volna!), — hanem — ami sokkal valószínűbb — anyja méhéből tetőtől-talpig fölfegyverezve jött a világra. Három éves korában Mozart zongorázott; három éves korában a magyar már vívni tanul.⁶ Egyetlen nép sem értékelheti hát jobban a francia népet, amely «harcos nép, bátrak népe», mondta egy költő, kinek korai végét siratjuk. A magyar szerint a történelemben csak három nagy ember van: V. Károly, Szulejmán és Napoleon, a nagyok nagyjai, mert mind

¹ «Moldo-Valachie.»

² «Son étendue.»

³ «Son aspect patriarcal.»

⁴ Emberszeretete: «philanthropie.»

⁵ A fejükben levő szemekkel: «avec les yeux de la tête.»

⁶ Pontosan: «tire le mur.»

a hárman egyetemes monarchiáról álmodtak¹ s tervük csak oly eseményeken bukott meg, amelyeket az emberi nemnek nem adatott meg előrelátnia.

Menj ki egy verőfényes napon a Champs-Élysées-re; lépj be a jobboldali fasorba, — az óra nem fontos, csak az a fő, hogy legyenek még ott sétálók; — állj meg az első két szék előtt, amely szemedbe ötlük és nézd meg azt a két derék öreget, akik ott ülnek, — az egyik kopaszfejű, a másik hófehér hajú. Emez ma hetvennégy éves, amennyi most a császár volna;² amaz csak hatvankilenc. Mindegyiknek van kitüntetése: a fiatalabbnak a becsületrend keresztje, az idősebbnek egy hosszú és mély sebhely az arcán. Ha az előbbin nem volna a kissé színehagyott bő köpönyeg s az utóbbin a lengyeles bececs, rokkant hadastyánoknak tartanád őket. Pedig nem volna igazad; azaz hogy invalidusok ők, de nem tagjai annak a kegyescélú menhelynek, amelyet XIV. Lajos Franciaország nemes védelmezői számára nyitott meg. A becsületrendes, amint egy erőteljes kifejezéssel mondani szokták, «a vén armádia vén vitéze»,³ a sebhelyes pedig az ő bajtársa és magyar. A wagrami csatában egy francia tüzer, Sibot, látva, hogy egy «kaiserlich»⁴ huszár rohan rá a rettenthetetlen Colbert tábornokra, elébe veti magát, egy kardcsapással végigmetszi az arcát és foglyul ejti. «Senki más nem láthatta el ilyen vitézül a bajomat, csak egy francia» — kiáltott föl a huszár, amint elállította a sebből folyó vért, s ettől kezdve szoros barátság fűzte szerencsés legyőzőjéhez. A huszár magyar volt. Pénzzé tette apai vagyonkáját, amelyet Győr környékén bírt s Párizsban telepedett le «morgó»⁵ barátja közelében, aki bizonyosan nem sejtette, hogy akkor, amikor egy kardvágást adott, hű barátot s öreg napjaira évjáradékot is szerez. Huszonhárom év óta, amióta barátságuk tart, egy pillanatra sem tagadta meg magát. «Már csak egy vágyunk van,» — mondják mind a ketten — az, hogy amikor a jó Isten úgy véli, hogy eleget éltünk, egyszerre írja alá marsrutánkat a nagy utazásra.

Nehéz volna megmondanunk, hogy hány magyar él Párizsban.

¹ Ez már aligha jellemzi az átlagos magyart, akit az egyetemes monarchia ábrándja nem érdekelt. V. Károly pedig különösen nem lehetett nálunk népszerű. — Bellanger, aki az oláhnak többször is szemére veti, hogy könnyelműen *általánosít*, itt maga is ugyanebbe a hibába esik, valamelyik magyar ismerőse egy paradoxonát fogadván el magyar közvéleménynek.

² Ez az adat arra mutat, hogy a cikk 1843-ban készült.

³ «Un vieux de la vieille.»

⁴ «Kinslerlich.» A «császári» szót azért nem használhattuk a fordításban, mert ez félreértésre adhatott volna okot, lévén a két szembenálló sereg mindegyike császári.

⁵ «Le grognard», a császár hű gárdistáinak neve.

De azt nyugodtan állíthatjuk, hogy nagyon nagy a számuk. Sokan azért jönnek, amiért az idegenek általában: a nagy város világraszóló híre vonzza ide őket; sokan meg azért, mert a francia eszmék gyakorolnak rájuk erős hatást. Az első csoportba tartoznak a nemes emberek; a másodikba azok, akiket nálunk hajdan «har-
madik rendnek» neveztek. A 89-i forradalom adta meg az első lökést; a császárság háborúi egy pillanatra megakasztották e mozgalmat; 1830 újra fölélesztette a lelkesedést. Az egyik leglángolóbb magyar hazafi, gróf Széchenyi István¹ ezt a nagy napot örömmel üdvözölte. Mindenki ismerte őt Párizsban és mindenki megcsodálhatta finom modorát, frázis nélküli nagylelkűségét, férfias energiáját, ragaszkodását övéihez, s főképp azt a mélységes tiszteletet, amellyel elismerte a becsülést érdemlő gróf Dessewffy² lojális szándékát, jóllehet politikai elvei ellen küzdött.

Köztudomású, hogy Magyarország a hűbériség klasszikus földje.³ Ide, e szép ország hatalmas síkságainak közepére menekült egy napon, a mágnások oltalma alá. Jó-e ez? vagy rossz? Ez a kérdés túlságosan súlyos ahhoz, hogysem vállalkozni mernénk megoldására. Csak azt mondjuk meg, hogy a hűbériség Magyarországon ugyanazt eredményezte, mint Ausztriában: a vagyonnak a nemességben belüli való felhalmozódását. Ezért a gazdag magyarok, akik Párizst látogatják, biztosra veszik, hogy elkoboznák a vagyonukat, ha hosszabb időre távoznának el s így csak rövid időre jönnek ide, mint az oroszok, — Metternich «császár» beleegyezésével,⁴ aki ugyanolyan sütetű, ha nem is ugyanolyan hatalmú autokrata, mint Néva-parti fivére. Ezzel szemben az olyanok, mint Bias, akiknek nincs mit veszteniök, csak a kapufélfától bucsúznak⁵ s akkor mennek haza, amikor nekik tetszik.

A magyar nemes, amikor megérkezik Párizsba, először nem érez mást, mint minden nagy úr, aki hosszú utat tett rugalmas járású⁶ hintóban: tüstént beleül a fürdőkádba. A közsorsú magyaroknak a lélekzete is eláll izgatottságában. Sohase fogjuk elfelejteni azt a komáromi ügyvédet, aki, mikor ájtott a kehli hídon, bolond örömmel ugrott a legelső francia vámos nyakába, aki útjába akadt, s majd megfojtotta baráti ölelésével, miközben ezt az alexandrinust mormolta:

«A tous les coeurs bien nés, que la patrie est chère!»⁷

¹ «Le comte Istwan de Széchenyi.»

² «Comte Dessewffy.»

³ Ezzel a mondattal már találkoztunk Bellanger magyarországi útleírásában.

⁴ «Avec le bon vouloir de l'empereur Metternich.»

⁵ «Quittent leur pays sans dire mot.»

⁶ «Dans une berline bien suspendue.»

⁷ Minden nemes szívnek oly drága a haza!

Építészeti szempontból a modern Capua — amint az Arno-part egyik hatyúja nevezi — egyáltalában nem kelti föl a magyarok kíváncsiságát: Buda «Suburbium»-a, Pest, Mária Terézia impozáns fővárosa, Lajos király fényes Münchene, végül Karlsruhe, ez az arisztokratikus város lassankint lelohasztották lelkesedését. Az ember azt hinné, hogy át vannak itatva Horatius «Nil admirari»-jával, pedig épen ellenkezőleg, ezek a leghevesebb, legszenvedélyesebb emberek, akiket csak ismerünk.

Első gondolatuk, mikor megérkeznek Párizsba, a császáré; első látogatásuk mindazoknak a helyeknek szól, ahova az ő nevét bevették. Kérdezd meg valamelyiküket egy heti itt tartózkodása után, hogy mit látott, mit figyelt meg különösen; ezt fogja felelni: «Az Invalidusok templomát, a Vendôme-oszlopot, az Étoile diadalívét, az Institut-t, Malmaisont, Saint-Cloud-t, a Rue de la Victoire-on levő kis palotát.» És ne hidd, hogy akármilyen más tárgy lekötötte figyelmét: nem! először a csillag, aztán a mellékbolygók, — ha a körülmények megengedik. Wranyi, az öreg mágnás ép aznap érkezett Párizsba, amikor Napoleon hamvait partraszállították Courbevoieban; eljött, hogy koszorút helyezzen koporsójára, aztán újra hintájába szállt s hazautazott, hogy résztvegyen az egyik legfontosabb pozsonyi diétán. Ez az eset annal nagyobb feltűnést keltett, mert a mágnás gazdag nemzeti díszruháját viselte, zöld prémes mentét arany sujtásokkal, amely cobolyprémmel volt bélelve és szegélyezve; hosszú Szuvarov-csizmákat orosz bőrből, széles sarkantyúkkal; végül tatárkucsmát, melynek forgója rubinoktól körülfogott nagy smaragdban fészkelt.¹ Az a valaki,² aki szíves volt közölni velünk ezeket a részleteket, azt is megfigyelte, hogy az előkelő idegennek, honfitársai szokása szerint, ujjai tele voltak gyémántokkal.

A magyar nagyon kényes a becsületére.³ Már beszéltünk hetyke és — látszólag — hetvenkedő magatartásáról.⁴ Néhány évvel ezelőtt ilyen vonatkozásban különösen egyik leghíresebb kávéházunk⁵ egy törzsvendégét emlegették. Ez a habitué fiatal, tüzes, szellemes ember volt, de érzékenykedő, mint egyébként minden idegen. Büszke magatartása, vakmerő tekintete és megzavarhatatlan biztonsága már többször keverte párbajba. Mindből győztesen került ki. Minden fegyverrel tudott bánni s ügyessége csodálatos volt. Egy szép napon

¹ «Une pelisse verte aux brandebourgs d'or, doublée et bordée de martre zibeline; de longues bottes à la Suwarow en cuir de Russie, avec de larges éperons; enfin un bonnet tartare dont l'aigrette était plantée dans une grosse émeraude qu'entourait un cercle de rubis.»

² Mi már tudjuk, hogy ez a valaki «Déra úr».

³ «Le Hongrois est un raffiné d'honneur.»

⁴ «De son allure cavalière, et, en apparence, fanfaronne.»

⁵ «Estaminets.»

egy nantes-i, Gâtechair tanítványa ment el mellette s hallotta, hogy amazt a nevéen szólítja valaki. Sokat hallott a magyar hőstetteiről, amelyek sértették önérzetét. Megállt, valószínűleg azért, hogy meghallja, felel-e hősünk arra, amit mondanak róla. Rövid pillantással végigmérte, aztán vállat vonva tovább ment s egy pillanatra megvető mosoly ült ajakára. Senki se tűrt volna el ilyen viselkedést. De még nem tett tíz lépést, magyarunk, aki utána vetette magát, félrevonta s erőltetett udvariassággal így szólt hozzá :

— Uram, engem Kesrou¹ Garapnak hívnak.

— Engem meg Jacques Menounak.

— Nagyon lekötelezne, ha megmagyarázná, mit jelent az a szánakozó mosoly, amellyel végigmérte.

— Mindenáron tudni akarja?

— Mindenáron.

— Nos hát, kedves uracskám, azt jelenti, hogy ha utamban csak féltucat ilyen krakéler² állna, amilyen ön is, mind egyszerre kapnám be, az egész egyetlen falat volna nekem.

— Én nem mondanék ennyit önről; ön nagyon vastag és nagy: félnék, hogy a torkomon akadna.

— Mit akar hát tőlem?

— Levágni a füleit, szíves engedelmével.

— Szent . . .

— Kérem, ne fejezze be! utóbb hozzá találnám tenni becses személyének még egy részét is.

— Leckét akar?

— Vegye úgy, mintha én mondtam volna ki ezt a szót, — felelt hidegvérűen a magyar — és ha nincs ellene kifogása, gyerünk Vincennes-be, ott majd meglátjuk, mihez tartsuk magunkat.

Jacques Menou vívómester segédje volt. Híre túlterjedt a Loire-Inférieure département határain. Assaut-iban csodákat művelt és sikerei példátlanul gögössé tették. Nem kételkedett benne, hogy könnyen elbánik majd a magyarral s előre büszke volt, hogy beszéd-tárgya lesz Párizsban, mert ott szándékozott letelepedni. Ezért habozás nélkül elfogadta a kihívást. Jacques Menou nem állt volna ki akármilyen párbajhőssel: Kesrouhoz hasonló kötésű és jellemű ellenfél kellett neki.

— Milyen fegyvert választ? — kérdezte.

— Amilyent ön akar.

— Akkor hát kard lesz és pisztoly.

— Jó.

— És hány órákor akarja?

— Délben.

— A párbaj helye?

¹ Keserű?

² «Matamore.»

— A Saint-Maur körtér.¹

— Nagyon jó.

A mondott időben a két ellenfél egymással szemben állott.

Amikor a párbaj föltételeit megbeszélték, Kesrou így szólt :

— Uraim, milyen fegyverekkel kezdjük a mérkőzést? Itt a pisztolyok és emitt a kardok.

— Váltsunk előbb két golyót, — felelt a vívómester — aztán majd meglátjuk a továbbiakat.

— Szívesen. Milyen távolságból?

— Tíz lépésről.

— Az nagyon kevés. Ha nincs ellene kifogása, harmincat állapítunk meg.

— Talán fél? — vágott vissza vigyorogva a nantes-i.

— Attól, hogy legyilkolom önt, az meglehető — felelte a magyar nyugodtan. — Úgy vagyok, mint a jó vadászok, akik messziről szeretik lőni a vadat.

— Legyen harminc, — morgott Menou — legföljebb újra lövünk. De megengedi, hogy szembeálljak a szokott félprofil helyett?

— Semmit sem tilthatok meg önnek. De legyen szabad megjegyezni, hogy amikor ön a pisztolyt választotta a kard helyett, elhatároztam, hogy megváltoztatom kis kombinációimat.

— Úgy?

— Igen. Már nem a füleit akartam levágni, hanem egész egyszerűen ellőni a vállaira hulló szép hajfürtök közül az egyiket.

— No és? . . .

— No és az, amire engedélyt kér, hogy tudniillik szembeáll, arra kényszerít, hogy első tervemhez térjek vissza.

— Szavamra, nagyon kíváncsi vagyok, hogyan fogja végrehajtani!

— Igazán?

— Úgy van, amint mondani bátorkodtam.

— Akkor hát ne várassuk önt soká.

A távolságokat kimérték. A sors a vívómesternek kedvezett. Fölvett egy pisztolyt, vonalba állt és lőtt.

— Igaza volt, amikor sokalta a távolságot, — szólt nyugodtan Kesrou, amikor kár nélkül kiállta a tüzet.

Azután ő is megtöltötte a kezében tartott pisztolyt s így szólt :

— A jobb föltre!

A lövés elsattant. Jacques Menou hirtelen mozdulattal a fejéhez kapott : a füle eltűnt.

— Nem kérdeztem meg előre, hogy melyikhez ragaszkodik kevésbé; — kezdte újra a megzavarhatatlan magyar — minthogy köteleztem magamat arra, hogy mind a kettőt levágom, úgy véltem,

¹ «Rond-point de Saint-Maur.»

hogy a sorrend mellékes. Most már, ha önnek is úgy tetszik, lássunk a másik fül levételéhez?

— Fölösleges, — mormolta a vívómester, aki alapjában véve kevésbé volt konok, mint a látszat mutatta: — rosszul ítélt meg önt.

— Őszinte ez a vallomás?

— Nagyon őszinte.

— Akkor hát adja a kezét.

— Itt van.

S szent volt a béke. De Menou nem bírt megvigasztalódni e kegyetlen kudarc után. Mindjárt másnap elhagyta Párizst s Oroszországban telepedett le. Ami Kesrouit illeti, nem sokkal később másik párbaja volt, amelyben szerencséjére s egyben szerencsétlenségére megölte ellenfelét és menekülnie kellett. A mendemondák szerint most Spanyolországban tartózkodik, ahol állítólag belépett a hadseregbe.¹

Nagyon nagyra vannak az angolok különtségével s ennek festésére már a legtúlzottabb kifejezéseket alkalmazták. Így hát újakat kellene kitalálnunk, hogyha tiszta fogalmat akarnánk adni a mágnások különségéről. Ki ne hallott volna a gazdag Sándor grófról,² aki barátait, ámbár ők nem voltak nagyon megnyugtatta szándékai felől, felrakta egy nyolc erdélyi (?) paripától vont kocsiba,³ szántsándékkal összekeverte a gyeplőket és találomra a lovak nyakába dobta; aztán amikor kézmozdulatokkal és hangjával jól nekivadította paripáit, háromszoros galoppban,⁴ baleset nélkül futotta meg azt a tizenhét hosszú mérföldet, ami Pozsonyt Béctől elválasztja? Sándor gróf lóhalálában hajtott föl és le a Gellérthegy⁵ legmeredekebb, legjárhatatlanabb lejtőin, amelynek csúcsán a főherceg-nádor palotája emelkedik. Ki ne tudna az Esterházyak⁶ hivalkodó pompájáról, akik talán egész Európa leggazdagabb uraságai? Egyikük egy 50,000 frankot érő lóra alkudott s aztán agyonlőtte, hogy bizonyítsa sir Charles Steelnek, — aki kétségbevonta — hogy a magyar ember meg tudja venni a világ legdrágább ménjét s aztán el tudja azt veszteni szemrebbenés nélkül. Egy másik Esterházy⁷ ezüsttel patkoltatta meg lovait s arannyal borítottta be minden

¹ «Où il aurait pris du service.»

² «Du riche comte Chandor.»

³ «Dans une *heulwagen* (l. fentebb) attelée de huit chevaux *ardaliens*.»

⁴ Sebes galoppban, «karrière»-ben («triple galop»).

⁵ Blocksberg. Bellanger téved: a «prince palatin» palotája nem a Gellérthegy tetején volt.

⁶ L. előbb, a Dérával töltött este elbeszélését.

⁷ Esthérazy.

hintáját. Ez gyémántokkal kivarrt ezredesi dolmányt hordott és Buckinghamet utánozva, egy zsebkés pengéjével választotta le s hullatta el őket, csak azért, hogy megszerezze magának azt a méregdrága élvezetet, hogy lássa, mint hajolnak le értük az udvar büszke hölgyei.¹ Esterházy herceg saját költségére szervezett egy ötszázfőnyi huszárezredet, Erdély és a temesi bánság² legszebb férfaiából. Egy-egy ilyen katona, teljes felszereléssel, ötezer forintjába került, a tisztek pedig tizenötezerbe, az egész ezred mintegy három millió frankba!³ De milyen szeszélyt nem engedhetett volna meg magának az a herceg, akiről a «Sun» ezt mondta: «Három bécsi palotán s nagyszerű csehországi birtokain kívül az övé Magyarország földjének tizenharmad része, azaz harminchat birtok, egyenkint huszonnégy faluval s háromszázhatvan ezer főnyi lakossággal?» Esterházy herceg soha semmit nem tudott megtagadni magától, amint nem tud megtagadni másoktól sem, s így óriási jövedelme dacára is állítólag adóssága van, valami bagatell: ötven millió frank.

Egyszer Párizsban — több évvel ezelőtt — egy művész, aki akkor ép oly szegény és ismeretlen volt, mint amilyen híres és gazdag ma, arra kérte, vegyen tőle néhány jegyet egy hangversenyre, amelyre a jegyek 10 frankba kerültek. A herceg vett egyet s egy ezerfrankos bankjegyet adott a művésznek. Ez, meglepetve s a nagyszerű nyereségen érzett örömeiben, sietve keresgélt zsebében még kilencvenkilenc jegyet.

— Mit csinál? — kérdezte a herceg.

— Hát Excellenciád 1000 frankot adott nekem...

— Igen. No és?

— Azt gondoltam, hogy Excellenciád száz jegyet óhajt s ki akartam egészíteni.

— Csalódott.

— Hogyan? Excellenciádnak — mondta a szegény művész lesújtva — nem volt... a dolog úgy áll, — tette hozzá, ujjai közt forgatva a bankót — hogy pillanatnyilag nem igen tudnék visszaadni belőle...

— Én sem igen tudnék önnek 99 más ezrest leszámolni. Ma nincs elég pénzem.

— 99 más ezrest?

— Ön izgatottnak látszik, — válaszolt a herceg mosolyogva — talán drágábban akarta nekem eladni jegyeit?

¹ Ezt a jelenetet, amelynek — íme — angol pendantja is volt, Coppée is felhasználta *Le Magyar* c. híres költeményében, de a párizsi bálteremből jellegzetes magyar környezetbe helyezte át. Amitől — tegyük hozzá — ez nem lett találóbb, sem valószínűbb.

² «Du bannat de Temeswar.»

³ L. előbb, a *Promenades* budai fejezetében.

Mindezek a tökéletesen jellemző esetek semmik Pylk gróf eseteihez képest. Pylk grófnak olyan vagyona volt s még van is, amely — bár nem olyan mesébe illő, mint az Esterházyaké, azért mégis kolosszális. Mint hajdan Nicolai márki, ő is azt mondta: «Annyi dupla dukátom van a pénzesládamban, ahány szál szőr kedvenc paripám hátán.» Nagy név, fiatalság, szellemesség, «humor» emelték nála a vagyon adományait. Senki sem volt nála lovagiasabb, kalandosabb, különcebb. Semmit sem tartott lehetetlennek. Soha semmiféle akadály nem tartotta vissza. 1822-ben vagy 1823-ban Párizsban bált adott s ez százezer frankjába került. Másnap, megelőzve lord S fényűző bolondságait, Plutusnak öltözve bejárta szekéren Párizst minden irányban, s útközben harmincezer frank értékben szórt szét tíz-solos pénzdarabokat. Végül — mindenki emlékszik rá — hamvazószerdán minden népjóléti irodának nagy összegeket, ruhát és fehérneműt küldött. Az esztelenség és a nagylelkűség együtt...

Mindenki ismeri Bujowich dalmát gróf történetét, aki egy Rue du Helder-i szabótól bezáratta magát az adósok börtönébe ötezer franknyi nyomorúságos adósságért; elszántan kitöltötte a maga öt évét a Sainte-Pélagie börtönben, egyetlenegyszer se jött ki cellájából; akárcsak Simeon, a stilita oszlopán, mindig ott állt ablakának egyik üvegtáblája mögött, mindig lakkecipőt, szűk ruhát, bársonymellényt és fehér nyakkendőt viselt, mint hogyha minden pillanatban bába készült volna; más látogatót nem fogadott, mint a fodrászát, aki minden nap rendszeresen eljött a haját göndöríteni; nagyon szerényen élt a rabok rendes kosztján, — azaz hogy pontosabbak legyünk — szíves hitelezőjétől havi 50 frank zsebpénzt kapott. Azon a napon, amikor híresneves rabjának büntetése letelt, a páratlan szabó maga jött őt kiszabadítani s alázatosan lába elé tett egy rakomány utolsó divat szerint készült ruhát. A ruhák zsebében ezer tallér volt, hogy a nemes idegennek legyen miből kitombolnia magát a bőjt után,¹ — ezek voltak saját szavai — két hétre. Amikor ez az idő elmúlt, újra meglátogatta, megint ezer frankot adott neki, közjegyző előtt aláíratott vele egy huszonegyezer livre-ről szóló kötelezvényt — ennyire rúgtak költségei s számlái; aztán a legkellemesebb járású postakocsik egyikébe tuszkolta be s kecsesen visszaküldte hazájába és többé nem lehetett róla hallani mást, mint párizsi adósságainak történetét.

A következő történet Pylk grófról szól. Az előkelő világ örömeibe belefásulva, a börtönökben keresett új szórakozásokat; de mivel Pylk gróf semmit sem csinálhatott közönséges ember módjára, ötszáz-ezer frank miatt záratta be magát. Csakhogy becsületesebb² lévén dalmát kollégájánál, az öt év leteltével, amit teljesen kitöltött, a nélkül, hogy egyetlenegyszer kifejezte volna azt a vágyát, hogy jó lenne

¹ «Se décarêmer.»

² «Plus loyal.»

végét vetni, lelkiismeretes pontossággal kifizette minden adósságát s hitelezői áldása mellett azt a vigasztaló meggyőződést vihette magával, hogy nem minden börtönben ülő adós mártír, ha van pénze.

Pylk gróf méltó örököse lett volna az augsburgi Fuggernek, aki meg akarván mutatni V. Károlynak, mily nagy megtiszteltetésnek érzi, hogy az ő házához leereszkedni kegyeskedett, a kandallóba egy csomó illatos fahajat dobott s azt 4.000,000 értékű kötelezvénnel gyujtotta meg, amelyekkel a nagy császár tartozott neki. Azon a napon, amikor kiszabadult a Sainte-Pélagie börtönből, Pylk a krónika szerint összegyűjtötte legszerencsétlenebb rabtársait s pompás vacsorát rendezett számukra. Mindegyik vendég — nyolcan voltak — szalvétája alatt találta a fogvatartására vonatkozó iratokat — szabályszerűen kiegyenlítve és elintézve. Amikor a desszertre került a sor, magyarunk, akinek ez az apiciusi lakoma és mellékletei már így is nem kevesebb mint harmincmillió frankjába kerültek, egy csésze puncsot rendelt és egy ezerfrankos bankjeggyel gyujtotta meg. Ha Pylk gróf vendégei becsületes kalmárok helyett megannyi V. Károlyok lettek volna, hogy' vendégelhetne volna meg őket ennél különbül?

«Le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable.»

«Ami való, az még lehet valószerűtlen.» Íme egy példa. Akár kicsinyek, akár nagyok, akár gazdagok, akár szegények, a magyarok mind kártyások. A «113»-nak, a «Frascati», a Place des Victoire-i és a Rue Saint-Marc-beli játékházak bezárása érzékenyen sujtotta kedvenc passziójukat. Talán még emlékeznek arra, hogy mi történt azzal a vén kozákhemannel, aki Szentpétervárott mindenét elvesztette, még kocsiját és lovait is s kétségbeeséssel szívében lépett ki a klubból:

— De kegyelmes uram, — figyelmeztette muzsikja — még megmaradt a szerszámzat!

— Igaz! — kiáltott fel örvendezve a hetman. És megint visszament a játékterembe.

Nem telt bele egy óra s ezzel a gyöngé téttel mindent visszanyert, amit addig elvesztett és örömeiben tüstént felszabadította a muzsikját.

Hasonló eset történt Zólyom megye¹ egyik armalistájával, akit Zsadányinak fogunk nevezni. Ez talán Magyarország legjavíthatatlanabb kártyása volt. Egész életét a játékarlangokban töltötte, ivott, dohányzott, kártyázott s alig ért rá az evésre gondolni. Miután több vagyont eltékozolt hazája különböző városaiban, Zsadányi² végre Párizsba jött. Csakhamar mindenütt ismerték, nem ugyan a rendőrségtől nyilvántartott játéktérmekekben, hanem azokban, amelyek igyekeztek kivonni magukat az óriási adó alól, amelyet a kormány ezekre a gyalázatos helyekre kivetett. A játékosoknak hamar akadnak barátaik és Zsadányit csakhamar barátok vették körül. Első

¹ «Comtat de Sohl.»

² Zsadany.

kísérletei szerencsések voltak, nyert. De a siker nem volt tartós; a szerencse megint ellene szegült. Nem egészen egy hét alatt nemcsak azt vesztette el, amit nyert, hanem még azt is, majdnem egészen, ami pénzre a szállásán maradt. Zsadányi magával hozta feleségét is, Pétervárad¹ egyik legbájosabb asszonyát. Előbb öbeléje volt örülten szerelmes, de aztán ez a szenvedély átadta helyét egy még hevesebb, még telhetetlenebb szenvedélynek: a játéknak! S ennek oly zsarnoki volt a hatalma rajta, hogy alig pár hónappal esküvője után, ha nem is érzett ellenszenvet fiatal és szép életépárja iránt, de tökéletesen közömbössé vált iránta. Alig szólt hozzá; egy havi párizsi tartózkodás alatt alig jutott eszébe, hogy akár egy kis sétára hívja. Kilenckor kelt és csak éjfélkor vetődött haza; gyakran egyáltalában nem is jött haza.

Egyszer, amikor a «lansquenet» a szokottnál is kegyetlenebb volt hozzá, s ő már mindent eljátszott, amiye csak volt, az az ocsmány gondolata támadt, hogy feleségét ajánlja fel tétül.

«Terra malos homines nunc educat...»

Partnerét sarkallta az ajánlat rendkívülisége, de meg tudta is, hogy milyen értékes a felajánlott «tárgy»; pillanatig sem habozott. A feltételeket megállapították, a játszmat megkezdték: Zsadányi vesztett!

Van egy spanyol közmondás, amely azt mondja: «Tener su promesa, y morir.» Megtartani ígését, aztán meghalni. Zsadányi elhatározta, hogy így cselekszik. Elszántan, mint minden magyar, amikor bármilyen kötelezettséget kell teljesítenie, szó nélkül fölkel, ajkára nem jön zúgolódás, hazamegy szállására, sebtében ír pár sort, a levelet lepecsételve átadja feleségének, bérkocsiba ülteti, s megkéri, hogy vigye el a levelet a címzettnek. Amikor ezzel készen van (estefelé történt), nyugodtan megtölt egy pisztolyt és homlokához illeszti. Egyszerre egy nyitott ékszerdobozt ötlük a szemébe: a feleségéé s rendszerint igazgyöngy-nyakék van benne. E pillanatban üres: talán felesége nyakán vannak a gyöngyök? S Zsadányi máris elhalasztja gyászos tervének végrehajtását és sietve ezt a cinikus levélkét firkantja meg:

«Uram!

Feleségemet igen, de a gyöngysort, amely rajta van, nem. Ez a gyöngysor 2000 tallért ér. Ha tehát hajlandó revansot adni nekem az ékszer értékéig, rendelkezésére állok.

Várok.

Zsadányi.»

A szerencsétlen nem sejtette, hogy akkor, amikor ezt a végzetes levelet aláírta, saját halálos ítéletét írta alá. Ajánlatát elfogadták, azonnal leült játszani s egy megmagyarázhatatlan sors-szeszély révén most kedvezett neki a szerencse. Egyetlen éjtszaka vissza-

¹ Peterwardein.

nyerte nemcsak azt, amit vesztett (mint a hetman), hanem hozzá még 60,000 frankot.

Két nappal később ezt olvashattuk az ujságban: «Egy nemes idegen, Zsadányi armalista, amikor egy titkos játékbárlangból kilépett, három késszurást kapott a szívébe. A gyilkossággal két büntetett előéletű egyént gyanúsítanak, akik az épen akkor nyert nagy összeget akarták tőle elvenni.»

Semmiféle utánjárással nem sikerült megtudnunk, hogy mi lett azóta magyarunk fiatal feleségéből. Valószínű, hogy visszatért családjá körébe, Péterváradra.

Ki ne hallott volna beszélni Sobriról, a hirhedt betyárról, a magyar Cartouche-ról vagy Rinaldóról?¹ Sobri, aki ámbár egyszerű paraszt fia volt, kitűnő nevelésben részesült, s az ország egyik legszebb gavallérja lett. Huszonkilenc éves korában beleűnt mesterségébe, amelyet alapos megfontolás után² választott magának, s otthagya. Ebben az időben 150 ember engedelmeskedett neki s hűségük bátorságukkal vetekedett. Felhasználta azt a mende-mondát, amely szerint a császári csapatokkal való heves összecsapás után Sobrit a halottak közt találták, elszökött s Hamburgba vonult vissza, ahol inkognitóban élt tizennyolc hónapig. Sobri folyékonyan beszélt kilenc nyelvet. 1838-ban Párizsba jött s belépett segédnek egy Chaussée d'Antin-i gyógyszerészhez s ez vezette be e mesterség elemeibe. Körülbelül tizennyolc hónap mulva, amely idő alatt viselkedése és képességei nagyszerűek voltak, amerikai útra szánta rá magát. Amikor New-Yorkba érkezett, s minden vagyona a zsebében levő másfél dollár volt, előbb egy német fűszeres, majd Curtius gyógyszerész szolgálatába állott. Mikor egy kisebb összeget megtakarított, New-Yorkból Philadelphiába ment s egy nyomdászhoz szegődött el. Nemsokára önállóan kereskedett közönségesebb ékszerekkel, gombostűvel és acéltollal s ezzel rövid idő alatt egy kis vagyont szerzett. Két évvel ezelőtt üzleti ügyek elintézésére Havannába utazott s ott újra patikus lett, mert erre a pályára vonzotta hajlama. Ma Charles-townban lakik, ahol méltán híres üzletet alapított. Ott már nem Sobri néven ismerik, mert ez csak álneve volt, hanem a Papp néven, ami családi neve.³

Bár a helyszűke nem engedi meg, hogy bővebben foglalkozzunk a párizsi magyarral, nem fejezhetjük be ezt a vázlatot a nélkül, hogy meg ne mondanók, hogy *a sok idegen közt*, akik a mi nagy váro-

¹ «Du fameux bandit Schoubry, le Cartouche, le Rinaldo de la Hongrie.»

² «Qu'il avait adopté par système.»

³ Sobri 1837-ben öngyilkos lett s ekkor keltek szárnyra a szökéséről szóló hírek. Bellanger az ekkor aktuális Sobri-monda hatása alatt áll.

sunkat benépesítik, a magyar mindig egyike volt a legkeresettebb vendégeknek. Magatartása kifogástalan és szerénységével csak jósága vétekszik.¹ Néha helytelenül értelmezik hallgatását a társaságban. Egyszer valaki azt kérdezte a fiatal Kossuthtól,² egy gazdag és híres pesti ügyvéd rokonától,³ hogy miért hallgat mindig s miért beszél olyan ritkán. «Uram, — felelte minden nagyképűség nélkül,⁴ — Theophrastus szavaival válaszolok önnek: «Azért, mert a természet két fület adott nekünk a hallásra, de csak egy száját a beszélésre.»

1815-ben, mikor a szövetségesek Franciaországba jöttek, néhány magyar ezred is volt köztük. Csodálatos volt, ahogy velünk viselkedtek.⁵ A Barginet úr, Grenoble-ból így írt bevonulásukról: «Azzal a tökéletes büszkeséggel vonulnak, ami e szép szláv fajt jellemzi.⁶ Termetük magas, vonásaik szabályosak, arcukat a nap és egy hosszú mars fáradalmi barnították meg s harcias és barbár őseikre emlékeztetnek . . .⁷ Csodálatos vonzódás van köztük és köztünk. Tekintetükkel és kezükkel köszöntenek bennünket s az a mosoly, amely ajkaikon végigsuhan, nem a győztes kihívó és megvető szánalmának jele.»⁸

Miért is kell annak úgy lennie, hogy Ausztria elválaszt bennünket a magyaroktól?⁹

Stanislas Bellanger.

A daguerrotip előttünk van, húzzuk ki tussal az arckép legfontosabb vonásait. E szerint a magyar született *katona*, aki tiszteli a bátor ellenfelet és előljár a Napoleon-kultuszban, ami rokonszenvenessé teszi a harmincas és negyvenes évek franciái előtt. Hozzájuk áll közel Corneille és Victor Hugo hőseire emlékeztető *becsületkultuszával* is. A *kötelességnek* a legutolsó betűig, a túlságig való teljesítése aranyozza meg még hibáit is. A mágnások *fényűzését*, pénzszerését is menti a «szép gesztus» Tartarin és Cyrano honfitársainak ítélőszéke

¹ «Sa tenue est irréprochable, et sa modestie n'a d'écale que sa bonté.»

² «Kossuth.»

³ «Le parent d'un riche et célèbre homme de loi de Pesth.»

⁴ «Sans la moindre emphase.»

⁵ «Leur conduite envers nous fut admirable.»

⁶ «Ils marchent avec toute la fierté qui appartient à cette belle race slave.»

⁷ «Leurs belliqueux et barbares ancêtres.»

⁸ «Il y a entre eux et nous une étonnante sympathie. Ils nous saluent du regard et de la main, et le sourire qui effleure leurs lèvres n'annonce point l'insolente et dédaigneuse pitié d'un vainqueur.»

⁹ «Pourquoi faut-il que l'Autriche nous sépare de la Hongrie?»

előtt.¹ A franciák érzik, hogy a magyart mély *jellembeli kultúrája* nemcsak a kis nemzetek fölé emeli,² hanem megmagyarázza azt a többször és itt igazán érdektelenül hangoztatott vonalmat, amely a magyar és a francia temperamentumot összefűzi. E vonalmat ugyanis nem lehet egészen a francia eszmék s a magyar liberalizmus harmóniájának javára írni : ez a vonalom még a feudális Magyarország iránt is, nagy politikai különbségek szakadékai fölött is érvényesül.

Ne kutassuk itt, hogy mennyire hasonlít a dédapák képe a ma élő utódokhoz, akikről a *Gyurkovich fiúk*, az *Úri muri* és sok más regény szerzői írják a képeket. Akár hasonlít, akár nem, annyi bizonyos, hogy ellenfeleink ma szeretnek visszaélni régi képeink divatjamult vonásaival s nagy buzgalommal terjesztik a «feudális», «mágnásos», «harcias», «krakéler», «pó-zoló» magyar mondáját. Ez azonban nem lehet ok arra, hogy régi képünket csak mai szemmel nézzük, aktuális szégyenkezéssel megtagadjuk. Ezt a képet mély rokonszeny alakította ki. Jókai és Coppée, akik nagyon szerették a magyart, dicséretül mondták róla körülbelül ugyanazt, amit Bellanger. Nem a kép volt rossz : a világ változott meg. Mi magyarok se késtünk le a változás hajójáról. Nem maradtunk a túlsó, az egyre távolabbra mosódó parton, mint Curel egyébként nemes Fossziliái. De az új hajóra, az új egyenruha alá magunkkal hoztuk azt, ami akkor is vonzó, ha nem «aktuális». Az egyenruha is jobban fog állni nekünk, mint azoknak, akik ma ott sürgölődnek a szabóműhely körül. Az öreg gárdista barátja, a fölösleges áldozatok szerelmesei, a pénzükkel vagy vérükkel pazarul hivalkodó urak sokszor különös kalandjai alatt nem feltűnési viszketeg lappangott, hanem a «virtus» lázadozott s ez sokkal közelebb áll az igazi Virtushoz, mint-

¹ A képhez hozzátartozik egy-két történelmi név : Árpád, Mátyás ; régi nagykövetünk, a tokaji bor ; a legdivatosabb betyár sziluettje.

² Mennyivel rokonszenvesebb a magyar képe, mint az oláhé, vagy akár az angolé! Aki nem hisz a Bellanger óta annyiszor elismételt «hungarofiliában», olvassa el a *Les Étrangers à Paris* fejezeteit. Pedig a negyvenes években a francia *politika*, a francia *érdekek* szempontjából Magyarország egészen közömbös volt.

sem gondolná az ember. A magyar elfojtott, unalomba fúlasztott tehetsége és tevékenysége robbant ki benne; az «extra Hungariam» kegyes önámítását megcáfoló külföldi tapasztalatok kétségbeesés helyett dacot váltottak ki a Párizst járó magyarokból, mert érezték, hogy mégis nagyra hivatottak. Ha az otthonn elismeréshez és hódolathoz szokott magyar főúr idegenben azt látta, hogy exotikus elemnek tekintik, csóda-e, hogy elvesztette a mértéket és elégtételt látott a feltűnésben? De azért mindenki megérezte benne a valódi, a tiszteletet parancsoló és szeretetet követelő virtus vonásait. Meg aztán ott volt Széchenyi István, ott volt a «fiatal Kossuth», akik burkolatlanul mutatták be az eszményi magyar típust, amelyben jóság, szerénység, munkakedv, intelligencia, méltányosság és mértékletesség tiszta fénye falja a romantikus magyar típus árnyékait. Hogy ez a romantikus típus diadalmaskodott az irodalomban s nem ama másik, nincs rajta mit csodálkozni. *Exotikusabb, esztétikusabb* volt: írók, költők kaptak rajta. Az idegen utazók örömmel és engedelmesen húnnytak szemet minden fölött, amit a drágakövektől csillogó díszmagyartól úgyis nehezebb lett volna meglátni. S bizonyos, hogy súlyos feladata az új magyar irodalomnak: pótolni ezt a túlsó parton hagyott régi porhüvelyt s a háború utáni magyarnak vonzó, típusos, szép és sokszorosítható arcképét megfesteni a XX. század többet utazó, élesebb szemű idegenjei és új tükörré oly nagyon sóvárgó magyarjai számára.

HANKISS JÁNOS.

GOETHE «FAUST»-JA A SZÍNPADON.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

IV. A Faust a XX. század színpadán.

Míg a mult század vége felé chablonokba merevednek az átlag *Faust*-előadások, a XX. század első éveiben a rendezői epigonizmust felváltó nagy stílusforradalmak előszele kezd lengedezni a poros kulisszák között. Az új korszak színpadművészei fokozatosan átalakuló színpadi érzékkel fognak hozzá e megoldhatatlan probléma megoldás-kísérletéhez.

A XX. század első évtizede : a mult és a jelen találkozása. Egyrészt a színpadtechnikai újdonságok (pl. forgószínpad) nyújtanak új lehetőségeket, továbbá a festészetben már győzedelmeskedett impresszionizmus kezdi éreztetni hatását a díszletfestők művein (transzparens prospektok, fényjelenségek illúziótkeltő és nem színpadias megérzékeltetésére való törekvés stb.), másrészt az időtől elmaradt vagy fantáziátlan rendezők a *Faust* színpadra vitelében is régi nyomokat taposnak. Egymás mellett, egyidejűleg, vagy néha egyetlen előadás keretén belül jelentkeznek ez átmeneti korszaknak egymással stílus-ellentmondásban álló színpadi jelenségei. Tíz-tizenöt évig tart, míg beáll a lehiggadás és győzelmet arat a modern, antinaturalisztikus rendezőművészet a *Faust* színpadra vitelének esetében is.

E máig húzódo rendezéstörténeti fejezet *Faust*-előadásainak sorát időrendben a szentpétervári Alexandra Színház *Faust*-előadása (1902) nyitja meg, melyről egy *Függöny* című orosz színházi lap őrzött meg 15 autotyp képet. Szokatlan,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1932. évi 657. számában.

hogy a «színházi előjátékot» is játszották. Faust dolgozószobája valami operadíszletre emlékeztet. Különös ötlet: a börtön két beugró szükítés-falán a lepergett cselekmény reliefszerűen ható képei voltak festve. Gretchen Kommissarzsevszkaja asszony volt.

Németországban az átmeneti stílus először Düsseldorfban (1903) jelentkezik. A rajnai Goethe-ünnepet négy évvel megelőzve (1899) az első rész már színre került Düsseldorfban a berlini udvari színház tagjaival, Max Grube vezetése mellett. A rajnai Goethe-egyesület ünnepi játékaként azután a dráma mindkét része is színpadi megvalósulást nyert ekkor ugyanitt. Georg Hacker díszlettervei és a húsvéti sétának a kölni Theatermuseumban látható modellje mutatják a régi és új szcenikai eszközök keveredését. (A körhorizontszerű háttérmegoldás pl. együtt látható a szuffita-rendszerrel.) Az impresszionizmus kezdő nyomai mutatkoznak a fénykezelésben és a naturalista részletek bizonyosfokú formai leegyszerűsödésében. Ezzel szemben a lipcei Stadttheater 1907-es előadásán, mely Georg Witkowski átdolgozásában¹ és rendezésében két estére tagolta a két részt, a festett kulisszák domináltak, míg a húsvéti séta jelenete vándorháttérrel volt megoldva. Sokkal nevezetesebb ennél ugyanebben az évben (1907 ápr.) Hamburg *Faust*-produkciója Alfred Freiherr von Berger rendezésében. Több jelenetben (plein-airéknél) transzparens, hátulról átvilágítható dekorációt használtak, hogy levegősebbé és fénylővé legyenek a színek. (Ez előfutárja a *vetített* díszletnek, ahogyan a Burgtheater 1928—29-ben és 1932-ben megoldotta a *Faustot*. Még további fejlődés csiráit rejti magában a Burgszínház 1907. évi *Faust*-felújítása. Paul Schlexer új «Bühnenbearbeitung»-ja, Hugo Thimig munkája, mint játékmester-rendező és Heinrich Leffler színpadképe stílusos összeredményt adtak. Az első rész forgószínpadra volt építve, a második résznél súlyoszt-hető színpadot használtak. A Gretchen-dráma erősen plasztikus színterével szemben a második rész stilizáltsága ellentétet jelez. Újítás volt az égi prológnál, hogy csupán

¹ Megjelent: Leipzig, Reclam 4811, 4811/a.

a három arkangyal volt szembeállítva Mephistóval.¹ A reformokra hajlamos Düsseldorf 1908 húsvétján újabb, határozott lépést tesz a színpadkép terén az egyszerűsödés felé. (Prológ: sárga, egyszerű függöny-félkör; dolgozószoba: kicsiny és intím, a régi fantasztikus kelléktömegeből alig maradt valami.) Az előbbi két előadással egyidejűleg zajlik le Weimarban a nagyhercegi udvari színház megnyitására április 19-én és 20-án a *Faust* mindkét részének felújítása egy délutáni és esti előadásban, Karl Weiser átdolgozásában és rendezésében, Felix Weingartner zenéjével. Talán ezt az előadást lehet az illúziót hajhászó színpadi díszletfestészet utolsó rendezői nyilatkozásának tekinteni, amikor a színpad valami különleges «képkiállítás» szerepét tölti be.²

Míg más városok, más színházak még mindig nem tudnak elszakadni az elmúlt színpadi formáktól, addig a müncheni Künstlertheater ugyanekkor *Faust* színpadi történelmének egyik legértékesebb, sőt mondhatni korszakot jelentő előadását nyújtja. A müncheni Künstlertheatertől kiindult színpadművészeti reform, melynek egyik döntő érvényesülése volt ez a *Faust*-előadás is, elsősorban képzőművészeti jellegű. Peter Behrens³ és Georg Fuchs⁴ adták meg e színpadművészi reformmozgalom programját, melynek megvalósulását a Künstlertheater létesítése jelentette, szándékosan puritán stílus-színpadával. Ez egy minden festői perspektívától megszabadított semleges keskeny előszínpadból (Reliefbühne) állott, valóságos térrel, oldalajtókkal, ablakokkal és egy változó díszletjelzések alkalmazására szolgáló hátsó színpadból, amely stilizált képi utalások a néző képzeletének csupán segítésére és esztétikai irányítására törekedtek. A leegyszerűsödött színpad újra visszaterelte a néző figyelmét a színészre. A *Faustot* Georg Fuchs rendezte ebben a szel-

¹ Mephistót Kainz új felfogással játszotta: melankolikusan, melyben egy bukott angyal fájdalma volt, akin az ártatlan Gretchen megpillantásakor mély fájdalom vesz erőt.

² A klasszikus Walpurgis-éj vándorháttere közölve: F. Kranich: *Die Bühnentechnik der Gegenwart*, I. 1929.

³ *Feste des Lebens und der Kunst*, 1900.

⁴ *Die Schaubühne der Zukunft* és *Die Revolution des Theaters*.

lemben a színpadra, a színpadképeket pedig Fritz Erler tervezte az előadáshoz. Az égi előjátékban — minden bizonynyal a bécsi újítás ösztönzésére — csupán három hatalmas angyal-alak magasodott a színen. A dómot egyetlen oszlop jelezte sötét háttér előtt. A színpadképnek ez a nagyfokú leegyszerűsítése azután iskolát teremtett a *Faust* rendezésében is, de míg a tragédia két részének színpadra vitelénél még évek mulva is kísért az érthetetlen naturalizmus (Reinhardt), az *Urfaust* színpadra vitelénél mindmáig húzódó döntő érvényesülést szerez a stilizáló törekvés.

A londoni His Majestie's Theatre *Faust*-előadásáról (1908 szept. 5, Beerboom Tree rendezése) nincs mit mondanunk. A zürichi Pfauentheaterének (1909 szept. 1) is csak dramaturgiai érdekessége van: ez az első bemutatója az egyetlen estére összevont két résznek. A *Faust* két részének egy estén való színrehozatalát eredetileg Fritz Mauthner tanácsolta. Elsőnek a már említett Ludwig Nelten adta ki ötfelvonásos színpadi átdolgozását.¹ Alfred Reucker zürichi átdolgozása 22 képre egyszerűsítette a drámát és a tiszta emberi cselekményre vetette a súlyt. Az előadás két szünettel öt óra hosszát tartott. Kimaradt többek között az Auerbach-kocsmá és a boszorkánykonyha-jelenet, a második részből az első három felvonás, így a Helena-jelenetek is. A színpadkép a müncheni előadását utánozta: sűrű kőfalból képezett semleges állandó előszínpadon pergett főként a cselekmény; a változások a két lépcsőfok magas hátsó színpadon mentek végbe. Kölnben Max Martersteig rendez 1909-ben és 1910-ben két estére tagolt jeles teljes *Faust*-előadást.² A változások meggyorsítására forgószínpadot használ, melyen felépülő díszletkonstrukció — bár sokszor aprólékos festés keveredett

¹ *Neubearbeitungen Deutscher Klassiker I.: Bühnen-Faust...* Verl. John, Halle. Év nélkül.

² *Goethes Faust. Der Tragödie erster Teil in der Aufführung des Schauspielhauses zu Köln.* — Verl. d. Vereinigten Stadttheater. Év. n. (1909). Album. 4°, 15 képpel. U. a.: *Zweiter Teil.* — És: *Faust v. Goethe. Der Tragödie zweiter Teil, Musik v. Felix Weingartner.* Bühnentex des Kölner Schauspielhauses. Köln, 1910, 8°, 75 old. Einrichtung v. Max Martersteig.

a stilizálással — döntő lépést jelent a tér valóságossá tévése felé. A díszleteket Rudolph Hrabý tervezte. A szabadban játszódó börtön és a palota felépítése a Devrient-féle rendezésnek még egy utolsó hatásnyomát mutatja. Mannheimban (1909) tolókcasi-rendszerű színpadokat használ Carl Hagemann a változások technikai megoldására.

Ilyen előzmények után kapcsolódik bele a *Faust*-rendezők sorába Max Reinhardt (1909 és 1911).¹ A Deutsches Theater színpadán a devrient-i egymásfölöttségét a forgószínpad egymásutánisága váltja fel. Mint láttuk: a forgószínpadot előtte is használták (Bécs és Köln); Reinhardtnál a forgó korongnak realiztikus térfunkciója van, valóságos, tapintható plasztika minden. A korongra öt és félméter magas vas-szerkezet épült, amely alkalmat adott a tömegjelenetekben a csoportok változatos mozgatására. A korong egyharmada a szabad táj ábrázolására szolgált. A hét egyenlőtlen kör-szelet kihasználása mellett a minimális szünettel sikerült a darabot lepergetni, még pedig az első részt a naturalizmus, a másodikat a stilizáltság jegyében.

Párizs 1912 december 21-én tesz kísérletet a *Faust*tal,² természetesen csak az első részt adva — utójátékkal. Az Odeon-színház illúzióra törekvő előadása Faust halálával zárult: amikor Mephisto a szerződést mutatja, eltűnik a tető és látni az eget, a Mater gloriosát. Rózsák hullanak Faustra és a leszálló angyalok elűzik az ördögöket.

A *Faust*-dráma első goethei fogalmazványa, az ú. n. *Urfaust* aránylag elég későn jelenik meg a «világokat jelentő deszkákön». Felfedezése óta többször szerepelt recitátorok műsorán. Először a weimari nagyhercegi udvari színházban került színre 1912 május 2-án Paul Linsemann rendezésében.³

¹ *Faust von Goethe, mit Bildern nach Aufführungen des Deutschen Theaters, I. Teil* (= Illustrierte Klassiker des Deutschen Theaters nach Inszenierungen v. Max Reinhardt). — *Dasselbe: II. Teil* (1916).

² *Leipziger Neueste Nachrichten*, 1912 dec. 24. — *Frankfurter Zeitung*, dec. 21. — *Der Tag*, 659. sz. — *Le Théâtre*, 1912 jan., 2. füzet. — *Leipziger Ill. Zeitung*, 1913 jan. 9.

³ Képek: *Leipziger Illustrierte Zeitung*, 1912. jún. 13.

Legközelebb ezután majd Frankfurtban találkozunk az *Urfaust*tal, hat év múlva.

A kölni Werkbundtheater, melyet az 1914. évi kiállítás alkalmából emeltek, a szimultán-színpad új formáját képviselte. A függöny segítségével tetszés szerint lehetett a három, oszlopokkal elválasztott színpad egyikét a nézők elé tární, vagy az oszlopok eltávolítása után mindhárom színpadon egyszerre játszani (pl. húsvéti séta). Ezt a színpadot 1914 január 18-án nyitották meg a *Faust* első részével. (Rendező: V. Barnowsky; tervező: Sven Gade.) Mint Carl Nielsen megállapítja és bizonyítja,¹ nem sikerült ezen a tryptichon-színpadon a térbeli és dramaturgiai accentus összehangolása. [E tryptichon-színpad ötletét a forgószínpaddal kapcsolta össze később (1922) Barnowsky a berlini Lessingtheaterben, alkalmazták még: a darmstadti Landestheater (1919), a dortmundi Landestheater (1921—1922) és Franz Ulbrich meiningeni *Urfaust*-rendezéséhez (1922).] Az átdolgozó és egyszemélyben a kísérő zene szerzője, Felix Weingartner miatt érdemel említést az 1915-i darmstadti felújítás,² a mindkét résznek két estén át való előadásával, mely «Bühnenbearbeitung»-ot két év múlva a chemnitzi Stadttheater is átvette.

A szórványos külföldi *Faust*-színrevitelek sorában figyelemreméltó a kopenhágai Dagmar-színház 1917. évi előadása Sven Gade rendezésében. A «színházi előjátékhoz» a keretet Goethe bábszínházának prosceniuma szolgáltatta. Az égi prológ gótikus oltárképként volt beállítva. A többi díszlet plasztikus realizmus jellemezte. A szöveget erősen meg kellett húzni, mert akkoriban a kopenhágai rendőrség árammegtakarítás céljából három órára korlátozta a színházak játékidőtartamát.

A német kritika által erősen kifogásolt kísérlet volt Paul Mederowé, aki 1919-ben a két résznek egy estére összevont átdolgozását mutatja be Lipsésben. Ő óvatosan «Dr.

¹ I. m. 118. l.

² *Goethes Faust*. Bühneneinrichtung mit Musik v. Felix Weingartner. Leipzig, 1915 8°, 216 old.

Faustról szóló játéknak» nevezi színpadi átdolgozását,¹ jelezve, hogy a népszínháték őskonceptiójából indul ki, melynek hőse és főszereplője Faust volt, miközben Gretchent epizóddá szorítja vissza.»² Mederow több vigyázattal húzott, mint zürichi átdolgozó-előde. Nála huszonhét képre oszlik a dráma, de természetesen még így is kimaradtak az érthetőség miatt feltétlenül szükséges részek (pl. Boszorkánykonyha, Márta szobája, Valentin halála, Császári palota, Álarcos ünnep, Hommunkulus, Faust mint hadvezér stb.). Mederow átdolgozását több színpad műsorába iktatta: Hamburg, Deutsch. Schauspielhaus, 1926 ápr. (Erich Ziegel rendezésében, Johannes Schröder érdekes színpadi megoldásával, mely egy változatosan mintázott plasztikus alapépítményt mutat különböző oldalakról és azt alkalmazza az egyes jelenetekhez); Aachen, Stadttheater, 1926 márc. 28; Bécs, Deutsches Volkstheater, 1926 szept. 10; Chemnitz, Stadttheater, 1928.

A *Faust*-rendezés végső leegyszerűsödését dr. Carl Zeiss frankfurti *Urfaust*-színrevitelében érte el (1918 máj. 8).³ Az előadás minden díszlet nélkül pergett le, különböző világítású függönyök előtt, csak a legszükségesebb és legegyszerűbb plasztikus színtér-utalásck segítségével volt jelezve a színhely. Pl. a «Rabensteinszene» megoldása: élesen világított függöny-háttér előtt fekete sziluettek mozogtak. A Dóm-jelenet pedig fekete függöny előtt játszódott és csak orgona, meg ének érzékeltette a templomot. Reinhardt se mulasztotta el az *Urfaust*ban kínálkozó érdekes lehetőségek kiaknázását:⁴ a középkori miniatürfestészet stílusának szellemében alakított színpadon egy karcsú gótikus ívnyílás mögött, arany háttér előtt változtak az egyszerű színtérjelző bútorok vagy

¹ *Das Spiel vom Doktor Faust von Goethe*. Aus der Tragödie beiden Teilen für die Aufführung an einem Abend, herausgegeben, von Paul Mederow. Berlin, 1925, 8°, XLVIII, 194 old.

² J. Petersen, id. m. 32. old.

³ Mint kortörténeti adatot jegyezzük fel, hogy a színlapon utasítást intéz a katonai hatóság a közönséghez: hogyan kell viselkednie, ha előadás közben repülőátmadást alarmlóznak.

⁴ *Der Urfaust* . . . Mit einem Vorwort v. Prof. Dr. Otto Pniower und Szenenbildern (8) von Otto Baumberger — Zürich (= Die Bücher des Deutschen Theaters VIII). Berlin, 1920.

díszletelemek. Albert Köster, a lipcsei egyetemi színház-tudományi tanár, abból kiindulva, hogy Goethe az *Urfaust*-ban korszatírárt ad, különösen a Wagner és a tanítvány-jelenetekben, a XVIII. század ruháiban akarja játszatni e drámát¹ az eddigi általános dekoratív-stilizáló rendezői törekvésekkel szemben.

Visszatérve a *Faust* végleges alakjának színpadi történetéhez, e század harmadik évtizedében színrekerült érdekes rendezések, díszlettervek sorát Johann Schröder bochumi (1920) színpadterveinek megemlítésével kell kezdenünk. Johann Schröder négyszer tervezte meg a *Faustot*. Az első tervsorozat,² mely a hamburgi Deutsches Schauspielhaus-ban Berger által rendezett *Faust*-előadás lírai realizmusa elleni reakcióként született meg, nem került kivitelre. A második tervsorozat igen: a bochumi Stadttheaterben. Az 1920-as színpadravitel már nyomokban benn hordja későbbi expresszív lendületű színpadvizióinak csiráit, melyeket külön kötetben is közrebocsátott.³ St. Gallenben, 1921-ben dr. Theo Modes rendezi a két részt, miután az első részt már Halle a. d. S.-ban (1918) színpadra vitte és az *Urfaustot* is rendezte (1919). A st.-galleni korlátozott színpadi lehetőségek nehézségeinek eredményes legyőzése sugallja azután «Bühnenbearbeitung»-jának későbbi kiadására.⁴ Theo Modes annak a balhitnek akart véget vetni, hogy a *Faust* előadása csak nagy és gazdag színpadok kiváltsága. A színpadi átdolgozásnál az irodalmi és a scenikai felfogás közt kell látszólag választani, de e kettő szerencsés keveredése adja a kielégítő eredményt. A két rész egyensúlyát gazdaságos húzásokkal biztosítja, a színpadtechnikai megoldásokat pedig úgy dolgozza ki, hogy könyve alapján bármilyen egyszerű kis vidéki színpadon előadható Goethe tragédiája.

¹ *Deutsche Bühne*, 1919, I, hrsg. v. G. J. Plotke.

² A kölni Színházi Múzeumban.

³ *Faust auf dem Theater*, Bühnenbilder u. Figuren zu Faust I u. II von Johannes Schröder. Bochum, Prisma Verl., 1928, 4°.

⁴ *Goethes Faust-Tragödie für jede Bühne*. Eine theaterwissenschaftliche Arbeit von Theo Modes. Graz, 1925, 4°, 270 S., mit 26 Bildbeigaben von Aug. Wanner.

Míg Theo Modes a legkorlátozottabb lehetőségekre dolgozott ki ú. n. «Notlösung»-ot, Viktor Barnowsky Berlinben, a Lessingtheaterben a forgószínpaddal kombinált hármasszínpadot mozgósítja a siker érdekében (1922). Barnowsky díszlettervezője : Lovis Corinth. Corinth festői temperamentumának szubjektív kiélése ez az előadás : az angyalok vörös ruhában álltak a színpadon, a tájak a festői impresszionizmus szellemében alakultak. Épen ezért az állandó hármás gótikus ív bizonyos architektonikus lezárságával vegyes hatást keltett a különböző képeknél.

Ugyanebben az évadban (1921—1922) Hans Wildermann tanár is felhasználja a tryptichon-színpad gondolatot a dortmundi Stadttheater *Faust*-színreviteléhez. Ő a zenekart lépcső segítségével összeköti a színpaddal, melyen egy magasabb hátsó emelt teret képez ki ; így egy hármás tagolás áll elő egymásmögötti, egyre emelkedő szinterekből. Természetfölötti hatalmak beavatkozásakor a háttérben emelkedő gótikus íveknél színes felületek világosodtak át. Ebben az évben (1922) jelennek meg a darmstadti Hessisches Landestheater színpadán az *Urfaust* itteni bemutatóján T. C. Pilartz «dekorációi», aki a háttér díszítésével szemben a talaj plasztikus alakítását hangsúlyozza, melynek révén a színpad «a járás partitúrájává fejlődik». A kölni friesenplatzi színházban részint egyetemi hallgatókból, részint színészekből álló csoport 1922 február 19-én adja elő Carl Niessen tanár rendezésében és díszleteivel az *Urfaustot*. Itt egy gótikus hall alakul át jelenetről jelenetre a nélkülözhetetlen bútordarabok és szerényen dekoratív díszletjelzések alkalmazásával különböző szinterekké. A tér szűkítése fényvel (claire-obscur) történt. Nevezetes *Urfaust*-előadás még ugyanebben az évben a müncheni Künstlertheateré, melyet dr. Carl Zeiss rendez és amelyhez Emil Praetorius tanár tervezi a háttereket csak vázaltszerűen jelző «díszleteit», amelyek előtt színesen elevenednek meg a Werther-korszak jelmezei.

Ez az esztendő különben több érdekes *Faust*-rendezést is nyújt. A mainzi Stadttheaterben Wolfgang Hoffmann-Harnisch rendezésében, Stefan Welcke-Rostock díszleteivel elevenedik meg a dráma első része. Az előfüggöny helyett

itt négy kék tolható falat alkalmaznak, amelyek bármelyike a kívánt helyen gyorsan eltávolítható. Tetszésszerűen nagy-ságú színpadrészletek váltakoznak így egymással, vagy a teljes szélességében játszatott színpaddal. A két terraszra tagolódó hátsó színpadon változó plasztikus díszletelemekkel történik az egyes szinterek jelölése. A stuttgarti Landestheater számára (1922) Felix Cziossek tervezi a színpadokat a *Faust* mindkét részéhez. Építőköcka-játék módjára építi fel változatlan díszletelemekből a dráma stilizált keretét, amely a végső összbemutatót illetően a szénrajzok stílusát juttatja a néző eszébe.

Nemcsak a zárt kulisszaszínpad keresi lázasan a *Faust* előadási formáit, hanem a Németországban oly népszerű szabadtéri játékok is felveszik műsorukba. A harzi hegyi színház 1923-ban Albert Berthold rendezésében a második részt adja ; 1927-ben Erich Pabst színrevitelében az első rész kerül színre. Egy év múlva (1928) a wernigerodei városháza előtt emelt szimultán színpadon elevenedik meg Rudolph Hartig rendezésében Goethe tragédiája. (Hasonló középkori jellegű egymás mellé épített szinterekkel dolgozik Gustav Hartung a heidelbergi ú. n. Bundhaussaalban rendezett [1926] *Urfaust* előadásánál.)

Az ú. n. «Guckkastenbühne» művészei pedig újabb és újabb ötleteket termelnek a drámának színpadilag mennél szuggesztívebbé alakítása érdekében. A düsseldorfi Stadttheater 1924 augusztus 30-án a Rheinisches Goethe-Verein alapításának negyedszázados évfordulója alkalmából ünnepi előadásban mutatta be a *Faust* első részét. Theodor Schlonki egy golyószeletet épített a színpadra, mely a Földet kívánta érzékeltetni, ami fölé állandóan a körhorizont borult. A földgömb csúcsán ú. n. «Versatzstück»-ök jelezték a szintereket. Hasonlóan érdekes rendezői elgondolás Walter von Wecus tanáré, aki a bonni Stadttheater számára a világmindenség keresztmetszetét vitte a színpadra. A szinterek a kozmikus szférakörökbe voltak bejelölve.

Leopold Jessnernek klasszicizálódott expresszivitású *Faust*-ja a berlini Staatstheaterben (1924) a kiváló rendező egyik legszebb alkotása. Az égi előjátékban az angyalok meg-

jelentését elhagyja, csak a körhorizont van megvilágítva vöröses-arany fénnel, mely később tompa alkonyi szürkeségbe olvad át. Mephisto hatalmas denevérszárnyú árnyékrajza emelkedik csupán ki. A Föld Szellemének megjelenítését is elejti, a jelenet dinamikáját száztagú beszélőkörös szövegmondása biztosítja. Faust dolgozószobája : fekete körfüggöny előtt hatalmas dolgozóállvány. Érdekes még, hogy a börtön-jelenetben ott maradt a Walpurgis-éj felhőhátttere, és az előtérben a tőkéhez láncolt Margit úgy tűnt fel, «mintha a boszorkányhegyi látományok folytatása lenne». (Később, amikor törölték a Walpurgis-éjt, ez a beállítás értelmetlenné vált.)

A dekoratív képzeletű Ludwig Sievert három alkalommal tervezett lenyűgöző hatású színpadokat a *Faust* képei számára : először Karlsruhenak, majd Frankfurt a. Mainban (1925 ápr.) és 1927—28-ban a kölni Schauspielhaus (Theo Modes újabb rendezése) számára. Itt pl. az angyalok csupán a horizontra vetítve jelentek meg, a könyvtárszoba foliánsai pedig óriásira nőttek, ami már nem a régi «csendélet» volt, hanem «plakátszerűen felfokozott» milieu-jelzés. Párizs, ahol idáig a realiztikus részletekbe fúlado festett kulisszák kísérték Faust többórás színpadi életét, a rendező Firmin Gémier és a díszlettervező René Walter Fuerst jóvoltából 1925 májusában (Odeon¹) szintén bekapcsolódik a *Faust* adaequat stílusát kereső városok sorába. A színpadot fekete körfüggöny vette körül. Hídalakú masszív felépítmény állt a közepén, amely körül a változó dekoratív jelzések csoportosultak. A *Faust* első része színrekerülésének százéves fordulója közeledtével szerte egész Németországban a *Faust*-rendezések egész sora keletkezett. Fritz Erler, az emlékezetes Künstertheaterbeli előadás (1908) díszleteinek tervezője, egy második díszlet-terv sorozatot is kidolgozott a müncheni Prinzregententheater (1927—1928) számára. Ez az újabb megoldása a környező világot jobban hangsúlyozta, mint az első. Bécsben, ahol nagy multja van a Faust-kultusznak és a Burg-

¹ *Berliner Tageblatt*, 1925 máj. 19. — *Frankfurter Zeitung*, 1925 máj. 23.

theater mindig lépést tartott a korszerű törekvésekkel, 1928-ban F. Herterich rendezésével és Prof. Remigius Geyling vetített színpadképeivel újra magas színvonalon álló művészi előadást nyujt. A színpadon fekete bársony oldaltakarások és a táj és városhátterek — vetítve! A Föld Szellemének óriási alakja a dolgozószoba előtt kifeszített fátyolon jelent meg. A régi vetítés-hagyományok, melyek a Radzivil-féle *laterna magica* alkalmazása óta kísértettek, most százszázalékos és egységes stílusú kiteljesedést nyernek.

Faust színpadi pályafutásának e vázlatos rajzát egy olyan előadás-elgondolással zárjuk, mely — sajnos! — sohasem került megvalósításra. Ez előadás megálmodója a jelenkornak nemrég elhunyt egyik legnagyobb színpadtervező művésze : Adolphe Appia. Appia scenírozott költeménynek képzei az ideális *Faust*-előadást, melynek főhőse a recitátor, aki a scenikailag legproblematisabb helyeket (pl. égi prólógus stb.) mint előadóművész tolmácsolja. Appia hangsúlyokat szab meg, mozdulatokat, melyeket behelyezve az általa rajzolt színpadtérbe, szemünk elé elevenedik az egész előadás. Szerinte Faustnak csupán része Mephisto : a közönségnek Mephisto mozdulatairól és hangsúlyairól Faustra kell emlékeznie. Élesen látja meg, hogy pl. Wagner nem lehet nevetséges, mint ahogyan a hagyományos rendezés beállítja. Appia «díszletei» nemcsak hogy nem ábrázolják a színtereket, de még csak nem is jelzik. Puritán egyszerűséggel csupán váltakozó keretei a scenírozott költeménynek, mely a «felolvasó» időnkint való bekapcsolódása révén mindig megőrzi költeményjellegét és sohasem lesz színház. Jellemző egész felfogására az első rész befejezése : Faustot magával viszi Mephisto . . . A felolvasó a bal oldalfal mellől hevesen betör az előszínpadra, gyorsan a középre áll és a kezében lévő könyvvel szép mozdulatot téve, amelyet akkor csuk be, kissé a közönség felé fordítva, miközben a függöny lemegy, kiáltja : «Ist gerettet!» Egy mélyen átgondolt, művészi *Faust* előadás-koncepció, talán egyike a legmélyebbeknek, mely, bár aligha számíthat közönség-sikerre, a legeredebibb és legkomolyabb az összes *Faust*-inszenálások között.

A *Faust*-előadásoknak ez a kurta seregszemléje, mely természetesen sem teljességre nem számíthat, sem eredeti kritikai értékeléseket nem kívánt nyújtani, mutatja a német színházi kultúra hatalmas erőfeszítését egy nemzeti kincscé emelt dráma színpadi kultusza terén. Nincs német igazgató, rendező, színpadművész, kiben ne élne elevenen a vágy: szolgálni a színpadon e drámai költeményt. És ha azt nézzük, mi történt ezzel szemben Magyarországon például Madáchnak színpadi szempontból sokkal tökéletesebb, egységesebb szerkezetű, kiegyensúlyozottabb tragédiájáért, elszorul a szívünk, mert még csak kicsinységünk arányában sem tettük meg sokkal könnyebb kötelességünket e téren. *Az ember tragédiájának* színpadi történelme alig pár lap lenne és ezen a lapokon Budapesten kívül alig kaphatna magyar város említést. A *Faust* színpadi pályafutása legyen példamutató számunkra és a példa követése a Goethe-centenárium legszebb gyakorlati tanulsága.

NÉMETH ANTAL.

KIS MÉCSESEK A POGÁNYSÁG ÉJJELÉBEN.

— Harmadik közlemény.¹ —

VII. A corsicai idyll.

Agrippina első és utolsó naplótöredéke között hosszú évek múltak el. Kerek hét esztendő pergett le a keserves nap óta, melyen a szegény Livilla és Seneca elhagyta Rómát. Az volt fővágyuk, hogy legalább egy utolsó istenhozódót mondhassanak egymásnak. Erősen bíztak abban, hogy ez meg is történhetik az ostiai kikötőben, mert onnan indultak számkivetésük helyére. De mivel Seneca mint szenátor az állami postafogaton indult el a fővárosból, a váltott lovakkal sokkal előbb odaért a kikötőbe, mint Livilla, ki magánalkalmatossággal tette meg az utat. Ezenfelül Senecát egy gyorsjáratú hadigálya, a Triton szállította, mely rövid pihenés után azonnal útra kelt Corsica felé.

Seneca azért mégsem ment egyedül, mert a hűséges Diocharés is vele tartott. A rabszolgából lett jóbarát meg akarta mutatni, hogy nemcsak a derűs napokban, hanem a bánat éjszakáján is ott van a helye szeretett gazdája oldalán. Senecát úgyis nagyon erősen megviselte a bánat. Igen nehéz szívvel szakadt el édesanyjától, feleségétől, kis fiától és nagynénjétől. Diocharésnak kellett helyette is mindenről gondoskodnia. A hűséges fiú nagyon jól tudta, hogy gazdájának, meg néki is az írás, az alkotás gyönyörűsége lesz majd a legfőbb vigasztalása. Azért a legszükségesebb ruhaneműeken és néhány irattekercesen kívül főleg *chartával*, vagyis papirossal tömte meg az útiládákat. A drága pergamentet akkoriban kezdte kiszorítani a görögök útján megismert, sokkal olcsóbb papiros, melyet a Nílus árterein

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1932. évi 656. és 657. számában.

bőven termő papyrus-káka rostszövetéből készíttetek. Augustus császár idejében már Rómában is voltak papirosgyárok, melyek nyolcféle minőségűt gyártottak : charta regia, Liviana, Claudia stb. A legjobban fehérített lapokat használták levélírásra és charta Augustának nevezték.

Ebből különösen sokat vitt magával Diocharés, mert sejtette, hogy gazdája biztosan nagyon igénybe veszi majd az állami postahajót, mely itt-ott Corsica partjain is kikötött.

A hadihajó parancsnoka, Senecának régi jó barátja, egy pár kenyeret, egy-két zsák lisztet és egy gödölyepárt is vitetett a hajóra a számkivetettek számára. Dél tájban föl-szedték a vasmacskát és mivel a pihent legénység is jól belefeküdt az evezőkbe, meg a vitorlákat is kifeszítették, már másnap reggel beértek a Sardiniát és Corsicát elválasztó keskeny tengerszorosba. Onnan pár óra múlva eljutottak a sziget északkeleti partja mellett a «Száműzöttek kútjára»-hoz.

Senecát a tengeri út egészen fölfrissítette. Az ilyen hadigálya földézetén két embernek : a kormányosnak, főleg pedig a hajóskapitánynak egész kényelmes faházikója, «kajütje» volt, mely szél, vihar és eső ellen szépen megvédte őket.

A parancsnok megosztotta utasaival szállását, türrhető ágyat vettetett nekik kákával tömött párnákból, úgyhogy Seneca a sok izgalom és fáradság után teljesen kipihente magát.

Majdnem jókedvűen szállt ki a vadregényes öböl partján. A szigetnek ezt a részét őserdő borította. Csak a partszegélyen, egy hatalmas sziklacsoport alján volt egy kis füves tisztás, melynek közepén gyönyörű márvány fontana fogta föl a szikláról lerohanó, kristálytisztá hegyipatak vizét. A szikla tövében két elég tágas barlanglakás is kínálkozott. A hajóskapitány mindjárt el is magyarázta, hogy sok évvel ezelőtt egy kiváló görög szobrász került ide másodmagával számkivetésbe, aki a szikla üregét kényelmes két szobává alakította át, a gránitból még asztalt, ülőhelyeket és tűzhelyeket is faragott bele. Sőt ott fenn a sziklaoldalban, mutatott föl a magasba, még a kesergő, könnyeit ontó Niobé alakját is kivéste. Kisázsiai hazájából hozta a gondolatot. A Sipylos hegy oldalán van egy óriási szikla, mely

messziről csalódásig hasonlít egy női alakhoz. Lábánál forrás-víz zuhog alá a magasból. A népmonda ebben az alakban a bánatos Niobét látta, ki tizenkét szép gyermekének halála után fájdalmában kővé meredett és azóta folyton ontja soha meg nem szűnő könnyeit.

A fontana fenekére pedig Venus rózsás testét faragta ki porfirból. Két tenyerébe fogja föl a kristálytisza habokat. A fontana oldalán meg Flóra alakját véste ki szép fehér márványból, mert az is akadt ott a közelben. Estefelé mindig ide jönnek itatni a pásztorok. Azok szokták ezekkel a virágkoszorúkkal fölékesíteni az istennők szobrait.

Miután a hajóskapitány mindezt elmagyarázta, kihordatott még a hajóról egy sátorponyvát is minden hozzávaló készséggel és szerszámmal, aztán végül a fazékban letétette a barlang tűzhelyére legbecsesebb ajándékát: egy csomó hamuval betakart parazsat. Diocharés hozott ugyan magával gyújtólencsét is, mégis nagyon örült a zsarátnoknak, mert az független az időjárás szeszélyeitől.

— Most pedig búcsúzom — szólt a parancsnok. — Még csak azt akarom megemlíteni, hogy a görög szobrász, aki itt ezt a kis otthont a száműzöttek részére megalkotta, sohasem tért vissza Rómába. Mert innen nem messzire egy tiszta görög pásztor- és halásztelepet talált, megnősült és itt halt meg honfitársai között. Nekem még ma Aleriába, a sziget fővárosába kell jutnom, hol majd parancsokat adok át az állandó tábor főnökének, és holnap már haza is kell indulnom. Ég veletek! Adja Isten, hogy nemsokára értetek jöhessek hadigályámmal!

A «Triton» erre fölszedte a horgonyt és a jó vitorlaiduzzasztó szél meg a háromsoros evezők hamarosan kiröpítették a kis öbölből. Seneca és Diocharés a part mentén mindaddig elkísérte, amíg a tengerbe nyúló óriási fagyökerek és a sűrű bozót engedték. Még akkor is sokáig néztek a gálya után. Mikor aztán végleg eltűnt szemök elől, akkor érezték csak igazán, hogy milyen messze vannak Rómától és az édes otthontól. Rájuk szakadt a bánat, mert Diocharés is érezte, hogy nemcsak nemes gazdája, hanem ő maga is otthonát vesztette el, hol igazán szerették.

Szótlanul értek vissza tanyájukra. Diocharés felrakta a jó hazait, megszegett egy kenyeret, hagymát, tojást és sajtot tett a gránit asztalra és egy agyagkorsóban vizet merített a fontanából.

A rövid vacsora után Seneca ismét lement a tenger partjára. Lelke elszállt a Seneca-portára. Szinte látta, milyen bánatosan ülnek az asztal körül, alig nyúlnak az ételhez. Hogy' szenvednek szegények, — sóhajtott föl — és nincs senki, aki megvigasztalhatná őket! És vajjon miért kell szegényeknek szenvedniök?! Livilla is eszébe jutott . . . Már eddig ő is ott van a kietlen szigeten. Szegény asszony, az szenvedhet még csak igazán! Most még erőslelkű testvére sincs vele. Milyen jó, hogy igen későn, számkivetése végén, hosszú nyolc év után tudta csak meg, mi történt Livillával . . .

Így könnyebben tűrt, szenvedett . . . Mert remélte, hogy ha megszabadul, szeretteivel együtt a kedves, bájos tanítványt is viszontláthatja. Esetleg jobb idők virradnak Rómára, hol nem lesz többé olyan olcsó az emberi élet.

Diocharés pedig kicsomagolt és behordott mindent a barlanglakásba. A nagyobb helyiséget kedves gazdájának rendezte be. Pompás ágyat is vetett neki a hadigályáról hozott, kákával tömött párnákból. Azután ő is kiült a fontana mellé. Nemsokára sorsdöntő pillanat következett el Diocharésre.

Mikor a nap már leáldozni készült, szelíd nyájkolomp hangja ütötte meg fülét. Egy fiatal pásztorfiú és egy leányka hajtotta le nyáját a hegyoldalon a fontana márványvályujához. A 8—10 tehén s a 10—15 bárány és kecske már nagyon tudta a járást: szép csöndesen körülállták a vályut. Az ott ülő fiatalember egyáltalán nem feszélyezte őket.

Ám annál nagyobbat néztek a pásztorok, főleg a gyönyörű leányka zavarodott meg. Nagy kék szeme kerekre nyílt bámulatában és a haja tövéig elpirult.

Diocharést is meglepte a festői csoport és különösen a leányka nagy szépsége. De mivel első tekintetre megismerte arcukon és ruházatukon a görög vonásokat, nagy örömeiben hangos *chairete* (= legyetek üdvözölve!) szóval köszöntötte őket. Az édes, zengzetes görög szónak szinte varázshatása

volt a fiatal pásztorokra. Mind a ketten egyszerre oda siettek hozzá, megragadták feléjük nyujtott kezét és így szóltak :

— Chaire! Chaire! Hát te is hellén vagy?! Isten hozott!

Hogyan kerültél ide?!

Diocharés röviden csak annyit mondott, hogy számkivetett gazdáját kísérte ide, mert nagyon szereti. Érezte, hogy a legelső pillanatban, mikor szeme egybekapcsolódott a leányéval, megszerették és eljegyezték egymást az egész életre.

Érezte, hogy lesz majd ideje bőségesen a részletek elbeszélésére egy egész életen át . . .

Nem tudtak egymás nézésével betelni. Nem csoda, mert Diocharés valóban elragadóan szép fiú volt. A neve is annyit jelentett, hogy «Zeusz kedveltje». A báj és kellem istennői, a Charisok olyan bájht hintettek deli alakjára, aminőt Olympos boldog istenei csak ritkán ajándékoznak a szegény földnek. Nemcsak a puha Adonist, hanem Praxiteles Hermesét vagy Leocharés Apollóját is bátran mintázhatták volna róla. És még ragyogóbb volt a szelleme, tisztább volt a lelke és jóságosabb a szíve. Caligula nagy áron vett tudós rabszolgái, a *litteratusok* közül is messze kimagaslott költői szárnyalásával, páratlan képzettségével és művészi készségével. Seneca is csak Livilla közbenjárására juthatott hozzá, mikor éppen egy ügyes könyvmásoló, *librarius* rabszolgát keresett.

Seneca barátságos hajlékában kezdett csak felderülni. Addig állandóan szomorú mosoly ült gyöngéd vonásain, mert sok dolog nem volt kedvére. Rettenetesen bántotta, hogy tészta-álarccal kellett állandóan védenie arcbőre finomságát a hideg és meleg ellen, főleg ha az udvar nagyobb útra indult. Valósággal égette arcát az álarc, mikor eszébe jutott, hogy valamennyi őse, egész nemzetsége nyájörző pásztor volt Hellasz kék ege alatt, akik még kalapot sem hordtak : hadd süsse, hadd nyilazza őket arany nyilaival szabadon az áldott Phoibos Apollon! De legjobban elpirult, ha a lakomákon a részeg udvaroncok hosszú, hullámos hajába törülték piszkos, zsíros kezüket . . . Ó, hogyne lett volna tehát boldog, mikor Senecához került, aki hamarosan föl is szabadította, barátjává is tette.

Ám a leányka is tüneményes szépség volt. A természet gyönyörű gyermeke, bájos Csipkerózska. Már a neve : Daphne (Babérfa) is pompázó, örök ifjúságot, üdeséget jelentett. Gömbölyű válláról tunica helyett egyszerű vászonból készült, de csipkerózsákkal kivarrt, hófehér heanos omlott alá, mely a szép termet minden báját leginkább kiemelte. Kék öv szorította karcsú derekához.

Állandóan a harmatos fűben járó fehér lábán egyszerű szandált viselt, melynek szíjazata művésziesen fonta körül formás bokáját.

Testvére, Daphnis, nyúlánk, izmos fiú volt, megszólalásig hű mása a bájos leánykának. Olyan kedves, idillikus kép volt ez ott a csobogó fontana mellett, a tölgyek üdezőld keretében, hogy Seneca, mikor sétájáról visszatért, hosszasan és némán gyönyörködött benne. Érezte, hogy ez a bájos csoport olyan harmonikus, hogy csak addig lehet boldog, míg így maradhat. Szinte félt közelükbe férközni, mert azt hitte, hogy csak káprázat az egész, melyet a valóság a legkisebb zörejre is foszlányokra tép... Diocharés azonban észrevette, lelkendezve feléje sietett és így szólott áradozva :

— Ó, kedves uram, én már itthon vagyok és boldog vagyok, mert honfitársakra találtam. Már nem vagyunk egyedül, kedves jó uram, mert úgy érzem, hogy ezek a kedves gyerekek minden örömet és bánatot megosztanak velünk...

Mikor aztán Seneca is görögül szólt hozzájuk, a két gyerek örömmel rohant az ő üdvözlésére is.

Közben alkonyodott és a két pásztor elhajtotta nyáját a közeli tanyára. Azzal az ígérettel távoztak, hogy holnaptól kezdve mindig ide hajtják kis csordájukat a reggeli itatásra is és Senecáék két gödöljét is elterelik a völgybe.

Ó, milyen aranyos, szép napok következtek a kis társaságra! Másnap már kora reggel ott volt nyájával a két bájos gyerek. Seneca is elkísérte őket egy darabig és mosolyogva gyönyörködött a három gyermekben. Láttá, hogy ezek már szinte önfeledten a boldogság útját tapossák. Minek zavarná őket?!... Elvált tőlük a völgy szájánál, nekivágott a hegy-

oldalnak és fölment a messzelátóig, melyet a derék görög szobrász is gyakorta fölkeresett. Azután leült a gránitpadra, elővette írótekáját és írni kezdett.

Előtte morajlott a végtelen tenger, szívében sajgott a tengernyi fájdalom, lelkében a pillanatnyi fölvételek filmjét pörgette az emlékezés. Érezte, hogy igen sokáig ebből a páholyból kell néznie hazája felé, mely, habár oly közel volt hozzája, hogy derült, tiszta időben láthatta az itáliai partokat, valóságban mégis szinte megközelíthetetlen messzeségben ködlött előtte . . . Érezte mindjárt az első napon: mennyire igaza volt szegény barátnőjének, Julia Livillának, meg néki is, mikor azt állította, hogy a mi tudásunk és vallásunk semmi vigasztalást nem nyújt, ha bajok szakadnak reánk, és semmi világosságot nem gyújt a bánat éjszakáján . . . És a mi hitünk mécsese milyen halvány, milyen gyöngén pislog, minő óriási árnyékot vet körülöttünk . . .

S hozzá — most verdeste szét először maga körül az ábrándozás színes ködfelhőit és hordozta körül figyelő tekintetét a messzelátó horizontján — milyen különös ez a vidék!

Balról, amerre a völgy nyílik és ahol a tölgyes öleli körül új tanyánkat, a mi füves tisztásunkat és a kedves fontanát, csudaszép tájképek tárulnak elénk, emitt jobbfelől pedig olyan kopár, kietlen az egész hegyoldal, ameddig csak ellát a szem, mintha csak a titánok dobálták volna egymásra, vad összeviasszaságban ezeket a gránit szirteket. Bizonyára ez az óriási ellentét kapta meg szobrász barátomat is, hogy a kilátó asztalait és padjait kifaragta. Schol egy ember, csak a sívító sirályok és egy-két prédára leső, halászos sas kering a hullámok fölött . . . Egy-két percig még körülhordozta tekintetét a homerosi Alvilág bejáratára emlékeztető, kietlen sziklacsoportokon, azután belefogott a levélírásba :

Drága jó Anyám! Optima mater!

Itt ülök a tanyánk fölött emelkedő hegy oldalán, egy pompás gránitpadon. Sok évvel ezelőtt faragta ki egy száműzött görög szobrász. Úgy látszik, hogy néki is nagyon megtetszett ez a hely, mert a gránitasztalokat és padokat ő véste ki az alaktalan sziklatömbökből. Úgy érzem, hogy én is gyakran feljövök majd ide, mert ha innen balra tekintek, olyan elragadó táj bontakozik ki előttem, hogy a boldogok

szigetén sem lehet különb, jobbra pedig olyan kopár, vad, sziklás, ijesztő a hegyoldal, mint az avernusi tó környéke, amelyet Te is sokszor olvastál Vergilius *Aeneis*ében. Ó, valóban itt nagyon közel van egymáshoz az Elysium és a Pokol. És én majd naponként itt ülök a kettő között és várom, várom, hogyan merül el a mindent látó Nap korongja az Okeanos habjaiban . . .

Azért írtam le ilyen részletesen az én páholyomat, melyet mi otthon bizonyosan *exedrának* neveznénk, mert előre látom, hogy valószínűleg itt töltöm majd le nappalaim legnagyobb részét. Egyébként a tanyánk olyan szép és kellemes, hogy nem is kívánhatnánk különbet. Nem azért írom, mintha vigasztalni akarnálak, de tényleg gránittermekben lakunk, a tenger partján, gyönyörű füves tisztás terül el előttünk, a közepén márvány fontanával, melyből állandóan csörgedezik a szikláról lerohanó patak kristálytisztá vize.

Mindjárt első este megbarátkoztunk egy bájos pásztorleánnyal és testvérével, akikben Diocharés honfitársakra talált. Ezek nem hagynak el bennünket semmi bajunkban. Ha Ti is itt lehetnétek, sohasem kívánkoznám el innen. Ne szomorkodjatok tehát, hanem legyetek nyugodtak, gondolatok sokszor reánk, akik lélekben mindig ott vagyunk nálatok.

Holnap pásztor-barátaink falujából bemegy valaki Aleriába, a római tábor mellé épült városkába, hogy bevásároljon és megvárja a postahajót, melynek indulását ma hajnalban már jelezték az ostiai kikötőből piros serpenyőtűzzel. Ezzel az állami hajóval akarom levelem Hozzád küldeni. Bízom benne, hogy szenátori rangom miatt elviszi a számkivetett levelét is.

Téged, drága jó Anyám, szeretett feleségemmel, nagynénémmel és kedves Marcus fiacskámmal együtt sokszor ölel és csókol hálás gyermeked

Seneca.

A három bájos gyermek ezalatt csakugyan szinte önfelédten járta a boldogság verőfényes, rózsákkal telehintett útját. Amint kiérték a völgybe, hol a hegyi patak kis tóvá szélesedik, magára hagyták a nyáját; hadd legeljenek kedvükre a mézédés fűben. Ők maguk pedig szépen elhelyezkedtek. A két fiú leheveredett a puha fűre, Daphne pedig odaült közéjük egy esőtől simára mosott sziklapadra. Olyan komoly, ünnepélyes arccal ült ott, mint valami császárnő. Ki is aknázza a helyzet komikumát és így szólt a fiúkhöz :

— Ezt már szeretem. Itt is a helyetek lábaimnál . . . Már régen kinéztem én magamnak ezt a kőlapot trónusnak, de nem volt hozzá elegendő — alattvalóm. Most azonban,

hogy már ketten vagytok, megkezdem uralkodásomat és íme . . . szívesen fogadom hódolatotokat . . .

Kacagva tekintettek a fiúk az édes teremtésre és Diocharés fejét mélyen meghajtván ekkép köszöntötte :

— Üdv neked, *Argüropeza*,¹ első Argüropeza! (Ettől kezdve rendszerint ezzel a szép homéroszi jelzővel szólította meg Daphnét.)

Erre a kedves leányka így csicsergett :

— Hálásan köszönöm a szép szónoklatot, de hogy az udvari nép ne sokáig várjon a reggelire, azonnal intézkedem, sőt, — tette hozzá kacagva — hogy gyorsabban menjen, majd magam találok saját . . . fenséges kacsoímmal.

Ezzel a bájos leányka ölébe kapta bátyja tarisznyáját, kiszedte belőle a friss, zöld levélbe takart írósvaját, túróát meg kenyeret és oly kedves mozdulattal kínálta oda a két fiúnak, hogy igazán lehetetlenség lett volna visszautasítani. Ezután kenyeret szelt Diocharésnak és ezzel nyújtotta oda :

— Kóstold meg csak, kedves Diocharés, a mi kenyérünket. Jónak kell lenni, mert én dagasztottam és sütöttem. Gesztenyelisztből² készült ugyan, mert nálunk nincs búzakenyér, de egyszer meg lehet enni, főleg ha nincs más.

— Ó, nagyszerű, felséges — vágott közbe Daphnis. — Majdnem olyan, mint az — *ambrosia* . . .

— Hiába szólod le, Daphnis, — szólott Diocharés, jóízűen falatozva a vajaskenyérből — mert Caligula császár asztalánál sem ettem soha jobbízűet!

— Azért, — kacagott a leányka — mert ha mindjárt uralkodásom első napján föllázad a népem, akkor mindjárt . . . becsukom a boltot . . . De mivel a mi kedves vendégünk szépen viselte magát, majd gondoskodom csemegéről is. Már hetek óta rejtegetek a bátyám elöl egy dús vadméh-fészket, mert az csak addig tart, míg ő rá nem kap . . . Anyyira torkos! Nem mintha sajnálnám tőle, de el akartam vinni haza édesanyámnak. Most azonban kaptok belőle.

¹ *Argüropeza* Homerosznál Thetis tengeri istennő jelzője. Annyit jelent, mint ezürtlábú, fehér lábú.

² Corsicában ma is jobbára gesztenyelisztből készül a kenyér.

Néhány perc mulva már vissza is sietett, kezében a levélre tett illatos mézzel. Ó, mily felséges lakoma volt ez Diocharésnek! El nem cserélte volna a császári ebédlő száz fogásával sem.

Azt hitte, hogy álmodik. Majd úgy képzelte, hogy otthon van Hellaszban, az erdőkoszorúzta, dús legelőjű, vadgalambbúgásos Árkádiában. Majd azt gondolta, hogy ők most itt a tó partján, a lombok alatt Theokritos valamelyik remek pásztorkölteményét játsszák, dramatizálják . . . Ó, milyen gyönyörű már az első próba is belőle!

A reggeli után így kiáltott föl a kis háziasszony :

— Most pedig, fiúk, kiadom a napiparancsot. Reggeli után egy kis pihenés, azután neki az erdőnek, mezőnek, pataknak! Különbön fölkapik az állatok : nem lesz ebéd. Daphnis, vedd hát íjjadat, ott van az odvas tölgyfában, azután üres kézzel haza ne merj jönni! Hiszen van itt a tóban annyi szárcsa, vízicsibe meg szalonka, a patakban pedig annyi hal, hogy félóra alatt összelőheted, foghatod az egész ebédet. Csak a turbékoló, bűgő vadgalambokat meg a gerlicéket ne bánts! Sajnálom szegényeket. Nem is tudnék belőlük jóízűet enni. Pedig ma . . . uralkodásom első napján . . . szeretnék kitenni magamért, hogy a fejedelmi lakoma után még az ujjatokat is megszopjátok. Én addig száraz rőzsét szedek, fölszítom a tegnapi tüzet és . . . fölteríték — fejezte be édes kacagással.

Az ebéd valóban fényesen sikerült. A kis ezüslábú tündér egy alacsony, mohával benőtt sziklaasztalon tálalt. Előhordta a bükkfa tálakat, tányérokat, kanalakat, kupákat az odvas tölgyfából és szépen fölterített. A szárcsából pompás levest főzött, a szalonkát, foglyot és halat pedig nyárson sütötte, forgatta meg.

A gondos, takaros kis háziasszonyka az eddig szerényen háttérbe vonuló és észre sem vett, fürgé kis pásztorkutyáról, a gyorslábú Argosról sem feledkezett meg, jól tartotta és szépen meg is simogatta bozontos szőrét, mert nélküle alig lett volna ilyen dús Első Argüropeza fejedelmi lakomája. Illatos szamóca, eper és földi szeder volt az ebéd koronája.

A nagy lakoma után hosszú pihenés következett. Majd

Daphnis furulyája mellett nótára gyűjtöttak. És miután jól kidalolták magukat, lassan összeterelték a nyáját és megindultak a «Száműzöttek kútja» felé.

Nótáikba bele-beletrilláztak a lombok dalosai... Közben jóízűeket hallgattak is.

Diocharésnak szinte fájt, mikor haza értek. Ott találták a fontana mellett Senecát is. Vidáman köszöntötték egymást és Diocharés boldogan újságolta, hogy milyen gyorsan lepörgött az első nap. Finom arcbőre úgy lesült a szabadban, hogy alig ismert rá gazdája. De most talán még szebb lett. A márványarc bronz patinát kapott, melyről a lengedező szellő és a forró napsugár lecsókolt minden haloványságot és keserűséget. Itatás után Seneca és Diocharés elkísérték a kedves gyermekeket egészen falujok határáig. Megígérték, hogy nem sokára majd meg is látogatják őket. Mikor elváltak, a két szerelmes gyereken látszott, hogy még egy rövid éjszakára is mily nehezen búcsúznak el egymástól.

Fájdalmukat megédesítette a boldog tudat, hogy ők már egymásra találtak.

Így teltek-múltak, pörögtek le a napok, hetek és hónapok boldogító egyformaságban, melyet mégis úgy bearanyozott és olyan változatossá tett a kölcsönös vonzalom.

Már hónapok múltak el az első találkozás óta, mikor egyik ebéd után újból mesélni kezdett Diocharés, ott künn, az «ebédlő»-re boruló, évszázados tölgyfa árnyékában. Most is kedvelt római költője, Ovidius után mondta el Pyramus és Thisbe szomorú históriáját, vagyis miért változott a fehér szederfa gyümölcse vérszínűvé...

Szomszédok voltak és szívök mélyéből szerették egymást a fiatalok: Pyramus és Thisbe. A két portát hatalmas fakerítés választotta el. Oda lopózkodtak ki néha-néha észrevétlenül és a deszkán át suttoztak egymásnak szerelmes bohóságokat. Egyszer aztán elhatározzák, hogy egyik éjjel, mikor már minden elcsöndesedett, kionsonnak a város határába, a bővizű forráshoz, mely fölé egy óriási fehér szederfa hajlik.

Először Thisbe érkezett a forráshoz, és szívszorongva várt a holdvilágos éjjelen szerelmesére. Pyramus azonban

késlett, egyre késlett. Helyette egy hatalmas oroszlán közeledett a forráshoz. A bőséges préda után megszomjazott. A szegény leány rémületében elmenekült, ijedtében még a kendőjét is elhagyta, elejtette a forrás vize mellett. Az oroszlán mindjárt belebotlott a kendőbe, beletörülgette véres száját és össze-vissza tépte, szaggatta.

Kis idő múltán megérkezett Pyramus is. Rögtön fölismerte Thisbe kendőjét. Kétségbeesetten szorongatta és szorította ajkához darabjait. Azt hitte, mást nem is gondolhatott, hogy a vadállatok ragadták el és tépték szét a szerencsétlen leánykát. Végtelenül elszomorodott és ezzel a kiáltással: «Nem tudok, nem akarok élni nélküled, drága Thisbém!» kardjába dőlt.

Kis vártatva előmerészkedett rejtekhelyéről Thisbe is és a szederfához tartott. Mikor a holdvilág rávetette fényét Pyramusra, a szegény teremtés elsikoltotta magát, mert egyszerre megértett mindent: Pyramus megtalálta a darabokra tépett véres kendőt, biztosra vette, hogy őt a vadállatok marcangolták szét, tehát megölte magát. Zokogva omlott Pyramus holttestére a szegény leányka, forró könnyek közt csókolta örökre lezárt hideg ajkait, belesikoltotta fájdalmát a néma éjszakába s kiragadta a kardot szerelmese szívéből és ezzel a kiáltással: «Pyramus, édes Pyramus, én is utánad megyek!» — beledöfte a kardot keblébe. Kis-zökellő verők festette meg a fehér szederfa gyümölcsét vérpirosra.

— Ó, édes jó istenem — sóhajtott föl Daphne könnyezve — hát az igaz szerelem mind így végződik?! Hát boldogság nincs, nem is lehet ezen a szegény földön?

— Ó, dehogy nincs, «szép tavaszom édes gondja», — fordult hozzá Diocharés meghatva, ezzel az önkénytelenül ajkára kerülő gyöngéd, költői megszólítással. — Hogyne volna!? Nézd csak, mindjárt elmesélem a te szép neved ercdetét . . .

Daphne Peneus folyamisten leánya volt. Gyönyörűséges szép nimfa. Egyszer ott bolyongott a Peneus-folyam partján, a dúslombú erdőben, mikor a deli Apollo megpillantotta. Rögtön szerelemre gyúlt iránta és ezt tolmácsolta is a szép nimfának mézes-mázos, csali szókkal. Ám a leányka

megrémült és mint félénk őzike, riadtan menekült előle. Hiába esengett a szerelmes isten utána iramodva, a leányka annál gyorsabban rohant előtte. Nem tudta elérni. Mikor aztán Daphne oda ért a Peneus partjára, ekkép rimázkodott atyjához, a folyam istenségéhez :

— Ó, ments meg, szabadíts meg, édes jó atyám!

Az istenek meg is hallgatták kérését, és mire Apollo odaért hozzája, lábai már gyökeret vertek a földbe, ég felé tárt két keze pedig lombosodni kezdett és gyönyörű arcára meg hótestére száraz fakéreg borult... A szép teremtetés *babérfává* változott.

Könnyezve ölelte át az isten a karesú fát és hiába lehelte hideg kérgére csókjait, a szép nimfa nem viszonzta. A bánatos Apollo ekkor rendelte el, hogy ezentúl a költői versenyeken a győztes homlokát mindég babérmaggyal ékesítsék... Nos, hogy' tetszik, Argüropeza?

— No ez se valami túlságosan vidám — felelt Daphne. — Csak azért nem csalt könnyeket szemembe, mert a boldog istenek játéka volt... No de... — villant föl szemében a pajzán mosoly — fogadjunk Diocharés, hogy te sem tudnál engem elfogni!

— Az volna még csak szép — nevetett Diocharés.

— No hát rajta!

Ezzel mint a nyíl pattant föl helyéről a kis «ezüzlábú» és mint a villám rohant a bokrok közé. Diocharés meg utána. De hiába feszítette meg minden erejét a fiú, a leányka annyira ismert ott a tó körül minden bokrot meg fát, hogy játszva, mint az evet, suhant át közöttük, míg a fiú minduntalan belebotlott hol ebbe, hol abba... Így történt, hogy a kis tavaeska körülszáguldása után a leány jóval előbb oda ért az «ebédlő»-re ráhajló vastag tölgyhez, mint a fiú. Átölelte a fát, és ezzel a gúnyos kiáltással fogadta Diocharést :

— Én már el is felejtettem, hogy haza értem!

— Jó, jó — felelt a fiú — de azért én is megteszem, amit Apollo tett a babérfával : én is megcsókollak...

— Hohó! Majd ha fagy, hó lesz nagy!... Majd akkor megcsókolhatsz, ha majd én is fává lettem és arcom, bőröm

megráncosodik, megkérgesedik, vagyis ha majd megvénültem — fejezte be gerlice-kacagással.

De azért jókedve nem tért vissza egész délután. Hiába igyekeztek a fiúk földeríteni, csak szomorúan mosolygott a kis «ezüslábú» tündér.

Egymásután többször is elénekelték neki a kedves Sappho-dalt, melyet úgy szeretett és amelyre Diocharés tanította meg :

Oly boldog az, mint egy isten,
S még boldogabb, ha lehet,
Aki veled szemben ülve
Látja ezt a szép szemet.

Hallja édes nevetésed,
Mely eszemtől megrabol.
Mihelyt látlak, ajkimon át
Egy árva szó sem hatol.

Elfulladok, ereimet
Égő tűz-ár futja át,
A fülem zúg és szememre
Éj borítja fátyolát.

Hűs veriték gyöngyöz végig,
Lélekzetem elakad . . .
Elsáppadok, megreszketek :
Ó, megöl e pillanat!

Hiába énekelték el többször is egymásután, a kis «ezüslábú» tündér csengő hangja nem trillázott bele a szép nótába. Szomorkás mosollyal, elmélázva tépdeste az útmenti virágokat, mikor elindultak hazafelé. Mire a fontanához értek, már elkészült a két kis koszorú. És ekkor megint érdekes dolog történt : mind a két koszorút Flóra kapta meg.

— Hogyan, — kérdezte Diocharés — ma csak Flóra kap virágot és koszorút? Nem félsz Venus bosszújától?!

— Venus nagyon kegyetlen istennő — felelt az «ezüslábú» tündér komolyan. — Nem szeretem, mert még sohasem hallgatta meg kérésemet. Különben ő maga is nyögi a kis Ámor igáját! De Flóra édes-kedves, bájos istenség. A virág, a virulás, az ifjúság istennője, aki mindenkinek az ajkán mosolyt fakaszt.

— De hát ez is csak a hús és vér istene, Argüropeza!
Minő más, minő derült ezekhez a telivér római istenekhez
képest a mi hellén Olymposunk,

... holott a nagy istenek élnek örökké.
Nem zúg ott zivatar, zápor vize nem suhog ottan,
Nem lepi hófúvás, felhő se borítja sötétre,
Mert örökös derűjét ragyogó fény lengi keresztül...

Rómának nincs is Olympusa, vagy ha van, az is hóborította... De hát a boldog hellén istenek sem elégítik ki a
gondolkozó embert. Sőt az eleusisi mysteriumok istenei sem
lehetnek igazi istenségek, mert csak egy-két beavatott tekint-
het bele rejtelmekbe! Ó, az igaz vallásnak általánosnak kell
lennie, minden embert a keblére kell ölelnie...

Ó, édes Argüropezám, már én is régóta keresem az igaz
istent — folytatta elgondolkozva s szinte önfeledten — és
úgy hiszem..., de hát beszélhetek-e előttetek nyiltan?

— A bizalomnak csak egy kulcsa van, kedves Dió (így
szokta sokszor megrövidíteni Diocharés nevét Daphne),
egyetlenegy: a szeretet. Te, úgy látszik vagy elvesztetted ezt
a kulcsot, vagy meg sem találtad még — szólt a kis «züst-
lábú», miközben rejtélyes mosollyal egy halat rajzolt ki pász-
torbotjával a homokba.

Diocharés, mikor megpillantotta a halat, először meg-
döbbsent, azután örömében szinte felsikoltott.

— Hogyan, — szólt lelkendezve — hát te ismered a
Názáreti vallását?!

— Ismerem, kedves Dió. — Már egy év óta követője
vagyok testvéremmel és szüleimmel együtt. Egy évvel ezelőtt
a vihar ide sodorta a falunk alá a Názáreti egyik hívét, ő
ebben Isten ujját látta, és itt maradt közöttünk, megismer-
tetett bennünket a Názáreti magasztos tanításaival és meg is
keresztelt a faluból mindenkit, aki szívesen hajtotta fejét a
víz alá. Majd megismered, ha télre bejöttök hozzánk.

— Ó, kedves Daphne, akkor testvérek vagyunk az Űr-
ban, kinek neve áldassék mindörökké...

Ettől a perctől kezdve egészen másképp beszélt a leány-
kával. Látszott a fiú egész lényén, hogy komolyan vette a
Sors ujjának érintését.

Ettől fogva sokkal tartózkodóbb, komolyabb lett Diocharés. Jókedvű, derült maradt ezentúl is, de pajzán-ság nélkül és szinte féltő szeretettel, tisztelettel vette körül a kedves leánykát. A kis «ezüslábú» tündérnek eleinte nem igen tetszett ez a nagy komolyság, de aztán lassan megérezte, megsejtette csalihatatlan női ösztönével az alig tizenhatéves leányka, hogy mérhetetlenül nagyot nőtt a kedves Dió szemében és annak komolysága mögött egy nagy, igen nagy ígéret rejtőzik.

FEJÉR ADORJÁN.

KÖLTEMÉNYEK.

Estalkonyi énekek.

I. Falusi álmok.

Városban születtem, ott is nevelődtem,
Szántóföld, mezőség nem terült előttem,
Nem volt a tetőnkön kerepelő golya,
Sem az udvarunkon házi állat ólja.

Búzakalász fölé sohase hajlottam,
Rigófütyöt is csak kalitból hallottam,
Otthon még virág se juthatott elébem,
Csak az ablakközi agyagos cserépben.

De mostan, hogy immár meg is öregedtem,
S nyugalmas rév felé hjába törekedtem,
Búcsu-éveimre buzgón áhítanám,
Hogy valahol, falun, volna egy kis tanyám.

Képzetelem felé nyájas házikó int,
Amelynek udvarán vén eperfa bólínt ;
Tetején szerelmes vadgalambok búgnak,
Alatta csapatja libának meg tyúknak.

Tavaszi reggelen künn az ámbituson
A tegnapelőtti újságot olvasom ;
Majd a kertbe megyek, ahol nézdegélem,
Nincs-e ártó bogár a rózsalevélen.

Nyáron kísétálok lassan a határba,
Gyönyörködni, hogy' ring a sok búzatábla,
Vagy nézni az eget, a báránfyelleget,
Amelynek a szélin kis pacsirta lebeg.

Este egy-két szomszéd toppan be a házba,
S el-eldiskurálunk, csöndesen pipázva ;
De nem foly a beszéd holmi könyvirásról,
Hanem disznóölés- meg gyapjunyírásról.

Nyár utólján aztán majd oda ballagok,
Hol a cséplőgépből ömlenek a magok,
Ősszel pedig nézem, hogyan készülgetnek
Vidám munkájára az áldott szüretnek.

Majd, ha nekizúdul a téli fürgeteg,
Hogy döngnek az ajtók s ablakok csörgenek :
A búboshoz ülök, és a gondolatom
Elcsapong, elmereng a rég elmúltakon . . .

Így az idő lassan majd csak telik-múlik,
S eljuttat a sírig, meg a sírontúlig . . .
Kivisznek akácos, kicsi temetőbe,
Amely kakukfűvel lesz majd telenőve.

S akad tán, ki búsan néz a ravatalra
S így szól : «Jó ember volt, isten nyugosztalja!
Bár itt azt beszéltek, hogy míg Pesten lakott,
Nem sok vizet zavart . . . verseket faragott!»

. . . Míg ablakom alatt a villamos szalad,
Társzekér-dübörgés rázza meg a falat
S vad autó-tülkölés hallik hozzám letről :
Így szoktam álmodni a falusi csendről!

II. Cigányzene a rádióban.

A rádióban cigány muzsikál . . .
Fárasztja már szemem a sok betű,
Hát eldobom a könyvet. Áll a bál!
Hadd szóljon, mondok, most a hegedű!

Figyelek . . . S ím fölcseng egy régi dal,
Mit nem hallottam ötven éve tán . . .
Igen . . . ifjúkorom pajtásival
Ezt fújtuk egy vígságos éjszakán.

Egy régi dal, hol lassu ütemek
Oly édes-andalítón szólnak,
Egy régi dal, hol sóvárgás remeg,
Hol esőkba forr két szomjazó ajak.

S eszembe tűn a lányka is, kiért
Oly hön rajongott akkor a szívem,
S akit a múzsám oly fennen dicsért
Halomszám termő költeményiben.

S eszembe tűnik az a nyári est,
Amikor merszem olyan nagyra nőtt,
Hogy három szál cigánnyal ugyanezt
Huzattam el az ablaka előtt.

... Hajh! Akiben ez emlék fölujúlt,
Mint csöndes öreg úr gubbaszt ma itt
S idézi vissza ama régi múlt
Homályba süllyedt tarka álmait ;

S amíg a lelke ring a muzsikán
S a szebb időkbe visszalátogat :
Ő, ahogy lassan húzza a cigány,
Dúdolja halkan a nótájukat ...

RADÓ ANTAL.

SZEMLE.

A muhi csata hősének lovasszobra Gödöllőn.

A magyar nemzet első nagy pusztulásának közel 700 éves fordulója ráterelte a figyelmet a döntő muhi csata kimagasló alakjára, Kálmán árpádházi királyi hercegre, aki egész életében való rokonszenves szereplésével, a nagy csatában való vitézségével beírta nevét a magyar történelembe. A hálás utókor most szobrot emelt neki annak a rendnek gödöllői székháza előtt, amelynek nagy működésre képe-sítő megalapítója volt.

Kálmán herceg rokonszenves alakja a köztudatban kevésbbé ismeretes.

A kor, amelyben Kálmán herceg élt, Magyarország rendi kialakulásának nagy korszaka volt. Történetíróink, Pauler, Marczali, Baróti, Acsádi, újabban Hóman mind foglalkoznak alakjával, de a rávonatkozó adatokat többé-kevésbbé szétszórta adják. Behatóbban Kanyó foglalkozott egyéniségével, életével. Újabban Bognár Cecil gödöllői gimn. tanár gyűjtögeti a reá vonatkozó adatokat.

Kálmán herceg életébe erősen belejátszott atyjának, II. Endre királynak családi és nemzeti politikája, mely az Árpádház tagjainak sajátos helyzetéből fakadt. Szent István halála óta szinte állandó jelenséggé vált az utódok hatalmi versengése. Endre már atyjának, a bölcsen uralkodott III. Béla királynak életében áskálódott bátyja, Imre herceg ellen a hatalomért. Még nyiltabban atyjának halála után. Talán vészes összeütközéssé fajul a testvér-villongás, ha meg nem hal a rövid ideig uralkodott Imre király, majd rövid idő múltán árván maradt kis fia is, és nem válik szabaddá az út Endrének a királyi trónra. Hatalomvágyát különösen felesége, merániai Gertrud ösztökélte. Ez az asszony jó anyja volt gyermekeinek, de gőgösen viselkedett a magyarokkal szemben. Határtalan szeretete fitestvérei iránt, akiket kitüntetésekkel és javakkal halmozott el, összeütközésbe hozta a magyarokkal, minek folytán 1213-ban, mikor férje halicsi útjában távol volt, mulatozás közben gyilkosság áldozata lett.

Első feleségének elvesztése után II. Endre újra megnősült, elvette 1215-ben Jolántát, Courtray gróf leányát.

A gyermekek: Mária, Béla, e néven mint király negyedik.

Erzsébet, a türingiai szent örgrófné, Kálmán királyi herceg, aki 1208-ban született, egyideig koronázott halicsi király, e trónon őt rövid időre követő Endre herceg: atyjuk második feleségében gondos anyát nyertek ugyan, de ez nem tudta feledtetni, különösen Kálmán hercegnél, a rajongásig szeretett édesanyát.

A király második feleségétől született Jolántát Jakab aragomiai király vette el.

Maga II. Endre magyar király szeretetreméltó, nyájas, lovagi férfi és jeles vezér, de pompaszerető, könnyelmű király volt. Amikor a nehezen megszerzett trónra jutott, hatalmát bőkezű ajándékozásokkal fitogtatta. A királyi pár költekező életmódja sok javat vitt el. E miatt csökkent a király jövedelme, megfogyatkozott hadereje.

Gyermekeik nevelésére a szülők nagy gondot fordítottak. Kálmán herceg mellé apja az Aba nemzetségből való Demetert választotta. Ez a férfiú nagyon derék, buzgó, vitéz katona volt, aki kitűnően betöltötte tisztségét. Közte és Kálmán herceg között jó barátság fejlődött, amely későbbre is megmaradt. Endre király meglegedése jeléül étekfogói tiszttel is kiténtette.

A családi és testvéri villongás személyes tapasztalata okozhatta, hogy II. Endre kisebbik fiát, Kálmánt, még életében az országon kívül, Halicsban kívánta elhelyezni, amelyet apja, III. Béla király csatolt 1187-ben Magyarországhoz és fiát, Endrét, szánta annak trónjára. Endre nem sietett a halicsi trón elfoglalására. Annál inkább szorgalmazta ezt fia számára, mikor ő maga a magyar trónra került.

Kálmán herceget 1214-ben küldöttség hívta meg Halics (a mai Kelet-Galicia) trónjára. II. Endre király a következő év közepe táján Kálmán herceget és jegyesét, Salomé lengyel hercegnőt, fényes sereggel kísértette Halicsba. A zsenge korú gyermek az idegenben nem soká élvezhette a nyugalmat. Msztiszláv, novgoródi fejedelem izgatósai és támadásai folytán Kálmánnak 1216-ban távozni kellett. Még ugyanazon évben II. Endre újból Halicsba indította Kálmán herceget, akit akkor lengyel csapatok kísértek. Végre 1217-ben III. Ince pápa is megküldötte az ismételten kért koronát, amellyel János esztergomi érsek halicsi királlyá koronázta a herceget. Azonban Kálmán király uralma ez alkalommal sem vált állandóvá. Msztiszláv és szövetségesei ismét támadtak. Kálmán herceg jegyesével együtt az oroszok fogságába esett, ahonnan csak másfél év multával, 1221-ben szabadultak ki. Esküvője Saloméval, más följegyzéssel szemben, mely azt jóval korábbra teszi, csak ezután lehetett; Honorius pápa 1222-ben levelében még jegyeseknek szólítja őket.

Érdekes ennek a később boldoggá avatott Saloménak szerepe

Kálmán herceg, halicsi király oldalán. Salomé, Lesko krakkói és sandomiri fejedelem leánya volt, eredetileg apácának szánták. Barátjával, II. Endre királlyal való megegyezés alapján a lengyel fejedelem beleegyezett, hogy Salomé felesége legyen Kálmán hercegnek, a leendő halicsi királynak. E végből már hároméves korában a magyar királyi udvarba került, mikor Kálmán hat éves volt. Nagyon istenes volt Salomé is, Kálmán herceg is. Egymás iránti szeretetük lelkeség magaslatán állott. Esküvőjük után megújították fogadalmukat, melyet kölcsönösen még házasságuk előtt tettek Istennek. Az ő szeretetében éltek és egymásban is a lelket szerették.

Mikor Kálmán herceg a fogságból kiszabadult, atyja megtette szepesi herceggé, amelyet mint kis király kormányzott. Atyját ebben az intézkedésében az vezette, hogy a halicsi kapcsolatokat fenntartsa. Kálmán herceg azonban a halicsi trónról nem akart többé tudni. Utána később öccse, Endre lett a halicsi király. Ennek 1234-ben ott történt elhúnyta után a halicsi uralom Magyarországra nézve elveszett.

Kálmán herceg élete 13 éves korától fogva már a magyar hazában folyt le. E kornak általában jellege volt a vallásosság, Kálmán herceg kivált kortársai közül, amit egyházi alapítványai is bizonyítanak. Különösen a premontreiek jászói rendjét pártolta. A premontreiek iránt való rokonszenve a rendalapító szent Norbertnek Szent László királlyal való sógorságán alapult. A jászói prépostságot II. István király alapította, igen szerény javadalommal. Kálmán herceg erősítette meg, bátyja beleegyezésével, jelentősebb adományaival. Kálmán herceg, Bognár tanárnak történeti kútfőkből vett kimutatása szerint, nyolc birtokot adományozott a jászói prépostságnak. Ezek az adományok felvirágoztatták a rendet. Az eredetileg jelentéktelen alapítványból országos jelentőségű rend lett. Kezdetben egyházi és földművelői hivatásnak élt. Később tanítói működésre tért át. Már II. József előtt gimnáziuma volt Rozsnyón. A rend 1812-ben egészen a tanításnak adta magát. A nagy háború előtt gimnáziumai voltak: Kassán, Rozsnyón, Nagyváradon. Ezekon kívül 12 plébániát tartott fenn. Az idegen megszállás folytán a rendnek az idegen hatalom alá került területről távozni kellett. A jászói prépostság Gödöllőn talált otthont, ahol nagy áldozatokkal gimnáziumot létesített internátussal.

A trónöröklés előre nem szabályozott rendje az Árpádházban sok bajnak volt forrása. A hatalom megszerzéseért versengő felek híveiket királyi birtokok (várföldek = koronajavak) adományozásával jutalmazták. Ezt tette Endre is, akinek a trónért való pártütés,

feleségével együtt folytatott fényűző élet, halicsi és egyéb harcai, leányai kiházásítása tömérdek vagyonába került. A királyi kincstár teljesen kiürült, sok koronabirtok elúszott.

A koronajavak elajándékozásának súlyos következményeit már II. Endre király átlátta. Hozzáfogott a várföldek visszaszerzéséhez. A visszavétel elég lanyhán ment, míg Kálmán és Béla kezükbe nem vették az ügyet. Kálmán herceg egész hévvel, sőt bizonyos túlbuzgósággal szerzett érvényt ennek az iránynak. Nem tekintette, hogy intézkedései polgári vagy egyházi személyt érintettek-e. Erélyes eljárása összeütközésbe hozta a templomosokkal, is, akik 1227-ben panaszra mentek. E miatt sok baja volt IV. Gergely pápával is, aki vizsgálatot is indított. Utóbb megegyeztek és a legjobb barátságba kerültek.

A Szepeességétől Kálmán herceg már 1226-ban megvált, mikor Béla herceg, kié Slavonia volt, Erdélyt kapja és így Slavonia kormányzása megürülvén, atyja ezt Kálmán hercegre bízta. Ekkor Slavoniához hozzátartozott Horvátország és Dalmácia is, sőt még a Dunántúlon Somogy és Zala vármegyék is. Kálmán herceg itt önálló hatáskörrel működött: pénzt veretett, udvartartása volt. Dalmáciában Drid birtokot hagyja a trauí egyháznak anyja emlékére alapítványul.

Nagy része volt Kálmánnak a bogumilok ellen való harcokban. Ez az eretnokség a régi keleti és újabb keresztény elemek keveréke volt, amelyet Bogumil nevű pap terjesztett a Délvidéken. Ugrin kalocsai érsek kezdte meg a harcot ellenük. Kálmán hozzácsatlakozott és éveken át tartó harcok árán teljesen megsemmisítették a bogumileket.

A nyugoti (osztrák és stájer) szomszédokkal többször harcolt Endre. E harcokban is résztvett Kálmán herceg, aki Bélával 1235-ben erős sereg élén egészen Bécsig nyomult.

Közben II. Endre második feleségének 1233-ban történt halála után harmadszor is megnősült. Rövid idő múltán II. Endre meghalt és a magyar trón a már korábban megkoronázott IV. Bélára szállt. A harmadik asszonytól született István fiút testvérei nem ismerték el és anyjával együtt kiüldözték az országból. Ennek a fiúnak egyik utóda Magyarországon mint utolsó árpádházi király szerepelt.

A történelem megállapítása szerint alig volt még királya az országnak, aki annyi kárt okozott volna, mint II. Endre. Pedig nagy eseményekkel örökölte meg nevét. Tőle származik az aranybulla, amelyet az angolok néhány évvel idősebb magna chartájával

hasonlíttanak össze. A szent földre is vezetett hadat még 1227-ben, de néhány csatája és egyes szent helyek megtekintése után visszafordult.

IV. Béla atyjának egészen ellentéte volt. Sajnos, atyjának hadvezéri képességét nem örökölte. Kálmán herceg még atyjának halála után is vezető szerepet játszott. A kormányzásban tanácsadója maradt bátyjának.

A békés kormányzást, a kunok betelepítésének megkezdett jószándékú munkáját megszakította a nemsokára megindult tatárjárás. A tatárok fejedelme, Batu khán, már 1236-ban megfenyegette IV. Bélát, mert befogadta az alája tartozott kunokat, és be is jelentette jöttét. Azonban sem Béla király, sem a főurak nem hittek a helyzet komolyságában; csak Ugrin érsek és Kálmán herceg sürgették a hadba szállást. Mégis csak 1241 tavaszán vontak össze hadakat. A gyülekezést Kálmán herceg szervezte és Ugrinnal kezdeményezte az indulást a tatárok ellen. A magyar király is velük ment. A Sajó és a Hernád között találkozott a magyar sereg a tatárokkal. A magyarok a Muhi nevű város mellett elterülő pusztán ütöttek tábor a tatárokkal szemben. Ám már eleve rosszul állottak fel, mert szűk székértáborban vertek, ami miatt nem tudtak mozogni. Nagy súlyt helyeztek a Sajó-híd védelmére. A tatárok április 10-én éjjel megtámadták a hídőrséget. Kálmán és Ugrin visszaverték a tatárokat. Őrséget hagytak és visszatértek a táborba. Az éj hátralevő részét fegyverrel kezükben virrasztották át. Hajnalban a tatárok újból támadtak. Kálmán csapataival rögtön oda sietett, de a tatárok visszanyomták őket. Fenn a gázlókon is átkeltek és rátörtek a táborra. A magyar seregben nagy zavar keletkezett, a zsúfolt táborban lehetetlen volt kifejlődni. Kálmán és Ugrin rendezni akarták a csapatokat, kitértek a táborból. A tatárok félve, hogy erőre kapva leverik őket, futni hagyták az előretörőket, hogy annál könnyebben elbánhassanak a visszamaradottakkal és a királyt is elfoghassák. Erre általános lett a mészárlás.

A király csak több vitézének példás önfeláldozása árán tudott megmenekülni. Ugrin, Jakab és a templomosok mind elesetek. Kálmán herceg halálos sebet kapott, mellékutakon menekült, váltott lovakon vágatott Pestig. Itt már sok nép gyűlt össze. Ezeken már nem tudott segíteni. Azt tanácsolta nekik: szóródjanak széjjel, de ezt nem tették; a tatárok ideérve felkoncolták őket. Kálmán herceg először Somogy megyébe, segesdi birtokára ment, majd tovább a Dráván túlra. Kapott sebeibe még ősszel belehalt. Iváncsicon temették el, Belovár megyében.

A muhi csatát legutóbb Olchváry Ödön százados tárgyalta beható tanulmányban. Kálmán hercegről és katonai szerepléséről nagy elismeréssel nyilatkozik. A vereség okát abban látja, hogy a magyar seregben hiányzott az egységes lélek, a vezéri szellem és a kellő fegyelem. Nem volt hadvezér. IV. Béla király nem örökölte atyjának hadvezéri képességét. Ugrin heveskedett. Kálmán herceg csak alvezéri szerepet töltött be. Szerinte mégis, ha mindenki rendben és harcra készen tartja dandárát, mint Kálmán, Ugrin és Jakab mester, akkor legalább is könnyebb lett volna a kibontakozás, nem lett volna olyan megsemmisítő a vereség.

Kálmán herceg halála után özvegye visszatért hazájába. Krakkóban és más helyeken apácák társaságában élt. Utóbb maga is belépett a Klára-szűzek közé. 1268-ban halt meg. Négyszáz év múlva X. Kelemen pápa boldoggá avatta.

Kálmán árpádházi herceg példás életével, dicső szereplésével és hősi halálával rászolgált arra, hogy emlékét szobor örökítse meg. A szobor helyéül gróf Klebelsberg Kunó, akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, kinek jóvoltából az emlék létesült, a jászói premontreiek gödöllői rendháza előtt levő teret jelölte ki és a szobor elkészítésével Róna József neves szobrászművészt bízta meg, a budai várpalota előtt álló lovasszobor alkotóját.

A művész 1861-ben egy kis vidéki városkában, Lovasberényben született. Már gyermekkorában kezdett rajzolgatni. Első művészi benyomásait mint elemi iskolás Kecskeméten, a kis biblia képeinek, a kath. templom festményeinek és a javítás alatt állott Szentháromság szobrának szemléletéből merítette. Elemi iskoláinak végeztével szüleiivel a fővárosba került, ahol egyideig kereskedői pályán kereste meg kenyerét. A véletlen összehozta a kecskeméti szobor egykori javítójával, Hensch szobrászmesterrel. Ennél volt mint inas három évig. Mikor felszabadult, állami ösztöndíjjal Bécsbe került Zumbuschhoz, a Mária Terézia-szobor alkotójához. E tanulmányai végén Szent Sebestyén szobrával megnyert egy berlini pályadíjat, mellyel kiment Rómába. Később Párizsban is töltött rövidebb időt.

Az idegenből visszatérve, a művész Budapesten telepedett le. Eleinte kisebb-nagyobb, kissé érzéki szobrokkal állott elő. Később iránya megtisztult és a monumentalitás felé hajolt. Első nagyobb megbízatása volt a törökverő Jenő savojai herceg főhadvezérnek a zentaiak által rendelt és 1902-ben a budai királyi várpalota előtt felállított lovasszobra. Ez a nagy hadvezér barátja volt a magyaroknak és már akkor azt ajánlotta az uralkodóháznak, hogy uralma súlypontját Magyarországra helyezze át. Evvel a szoborral már mint

kiforrott művészegyéniség jelentkezett. Későbbi művei között kiemelkednek Kossuth-szobra Szegeden, Erzsébet királyné gödöllői szobra.

Kálmán herceg lovas alakja magas, lendületes kőtalapzaton áll. A lovas alak háttal fordul a rendház homlokzata felé. A kissé felfelé emelt arcot rövid szakáll köríti. Szemének határozott tekintete a távolba néz. Könnyedén, szinte mechanikusan fékezi a lovat, amelyet előrelépésében visszatart.

A lovas az akkori szokásnak megfelelően kengyelben állva, magaskápájú nyeregben ül, ami megnöveli az alakot. A lovas testtartása, ruházatának összeállítása, a ló magatartása életet kíván hozni a szoborba. Ezt kívánja szolgálni a lovasnak függélyes tengelye körül derékon alul csekély balra, azon felül némi jobbra csavarodása és e mellett a fejnek mégis kevés balra fordulása.

A herceg ruházata és lovának felszerelése korhú elemeket foglal magában, kiegészítve későbbi emlékek maradványaival. Talán nem felel meg pontosan azon időnek, mikor a herceg élt, de változatosabbá válik, ami viszont megfelel a művészi szempontnak. A lovas ruházata különböző anyagszerűségét jól feltünteti. A herceg válláról leomló palástszerű köpeny ráncai, csavarodásai élénkebbé teszik az alakot. Érdekes a kantárszárakat tartó balkéz és kar befelé hajlása csuklóban, illetőleg könyökben. Evvel ellentétben a jobbkar félig fölemelve és keveset meghajolva a csatabárdot tartja kifelé a testtől. Ez helyes kontrasztot és ismét életet hoz az alakba a nélkül, hogy nyugtalanná tenné. A herceg egész alakja nyugodt, méltóságos.

A ló formájában sok tetszetős vonást mutat. Alkalmazkodik a lovas tartásához, de egyes testrészeinek helyzete szokatlan. A lábak helyzete lassú lépés közben a tétova megállást tünteti fel. A ló egészen mai formákat mutat, az ősi vonatkozást a régies szerszámosság, sörény és üstök befonása és bojtozása érzékeltetik.

A természetes nagyságban bronzból készült alakcsoport két ember magas fehér kőtalapzaton áll. Az élénk, de mérséklettel díszes talapzat kettős tagozatú. A felépítést lépcsők készítik elő. Az alsó szélesebb és felső keskenyebb tagozatot hornyolások kapcsolják össze. A sarkok éleit részben egyenes, részben csigás voluták tompítják le. A felső tagozat jobboldalán Ugrin kalocsai érsek, balról Jakab templomos mester, a muhi csatában hősi halált halt vezérek kőbe faragott fejképei láthatók. A talapzat egyszerű díszje fokozza a szobor szépségét.

A talapzat mellső oldalának felírása : «KÁLMÁN HERCEG halicsi király, Árpád nemzetségének a muhi csatában halálra sebzett hős ivadéka.» Az oldalfejek aláírása az ábrázoltak kilétét, a hátsó oldal felírása pedig a hercegnek a premontrai rendhez való viszonyát tünteti fel.

A szobor méltó a muhi csata hősi szereplőinek egyéniségeihez és alkalmas arra, hogy Kálmán herceget messze mult, történeti idők homályából kiemelje, mai és jövőendő nemzedékeknek megpróbáltatásokban, haza-, király- és testvérszeretetben követendő például odaállítsa.

Károly Rezső.

IRODALOM.

Egy nemzetközi pályadíjat nyert magyar regény.

Körmendi Ferenc : *A budapesti kaland*. Hely és év nélkül,
(Budapest, 1932.) Pantheon kiadás. 8 r. 543 l.

Pályadíjat nyerni regénnyel nem valami nagy dolog — nálunk sem, külföldön még kevésbé, mert ott egész sorát kötik újabban a pályakoszorúknak; ha azonban nemzetközi regénypályázaton vagy harminc kultúrnyelven versenyző mű között egy egészen ismeretlen író munkáját ítélik legjobbnak a pályabírák, az már komoly, nagyjelentőségű esemény: szárnyára vesz egy addig nem hallott írói nevet a hír, s a szerző dicsőségéből átsugárzik egy rész a nemzetre is, amely a világot egy új, nyilván kitűnő regénnyel megajándékozta. Egy ilyen pályázaton — három angolszász kiadó hirdette — nyert jutalmat a magyar Körmendi Ferencnek *Budapesti kaland* című regénye. Váratlan győzelme annál jelentősebb, mert ezernél több kéziratos regény közül emelték ki a pályabírák, s annál meglepőbb, mert a diadalmas szerző neve nemcsak nemzetközi viszonylatban idegen csengésű, de az nekünk is: a *Budapesti kaland* tudomásunk szerint első regénye, sőt egyáltalán első irodalmi kísérlete Körmendi Ferencnek. Mennyi ok, hogy érdeklődéssel vegyük kezünkbe!

A *Budapesti kaland* nem is hagyja cserben a hozzá folyamodót: érdekességgel szolgál bőven. De nem rögtön. Kissé nehezen 'gyúlad be', mint télen a motor. Egy kávéházi társaság, vagy 15 évvel azelőtt érettségít tett fiatal emberek, értesül, hogy egyik elfelejtett társuk Délafrikában óriási vagyona tett szert. Üdvözlő levelet küldenek neki, abban az egymás előtt is rejtegetett reményben, hogy a dús-gazdag vállalkozó hazalátogatva majd segít rajtuk, szerencsétlen flótásokon. Kivált Kelemen vár sokat tőle, a kis bankfiú, hisz ő termelte ki szegényes agyából az ötletet. Nem kellett hozzá erős szellemi munka — de az írónak sem: természetesen következik a megnyitó mozzanattól. Főlöskéig is volt 46 sűrű lapon exponálni s vagy tizenöt embert mozgósítani — az olvasó képzeletét pár szóval is oda lehetett volna terelni a helyes sínparra!

Az expozíció igazi hibái azonban csak fokozatosan világosodnak meg. Az első aránylag hamar. Azt várnök, hogy a cselekvény Buda-

pesten folytatódik a milliárdos iskolatárs megérkezésével. E helyett 250 lapon — s ez több mint a tulajdonképeni mese — az előzmények elbeszélését kapjuk, a modern Fortunatusnak életmozgalmaival, mielőtt becsületes Kádár nevét fölcserélte az angolos Cadar-rel. Panaszkodtunk azelőtt, hogy az elbeszélés nehezen indul: most ugyancsak helyreüti a szerző a hibát. Ez a rész a repülőgép sebességével száguld: a hős új meg új környezetbe, más és más emberek közé kerül, s nemcsak az események hajszolják egymást életében, hanem a lelki izgalmak is. Annyi minden történik vele, a szerző olyan szédítő fantáziával bonyolítja újabb meg újabb kalandokba, hogy históriájából rutinos regényíró három-négy regényt is kanyaríthatott volna. Bár a kalandokat meglehetősen egy tónusúvá festi az a különös véletlen, hogy a létért küzdő ifjú útjába minden alkalommal egy-egy nő kerül, hol jobb, hol rosszabb fajta, s ő mindannyiszor, felejtve élete célját és ambícióit, beleomlik a maguktól kitérülő női karokba. Az olvasó érdeklődését bizonyára izgatják a szeretkezésnek ezek a filmdráma gyorsaságával lepergő képei, de ép olyan bizonyos az is, hogy legtöbb olvasója türelmetlenül futja keresztül ezeket a lapokat, mert mást kap bennük, mint amit keres — s itt bosszulja meg magát első ízben a hibás exponálás. Jóideig tart, amíg bele-törődik abba a gondolatba, hogy az ígért 'budapesti kaland' még egyre késik. azután meg azon panaszodik, hogy a hős egy lépéssel sem jut közelebb Afrikához és a milliárdokhoz. Végre, jóformán az első rész utolsó lapjain: a rég várt szerencsés fordulat — nem kell mondanom, hogy a hatalmas vagyon is — egy szerelmes nő öléből hull a karjába.

Most egypár lapon egypár év története zajlik le, s Cadar úr csakugyan Budapesten van a feleségével. Kezdődhetnék az igazi történet, hogyan omlik össze az a sok kártyavár, amelyet Kelemen & Comp. gondolatban Mr. A. T. Cadar vagyonára építettek. Valóban tanúi leszünk a társaság ostromának és fölsülésének, de a roham olyan szárnalmas és esetlen, s a milliárdos olyan egyszerűen, erejének legkisebb megfeszítése nélkül rázza le a toladókat, hogy nyilvánvaló: az író nem vette komolyan regénye megindítását, s az igazi költői föladatot egészen másutt kereste, mint ahol a bevezetésben sejtette. (Itt ütközik ki az expoziáció második hibája.) Csakugyan, miután könnyed kezlegyintéssel elintézte a szívetől idegen föladatot, rátér a másikra, az igazira. A nábob pesti tartózkodása alatt megismerkedik egy rongy kis pesti nővel — bocsánatot kell kérnem, hogy ezeken a lapokon leírom ezt az utálatos pesti jassz-kifejezést, de röviden nem lehet jobban jellemeznem Kelemen úr vöröshajú hűgát.

Cadar, mint minden csinos nőt, akivel összehozta a sors, megkívánja a leányt. Innen kezdve vagy 150 lapon át nincs más mulatságunk, mint a zsákmányra éhes férfi ügyetlen, kapkodó, a gimnazista szerelmesekre emlékeztető ostromában és a leány tartózkodó kacérságában gyönyörködni. A nábob nem érti a vörös Joli viselkedését, de mi sem — mignem kiderül, hogy a ravasz leány x számú kedvese után azért nem akarta Cadart $x+1$ -ül elfogadni, mert el akarta magát vétetni vele. Nemrég olvastam Csathó Kálmán *Első osztályon* című regényét, amely hasonló költői föladatot old meg, de nemcsak finoman és izlésesen, hanem összehasonlíthatatlanul több igazsággal és művészettel!

A csomó kibonyolítása egyszerű és gyors: a délafrikai házaspár eltűnik Budapestről, Kelemen meg, a férfi, egzisztenciájának Cadarral elsúlyyodt hajójáról beleveti magát a Dunába, de előbb végig él ő is egy „budapesti kaland”-ot, egy utcai szerelmet — rajzát túlon túl kicifrálja és kiszínezi az író.

A regény meséje s amit róla eddig jellemzésül elmondtam, nem oldja meg a nagy kérdést, miért tüntették ki az angol pályabírák a regényt. Kompozíciójával és főalakjával sem szolgált rá az elismerésre: amaz anorganikus meseelemek tervtelen halmaza, emez érdektelen, nincs benne sem nagyság, sem erő, de még egyéni és jellemző sem. Sorsát nem maga formálja ki, hanem a véletlen, s karrierje férfiban veszedelmesen hasonlít a Szomaházy írógépkisasszonyaitól megálmódotthoz. A regény értékeit más irányban kell keresni — bizonyos, hogy kell lenniük, különben nem jutalmazott volna meg az elfogulatlan bíróság magyar regényt.

Kétségtelen, hogy a regény első, terjedelmesebb felében, a hős előéletének rajzában kell ezeket az értékeket keresnünk. Vannak is, kivált kettő, s ezek határozott írói tehetségnek mutatják Körmendi Ferencet. Az egyik az emberek rajza. Férfiak, nők, gyermekek egész seregét kapcsolja bele a mesébe, s mindegyiket egy-két szavukkal, egy-két mozdulatukkal a maguk igazi valóságában állítja elénk. Mindegyik élesen megrajzolt profil, sajátos, érdekes figura. Művészet keltette őket életre, és — bár mélység híján alapjukban ép olyan két-dimenziós képek, mint azok a vörös krétarajzok, amelyeket Róma kövezetére pingálnak guggoló gyorsművészek — foglalkoztatják lel-künket, még akkor is, amikor letettük a könyvet.

A másik értéke a mesevezetés boszorkányos gyorsasága és ügyesége egy-egy fordulaton belül. Amint az alakok rajzában, itt is kevés szóval dolgozik az író, de azok határozottak, kifejezők, s ha a megindító vagy befejező mozzanat váratlan is, ami a kettő között történik,

az mindig a logika és pszichológia sínjein gördül tovább, mindig érdekes és színes. Hogy a szereplők gyakran éppen nem rokonszenvesek s ami velük történik, az sokszor nem a mi ízlésünk szerint való, az még fokozza az író elbeszélő művészetének értékét: le kell győznie idegenkedésünket, mert csak így méltányolhatjuk.

Mindez, bár éppen nem kicsinyesség, önmagában még nem érteti meg a könyv angliai sikerét: közrejátszottak egyéb tényezők is, elsősorban a regény modernsége és újszerűsége. Modern, azaz a tömegízléshez szabott a milieu-je, a szereplői, meg az őket foglalkoztató problémák, valamint az az életszemlélet és erkölcsi fölfogás, amely belőle kiárad. A regény fölszínén van bizonyos budapesti *couleur locale*, de alatta, ha mélyebbre hatolunk, megjelenik a modernség egyetemes *couleur internationale*-ja. A regény újszerűsége éppen feltűnő. Az ötletén ugyan és a főmozzanatain is, a budapesti kalandon, az évtizedek előtti romantika illata érzik, de a technikája egészen *up to date*, az előadása még egy árnyalattal újabb is, egyéni. Értjük és méltányoljuk. A művészetben természeténél fogva van valami forradalmi: szívesen szakít a múlttal, hogy új útra térve nagyobb, értékesebbet alkosson, mint eddig. A líra után most kivált a regény lázong: szembefordult a XIX. század klasszikus regényköltészetével. Bizonyos, hogy *mást* ad, mint az, de *jobbat*-e? Egyszerre csak rombolást látunk, a régi értékek elvetését, s erre a térre, a regény belső és külső formájának széttröszölésére követi az újakat Körmendi Ferenc, amint láttuk, nem valami szerencsével.

Érdekesebb a másik törekvése, az új stílus megteremtése. Ebből a szempontból figyelemreméltó a munkája. Jellemző vonása itt is a formatörés: a gondolatok összefűzésében elveti a logikát és pszichológiával pótolja. Ez azonban, noha a stílusban jelentkezik, mélyebbről, művészi elvből fakad. Őt nem az érdeklő igazán, amit hősei tesznek, hanem ami a lelkükben végbemegy s azt, gondolataiknak és érzéseiknek önkéntes munkáját, akarja fotografikus hűséggel elénk tárni. Eredménye valami egészen különös, egészen egyéni előadás. Egy gondolat-szövedékbe összekerülnek a legheterogénebb elemek: az illető szereplő pillanatnyi érzései, a belőlük természetesen kisarjadó eszmeszilánkok, a lélek tudatalatti rétegéből hozzájuk hasonló emlékképzetek és álmoképek, majd vágyak s a jövő előrevetített lehetőségei, amint egymást szünet nélkül kergetik s egymáson keresztül-kasul fonódnak egy fölbonthatatlan gondolat-dsungellé, óriási, szételemezhetetlen mondatképletekké — zúg a fejünk, amikor olvassuk ezeket a helyenként lapokon keresztül megállás nélkül, tervtelenül, de törvényszerűen vágató lelkielemeket. Közben foly-

tonos ugrás előre a jövőbe és vissza a múltba, az első személyű elbeszélésből a harmadikba, majd szakadozott, töredékes, hiányos mondatok, félig kifejtett gondolatok. Kegyetlen szívvel verejtékes munkára kényszerít bennünket az író, de kétségtelen, magával ragad, leköti a figyelmünket, s ami fontosabb, föl tudja tární szereplőinek pillanatnyi lelkiállapotát. Expresszionizmus-e ez, mint egyesek gondolják, s nem lehetne-e ugyanezt a hatást más, megnyugtatóbb technikával elérni, nem fontos : az író elérte célját.

Vajjon ez az út-e az, amelyen az új regény értékben a régi fölé kerül, jelentős állomás-e a regény pályáján a *Budapesti kaland*? Nem hiszem. Kísérletnek új és érdekes — nyilván ez a mozzanat esett legnagyobb súllyal az angol pályabírák mérlegébe.

r. r.

Petőfi regényes életrajza.

Harsányi Zsolt : *Az Űstökös*. Petőfi életének regénye két kötetben. 248 + 236 l. Budapest, Singer és Wolfner I. I. R. T. kiadása.

Korunk irodalmi életének egyik legjellegzetesebb (s nem mindenben kedvező) tünete : az irodalmi életrajz, vagy ahogy franciául nevezik, a regényesített életrajz, a vie romanciée. Igazi virágzása már a háború után való időkre esik. Kifejlődésének indítékai közt bizonytal szerepe volt a világháború illuziókat pusztító rémségeinek : a testi, lelki és gazdasági nyomorúságban kiábrándult emberiség a képzelet magas régióiból leszáll a valóságok talajára, de mert még mindig vágyakozik a földöntúli szépségekre is : lelkében valami kompromisszum jön létre. Így szereti meg azt a műfajt, amely egy nagy pálya regényesített rajzában kielégítheti valóság- és költészeti vágyait egyaránt. André Maurois (Disraeli), Emil Ludwig (Goethe, Napoleon), Jacob Wassermann (Columbus), Stefan Zweig (Fouché) világsikereiben nem szabad csak jól sikerült export-üzleteket látnunk. A vergődő emberiség irodalmi életének komoly tünetei e munkák, nem csoda, ha hatásuk hullámai kissé elkéssetten, de hozzánk is eljutottak. Szerencsére nálunk e műfajnak már az új divatot megelőző, szép hagyományai vannak : Mikszáth *Jókaija* sokszor hánytorgató kétségtelen gyengéi mellett az e fajta irodalmi alkotások legjava termékei közé tartozik.

Valószínűleg nem véletlen hát, hogy a mi irodalmunkban a vie romanciée eddig legkomolyabb kísérlete Harsányi Zsolt érdeme, azé a Harsányié, aki a magyar színpadon diadalmasan vonultatta fel Mikszáth édes humorú regényeit, rajzait, alakjait. Harsányi

irodalomtörténeti regénnyel, a Petőfi életének regényével plántálja át irodalmunkba az új divatot, tehát Mikszáth példáján okulva. Ezzel nemes magyar hagyomány kiépítéséhez járul hozzá, de másrészt nem kis nehézséget okoz saját munkájának.

Mert Petőfi rövid élete oly ismert, oly részletezett pálya, melyhez hasonló az egész világ irodalmában sincs. Átlátszó, egyenes, fiatal. Ha csupa ilyen író dolgozott volna a világon, Freudék becsukhatnák a boltot. Valóban a véletlenen mult, hogy Harsányi ezt a szép két kötetet megírhatta. Ha egy könnyebb tollú magyar irodalomtörténetírónak egyszer eszébe jutott volna egyszerűen, de összefogottan elmondani ennek a ragyogó ifjú életnek történetét, a valósághoz híven, pontosan, lelkiismeretesen, szépen, ha valaki, mondjuk: Ferenczi Zoltán kötetei, a Petőfi-könyvtár adalékai, Voinovich Géza Petőfi-jegyzetei, Horváth János Petőfi-pályaképe, Riedl Petőfi-torzója alapján, minden betoldás, kitalált dialógusok nélkül, izléssel megírta volna Petőfi életét egy kötetben: az húsz évre elintézte volna ezt a problémát.

Harsányi Zsolt, kiben elmélyülés és ügyesség kellő harmóniában egyesülnek, nem ezt tette és sietünk megjegyezni, hogy költői elképzelései, színes leírásai sehol ellentétbe nem kerülnek azzal, amit Petőfiről tudunk. Harsányi izléssel, tudással, tapintattal vonultatja fel előttünk a Petőfi-rajzok egész sorát: a gimnazista-diák, a katona, a szerkesztő, a szerelmes, a márciusi vezér sorban elvonulnak előttünk, filmszerűen peregnék az események, néha tán túlságosan filmszerűen. Nagy dicséret, ha azt mondhatjuk munkájáról, hogy adatai sohasem unalmas, elcsépelet ismeretközlések, mindig érdekesek.

Az említett filmszerűség különösen a második kötetben feltűnő. Mintha valami rövidítés tünetei is érződnének lapjain. Szeretjük egyébként, hogy Harsányi nem csinál vásári zajt a költő «szerelmeivel». A Szendrey Ignáccal való történet okosan, hüen és újszerűen van elmondva. Julia egyénisége még Herczeg Ferenc drámai beállítása után is érdekesen hat.

Persze, arról lehetne beszélni, hogy mit dolgozhatott volna még fel az író. Nekünk pl. többek között hiányzott a Canceryi Emilia-epizód, melyet kitűnő korfestő alkalomnak használhatott volna fel az író. A mű minden szép tulajdonsága mellett bizonyos sietés hatását teszi (különösen a II. kötet). Néhol a «filmszerűség» már amolyan «slagvortos» telegramm-stílusos sietés. Értjük. Nem az a gondja, mit meséljen el. Inkább az, mit hagyjon el. Talán egy sietés rossz emlékei némi stílárís elsiklásai és kellemetlen sajtóhibái. Csak így magyarázható, hogy e műben Petőfi glóriájának öregbitésére még jó

öreg Zrinyink is leszáll az égből, hogy ott legyen a Múzeum előtt (Irinyi helyett, a kezünkben levő első kiadás szövegében). Stilis tekintetben is lesz javítani való az új kiadásban. Furcsán hat a könnyű tollú Harsányi művében ez a mondat: «A Kör pénztára üres volt, előleget hiába szavazandott volna meg a választmány». (I. 147. l.) Petőfi aligha morfondírozott magában ilyen stílusban «Anyám... ide nézz: fiad, mészáros és tót cselédleány fia... kezét fog egy gróffal...» Nem Rákosi Jenő e beállítását bíráljuk (a Zeneakadémián 1923-ban mondta, nem volt a legszerencsésebb akkor sem), hanem a névelők elhagyása kellemetlen benne. És bizony egy Petőfi-életrajzban Petőfi-verset nem szabad rosszul idézni, olyan Petőfi-verset meg éppen nem, amely még a kisdíákok előtt is nagyon ismeretes. Petőfi Aranyhoz írt költeménye szerint «más» a borostyánt nem «tépi», hanem «kapja» és csak levelenként kapja (II. 108. l. s a 109. lapon is a képzetem szó helyett képzeletem van, ami a vers ritmusát bontó elírás, vagy sajtóhiba).

Mind ez apróságok csak kis szépséghibák. De kellemetlenek, mert ez a könyv nemcsak a felnőttek irodalmában jelentős esemény, hanem abban az irodalomban is, amelyben apróságokra is hatványozott mértékben ügyelünk: az ifjúsági irodalomban. A könyv hangja, beállítása serdültebb ifjúságunk számára is jó olvasmány. A cikkünk elején említett Ludwig Emil önéletrajzi művében (*Geschenke des Lebens*, 744. l.) olvassuk: «A történelmi regény szerzője repülőgépen ülve felette lebeg a tájnak, amelyet röviden is sajátos perspektívában átalakít; a források után dolgozó arcképfestő gyalog vagy akár autón átmegy a vidéken, megállhat bárhol egy-egy részletet addig s oly közelről szemügyre venni, míg azt alaposan megismeri.» Nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy Harsányi Zsolt Petőfi-életrajza, a vie romanciée irodalmi divatjának egyik első magyar terméke, egyesíti magában azt a két típust. Magasról nézi hősét és korát, ezért jól látja; és források után rajzolja, ezért festi meg hűen, találóan és érdekesen a mi legnagyobb irodalmi büszkeségünknek földi pályáját.

Rubinyi Mózes.

Középeurópa felbomlása.

Opočensky Jan: *Umsturz in Mitteleuropa. Der Zusammenbruch Oesterreich-Ungarns und die Geburt der Kleinen Entente.* Helleran bei Dresden. Avalur-Verlag. 1931. 464 l.

Azon terjedelmes irodalom ellenére, amely a háború befejezésének és a békeszerződések megalkotásának történetével foglalkozik, még mindig nem rendelkezünk olyan összefoglaló munkával, amely a

Középeurópa területén lejátszott eseményekkel szakszerűen és ki-merítően foglalkoznék. Valószínűleg ez a körülmény magyarázza meg azt, hogy a legújabbkori cseh történettel foglalkozó fenti munkát, amely először cseh nyelven látott napvilágot, megjelenése után németül is kiadták.

A munka érdekes és világos egybefoglalása Középeurópa eseményeinek az 1918—20. években; itt-ott mozaikszerű, majd terjedelmes kitéréseket enged meg, a szerint, amint azt a szerző fontosnak találja. Éppen ez az egyéni vonás teszi érthetővé azt, hogyan igyekszik a kérdést alaposan ismerő szerző a címben feltüntetett tárgyat előadni.

Valószínűleg e célkitűzés vezette őt arra, hogy munkájának első fejezetét «az új világ eszméiről» írja meg, ami teljesen helyénvaló lenne, sőt egyenesen megírásra szorul, de nem abban az értelemben, hogy a gondolatmenet irányát a békeszerződések igazolásának mint kitűzött célnak felállításával már előre megszabjuk. Még így is találunk azonban a munkában olyan megállapításokat, amelyek szemelláthatólag nem a szerző álláspontjára nézve kedvezőek és amelyek nyilvánvalóvá teszik, milyen nehéz a következtetéseket az előre kitűzött célnak megfelelően levonni, ha magok az események nem ugyanezen célhoz vezető úton mozognak. Így pl. a szerzővel együtt szívesen állapítjuk meg azt, hogy 1918 elején a nyugati hatalmak még egyáltalában nem gondoltak Ausztria-Magyarország felosztására, de akkor hogyan igazolhatók azok a szerződések, amelyek Ausztria-Magyarország felosztását *ad absurdum* vitték? Szerző ezzel maga figyelmeztet bennünket arra, hogy neki egy ránézve kedvezőtlen helyzetből egy célkitűzésének kedvező, de az előbbi megállapítással homlokegyenest ellentétes helyzetbe kell átfordulnia. Nem hiszszük azonban azt, hogy erre alkalmasnak mutatkoznék az a megállapítása, hogy a németekkel és magyarokkal szembenálló körök az új világ eszméi között megemlített önrendelkezési jog alkalmazását akként követelték, hogy annak gyakorlásából Ausztria-Magyarország német és magyar lakossága kizárassék (18. l.). Mert ha valóban így történt, akkor az önrendelkezési jogot egyoldalú célok szolgálatába állították. A háttérben az a feltevés lappang, amit azonban a munkában nem olvasunk, hogy a fentiek alapján az önrendelkezési jognak a monarchia németjeitől és magyarjaitól való esetleges gyakorlása olyan érdekeket sért, amelyeknek diadalra juttatása viszont a német és magyar lakosság érdekeit sértette volna. Ezek után azonban nem érezhetjük az új világ eszméi és ezen eszmék között éppen az önrendelkezési jog iránt azt a bizalmat és megnyugvást, amely bizalmon és

megnyugvason a béke áldásait nyugodtan élvező világot fel lehet építeni. Meglep bennünket az, hogy ettől az érzéstől a szerző sem tud megszabadulni, mert nyomban azután olyan állítást kockáztat meg, amely a fentiekkel nemcsak semmi értelmi kapcsolatban nincsen, hanem magában véve is érthetetlen. Azt mondja ugyanis, hogy Magyarország felosztását a magyar nemességgel kapcsolatban álló azon angol politikusok ellenezték, akik a munkáspárt szélső balszárnyán ültek (18. l.). Attól félünk, hogy ezt a megjegyzést a politikai analfabéták számára vetette oda, hogy az így keltett ködben a logikai gondolatmenet folytatása elől kitérhessen. Mert megfoghatlan marad az olvasó előtt az, hogy kik lehettek azok a munkáspárt balszárnyán ülő angol politikusok, akik a magyar nemességgel kapcsolatban Magyarország felosztását megakadályozták. Vagy felbomlásban volt Magyarország, vagy sem. Ha igen, akkor miért nem hagyjuk meg a felbomlás történetét? Ha pedig nem volt felbomlásban, akkor miért lépteti fel a szerző a magyar nemességet és annak állítólagos angol radikális barátait, akiket éppen úgy nem nevez meg, mint ahogyan a nemesség odaállításával általánosít? A szerzőnek is, az olvasónak is megkönnyebbülés lett volna választani a felbomlás és a felosztás között a szerint, amint Magyarország sorsa vagy az előbbinek vagy pedig az utóbbinak felelt meg.

Az a másik áthidalás is gyengének bizonyul, amelyet szerző a német szövetség címe alatt gróf Czernin Ottokár közös külügy-miniszter ellen felhasznál, mert ő tudvalevőleg nem magyar, hanem cseh ember volt. Czernin a világháború alatt meglehetősen kiélezett magyarellenes álláspontot foglalt el. Úgy látszik azonban, hogy a szerző maga sem volt megalégedve fenti érvelésével, mert közvetlen azután megjegyzi, hogy a Német Birodalomnak és Ausztria-Magyarországnak 1918 májusban tervezett egybeforrasztása Magyarországra nézve kedvezőtlen volt (24. l.). E szerint Magyarországot alig lehetne azzal vádolni, hogy olyan valamit erőltetett, ami reánézve kedvezőtlennek mutatkozott. Mi tovább megyünk és hozzátesszük, hogy ez éppen olyan kedvezőtlennek mutatkozott a csehekre nézve is. Ha pedig így áll a dolog, akkor teljesen érthetetlen az, hogy ha a csehek a német veszedelmet oly nagyra tartották, akkor miért mondtak le arról az érdekközösségről, mely Ausztria német kormányzatával szemben őket és a magyarokat egy táborban egyesítette? Nyilvánvalóan azért tették ezt, mert a magyarokat nem lehetett volna megnyerni Magyarország tervezett felosztásának és Felsőmagyarország elszakításának; sőt bizonyosra lehetett venni, hogy Magyarország a tervezett felosztásnak ellenszegült volna. De Magyarország ellen-

szegülése viszont éppen azt mutatta, hogy a felbomlásnak olyan mértéke, amilyen egy állam széteséséhez szükséges, hiányzott, és ezzel oda jutottunk, hogy a felbomlás helyett csak felosztásról beszélhetünk. Ha a húsz milliónyi lakossággal bíró Magyarország valóban fel akart bomlani, akkor kisszámú nemessége a felbomlást sem akadályozhatta volna meg; ha pedig mégis darabokra tört, akkor ez a lakosság ellenére csak külső beavatkozással volt elérhető.

Teljesen érthető ezek után, hogy szerző az orosz forradalom és Amerika felé fordul; az előbbi hatásának és az utóbbi beavatkozásának oly nagy jelentőséget tulajdonít, amely lehetővé teszi részére azt a bizonyítást, hogy valóban felbomlással állunk szemben (34. l.). Véleménye szerint tehát Magyarország az orosz forradalom közvetlen hatásaként bomlott fel, míg az amerikai beavatkozás hatása csak közvetve vált érezhetővé. Az általánosításnál azonban itt sem tud tovább menni, mert az orosz forradalomnak közvetlen hatása sem Ausztria-Magyarország, sem pedig Magyarország határain belül nem volt észlelhető. Úgy látszik, teljesen elégnek hiszi ez általánosítást, mert azután az olvasó meglepetésére Wilson 14 pontja ellen fordul, holott mindenki azt várná, hogy éppen azoknak hatásával fogja indokolni a monarchia felbomlását. Szerinte azonban a csehek Wilson pontjaitól nagymértékben idegenkedtek (38. l.), amit aligha lehetne másként megmagyarázni, mint hogy Wilson a monarchiát nem akarta felosztani. Mivel pedig ugyanakkor a cseh emigránsok (Masaryk és Benes) Ausztria-Magyarország felosztását sürgették, köztük és az amerikai köztársaság elnöke között nézetbeli eltérés, majd ellentét keletkezett; nyilvánvalóan tehát ez az ellentét az, amely a szerzőt Wilson ellen fordította, éppen úgy, mint a cseh emigránsok is elfordultak Wilsontól és a nyugateurópai kormányokat igyekeztek megnyerni a felosztás gondolatának. Első sikerüket az angol Steed és Seton-Watson segítségével 1918 április 8-án érték el, amidőn a csehektől és angol barátaiktól megszervezett római kongresszuson «Ausztria-Magyarország elnyomott nemzetiségei» a monarchia felosztását követelték. A jelenlevők névjegyzéke alapján megállapítható, hogy a kongresszus tagjai magok a felosztást sürgető cseh emigránsok, a szerb és román kormány delegátusai, végül pedig hasonló nemzeti-ségű osztrák-magyar hadifoglyok voltak. Mindenestre kérdés tárgya lehet az, hogy a kongresszus határozata mennyiben fejezte ki az ötven milliós monarchia, különösen pedig a húsz milliós Magyarország lakosságának felfogását és követeléseit. De hiába várjuk azt, hogy a szerző a kérdésbe elmélyed, mert feltűnően elsiklik a kongressz-

szus fölött (48. l.), amely pedig a felosztandó monarchia népeinek egyedüli — állítólag hiteles — megnyilatkozása volt.

Teszi ezt azért, mert a felosztás szempontjából nem a kongresszus maga, hanem az volt a fontos, hogy lord Balfour angol külügyi államtitkár 1918 július 25-én a cseh és szerb nemzeti törekvések jogosságáról nyilatkozott és ezt a nyilatkozatát augusztus 9-én azzal tetézte, hogy az emigráns Benes kormányát egy akkor még nem létező állam törvényes kormányának ismerte el — ami, a szerző szerint, a legjobban magát Benest lepte meg (60. l.). Ezzel megnyílt az út Ausztria-Magyarország felosztása felé. Nem a felbomlás felé, mert szerző maga említi fel, hogy Imperiali márki, londoni olasz nagykövet, annyira meg volt lepve a hírtől, hogy egyenesen az angol külügyi hivatalba sietett, mert nem tudta elhinni, hogy Nagy-Británia kormánya nyilatkozatával Ausztria-Magyarország felosztása mellett foglalt állást. Lord Balfour azonban ezt a meglepett Imperialinak is «megerősítette». A brit kormány valóban a monarchia felosztása mellett foglalt állást, ami azt jelentette, hogy ha a monarchia, tehát azzal együtt Magyarország is, maguktól fel nem bomlanak, akkor a hatalmak kormányai saját kötelezettségeik beváltása érdekében kénytelenek lesznek őket felosztani. Franciaország ugyanis szeptember 27-én, Olaszország pedig október 3-án a brit kormány állásfoglalásához csatlakozott. Igaz, hogy késlekedésükben bizonyos óvatosság volt észlelhető és csatlakozásuk csak a bolgár front összeomlása után történt meg.

Az 1918 októberi közös miniszteri tanácskozások ismertetésével a szerző mellőzi azon alapfogalmak tisztázását, melyeknek helyes ismerete nélkül az idegen olvasó előtt a tárgyalások menete sem válik áttekinthetővé. Tisza István miniszterelnök pl. Lengyelország bekapcsolásától nem Magyarország hegemoniáját féltette (248. l.), hanem Ausztria-Magyarország kettős államrendjének felbomlását. A szerző elfelejti megmondani, hogy Magyarország a kettős monarchiában Ausztriával egyenlőjogú félként helyezkedett el, és ezáltal azt a látszatot kelti, mintha Magyarország olyan politikai felsőséget gyakorolt volna, mellyel szemben a csehekre nézve a magyar túlsúly vagy uralom, esetleg elnyomás ellenében a szabadulás szüksége és a magyarok elleni küzdelemnek jogszerűsége állott volna elő. Helyesen állapítja meg azt, hogy Tisza István az Ausztriához csatolandó Lengyelország ellenében Magyarország részére Bosznia-Hercegovinát és Dalmáciát igényelte és hogy ezt a követelését Bécsben elutasították, de nem teszi hozzá, milyen mértékben idegenkedtek Bécsben attól, hogy Magyarország ezen az úton a horvátokkal közelebbi

viszonyba fog kerülni, ami pedig a horvát nemzetnek Ausztriától való eltávolodását, Bécsre nézve pedig az osztrák-horvát terjeszkedési politika feladását jelentette volna. Nem említi meg azt, hogy ha Tisza terve sikerül, akkor Horvát-Szlavonország horvátjai Dalmácia és Bosznia horvátjaival egyesülhettek volna, tehát valamennyi horvátot magában foglaló Horvátország jött volna létre, a középkor óta megszakadt horvát nemzetegység ismét helyreállott volna. Helyreállott volna nemcsak Magyarország segítségével, hanem akként, hogy a megerősödött horvát nemzet hatásosabban küzdhetett volna egy új és szélesebb önkormányzat érdekében a magyar korona országainak határain belül. Az augusztus 17-én tartott közös minisztertanácsban Hussarek osztrák miniszterelnök a vonatkozó javaslatot az osztrák kormány nevében elfogadta, de a Szarajevóba utazó Tisza meglepetéssel vette észre, hogy a horvátok sorsukat Szerbiához kívánják fűzni. A szerző elmondásából az vehető ki, hogy Tisza nem a délszlávok, hanem a szerb únió gondolata ellen tört ki szeptember 21-én; ami annál inkább elhithető, mert hiszen a délszlávok megnyerése Magyarország érdekében állott. Felháborodását viszont az indokolta, hogy Szerbiát szembenálló ellenségnek tekintette, amellyel nem engedhette meg a magyar állam egyes területeinek elszakítására vonatkozó titkos tárgyalásokat. Az események mindenestre Tiszát igazolták, mert a horvát nemzet abban a pillanatban, amelyben Ausztria-Magyarországtól elszakadt, Szerbia birtokába került. Érdekes a szerzőnek az a megállapítása, hogy az 1918 szeptember 27-én, október 2-án és 15-én tartott közös miniszteri értekezleteken gróf Burián közös külügyminiszter, Tisza bizalmasa, már nem foglalt állást az önkormányzati trializmus ellen, ami arra enged következtetni, hogy feltehetőleg Tisza sem idegenkedett attól, hogy a délszláv tartományok államjogi helyzetét újra szabályozzák (253—254. l.).

Hasonlóképen félreértésre nyújthat alkalmat az a megállapítás is, hogy az 1918 október 16-i császári manifesztum kibocsátásához, amely Ausztriát federatív állammá alakította át, Wekerle miniszterelnök a magyar kormány nevében csak azzal a feltétellel járult hozzá, ha e rendelkezés hatása Magyarországra nem terjed ki. Miután Ausztria és Magyarország két állam volt, ez másként nem is történhetett. Ha másként történt volna, talán megkönnyítette volna Magyarország felosztását, de nem felelt volna meg Magyarország törvényeinek, a magyar nemzet felfogásának és érdekeinek. A szerző maga is érzi ezt, mikor a Wekerlével szemben gyakorolt kritika végén megjegyzi, hogy a rendelkezés Magyarországra nem is vonatkozhatott: ez azon-

ban az előbb gyakorolt kritikát fölöslegessé teszi (261—66. l.). Az októberi manifesztum alapján a csehek elestek Felsőmagyarország megszerzésének lehetőségétől, és ez bírta rá vezetőiket arra, hogy a manifesztumot Wilson útján hatálytalanítsák, ami az elnöknek október 18-i jegyzéke útján meg is történt. Ezért fordul a szerző is azon önkormányzati terv ellen, amelyet Wilson 14 pontjában követelt, és amelyhez az októberi manifesztum hozzájárult; ezért fordul Wekerle miniszterelnök ellen is, aki az októberi manifesztum kibocsátásakor a perszonális unió kimondásával igyekezett Magyarország területi épségét biztosítani («Wilson in ungarischem Gewand», 282. l.). A szerző szerint így fordultak «a hű magyarok» Ausztria ellen és vonták vissza csapataikat a különböző frontokról Magyarország határának védelmére. A szerző áruállással vádolja ugyan őket, de maga is elismeri, hogy a rendelkezés nem a monarchia ellen irányult, hanem «Magyarország épségének biztosítását» célozta (282. l.). Erre különben annál nagyobb szükség volt, mert Magyarország határainak megerősítésével a kiegyezés óta semmit sem törődtek.

Felbomlásról még itt sem könnyű tehát beszélni, csak felosztásról, amelyet Wilsonnak október 18-án kelt és Masaryktól közöszközölt jegyzéke indított meg. Annak közzététele Bécsben 21-én valóságos pánikot idézett elő. Nagyon érdekes az a megállapítása, hogy a délszláv nemzeti tanácsot 1918 augusztusban Zágrábba utazott cseh képviselők alakították meg és hogy az október 16-i manifesztumot a horvátok 19-én cseh politikusok javaslatára utasították el (416—17. l.). A szerző tehát a felosztás és nem a felbomlás vonalát állapította meg, amely a párizsi békekonferencián a vonatkozó lakosság meghallgatása nélkül keresztülment.

Horváth Jenő.